

BOKMÅLSUTGAVE

NILS HÅKON NORDBERG
& MORTEN EIMOT

FOR PÅBYGG

HISTORIE PÅVERKS

INNHOLD

Slik bruker du denne boka– til læreren	side 6
▪ Tema 1: Introkapittel	side 8
Du former verden – verden former deg	
▪ Tema 2: Hvorfor deler vi historien i perioder	side 18
All historieformidling dreier seg om forenkling	
▪ Tema 3: Fra kampen for tilværelsen til kampen for klimaet	side 28
Menneskehistorien i kortform	
▪ Tema 4: Jordbruksrevolusjonen og det gamle Egypt	side 40
Med overgangen jordbruk kom de første statene og kongene	
▪ Tema 5: Trenger vi myter?	side 54
Evnen til å fortelle historier er	
vår største fordel og vår største trussel	
▪ Tema 6: Hvordan jernet formet verden	side 66
Historiens viktigste materiale?	
▪ Tema 7: Silke bandt øst og vest sammen	side 76
Materialet som globaliserte verden for første gang	
▪ Tema 8: Hvor er norsk vikingetid og middelalder synlig i dag	side 88
Hvordan og hvorfor vi minnes fortiden	
▪ Tema 9: Føydalisme	side 100
En nøkkel til å forstå verdenshistorien	
▪ Tema 10: Kristendommen kommer til Norge	side 114
Hvordan og hvorfor vi ble kristne	
▪ Tema 11: Vår nasjonalhelligdom Nidarosdomen	side 124
Denne katedralens historie speiler norsk historie	
▪ Tema 12: Med lov skal landet bygges	side 134
Fra Hammurabi til Magnus Lagabøte	
▪ Tema 13: Svartedauden, byvekst og handelskapitalisme	side 146
Hvordan kan katastrofer være utgangspunkt for vekst?	
▪ Tema 14: Kampen mot mikrobene	side 158
Vårt forhold til sykdom	
▪ Tema 15: Sukker og slaveri	side 174
Hvordan sukkerhunger skapte den transatlantiske slavehandelen	
▪ Tema 16: Hollendertiden	side 186
Hvordan Nederlands gullalder ble starten på det moderne Norge	
▪ Tema 17: Gud og den vitenskapelige revolusjon	side 208
Kunnskap har endret hvordan vi ser på Gud og oss selv	
▪ Tema 18: Tro kan både samle og splitte	side 220
Religionskonflikter fra korstogene og fremover	
▪ Tema 19: Fra jordbruks- til industrisamfunn	side 234
Den mest betydningsfulle overgangen i verdenshistorien?	
▪ Tema 20: Fra jeger og sanker til konsulent	side 248
Hva har vi levd av i Norge?	
▪ Tema 21: Kampen for frihet	side 262
Hvordan fikk nordmenn og finner noe de skulle ha sagt?	
▪ Tema 22: Kampen for demokrati	side 276
Hvordan fikk bøndene, arbeiderne og kvinnene noe de skulle ha sagt?	

▪ Tema 23: Kampen for inkludering	side 290
Hvordan fikk samene noe de skulle ha sagt?	
▪ Tema 24: Kampen for aksept	side 306
Hvordan ble det enklere å være skeiv i Norge?	
▪ Tema 25: Kampen mot kriminalitet	side 320
Hvorfor hugger vi ikke lenger hoder i Norge?	
▪ Tema 26: Den gang nordmenn var de nye landsmenn	side 332
Migrasjon før og nå	
▪ Tema 27: Det britiske imperiet	side 346
Drivkrefter og konsekvenser av Europas kolonitid	
▪ Tema 28: De tre verdenskrigene	side 364
Europas vei fra krig til fred	
▪ Tema 29: Hvorfor alltid jødene?	side 378
Historien om mistro og forfølgelse	
▪ Tema 30: 1945 – Arven frafredsåret	side 392
Fellesskap, utenforskning, gjenoppbygging	
▪ Tema 31: Når vi blir ekstremister	side 404
I slags samfunn oppstår ekstreme bevegelser?	
▪ Tema 32: Hvorfor skjer folkemord?	side 416
Historien om menneskehets verste forbrytelser	
▪ Tema 33: Amerikas århundre	side 428
Veien fra koloni til supermakt	
▪ Tema 34: Sovjetunionens vekst og fall	side 442
Hvordan var det å leve under den kalde krigen?	
▪ Tema 35: Kampen mot fattigdommen	side 458
Hvordan ble Norge en velferdsstat?	
▪ Tema 36: Fra fyrtikkjentene til åttetimersdagen	side 470
Hvorfor er det så mye bedre å være arbeidstaker nå enn før?	
▪ Tema 37: Det norske hvalfangsteventyret	side 480
Heltehistorien som ble en skurkehistorie	
▪ Tema 38: Det norske oljeeventyret	side 496
Hvordan unngikk vi fallgruvene?	
▪ Tema 39: Israel og Palestina	side 512
To folk – ett landområde	
▪ Tema 40: Dragen våkner	side 526
Er Kinas vekst en trussel?	
▪ Tema 41: Vil vi klare å skape en fred som varer?	side 542
Noen lærdommer fra viktige fredsoppgjør	
▪ Tema 42: Av demokrati er du kommet	side 552
Medbestemmelse fra antikkens Hellas til dagens Norge	
▪ Tema 43: Demokratiets fremtid	side 566
Kan vi tro på en fjerde demokratiseringsbølge?	
METODE: Periodisering	side 574
METODE: Historisk materiale	side 580
METODE: Tolkning av kilder – hvorfor er historikere uenige	side 590
METODE: Kan man lære historie av å se film?	side 598
PERSPEKTIV: Hvorfor handler historien mest om menn?	side 606
PERSPEKTIV: Øyet som ser	side 614
PERSPEKTIV: Naturen i historien	side 618
Bilderegister	side 622
Stikkordsregister	side 624

Historie på tvers for påbygg (bokmålsutgave)

Læreverk for videregående skole

www.historiepatvers.no / kontakt@historiepatvers.no

© Argus Forlag, 2022

ISBN 978-82-692-5026-8

Omslagsdesign: Jan Richard Hansen (Epizoom.no)

Innholdsdesign: Randi Brandvold Klemp (Digel design)

Redaksjon: Nils Håkon Nordberg og Morten Eimot

Med bidrag også fra: Anne Grønlie

Oppleser: Nils Eivind Nordberg

Faktasjekk og språkarbeid: Inger Heiberg Woxholtt

Tusen takk for innspill og kommentarer: Bjørn Are Davidsen, Karen Marie Mikkelsen, Vibeke Kieding Banik, Lars Petlund Breiby, Elise Christensen, Sijke Johanna Colijn, Magnus Ruud, Helle Linné Eriksen, Per Øivind Klingen, Ingjerd Veiden Brakstad ved Holocaust-museet, Runar Jordåen og Heidi Rafto ved Skeivt arkiv, ansatte ved Rosa kompetanse, Reetta Erlien ved Finlands ambassade, samt Mirko Stopar, Roger Kvarsvik, Margrete Sakshaug, May Roarsen, Arne Johnsen, Cecilie Walther Holten, Ole-Martin Espesgreen Gustad, samt engasjerte historielærere i Facebook-foraene «Historielærere» og «Historielærere vgs».

Også tusen takk til testgrupper ved videregående skoler over hele landet, høsten 2021.

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkslovens bestemmelser eller avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning, og kan straffes med bøter, alternativt gjeldsfengsel, fotlenke, trappevask, pallesnekring, inndratt skjermtid eller no-platforming.

HISTORIE PÅ TVERS FOR PÅBYGG

SLIK BRUKER DU DENNE BOKA

- TIL LÆREREN

Denne boka skal kunne leses på flere måter. Det gir absolutt mening å starte med første temakapittel og jobbe seg framover som i en klassisk historiebok, men kapitlene skal også kunne studeres uavhengig av hverandre, eller i andre konstellasjoner enn slik de står oppstilt, avhengig av hva slags overgripende temaer du vil fokusere på: Rettighetskamp, frihetskamp, milepæler og brudd, krig og fred, teknologi og ressurser, ekstremisme, nasjonalhistorie, kolonialisme, globalhistorie, klima og bærekraft og så videre.

I og med at vi har organisert innholdet etter temaer, vil du møte spesielt viktige hendelser flere ganger i boka, og se dem fra forskjellige vinkler: den industrielle revolusjon, den franske revolusjon, 1814, første verdenskrig, andre verdenskrig og så videre.

Dette er både fordi hendelsene er viktige i mange sammenhenger og under flere temaer, men også fordi repetisjon og gjenkjennelse har en verdi i seg selv. Kompetanseutvikling i historie dreier seg ikke om å fylle opp et tomt glass, men å bygge videre på elevenes kunnskaper og ferdigheter ved å belyse ting fra forskjellige vinkler og benytte det i forskjellige sammenhenger. Det gjelder å utvikle elevenes knagger, båser, assosiasjonsrekker og så videre. Overflatekunnskapen blir bare til dybdeforståelse ved gjentatt bruk.

Selv om kronologien stort sett er beholdt innenfor hvert tema, unntatt når vi drister oss til noen dramaturgiske grep, så mener vi at den daglige historieundervisningen ikke bør ta utgangspunkt i begynnelsen. Vi mener at den bør ta utgangspunkt i her og nå! Ikke bare legger den nye læreplanen til rette for det, men faget har også potensial for å bli så mye engasjerende for elevene. Det første kapittelet i boka er et eksempel på hvordan vi ønsker å bruke elevens verden som et startsted. I andre kapitler er ikke denne metodikken fullt så tydelig, men vi ønsker at du som lærer har det i bakhodet når du designer læringsaktivitetene

i klasserommet. Ta utgangspunkt i nyheter, elevenes bakgrunn, fun facts, alt som kan hjelpe til med å bygge bru mellom da og nå!

En siste ting. Hvis du synes at boka har mange sider, så har du helt rett! Denne boka er et lerret vi har spent opp for deg og elevene, og du må foreta valg. Hvis du er en lærer som tenker at du har gjort jobben din dersom dere starter med første kapittel i august og runder siste kapittel en eller annen gang i april-mai, så er denne boka et forsøk på å få deg til å tenke nytt. Hvor langt dere har kommet i boka sier egentlig ingenting om hva elevene kan. Det er de som skal lære, og da er det viktigere å gå i dybden enn i bredden slik at de sitter igjen med noe varig. Det krever bevisste valg fra lærerens side om hva som er aktuelt, relevant, belysende og interessant. Det krever også vurderingsformer som lar elevene jobbe med problemstillinger over tid og gjentatte ganger gjennom året.

Forslag til innganger og dybdeoppgaver til hvert tema finnes på bokas nettsted: www.historiepatvers.no. Der finner du også forslag til periodeplaner og forslag til læringsaktiviteter, samt kildene vi har brukt i hvert kapittel. Disse kildene kan også brukes til videre fordypning.

Elevenes bakgrunn vil jo gjerne være ganske allsidig i en påbyggsklasse, derfor bør du som lærer gi rom for oppgaver i løpet av året der elevene kan fordype seg på områder som opptar dem spesielt. Alle bør få muligheten til å fordype seg i sine interesser i historien, uansett om de kommer fra helsefag, tekniske fag, byggfag, matfag, estetiske fag, og så videre. Nettstedet har forslag til hvilke kapitler som kan egne seg spesielt godt opp mot de forskjellige yrkesfaglige retningene.

Metode- og perspektivkapitlene på slutten av boka er tenkt både som inspirasjonskilder for læreren, og som tekster særlig motiverte elever kan ta tak i og benytte som utgangspunkt for fagartikler.

Lykke til med å nyskape historiefaget med *Historie på tvers!*

Nils Håkon Nordberg & Morten Eimot
(hovedforfatterne)

TEMA

1

DU FORMER VERDEN -
VERDEN FORMER DEG

Hør teksten

Norge er et sosialdemokrati. Innbakt i begrepet «sosialdemokrati» ligger det mange tanker om hvordan et samfunn skal styres, hvordan det skal hente sine inntekter, og hvordan godene skal fordeles. Disse tankene har blitt formet gjennom mange århundrer, og er både resultat av at nordmenn har vært uenige og kranglet underveis, og av at vi har klart å bli enige og gå videre. I et demokrati dreier det «å bli enige» seg ofte om å foreta en avstemning, og så gjennomføre det som flertallet har bestemt.

Vi mennesker har alle et ståsted, en mening om hva som er viktig og hva som er mindre viktig. Og det vi tenker, er igjen direkte påvirket av det vi opplever. Tanke og virkelighet henger sammen. Noen av oss er for eksempel veldig opptatt av å kjempe for rettferdighet, mens andre er mer opptatt av frihet. Dette varierer fra person til person, men også fra situasjon til situasjon. Det er ikke rart om du er opptatt av rettferdighet hvis du opplever at andre har eller får mye mer enn deg, ei heller at du er opptatt av frihet hvis du synes at andre bestemmer for mye over deg.

Rundt slike tanker om frihet eller rettferdighet vokser det fram ideologier. En ideologi sier ikke bare noe om HVA som er viktig, og HVORFOR det er det, men også HVORDAN man skal oppnå mer av det man synes er viktig. Her følger en liste med ideologier, hva som kanskje er viktigst for de som tror på disse ideologiene, og strategier de kan mene er riktige for å oppnå det som er viktig.

Forrige side: Greta Thunberg fra Sverige er blitt en global talskvinne for grønn ideologi. I 2019 ble hun kåret til «Person of the Year» av nyhetsmagasinet TIME.

Oversikt over noen viktige ideologier

Ideologi	Hva er viktigst?	Hvordan oppnår man det?
Politisk liberalisme	frihet	innfører like rettigheter for alle.
Økonomisk liberalisme	frihet	fjerner hindringer for fri konkurrans.
Anarkisme	frihet	kjemper mot undertrykkende maktstrukturer i samfunnet, åpne og skjulte.
Konservatisme	bevare gode ideer, unngå kaos og utrygghet.	protesterer mot for raske forandringer i samfunnet, understreker at det er grunner til at ting er som de er.
Sosialisme	rettferdighet	omfordeler pengene i samfunnet, slik at sjansene for å leve gode liv blir mer rettferdig fordelt.
Nasjonalisme	at nasjoner er frie til å styre seg selv	lar folkegrupper velge sine egne ledere, uten innblanding utenfra (også kalt «folkesuverenitetsprinsippet»).
Grønn ideologi	hensynet til naturen og de som kommer etter oss	kjemper mot klima- og miljøtrusler.

Alle disse tingene kan være verdt å kjempe for. Men det er vanskelig å kjempe for alt samtidig, derfor er vi altså opptatt av forskjellige ting til forskjellige tider. Dagens norske samfunn er resultatet av strid mellom disse ideologiene fordi de i mange historiske situasjoner står i direkte konfrontasjon med hverandre. Mer av det ene betyr mindre av det andre.

På 1800-tallet sto for eksempel både den politiske og den økonomiske liberalismen veldig sterkt som en reaksjon på den ufriften folk opplevde. Tanker om ytringsfrihet, religionsfrihet og

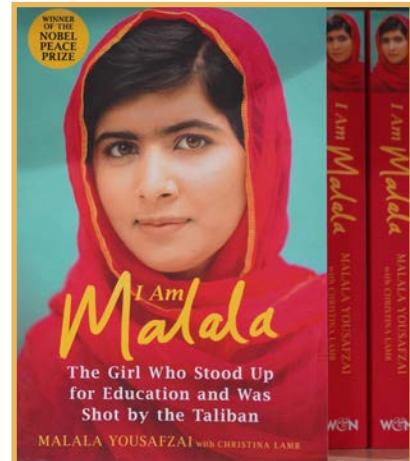
stemmerett vokste seg sterke i denne perioden, men også ideen om et næringsliv befridd for adelsprivilegier, laugskontroll, tollavgifter og reguleringer. Sosialismen vokste i sin tur fram i andre halvdel av 1800-tallet, en periode i norsk historie da mange mennesker jobbet i fabrikker med dårlig lønninger og elendige arbeidsforhold. Begrepet «sosialdemokrati» er en ordkonstruksjon som baserer seg både på rettferdighetstanken til sosialismen, og rettighetstankene fra den politiske liberalismen. Men også den økonomiske liberalismen er viktig her, for det moderne Norge henter sine inntekter gjennom en markedsøkonomi der fri konkurranser er en viktig mekanisme for utvikling.

Mange ingredienser

Som du skjønner, er det altså ikke slik at ideologiene bare utelukker hverandre. Et pluralistisk samfunn som vårt kan også fungere som en godt komponert middagsrett. Hvis vi kan beskrive liberalismen og sosialismen som hovedrettene i dette måltidet som er det norske samfunnet, så er de andre ideologiene mer som krydder (eller kanskje en vond bismak?) som blir mer merkbare i bestemte situasjoner. Vi nordmenn var eksempelvis veldig nasjonalistiske da vi var styrt av andre land, noe som munnet ut i unionsoppløsningen med Sverige i 1905 og i frihetsjubelen i 1945. Og mens konservatismen kan vokse seg sterk i situasjoner med mye kaos og opprør, eller som reaksjon på sterke liberalistiske eller sosialistiske strømninger, så er vi nødvendigvis mer opptatt av klima og miljø i våre dager enn vi var før. Altså av grønn ideologi.

Kanskje forandrer vi oss også en del gjennom livet. Det er et ordtak som går omtrent slik: «Hvis du ikke er sosialist som ung, har du ikke hjerte. Og hvis du ikke er konservativ som gammel, mangler du hjerne».

Er det noe sannhet i dette, og i så fall hvorfor?

Pakistanske Malala Yousafzai ble skutt av en ekstremist fra Taliban fordi hun kjempet for jenters rett til en utdannelse. Hun overlevde attentatet og har kunnet fortsette sitt arbeid i Vesten. Malala var i Norge og mottok Nobels fredspris i 2014.

Ekstremisme = intoleranse

Det norske sosialdemokratiet er altså et kompromiss mellom mange ideologier. Men i noen samfunn og i noen situasjoner oppstår det ideologier der tilhengerne ser liten eller ingen verdi i de

Til refleksjon: Ekstremisme medfører intoleranse. Intoleranse er et negativt ladet begrep som går på at man ikke aksepterer andres synspunkter. Er det ikke da dobbeltmoralsk av samfunnet å være intolerante overfor ekstremister?

andre ideologiene. Det er dette som gjør de ekstreme ideologiene så farlige. Nazistene var ekstreme nasjonalister, mens kommunismen kan ses på som en ekstrem variant av sosialismen. Islamister dyrker på sin side en ekstrem form for islam, en form som ikke bare stiller seg avventende til nye tanker slik konservative kan gjøre, i stedet går de så langt som til å forkaste alt nytt og søke seg bakover i tid til islams dannelse på 600-tallet. Ingen av disse kompromissløse ideologiene skaper gode samfunn. Nazistene forårsaket både holocaust og andre verdenskrig, og kommunismen i Sovjetunionen, Kina og Nord-Korea kan beskrives som en like stor ulykke nasjonalt og internasjonalt som det nazismen var. Anarkister har stått bak en del terrorisme, spesielt i en periode på 1800-tallet og tidlig 1900-tall, da tilhengerne brukte attentater mot ledere som virkemiddel i sin frihetskamp. De tre mest kjente eksemplene på islamistisk styrtede stater er dagens Iran og Saudi-Arabia, samt Afghanistan fra 2021. Med eksempler som dette er det ikke så vanskelig å skjonne at vi i dagens norske samfunn ser på arbeidet mot ekstremisme som viktig*.

- * Mer om ekstremisme i temakapittel 31.

Ideologier og personer

I den neste delen av dette temaet skal vi se på noen av de personene som knyttes til de respektive ideologiene, og få mer innsikt i hva de tenkte og hvorfor de tenkte som de gjorde.

Sitat	Person
<i>Lovens mål er ikke å forby eller begrense, men å bevare og utvide friheten. For i alle stater skapt av vesener som kan underlegge seg lover, der det ikke er lover, er det heller ingen frihet.</i>	John Locke (1632–1704) regnes som en av de viktigste personene i utviklingen av den politiske liberalismen. I boka <i>Two Treatises of Government</i> fra 1689 er han talsmann for et styre preget av maktfordeling, ytringsfrihet og toleranse. Han argumenterte mot den daværende kongen i England som forsøkte å innføre eneveldie.
<i>Vi regner denne sannhet for selvinnlysende: At alle mennesker er skapt like, at de er tildelt visse ukrenkelige rettigheter av sin Skaper, og at blant disse er retten til liv, frihet og jakten på lykke.</i>	Denne setningen fra den amerikanske uavhengighetserklæringen i 1776 er ført i pennen av Thomas Jefferson, og regnes som det historisk mest betydningsfulle eksemplet på ideene bak den politiske liberalismen.

Sitat	Person
<i>Mennesket er fritt i det øyeblikket han ønsker å være det.</i>	Voltaire (1694–1778) er en av flere politiske tenkere i den franske opplysningstiden på 1700-tallet som knyttes til den politiske liberalismen, og hvis ideer var inspirasjonskilder for menneskene som kjempet fram den franske revolusjon i 1789.
<i>Styrk den kvinnelige hjerne ved å bygge den opp, og det vil medføre en ende på blind lydighet.</i>	Mary Wollstonecraft (1759–1797) var en tidlig talskvinne for feminismen, en politisk filosofi som regnes som del av liberalismen. Hun er best kjent for boka <i>A Vindication of the Rights of Woman</i> , der hun argumenterer for at menn og kvinner bør få samme utdannelse.
<i>... virke for at skaffe Kvinden den hende tilkommende Ret og Plads i Samfundet.</i>	Fra formålsparagrafen til Norsk kvinnedelsaksforening som ble stiftet i 1884, med den liberalistiske venstrepolitikeren Gina Krog som en av initiativtakerne. Målet var allmenn stemmerett for kvinner, noe de oppnådde i 1913.
<i>Grunnlaget for all frihet må være rådighet over en kropp og hva i den er.</i>	Katti Anker Møller (1868–1945) var en norsk feminist som påpekte at frihetskampen for kvinner også dreide seg om andre ting enn å oppnå de samme rettigheter som menn. I dette tilfellet retten til selvbestemt abort, en rett som først ble vedtatt i 1975.
<i>Vi baserer ikke vår forventning om å få noe å spise på gavmildheten til slakteren, ølbryggeren eller bakeren, vi baserer vår forventning på deres egeninteresse.</i>	Adam Smith (1723–1790) var en tidlig talmann for den økonomiske liberalismen, han argumenterte for at statens rolle var å tilrettelegge for et fritt næringsliv, uten å blande seg inn ytterligere. Som hos Locke var det graden av frihet som var målestokken, men i Smiths tilfelle var friheten et middel for å skape økonomisk utvikling og velstand.
<i>Vår tålmodighet vil skape større ting enn vår energi.</i>	Edmund Burke (1729–1797) regnes som konservativismens far. I 1790 skrev han «Reflections on the Revolution in France», hvor han fremhever betydningen av at et samfunn må endres organisk over tid, for på den måten å unngå de katastrofale endringene som inntraff i Frankrike i 1789.

Sitat	Person
§ 1. Kongeriget Norge er et frit, uafhængigt og udeleligt Rige. Dets Regjeringsform er indskrænket og arvelig-monarkisk.	Slik lyder første paragraf i Norges grunnlov fra 1814, ført i pennen av Christian Magnus Falsen (1782–1830). Denne grunnloven er blant annet basert på folkesuverenitetsprinsippet, og et tidlig eksempel også på norsk nasjonalisme, ideen om at et samfunn bør få velge sine egne ledere.
Fra enhver etter evne, til enhver etter behov.	Karl Marx (1818–1883) var en tidlig talmann for sosial utjevning, basert på det han så av elendighet og fattigdom hos den fremvoksende industriarbeiderklassen. Han er en viktig filosof og premissleverandør både innen den moderate ideologien sosialisme og for den ekstreme ideologien kommunisme.
Arbeidernes Sag skal være min Sag; for Arbeidernes Rettigheder vil jeg kjæmpe; jeg vil søge, ved Skrift og Tale, at formaa dem til selv at arbeide til deres Fremtids Vel; thi, lægge Arbeiderne ikke selv Haand paa Værket, er det (efter gamle Erfaringer) ikke sandsynligt, at deres Stilling i Samfundet og deres Forhold til de øvrige Stænder vil forbedres ...	Marcus Thrane (1817–1890) dannet i 1848 Drammens arbeiderforening, og skapte med det en bevegelse som på kort tid spredte seg over hele landet, den såkalte Thranebevegelsen. Han er en tidlig representant for sosialismen i Norge, med inspirasjon fra tenkere før Karl Marx.
Jeg er bare fri på ordentlig hvis alle mennesker, menn og kvinner, er tilsvarende frie. Andre menneskers frihet er ikke noe som begrenser eller motvirker min frihet, tvert imot er deres frihet en forutsetning og bekrefelse av min frihet.	Russeren og anarkisten Mikhail Bakunin (1814–1876) argumenterte mot det undertrykkende tsarveldet i Russland. Men han skulle også komme til å forutse hva som skjedde etter den russiske revolusjon med dette advarende utsagnet om faren ved å gi folk makt: «Hvis du tok selv den som mest ivrer for omveltning, og ga ham total makt, så ville han i løpet av et år bli verre enn Tsaren selv.» Bakunin fikk rett, kommunistlederen Josef Stalin viste seg å være verre enn tsaren.
Frihetens pris er aldri for høy. Det er livets pust. Hva ville ikke et menneske betale for å leve?	Mahatma Gandhi (1869–1948) var den indiske advokaten og statslederen som gjennom sin ikke-voldslinje lyktes med å løsrive India fra det engelske koloniriket i 1948. Avkoloniseringen som startet etter andre verdenskrig, har paralleller både til nasjonalistiske og liberale strømninger fra 1800-tallet i Europa, deriblant tanken om frihet og om folkesuverenitet, altså retten et folk har til å velge sine egne ledere.

Sitat	Person
<i>Den norske stat er grunnlagt på territoriet til to folk – nordmenn og samer. Samisk historie er tett flettet sammen med norsk historie. I dag må vi beklage den urett den norske stat tidligere har påført det samiske folk gjennom en hard fornorskingspolitikk. Den norske stat har derfor et særlig ansvar for å legge forholdene til rette for at det samiske folk skal kunne bygge et sterkt og levedyktig samfunn. Dette er en hevdvunnen rett basert på samenes til stedevarelse i sine områder som går langt tilbake i tiden.</i>	Utdrag fra Kong Haralds tale til Sametinget i 1997. Den nevnte fornorskingspolitikken er blant annet resultat av nordmenns kamp for å definere det norske på 1800- og 1900-tallet, den gangen vi var i ferd med å løsrive oss fra våre naboland. Denne nasjonaliseringsiveren kan beskrives som en suksesshistorie for majoriteten av nordmenn. Vi ble frie fra Danmark og Sverige, og vi har i dag en sterk nasjonalstat. Men folkesuverenitetsprinsippet må også gjelde samene, noe åpningen av et eget storting for samene – Sametinget – var et uttrykk for. Les mer om Norges samer i temakapittel 37.
<i>Det blir et Norge før og et etter 22. juli. (...) Til de unge vil jeg si dette. Massakren på Utøya er også et angrep på unge menneskers drøm om å bidra til en bedre verden. Deres drømmer ble brutalt knust. Dine drømmer kan bli virkelighet. Du kan føre videre ånden fra i kveld. Du kan gjøre en forskjell. Gjør det! Min oppfordring er enkel. Engasjer dere. Bry dere. Meld dere inn i en organisasjon. Delta i debatter. Bruk stemmeretten. Frie valg er juvelen i demokratiets krone. Ved å delta sier du et rungende ja til demokrati.</i>	Utdrag fra daværende statsminister Jens Stoltenbergs (1959–) tale etter terrorangrepet på Regjeringskvartalet og på Utøya 22. juli 2011, der han understrekte at staten Norges svar på terrorisme måtte dreie seg om å skape mer demokrati. Dette var også et uttrykk for politisk liberalisme, slik det dyrkes i et moderne demokrati som Norge. Mange land har brukt sin kamp mot terrorisme som et påskudd for å fjerne demokratiske rettigheter, i Norge har vi også gått motsatt vei.
<i>You have stolen my dreams and my childhood with your empty words. And yet I'm one of the lucky ones. People are suffering. People are dying. Entire ecosystems are collapsing. We are in the beginning of a mass extinction, and all you can talk about is money and fairy tales of eternal economic growth. How dare you!</i>	Svenske Greta Thunberg (2003–) budskap til verden da hun sto på FNs talerstol i 2019, som klimaaktivist og talskvinne for den grønne ideologien.

I senere temakapitler i denne boka skal vi ta for oss bakgrunnen for at hverdagsliv og arbeidsliv forandret seg på 1800-tallet, hvordan samfunnet i Norge utviklet seg på bakgrunn av dette, og hvordan frihet, rettigheter og aksept ble kjempet fram over lang tid. Da vil du også få mer bakgrunn for at personene i tabellen vår tenkte som de tenkte. Vi foreslår at du kommer tilbake dette første kapittelet senere på året, og leser sitatene på nytt. Du vil garantert se dem i et nytt lys!*

- * *Til lærer: Temakapittel 1 hører sammen med temakapittel 42. De kan gjerne brukes som henholdsvis innledning og avslutning på skoleåret.*

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva menes med en ideologi?*
2. *Hvilke ideologier har spilt en viktig rolle i norsk historie?*
3. *Læreboka nevner et kjent ordtak: «Hvis du ikke er sosialist som ung, så har du ikke hjerte. Og hvis du ikke er konservativ som gammel, så mangler du hjerne». Hva menes med dette og hvorfor er det ikke motsatt?*
4. *Les gjennom sitatene på side 12–15. Finn et du er enig i og et du er uenig i. Forklar valgene dine.*
5. *Klimaet er en av vår tids viktigste saker, og den grønne ideo- logien har selvfølgelig ikke monopol på denne saken. Hvordan kan man tilnærme seg beskyttelse av naturen ut fra sosialis- tisk ideologi – hvor målet er rettferdighet – eller konserva- tisme (små endringer), politisk liberalisme (like rettigheter) eller økonomisk liberalisme (frihet til å konkurrere)? Lag en liste hvor du tar for deg hver av ideologiene og ser på hvordan kjerneideene i hver ideologi kan vinkles inn mot miljøsaken.*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p1

TEMA 2

HVORFOR DELER VI HISTORIEN I PERIODER?

All historieformidling
dreier seg om forenkling

Det er mange måter å skrive historie på. På det enkleste nivået beskriver man hendelser i den rekkefølgen de hendte (kronologisk rekkefølge). Noen ganger gir det mening å beskrive hendelser fra time til time, som i store slag, andre ganger fra dag til dag, uke til uke, eller måned til måned. Som hvis man beskriver revolusjoner eller kriger. Man kan også gå opp i fugleperspektiv og beskrive hendelser over år, tiår og århundrer, som vi gjør i denne boka når vi tar for oss store temaer som jordbruksrevolusjonen eller jernets historie. Dette kalles også for makroøkonomiske perspektiver. *Big history* og *Globalhistorie* er også betegnelser som brukes om denne måten å skrive historie på (selv om de har litt ulik betydning). Vi omtaler denne metoden – når vi studerer historien over tiår og hundreår – heretter som «tematisering av historien».

En annen måte å se historie på, er å forsøke å dele den inn i perioder og epoker. Finne fellestrekker som gir mening å se i lys av hverandre, fordi de er beslektet, eller påvirker hverandre, eller kanskje har de samme årsakene. Vi omtaler denne metoden heretter som «periodisering av historien».

Begge deler, både tematisering og periodisering, representerer forenklinger. De er en måte å systematisere kunnskapen på, som også bringer med seg hver sine styrker og svakheter. I dette temakapitlet skal vi ta for oss nettopp hvordan historikerne kan dele inn verdenshistorien i epoker, og hvordan dette hjelper til å belyse noe og tildekke noe annet. Vi skal også se på hvordan **brudd** og **kontinuitet** er to kriterier som benyttes for å skille periodene fra hverandre. I dette temakapitlet vil du altså lære en rekke begreper som brukes i historieforskningen, begreper som også vil bli referert til i andre kapitler. Kanskje du gjør lurt i å lage et bokmerke i boka akkurat på dette kapitlet, så du kan finne raskt tilbake til det senere når du lurer på noe?

Førhistorisk tid

Dette begrepet brukes om de periodene av menneskets eksistens som skjedde før det fantes skriftlige opptegnelser og nøyaktige kalendere som gjør det mulig å lage noenlunde pålitelige oversikter over når hendelsene skjedde. Etter **førhistorisk** tid, startet **historisk** tid (og er et samlebegrep som dekker alle periodene som følger senere).

Denne delen av menneskehistorien blir særlig studert av arkeologer, og en vanlig periodisering av førhistorien er steinalder, bronsealder og jernalder – det såkalte *treperiodesystemet*. Altså en oppdeling basert på de hardeste materialene menneskene hadde tilgang på i de respektive periodene (og som følgelig var viktigste skjæreredskap – i steinalderen skar man for eksempel med flintkniver).

Oldtiden

Tidsepoken som starter med de tidligste sivilisasjonene i Mesopotamia og Egypt, og strekker seg fram til og med Romerrikets fall.

Oldtidens historie dreier seg altså om det som skjedde i Midtøsten og rundt Middelhavet, fra 3000 fvt til 500 evt. Et nesten synonymt begrep er *antikken*, men dette innbefatter bare gresk og romersk oldtid, og brukes også som begrep i kunsthistorien, eksempelvis om bestemte byggeskikker, eller måter å lage vaser eller statuer på. Et enda smalere begrep er *hellenismen*, som bare dreier seg om den innflytelsen gresk kultur hadde.

Middelalderen

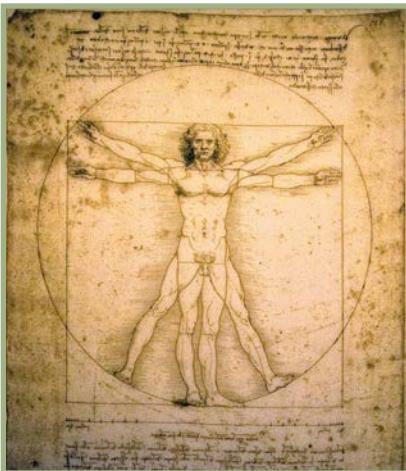
- * Se tema 9 for å lære mer om føydalismen.

Tidsepoken som gjerne tilfestes fra Vestromerrikets fall i 476 og fram til 1500-tallet.

Norsk middelalder regnes fra 1000-tallet, altså fra den tiden vi ble del av Europa gjennom kristningen. Tiden fram til dette kalles i norsk historie gjerne for «vikingtid».

Middelalderen er et begrep som bare gjelder europeisk historie, og betegner en periode med tilbakegang etter Romerrikets fall (det var færre som kunne lese og skrive, eksempelvis), en periode der religion definerte mye av samfunnslivet og føydalismen rådet som system*. Men Middelalder er også er den mest problematiske periodeinndelingen. Det skjedde enormt på tusen år, noe som blir tildekket av å gi hele perioden samme navn.

Renessansen

Dette er betegnelse på en periode der man igjen ble opptatt av antikkens kunst, kultur og filosofi. Den startet i den italienske byen Firenze på 1400-tallet og spredde seg til Norden utover på 1600-tallet.

Forutsetningen for denne perioden ligger blant annet i den handelskapitalismen som først ble utbredt i de italienske bystatene. Gjennom kjøp og salg og impulser utenfra ble det skapt forutsetning for moderne kunst og vitenskapelig tenkning utenfor religionens kontroll.

Det er også i denne fasen **Oppdagelsenes tidsalder** starter, og med den Europas økende dominans i verden.

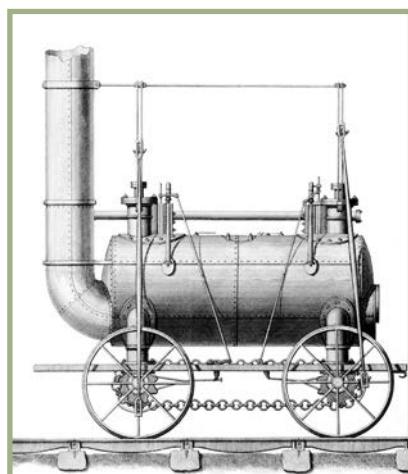
Opplysningstiden

Strekker seg tradisjonelt fra den engelske revolusjon i 1688 til den franske i 1789. For Norges del fikk opplysningstidens ideer utspring i det som skjedde i 1814, da vi fikk verdens mest demokratiske grunnlov.

Tendensen fra renessansen forsterket seg. De moderne vitenskapene etableres, ideer om enkeltmenneskers rettigheter manifesterer seg blant annet i den amerikanske uavhengighetserklæringen fra 1776: «All men are created equal». I 1789 tar franskmenne et oppgjør med sin føydaltid, den som har vart siden middelalderen.

Industrialiseringen

En periode som startet i 1760-årene i England: Produksjonsmetodene forandret seg, og samfunnet med det. Dette er den viktigste økonomisk-teknologiske revolusjonen siden jordbruksrevolusjonen 12 000 år før. Det har også vært en rekke andre perioder med mye utvikling, eksempelvis alle mølletypene som kom på 1000-tallet (vannmøller, vindmøller, tidevannsmøller osv.), men innføringen av dampmaskinen i den moderne industrielle revolusjon gjorde denne til en helt spesiell periode.

Industrialiseringen kom ikke til Norge før i 1840-årene, og til Kina så sent som i 1960-årene. Men det er dette som startet velstandsutviklingen vi har glede av i dag. En annen måte å se det på, er at den industrielle fase også leder opp mot dagens klimakrise. Med velstand følger forbruk, og med forbruk et økende karbonavtrykk og belastning på omgivelsene våre.

Imperialismen

Betegnelse på en periode som startet rundt 1870 med Tysklands samling og endte i 1914, med første verdenskrig.

Imperialismen kan betegnes som en særlig intens del av den perioden hvor europeiske makter koloniserte resten av verden. Åsted for en del av kappløpet var verdens minst utforskede kontinent: Afrika. Maktkappløpet regnes som en av de bakenforliggende årsakene til første verdenskrig.

De store verdenskrigene

Periode som startet i 1914 og endte i 1945.

Verdens maktforhold endret seg radikalt fra 1914 til 1945. De europeiske stormaktene var etterpå redusert til statister på en scene der USA og Sovjetunionen dominerte. Særlig andre verdenskrig, med sine masseutryddelser, endret europeernes forståelse av seg selv og sin plass i verden.

Moderne tid etter 1945

En periode som betegnes på forskjellig vis, alt etter hvilken vinkling man velger, som starten på atomalderen, eller som starten på en helt ny verdensorden.

I denne perioden starter **avkoloniseringen**, der Europas kolonier blir selvstendige land. Samtidig foregår det en makkamp mellom ideologier i verden, en **kald krig** mellom det kapitalistisk-liberalistiske Vesten, og de to kommunistiske gigantene Sovjetunionen og Kina.

I Norge fortsetter prosessen mot å bli et velferdssamfunn med likere rettigheter for alle: kvinner, urbefolkning, homofile.

Etter 1990

Denne fasen leder opp til vår tid og man kan peke på flere tendenser:

- Kampen mellom øst og vest avløses av kampen mot terror, og med økende fokus på Midtøsten som åsted for konflikter.
- Informasjonssamfunnet, som oppsto etter at Internett ble tilgjengelig for alle i 1990-årene.
- Globalisering og migrasjon, og vår nye multikulturelle virkelighet
- Klimakrise

Legg merke til at periodeskiftene gjerne baserer seg på at det er et eller annet som forandrer seg. Altså det historikerne kaller et **brudd**. Men effekten av disse bruddene kan være usynlige for folk flest. Steinalderen tok ikke slutt fordi man gikk tom for stein, og folk i middelalderen ante ikke at de levde nettopp i middelalderen. De levde som folk før dem hadde gjort i århundrer. Det er altså mye større grad av **kontinuitet** i historien enn det man først kan få inntrykk

av gjennom slike fremstillinger. En periodisk inndeling vil altså kunne skape et mye større inntrykk av forskjeller enn det faktisk ble opplevd som.

Et annet problem med periodeinndeling er at dette er navn og merkelapper som historikere har satt hundrevis og tusenvis av år senere, og med forskjellige motiver. Begrepet «middelalder» var i utgangspunktet et negativt ladet begrep, brukt for å fremheve renessansen og opplysningsstiden som mye «bedre» epoker. Men tro hva historikere vil kalte den tidsalderen vi lever i nå? «Klimakrisens tidsalder» eller «Religionskonfliktenes tidsalder», eller kanskje noe mer positivt? Det får du bare vite om du lever noen hundreår fra nå!

Poenget vi vil fram til, og som vi gjerne gjentar, er at navnene på epokene fremhever noe og skjuler noe annet. For å illustrere dette, la oss forsøke oss på en inndeling av verdenshistorien basert bare på kulturell og teknologisk innflytelse. Den kan se slik ut:

8000–500 fvt. Midtøstens tidsalder

500 fvt–0 Hellenismens tidsalder
(Hellenisme = gresk kultur)

0–500 Romerrikets tidsalder

600–1000 Arabias tidsalder

1000–1500 Kinas tidsalder

1500–1900 Europas tidsalder

1900–2020 USAs tidsalder

2020– (her er det mange om tronen: Kina,
USA, Europa, India, eller noen helt andre?)

Her er en annen inndeling, som baserer seg på hva som er hovedaktiviteten til menneskene i et samfunn:

- Jeger og sanker-fasen: fasen der vi levde som dyrne lever.
- Jordbruksfasen: den som innledes med jordbruksrevolusjonen for 12 000 år siden.
- Industrifasen: den som innledes med den industrielle revolusjon for 175 år siden i Norge (en del tidligere i Storbritannia).
- Post-industrifasen: den som starter da industrien flagger ut til lavkostland og yrkene i Vesten mer og mer dreier seg om å leve tjenester. I Europa og Amerika ble denne fasen innledet for 50 år siden, da Kina og andre fattige land startet sin industrielle fase og kunne tilby produksjon billigere enn fabrikkene i Vesten.

Det vil være snakk om helt andre periodeinndelinger dersom du i stedet for økonomisk, politisk og teknologisk utvikling er mer opptatt av å fremstille kunstens, filosofiens eller musikkens historie.

Denne boka heter *Historie på tvers*, og grunntanken er at riktig nok er det mye å hente på å forholde seg til de tradisjonelle periodeinndelingene som historikerne har laget, men det er også mye som heller kan forstås på tvers. Noen steder vil du i denne boka lese temakapitler som er tett knyttet opp mot periodeinndelingene, slik som kapitlet om føydalismen: Andre ganger vil du studere temaer som strekker seg over lang tid, for eksempel jernets betydning. Eller hvordan det har seg at jødene har vært forfulgt i flere tusen år, ikke bare under nazistene. Målet er at du skal se på historie som noe som angår deg akkurat nå. Ikke bare fordi du får en forståelse av hvordan ting har blitt til, men også fordi du skal skjønne at du selv er del av historien. Du står ikke utenfor og titter inn. Tro det eller ei, hvert år opplever du ting som historikere om hundre år kommer til å si var gode eksempler på brudd eller kontinuitet i de store historiske prosessene!

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Hva er styrken med «periodisering», hva er letttere å få øye på når man benytter denne fremstillingsformen?
2. Hva er styrken med «tematisering», hva er letttere å få øye på når man benytter denne fremstillingsformen?
3. Basert på dette: Når synes du man bør bruke periodisering og når bør man bruke tematisering?

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p2

Dette er noen av de bøkene vi har hentet materiale fra da vi skrev Historie på tvers. All historieskriving innebærer forenkling. Underveis har vi gjort mange harde valg, etter å ha stilt oss dette spørsmålet: Hvilke typer forenklinger belyser noe viktig, og kan ha verdi for deg som leser?

Det er ikke sikkert vi alltid treffer riktig. Forenkling fremhever noe, og tildekker noe annet!

TEMA 3

FRA KAMPEN FOR TILVÆRELSEN TIL KAMPEN FOR KLIMAET

Menneske-
historien i kortform,
med fokus på overlevelse

Flintkniv, brukt for 7500-6000 år siden i det som i dag er Ukraina.

Menneskets historie på kloden kan fremstilles på flere måter. Vi kan beskrives som en aggressiv dyreart som finnes i slike mengder at vi har begynt å påvirke kloden rundt oss negativt, og på den måten står ansvarlig for en klimakrise. Dette perspektivet har selvfølgelig sin plass. Det er også foreslått et begrep for å beskrive at mennesket nå er blitt en art som påvirker kloden, ifølge enkelte geologer er vi nå i antropocen, eller «menneskets tidsalder».

Men historien er også beskrivelsen av hvordan vår skaperkraft og utrolige evne til omstilling har latt oss overleve utallige katastrofer, og på veien skapt nye muligheter for oss selv. I våre dager kan mange av oss leve mer varierte og produktive liv enn alle generasjoner før oss har hatt muligheten til. Ikke nok med det, vi vet i dag mer enn noensinne om hvordan vi påvirker livet rundt oss, og har evnen til å gjøre noe med det.

Sagt enkelt: Du som leser denne boka akkurat nå har muligheter og innsikter som tidligere generasjoner ikke hadde, men også utfordringer som de slapp å møte.

I *Historie på tvers* er vi opptatt av å få fram begge perspektiver. De er viktige og riktige på hvert sitt vis.

Mat på bordet

Kampen for maten har vært viktigst for oss i 99 prosent av vår historie. Våre forfedre og deres slektninger – den gruppen av aper som kalles «hominider» – levde i millioner av år en usikker tilværelse i sonen mellom den afrikanske urskogen og savannen. Det var på savannen mesteparten

Bilde på forrige side: Ötzi levde for 5000 år siden. Han er et av de best bevarte restene av mennesker fra det som kan kalles europeisk steinalder. Liket hans ble funnet i alpene i 1991, bevart i isen gjennom mange tusen år. Han døde trolig av blodtap etter å ha blitt truffet av piler. Én teori er at han døde på flukt fra mennesker han hadde stjålet mat fra. Denne modellen av Ötzi i full størrelse, 160 cm høy, står på Arkeologimuseet i Bolzano i Italia. Ansiktstrekkene er gjenskapt på samme måte som ved likfunn i kriminalsaker, ved at man bygger opp muskel- og hudlag utenpå den rensede hodeskallen.

av maten befant seg, men urskogen ga beskyttelse mot de større rovdyrene som jaktet på samme byttedyr – og på våre forfedre og formødre! Det var ikke før disse hårløse apene fant ut hvordan de kunne benytte redskaper som steinøkser og spyd at de kunne beskytte seg mot løver, sabeltanntigre og andre store rovdyr. Når våre forfedre fikk kontrollen over ilden, kanskje for en halv million år siden, kunne de også fordøye maten bedre. Det var omrent her den første befolkningseksplosjonen kom, med stekt mat begynte stammen vår (altså forfedrene til homo sapiens) å vokse til en gruppe på mer enn noen tusen individer. Dessuten ble det faktisk mer fritid, ettersom maten ga mer energi når den ble tilberedt på bålet og man ikke trengte å jakte fullt så mye og ofte.

Olduvai Gorge er en 100 meter dyp og 40 km lang ravinedal i Tanzania, og en rik kilde til kunnskap om livet til hominide-ne. Her er det funnet 1,9 millioner år gamle rester av Homo habilis (den første arten til å bruke steinverktøy), 1,2 millioner år gamle rester av Homo erectus (en oppreist art), mens Homo sapiens (vår egen art) befant seg her for 17 000 år siden.

Ingen grunn til romantisering

Det er fristende å se denne fjerne tiden i et positivt lys, perioden da homo sapiens – vår art – levde samtidig med flere andre menneskearter og hvor vi ikke påvirket naturen rundt oss mer enn andre arter gjorde det. Vi levde «naturlig», hevdet det, ikke minst av de firmaene som for noen år siden ville tjene penger på å selge mat med merkelappen «steinalder-ditt». Men faktum er at livet på den tiden var usikkert og hardt. Vel kan man se for seg kvelder rundt leirbålet, og oversiktlige og tette storfamilier som tilbrakte mye tid sammen, campinglivet på sitt beste, men det er også grunn

til å minne om at gjennomsnittlig levealder den gangen var på godt under 40 år. Barnefødsler var livsfarlige for mor og baby, og naturens luner spilte en mye større rolle i deres liv enn det du opplever i din hverdag. Godt vær og god tilgang på mat i én periode kunne i andre perioder avløses av mangel på mat, dårlig vær og konflikter mellom ulike slekter og stammer som følge av nettopp mangelen på mat og ly. Vold er en vanlig dødsårsak i dyreverdenen, og det er grunn til å tro at vold også spilte en større rolle i eldre samfunn enn i den tross alt veldig beskyttede virkeligheten vi lever i nå.

Tenk deg at den omstreifende familien din må ta valget om å legge igjen bestemor i skogen, fordi hun ikke lenger kan gå selv, og mangler tenner til å spise vanlig mat med? Slike grusomme valg har mennesker måtte ta opp gjennom hele historien, i vår tid begrenset stort sett til krigssituasjoner.

Selv de som bor i de mest voldsutsatte landene i Mellom-Amerika har en mye tryggere hverdag enn man kan tenke seg at de første hominidene opplevde.

På vei ut i verden

Alle hominidrasene har opphav i Afrika, og vandret i bølger ut av kontinentet. Både *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*, *Homo floresiensis* og *Homo denisova* er arter som det er funnet rester av andre steder i verden. De tre sistnevnte artene levde samtidig med *Homo sapiens* – *Homo denisova* kan ha eksistert så nylig som for 12 000 år siden. Så langt er det funnet rester av totalt 27 hominidarter. Bare én av dem overlevde – vår art, *Homo sapiens*. Utryddelsen av de andre er nok et resultat av det vi i dag vil kalte folkemord og masakrer, og med våre forfedre på tiltalebenken! Men artene kan også ha levd fredelig sammen i noen perioder, i det minste når det var god tilgang på mat og andre ressurser. De fleste mennesker i verden i dag har noen prosenter neandertalergener i seg. Moderne geneteknologi har også avdekket at aboriginerne i Australia har noen prosent floresiensis-gener.

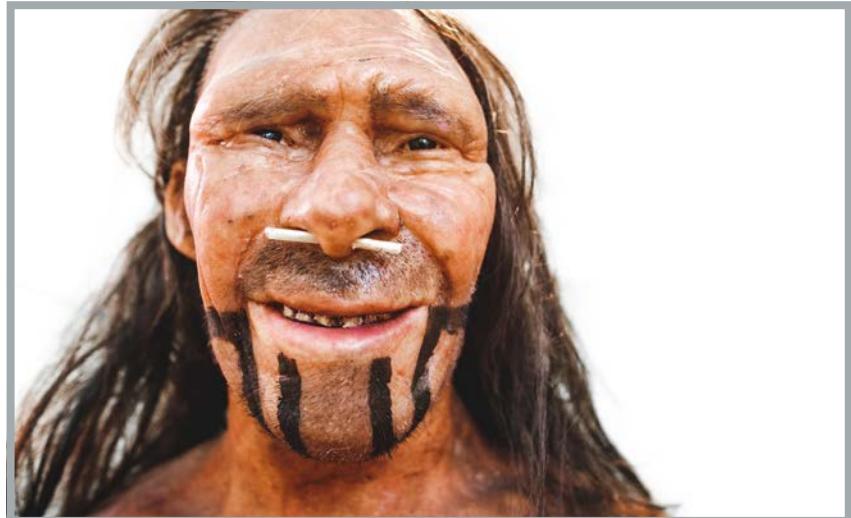

4 av totalt 27 hominidarter.

Vi vet ikke om genmiksen skyldes frivillig eller ufrivillig samkvem, men det beviser i det minste at artene tidvis har levd tett på hverandre.

I løpet av jeger- og sankerfasen spredde Homo sapiens seg til de fleste områder på kloden. Selv opp til det kalde Norge kom det mennesker på jakt for minst 11 000 år siden, den gangen mesteparten av landet vårt var dekket av en flere kilometer tykk iskappe som følge av kaldere klima. For akkurat som i våre dager var havet utenfor kysten vår fullt av spiselige dyr, og strendene våre var dessuten isfrie ganske tidlig.

Neandertalerne fantes allerede i Europa da homo sapiens ankom verdensdelen for 40 000 år siden. Med sin store muskellmasse var neandertalerne godt tilpasset et kaldt klima, muskler produserer varme. Men de var derfor også avhengig av proteinrik kost, som de fikk fra store dyr som mammut og kjempeelg. Klimaendringer (den siste istid) gjorde at de store dyrene døde ut, og neandertalerne mistet en del av levegrunnlaget sitt. De var altså i en sårbar situasjon da homo sapiens ankom.

Bare 20 000 nordmenn i dag?

Hadde Homo sapiens fortsatt som jegere og sankere, og ikke som jordbrukskulturer, ville trolig verdensbefolkingen stabilitert seg på godt under hundre millioner mennesker. Det er beregnet at selv et isfritt Norge bare ville kunne fø på noen titusener mennesker hvis vi hadde forsøkt å leve bare av det vi kunne finne eller jakte på i naturen. På denne tiden ville du altså med letthet kunne fått hele Norges befolkning inn på Lerkendal stadion i Trondheim, og de fleste av dem ville til og med hatt sitteplasser!

Du tenker kanskje at overbefolking er et moderne problem, men selv i gammel tid oppsto det problemer med at

det bodde for mange mennesker på for liten plass. Akkurat som hvis det er for mange rovdyr i forhold til byttedyr, eller for mange planteetere i forhold til det som gror i et område, så kan også folk som lever av jakt eller innsanking plukke områder tomme. Når flokkene med byttedyr døde ut, eller frukttrær ble plukket tomme før frukten var moden, så måtte noen flytte på seg (frivillig eller ufrivillig).

Det er mange eksempler opp gjennom verdenshistorien på dyreraser som har blitt borte, enten fordi de har konkurrert med menneskene om den samme maten, eller fordi vi har jaktet på dem. Mammutene er et godt eksempel her opp i nord, det kan godt ha vært jakten på saftig mammutkjøtt som førte de første nordmennene opp til isen. Når jakten ble for intens, altså når det ble drept flere mammuter enn det ble født, oppsto det et matproblem. Et matproblem som vi like gjerne kan kalte et overbefolkningsproblem. At det er for lite mat eller for mange mennesker, er to sider av samme sak. Dermed oppstår konflikter om den maten som er igjen, mange vil dø i krig og taperne i kampen om maten vil dø av sult og sultrelaterte sykdommer.

De siste mammutene døde ut for rundt 4000 år siden. De ble fortrengt både på grunn av jakt og klima, men det eksisterte populasjoner både i Sibir og Alaska til langt inn i bronsealderen.

Visste du at det fantes store dyr som løver og elefanter i Nord- og Sør-Amerika for 12 000 år siden, helt til *homo sapiens* ankom Amerika? Trolig fikk ikke disse dyrene tid til tilpassing til tilstedevarselse evolusjonært sett, i motsetning til eksempelvis i Afrika der *homo sapiens* har sameksistert med de samme dyreartene i hundretusenvis av år. De store dyrene i Amerika havnet derfor i den klemmen at de ble oppfattet som en altfor stor trussel til å få leve, eller de konkurrerte om den samme maten som menneskene, eller de var fristende å bruke som mat. Dermed døde de alle ut, med få unntak. Et av disse unntakene er den amerikanske bisonen, som fantes i milliontall på prærien helt opp til moderne tid.

Men la oss gjøre et hopp videre i historien: Hvis øvre grense for menneskelig befolkning i verden lå et sted mellom 10–100 millioner da vi befant oss på jeger- og sankerstadiet, hvordan har det seg at vi i dag er nesten åtte milliarder mennesker, og at vi allerede med dagens teknologi har mulighet for å produsere mat til mer enn ti milliarder?

Fremskritt og kriser former oss

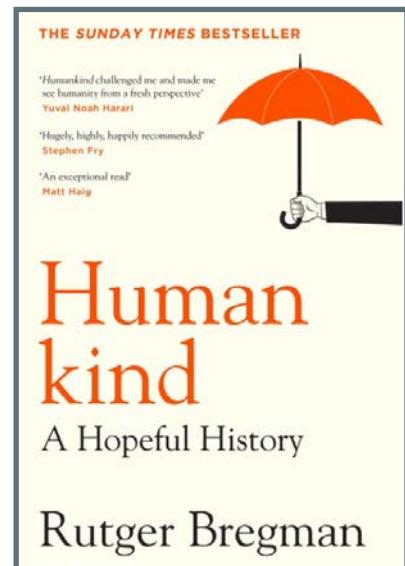
Den første store befolkningseksplosjonen startet for 12 000 år siden. Da skjedde det en endring i det som er dagens Irak (det får du lese mer om i neste temakapittel i denne boka) som gjorde at vi kunne bryte ut av syklussen av periodisk overbefolkning og sult. Endringen blir gjerne omtalt som jordbruksrevolusjonen (også kalt *Den neolittiske revolusjon*). Det har egentlig vært flere mindre jordbruksrevolusjoner senere gjennom historien og det er lett å blande dem sammen).

Mens definisjonen på revolusjon gjerne er at noe skjer brått, så foregikk jordbruksrevolusjonen over flere tusen år. Folk fant ut at det noen steder vokste flere spiselige planter enn andre steder, og slo seg ned her for å passe på disse plantene og bruke frøene deres til å så flere. Denne skikken oppsto flere steder i verden samtidig, men den mest innflytelsesrike oppsto i Midtøsten, og herfra spredde den seg gradvis over hele Europa. Til Norge kom

denne revolusjonen for rundt 3500 år siden, 1500 år før vår tidsregning, og vi ble gradvis bofaste her til lands også.

Jordbruket er basis for all annen virksomhet i samfunnet, og opp gjennom verdenshistorien har stadige forbedringer i jordbruket dannet utgangspunkt for videre utvikling av den menneskelige sivilisasjon. Det var langs elvene de første sivilisasjonene oppsto: Langs Eufrat, Tigris, Nilen og Indus. Senere skapte kunstige vanningsanlegg – og nedbør – nye muligheter også utenfor de områdene som lå nærmest vann. Plogen ble oppfunnet, hester og okser ble etter hvert spent foran plogen, og treploger ble avløst av jernploger. Man fant nye dyrkingsmuligheter ved å la deler av jorda ligge ubrukt i perioder og på den måten bygge opp næringsinnholdet til neste planting (såkalt vekselbruk), eller ved å brenne ned skog og dyrke i den veldig næringsrike jorda der (såkalt svibruk). Underveis utviklet man kornsortene gjennom avl, slik at de vokste raskere og ga mer næring. Mange ganger oppdaget man nye plantesorter som ga utslag for hele befolkningen. Europa opplevde stor befolkningsvekst fra 1700-tallet av, og det var blant annet på grunn av poteten som sjøfolk brakte med seg tilbake fra Sør-Amerika. Poteten var – og er – en hardfør plantesort som ga mye næring (tre ganger så mye som hvete!) og kunne vokse selv på kalde steder som i Norge. Denne befolkningsveksten var igjen utgangspunkt for den industrielle revolusjon, og den industrielle revolusjonen førte til mekanisering av landbruket på 1800-tallet og matproduksjonen økte enda mer. Norges befolkning doblet seg fra 1 til 2 millioner i løpet av 1800-tallet, blant annet takket være poteten.

Visste du forresten at en av de viktigste oppfinnelsene for verdens matvaretrygghet i moderne tid ble gjort av en nordmann? Det var Kristian Birkeland som rundt år 1900 fant opp en metode for å lage kunstgjødsel. Stoffet ble produsert ved å trekke nitrogen ut av lufta, og man mange-dobler plantenes vekstrate ved å tilføre stoffer som dette

I boka «Human Kind - A Hopeful History» (på norsk: Folk flest er gode) fra 2020 argumenterer den nederlandske historikeren Rutger Bregman for et adskillig mer positivt menneskesyn enn det som har vært vanlig. Vi er naturlig gode på å samarbeide, sier han, og selv i katastrofesituasjoner oppfører vi oss stort sett uegoistisk. Bregman tar for seg 200 000 år med menneskelig historie, og hevder at mennesket i steinalderen – uten stater – oppførte seg adskillig bedre mot hverandre enn da vi begynte å dyrke jorda og ble fastboende. Da gikk vi inn i en fase med arbeid kroppene våre ikke var skapt for - No pain, no grain! – og der ledere legitimerte sin makt med å peke på kaoset som ville oppstå uten deres makt. Det er først i det siste hundreåret at sivilisasjonen vår har begynt å løfte livskvaliteten til den vanlige mann og kvinne over det vi var vant til som jegere og sankere. Slike synspunkter har vært løftet frem tidligere, men aldri med et så stort historisk bevismateriale. Kanskje vårt syn på steinalderen vil endres?

til matjorda. Kunstgjødsel gjør det mulig å øke matproduksjonen enda raskere enn det befolkningen øker. I våre dager er ikke lenger problemet at det produseres for lite energi gjennom mat, slik det var før, men at det blant annet eksisterer en kunnskapsforskjell mellom rike og fattige om hva som er den beste maten for kroppen. Underernæring og sult er et mye mindre problem enn før, i våre dager er det feilernæring som er den største utfordringen.

Produksjon av kunstgjødsel foregår ved å trekke nitrogen ut av lufta. Denne prosessen krever elektrisitet. Elektrisiteten fikk vi i Norge under den industrielle revolusjon, levert av en av de viktigste naturressursene som vårt land kan by på: fossefall. Sånn sett ser vi at jordbruksrevolusjoner og teknologiske revolusjoner er avhengige av hverandre. Det er også interessant å notere seg at Norge i tidligere tider var et land som ga lite av seg i form av mat og andre naturressurser, vi har derfor mye mindre befolkning enn land av tilsvarende størrelse. Jordbruket vårt har helt til moderne tid gitt lavt utbytte i forhold til sørligere strøk. Men vi har altså fossefall som kom til sin rett utover i den industrielle revolusjon, og olje. Vi kan også prise oss heldige over et fuktig klima, som igjen gir gode vekstmuligheter for skog og som gjør at vi aldri kommer til å gå tom for tømmer. Med mindre vi oppfører oss veldig, veldig dumt.

Utvikling – tross alt

På jeger- og sankerstadiet brukte menneskene anslagsvis 2-3 timer av døgnet på å skaffe mat, noe vi antar etter å ha studert stammer som lever bare av jakt og sanking i våre dager. Denne livsformen krever at du stadig er på flyttefot, på leting etter modne bær eller nye dyreflokker, og da er det også begrenset hvor mye mat som kan være med i sekken. Kanskje sovner du uten engang å vite hva som skal utgjøre morgendagens frokost. Dette må ha føltes ganske utrygt, og menneskene var sårbare både for vær, sykdommer og angrep fra andre som konkurrerte om den samme maten.

Jordbruksrevolusjonen ga mer forutsigbar matproduksjon, noe som skapte befolkningsvekst. Men om denne utviklingen på sikt har betydd mye for menneskeheten som art,

så var ikke livet noe bedre for den jevne mann og kvinne. Tvert i mot. Arkeologien forteller oss at folk etter denne overgangen ble mindre av størrelse, fikk dårligere tenner og var mer syke. Arbeidet på åkrene var fysisk anstrengende, belastet menneskekroppen på måter den ikke var utviklet for, og krevde store deler av døgnet, alle ukas dager. Denne tilstanden vedvarte i tusenvis av år, inntil for 200 år siden. På 1800-tallet startet den mekaniseringen av landbruket som du leste om på forrige side, under det vi i Norge kaller *Det store hamskiftet*. Dette var i perioden da maskiner overtok for muskler, og livet som bonde endret seg voldsomt.

I den industrialiserte verden i dag er det bare én av tjue som jobber med matproduksjon, tilsvarende litt mer enn én elev for hver skoleklasse, med mye mer kunnskap og med maskiner til å ta de tunge løftene. Én bonde kan i dag produsere mer mat enn det hundre bønder gjorde før det store hamskiftet.

Gjennom tusenvis av år har menneskene drevet målbevisst avl, vi har forsøkt å gjøre både plantesortene og husdyrene mer nyttige for oss. Kua er nok det mest synlige resultatet av denne målbevisste avlen, dagens ku er helt avhengig av mennesket for å overleve i og med at juret er så overutviklet. De første kuene i menneskelig eie ga noen hundre liter melk i året, dagens ku gir mer enn ti ganger mer.

Nederland har klart å skape det som er en moderne jordbruksrevolusjon. På tross av at det er et lite land, og med en befolkningstetthet som er blant verdens høyeste, har de likevel klart det kunststykket å skape et mer og mer bærekraftig landbruk, med mindre bruk av insektmidler og antibiotika, samtidig som de har arbeidet seg opp til å bli verdens nest største eksportør av jordbruksprodukter. USA er større, men amerikanerne har da også et landareal som er mer enn to hundre ganger større enn Nederland.

Kriser – hva er annerledes nå enn før?

Utviklingen går aldri i en rett linje. Like ofte som vi opplever fremskrift, vil vi også oppleve kriser. Noen kriser skaper vi selv, andre kriser er det klimaet eller naturkatastrofer som skaper for oss.

Midtøsten, stedet der jordbruksrevolusjonen oppsto og som en gang ble kalt den fruktbare halvmåne, er i dag veldig tørt. Det skyldes blant annet naturskapte endringer i klimaet, men også at det er hugd ned mye skog. Sivilisasjonsbygging krever tømmer. Også Hellas ble rammet av dette da de for nesten 3000 år siden vokste fram som den viktigste sivilisasjonen i Europa, deretter skjedde det i romernes Italia. Overalt og fra tidlig tid av kan vi se et mønster i at mennesket overbeskatter naturen etter hvert som sivilisasjonene får fotfeste. Selv på tynt befolkede Island, som en gang var dekket av skog! I moderne tid er vi blitt klokere, men også i dag skapes lokale økologiske katastrofer på steder der den kortsigte økonomiske gevinsten trumfer alle naturhensyn. Over hele verden finnes det steder som er blitt ubeboelige etter industriproduksjon, eksempelvis i India, Nigeria og det tidligere Sovjetunionen.

I Vesten har vi også vært gjennom disse voksesykdommene. Smogen over London og den sure nedbøren over Norge man var bekymret over på 1970- og 80-tallet er eksempler på dette. For ikke å snakke om alle lungeskadene og krefttilfellene som er forårsaket av stoffer man ikke visste var farlige, som for eksempel asbest, et materiale som tidligere ble mye brukt i bygningsbransjen i Norge.

Først i moderne tid har vi blitt klar over, og har muligheten til å gjøre noe med, det faktum at menneskelig virksomhet påvirker naturen også globalt.

Den globale effekten skyldes at det er blitt så mange av oss, men også av at så mange mennesker har kommet seg ut av fattigdommen i land som Kina og India. Vi mennesker forurenser mer jo bedre råd vi har, på den måten kan velstandsutviklingen til de fattige være dårlige nyheter for resten av verden. Paradoksalt nok. Å bryte ut av denne onde sirkelen hevdes av mange forskere å kreve politisk handling fra alle land i verden. Samtidig med det politiske arbeidet foregår det også en rivende utvikling av grønnere teknologi. Det er altså et spørsmål både om vilje og om evne.

Klimadebatten dreier seg mye om energiproduksjon og om hva som skal erstatte olje, gass og kull. Vindmøller forurensar ikke, men gir ustabil kraftproduksjon og tar opp mye landskap. En løsning er å plassere dem til havs, slik norske Equinor gjør med sine havvindprosjekter rundt om i verden. På papiret er atomkraftverk det sikreste, minst plasskrevede og billigste på lang sikt, men det knytter seg mye bekymring til lagring av det radioaktive avfallet.

I dette kapitlet har vi gjort enorme sprang i menneskets historie, men heretter skal vi roe oss litt mer ned. I neste kapittel skal vi gå tilbake til begynnelsen igjen, og se på vannets betydning for utviklingen av jordbruket. Hva har vannet i elva Nilen å gjøre med at Egypt ble verdens første stat?

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvorfor er ikke livet som jeger og sanker noe å trakte etter, annet enn kanskje på hobbybasis?*
2. *På hvilke måter har utviklingen av teknologi og oppdagelsen av matsorter gitt oss den matvaretryggheten vi opplever nå i moderne tid?*
3. *Mennesket har opplevd mange miljøkriser. Hva gikk tidligere tiders kriser ut på, og hvordan ble de løst?*
4. *Hva skiller dagens krise fra tidligere kriser?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p3

TEMA 4

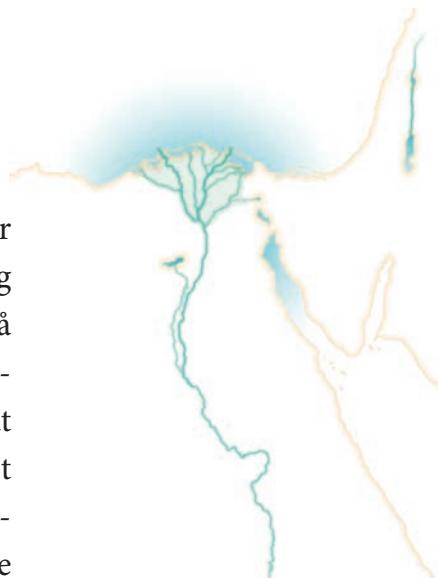
JORDBRUKSREVOLUSJONEN OG DET GAMLE EGYPT

Med overgangen
til jordbruk kom de
første statene og kongene

Tilgang på vann har alltid vært viktig for hvor folk har bosatt seg. Vann er nødvendig både for å overleve fra dag til dag, til dyrking av jorda og til transport. Ta en titt på satellittbildet under. I områder med lite regn er bosetningene gjerne koncentrert om kyster og elver, Spania er et godt eksempel på dette, Midtøsten et enda bedre. Aller tydeligst ser vi denne tendensen i Egypt, der nesten hele befolkningen på 100 millioner mennesker bor langs Nilen. I den store lysklumpen øverst mot Middelhavet finner vi Nildeltaet, der elva deler seg opp og bringer vann til store byer som Kairo og Alexandria. Helt siden oldtiden har Nilens årvisse mønstre med flom og tilbaketrekning gitt grunnlag for et ekstremt produktivt jordbruk og også mektig statsdannelser under ledelse av faraoene.

I dette temakapitlet skal vi se på vannets historie generelt og Nilens historie spesielt, og kartlegge hva slags innflytelse elva har hatt helt siden jordbruksrevolusjonen.

Utsikt over Nilen fra Aswan, en by med halvannen million mennesker langt sør i Egypt.

Ble fastboende

Jordbruksrevolusjonen betegner en prosess som startet for rundt 12 000 år siden, der mennesker begynte å dyrke planter som mat. Denne oppdagelsen – hvor praktisk det er å dyrke planmessig – ble gjort mange steder i verden, over flere tusen år. Men tidligst skjedde det i Midtøsten, rundt elva Jordan. Det var oppdagelsen av at man kunne dyrke plantefrø og få mat opp av jorda etter en stund som gjorde at man begynte å bosette seg i landsbyer og byer, og over noen tusenår byttet storparten av befolkningen ut usikkerheten ved jeger og sanker-livet mot et liv som jordbrukere. Det nye livet ga i det minste mer forutsigbarhet i hverdagen, selv om det trolig ikke var så mye tryggere. Dessuten vokste det frem yrker der man drev med andre ting enn matproduksjon: vi fikk prester, soldater, høvdinger, byråkrater. Samtidig kunne

håndverkere spesialisere seg eksempelvis på å lage potter til oppbevaring av mat, til å bygge hus, eller til å lage redskaper av stein, bronse og senere jern. I stedet for å dyrke mat selv, kunne de tilby produktene sine til bønder og få mat av dem. Ved å bruke all sin ledige tid på håndverket sitt, så ble de også flinkere enn de ville vært i et samfunn hvor de hadde måttet bidra til matauknen.

Det finnes mange definisjoner på hva som er *sivilisasjon*, men en av de enkleste er å beskrive det som «samfunn der det foregår spesialisering i yrker». Og forutsetningen er altså matvareoverskudd, at bøndene produserer mer mat enn de trenger selv og at noen kan leve av andre yrker enn å producere sin egen mat.

Aller først skjedde dette i området mellom elvene Eufrat og Tigris, nederst mot Persiabukta i det som i dag er Irak. Her oppsto verdens første byer, som Ur og Uruk (sistnevnte ble grunnlagt for 6000 år siden). Denne sivilisasjonen, som etter hvert besto av mange byer, kjenner vi som den *sumeriske sivilisasjonen*.

Søyler med hieroglyfer ved Karnak-tempellet i Luxor.

Hvorfor skjedde det i Midtøsten?

Biologien og antropologien har ingen klare svar på hvorfor det var nettopp Midtøsten som var åstedet for den første jordbruksrevolusjonen. Det er blitt påpekt at det såkalte Middelhavsklimaet er gunstig. Med milde, våte vintrer og tørre somre skapte dette plantesorter som kunne overleve tørre perioder og så vokse raskt når fuktigheten kom tilbake. Dette var planter som lagret mange næringsstoffer i frøet/frukten til den nye vekstsesongen, og ble derfor også ettertraktet som menneskemat. I tillegg har regionen et stort tilfang av terrengformasjoner i forskjellige høyder. Dette skapte stor variasjon i plantelivet, og økte mulighetene for at menneskene skulle kunne finne sorter som egnet seg for dyrking og høsting. Deriblant hvete, som i vår tid er verdens mest utbredte kulturplante. Også i kalde Norge er hvete en viktig matplante, den utgjør omtrent en tredjedel av korn-

produksjonen vår, ved siden av de andre viktige kornsortene som vi også har fått fra Midtøsten: rug, havre og bygg.

Dyrene flytter inn

Det fastboende livet gjorde det også mulig å ta i bruk enkelte dyr som nyttedyr, gitt at dyrene ikke var for aggressive eller redde for mennesker. Det kan tenkes at griser, sauер og geiter begynte å forsyne seg av matavfall fra menneskene, og trakk mot bosetningene. Derfra var det ikke lang vei til å holde dyr i flokker og avle dem bevisst for melk og kjøtt, skinn og ull. Og etter hvert også for å trekke plog og kjerre, og til krigføring. Den ensidige plantedietten som det tidlige jordbrukslivet brakte med seg, ble altså (over noen tusen år!) komplementert med proteinrike matkilder som levde sammen med oss og som følgelig ikke krevde jakt.

Kamelen ble domestisert omrent samtidig som egypterne begynte å bygge pyramider. Legg merke til neseborene, de kan klemmes sammen til beskyttelse av luftveiene under sandstormer. Dette er bare en av mange egenskaper som gjør kamelen velegnet til ørkenbruk.

Når stammer de tidligste eksemplene på at dyr levde sammen med mennesker fra?

- Ulv (hund) 12 000 år siden
- Sau/geit/gris 10 000 år siden
- Storfe (ku, okse) 8 000 år siden
- Hest/esel/vannbøffel 6 000 år siden
- Lama/alpakka 5 500 år siden
- Kamel 4 500 år siden

I tillegg finnes det fire andre pattedyrarter som er blitt domestisert (altså temmet og brukt som husdyr), men som man vet mindre om når og hvordan det skjedde: reinsdyr, jak, gaur og bantengfe. Av totalt tusenvis av arter er det altså bare 14 stykker vi har klart å lage husdyr av. Hvis du vil lese mer om hvorfor det er slik, så vil vi anbefale deg å lese boka *Våpen, pest og stål* av Jared Diamond.

Fra Sumer til Egypt

Den sumeriske sivilisasjonen blomstret og forsvant etter hvert fra historiens arena. Grunnen eller grunnene kan vi ikke være sikre på. Det kan skyldes invasjon fra nomadiske rytterfolk. En annen forklaring er at klimaet forandret seg og det ble for varmt og tørt i området, eller kanskje var det også fordi det tidlige jordbruket etterlot seg salter som over tid gjorde grunnen mindre egnet for dyrking. I så fall var det som klimaflyktninger menneskene som levde i sør etter hvert trakk nordover mot byer som Babylon og Assur. Etterhvert skulle det utvikle det seg store imperier i området; eksempelvis Babylonia, Assyria og senere Persia.

Men i mellomtiden var det rundt Nilens bredder at en annen sivilisasjon tok over stafettspinnen på veien mot den første virkelig sentraliserte stat: Egypterne.

Trappepyramiden i Sakkara er den eldste av pyramidene, bygd av farao Djoser for 4600 år siden. Oppføringen av et slikt massivt byggverk antyder at det på den tiden var en sterk sentralmakt og fred i riket, slik for eksempel Nidarosdomen forteller det samme om Norge lenge etter. Se mer om Nidarosdomen i tema 11.

Nilen

Nilen konkurrerer med Amazonaselva om å være verdens lengste elv. Den er over 6600 km lang. Dette er lengre enn avstanden fra Oslo til New York. De enorme distansene forteller oss at dette er en elv som får tilførsler langt inne i Afrikas indre, helt nede ved Victoriasjøen i Uganda. Men de største vannmassene (80 %) kommer fra en annen tilførselselv. Den elva starter i Etiopias høyland, og derfra bringer vannet med seg titusenvis av tonn med næringsrikt slam. Elva renner gjennom noen av de tørreste områdene på kloden, og får ingen tilførsler på mange tusen kilometer gjennom Sahara. Det var ikke merkelig at de gamle egypterne tilla elva guddommelige egenskaper, den som brakte med seg livgivende vann fra et eller annet sted bortenfor den ugjestmilde ørkenen som strekker seg over hele Nord-Afrika. (Nilens kilder ble ikke funnet før på 1800-tallet, dette var et mysterium som har opptatt menneskene siden oldtiden). Hver høst flommet Nilen over sine bredder i Egypt, og ble enkelte steder 400 ganger så bred som den var resten av året. Etter at vannet trakk seg tilbake og etterlot seg det fruktbare slammet fra Etiopia, kunne de egyptiske bøndene kaste ut frø på den fruktbare bakken, slippe ut grisene og la dem trække det ned i jorda, og deretter avvente fantastiske avlinger. Slik beskrev i hvert fall grekeren Herodot det egyptiske jordbrukskulturen, da han reiste rundt i landet 400 år før vår tidsregning.

Mesteparten av vannet i Nilen kommer fra det etiopiske høylandet, fra den tilførselselva som kalles Den blå Nilen. Det skaper bekymring blant nasjonene langs elva, spesielt Sudan og Egypt, at etiopierne i våre dager ønsker å benytte mer av vannet selv, til blant annet kraftproduksjon. Egypt får nesten alt sitt ferskvann fra Nilen og er sårbar for endringer.

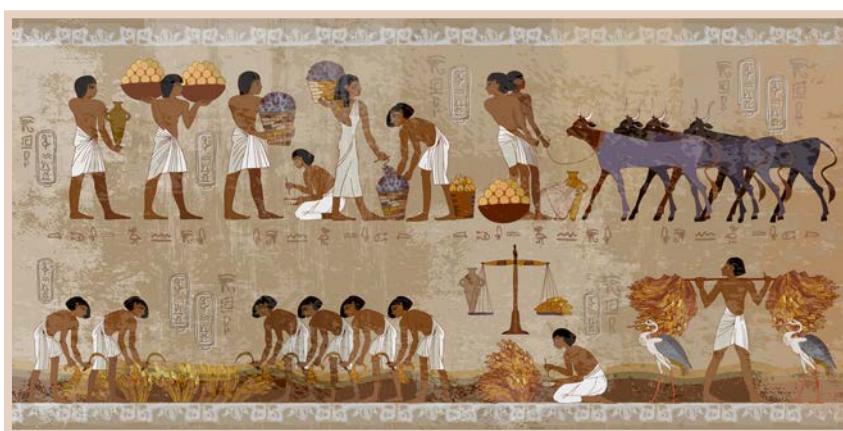

Fruktbart land

Landbruket langs Nilens bredder var allerede i oldtiden ekstremt produktivt, takket være de årlige oversvømmelsene fra elva. Hver vår blir store områder rundt elva gjødslet av Nilvannet, som flommer utover markene og bringer med seg fruktbart slam fra høylandene i Etiopia.

Det egyptiske jordbruksrevolusjonen ga rom både for stor befolkningsvekst og tidlig spesialisering. Egyperne regnet seg tidlig fram til at Nilens oversvømmelser kom på samme tid hvert år, og ved hjelp av matematikk og astronomi fant de ut at året hadde 365 dager. De skapte den første versjonen av den kalenderen vi bruker i våre dager. Avlingene i landet lot seg beregne ut fra nivået på flommen som kom hver høst, og slik kunne lederne beregne forventet skatteinntekt ved hjelp av såkalte nilometere, som var bygninger satt opp langs elven og hvor man kunne se hvor høyt vannet rakk fra år til år.

Det egyptiske landbruket produkserte et stort overskudd av mat.

I tillegg lot Nilen seg mange steder seile på både oppover og nedover, ideelt for å bringe avlingene dit de trengtes til de store befolkningssentrene. Vinden blåser gjerne nord-

fra vekk fra Middelhavet i dette området. Dermed kunne man bruke seil sørover oppover elva, og så la seg føre med elvestrømmen når man skulle nordover igjen. (Til sammenligning er Eufrat og Tigris mye voldsommere elver, og man kan stort sett bare seile nedover, ikke oppover). Med Nilen som sentral transportåre kunne lederne enkelt ta kontrollen over båttrafikken i landet ved å sette opp tollstasjoner. Slik ble inndrivingen av skatt mye enklere der enn andre steder.

Det egyptiske landbruket var også spesielt på den måten at det bare var én vekstsesong, den som oppsto etter flommen. Ellers på året hadde bøndene «fri», det var rett og slett for tørt i de andre årstidene til å dyrke noe. Dermed kunne bøndene disponeres til andre sysler, enten ved gulrot eller pisk, til å bygge alle de monumentale byggverkene som Egypt er kjent for: pyramidene, sfinksen, templene i Kongenes dal, og så videre. Tidligere har man trodd at disse ble bygd ved hjelp av slaver, men det kan like gjerne ha vært landets bønder som var arbeidskraften.

Landbruket i Egypt var oldtidens mest effektive, noe man også ser konsekvensen av da Egypt mange tusen år senere falt under Romerrikets kontroll. Eliten i Roma omtalte Egypt som imperiets kornkammer, og flere ganger oppsto det kriser da piratvirksomhet i det østlige Middelhavet skapte problemer for kornskipene på vei over havet. Folket i Roma trengte i henhold til et gammelt sitat «brød og sirkus» for å ikke lage opptøyer, og det egyptiske landbruket var garantist for det førstnevnte.

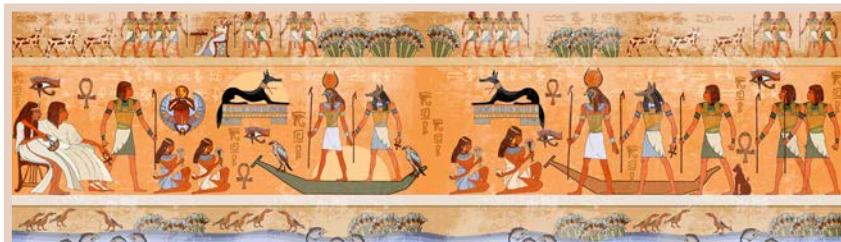

De gamle egypterne bygde mange monumenter, ikke bare pyramider. Her fra tempelet til farao Seti I, faren til Ramses II.

Faraoenes tidsalder

Nilen og landbruket dannet grunnlaget for faraoenes absolutte makt i Egypt. De styrte Egypt gjennom 30 dynastier (familier) i mer enn 3000 år, før den siste ble avsatt av romerne i år 30 fvt.

Interessen for Egypt ble vekket i Vesten på 1500- og 1600-tallet, da man begynte å få tilgang til greske og romerske fortellere som skildret reiser til Egypt. Men det var Napoleon Bonapartes invasjon i Egypt i 1798 som skulle bli starten på egyptologien. Napoleon hadde med seg 167 forskere, og resultatet av felttoget ble 30 bøker om Egypt og 3000 tegninger fra hele landet. I tillegg fant man en stein som inneholdt den samme teksten på tre språk: gamle egyptiske hieroglyfer, den nyere egyptiske skriftformen demotisk skrift, og gammelgresk. Ved hjelp av denne steinen, den såkalte Rosettasteinen, ble man i stand til å lese hieroglyfer og åpnet dermed opp egyptisk oldtid for videre forskning.

Egyptiske guder og faraoer, hieroglyfiske illustrasjoner på ytterveggene til et gammelt tempel.

Napoleons invasjon har siden blitt møtt med kritikk fra egyptere selv, og er også en vesentlig årsak til at man finner egyptiske kulturgjenstander på museer over hele Europa. Rosettasteinen befinner seg eksempelvis på British Museum. Tenk hvis Norges vikingskip skulle ha funnet seg i Stockholm, eller enda lengre unna? En del av motreaksjonen mot Napoleons invasjon spesielt, og europeisk kolonialisme generelt, førte også til dannelsen av Det muslimske brorskap i Egypt på 1900-tallet. Dette kan igjen ses på som en del av den islamistiske bølgen som startet for alvor på 1960-tallet i Midtøsten, og som kan påstås å være et viktig element i urolighetene man ser i den arabiske verden i dag.

Nilens kilder

20 % av vannet i Nilen kommer fra innsjøer i Uganda.

Interessen og fascinasjonen for Egypt har ikke tapt seg. Den franske forfatteren Victor Hugo – han som er kjent for *Les Misérables* – skrev dette på 1800-tallet: «På Ludvig 14s tid var alle hellenister. Nå er alle orientalister.» Ludvig 14. (på fransk: Louis) var den franske eneveldige kongen som levde fram til 1715. Den hellenismen Hugo viste til, dreide seg om fascinasjonen for det greske, en fascinasjon som hadde vokst fram med renessansen på 1500-tallet. Orientalismen henspiller på det gamle vestlige navnet på Asia: «Orienten», som man litt upresist kan påstå var en henvisning til fascinasjonen for alt ikke-vestlig: Egypt, Mesopotamia, Kina. Dette gjaldt både innen vitenskap og arkitektur, samt populærkultur som mote, interiør, musikk, litteratur og teater.

Utover på 1800-tallet begynte man å lete etter Nilens kilder igjen. Involvert her var også den norske ultraløperen Mensen Ernst fra Fresvik, en bygd ytterst i Sognefjorden. Ernst hadde allerede skapt seg et navn i Europa ved å løpe fra Paris til

Moskva og fra Istanbul til Calcutta (dagens Kolkata). I 1843 begynte han å løpe fra Kairo, angivelig bare utstyrt med kjeks og litt syltetøy. Prosjektet var å følge Nilen hvor elva enn brakte ham. Men etter noen uker ble han funnet død i sanden, ved Aswan. Riktignok var dette 700 km av gårde fra Kairo, men bare en brøkdel av distansen han måtte ha tilbakelagt for å ha kommet på sporet av kildene. Selv i 1840-årene fantes det altså nordmenn med farlig mye selvtillit! Dette var nesten 70 år før Roald Amundsen satte ut mot sydpolpunktet, og mer enn 100 år før Thor Heyerdal bega seg over Stillehavet på en spinkel balsaflåte. De to sistnevnte lyktes heldigvis bedre, ikke minst fordi de hadde tenkt litt lenger angående behovet for proviant!

I 1854 spilte en annen norsk kjendis, violinisten Ole Bull, *Seterjentens søndag* sittende på toppen av en pyramide. Og i 1869 var Henrik Ibsen kongeriket Sverige-Norges representant ved åpningen av Suezkanalen, det gigantiske kanalprosjektet som gjør at skip den dag i dag kan seile direkte fra Middelhavet og til Indiahavet. Ibsen baserte deler av sitt teaterstykke *Peer Gynt* på oppholdet i Egypt. Paradokslig dreier altså ikke melodien «Morgenstemning» fra Peer Gynt seg om morgenstemning over fjellene i Norge, slik man skulle tro om denne musikken som hører til det mest nasjonalromantiske som noensinne er laget her til lands, men om soloppgang i ørkenen!

Byen Luxor er sentrum for dagens turisttrafikk på Nilen. Den er grunnlagt på ruinene av Teben, hovedstad i det gamle Egypt.

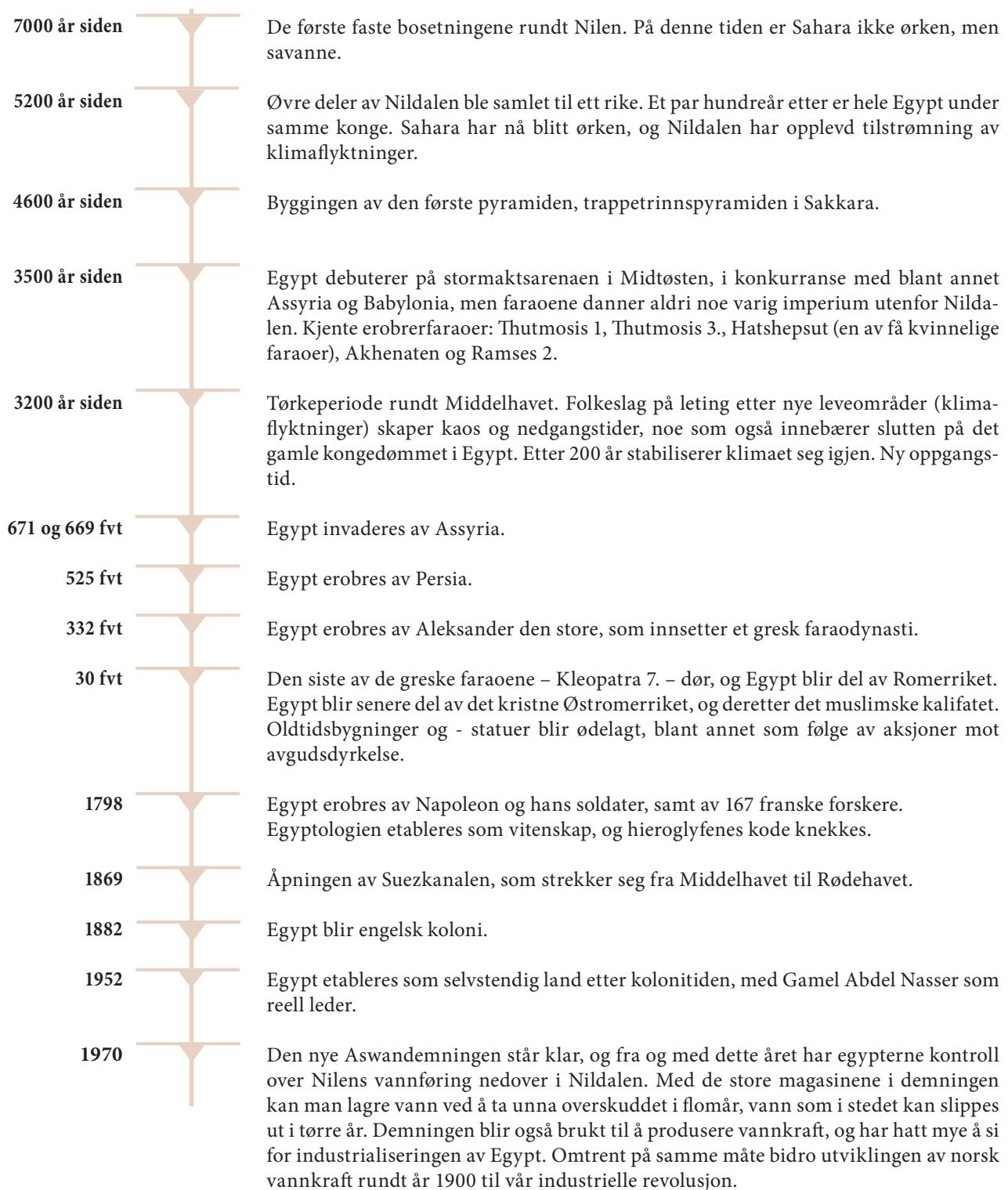
Etter åpningen av farao Tutankhamons grav på 1920-tallet oppsto det også en myte om faraos forbannelse. For var det ikke litt merkelig at gravkammeret ikke hadde blitt plyndret av gravrøvere, slik de fleste andre gravkammere i Egypt hadde blitt utsatt for? Og var det ikke enda merkeligere at flere av de som var med inn i gravkammeret døde? Denne «forbannelsen» er nok dessverre bare en god historie, og ikke noe mer, men den ga støtet til en voldsom fascinasjon for alt egyptisk.

I våre dager sørger bøker, filmer og spill for å opprettholde interessen for mumier, skarabeer og egyptiske guder. Fra Agatha Christies *Mord på Nilen* via Brendan Fraser og Tom Cruise-filmene som begge kalles *The Mummy* til dataspillet *Assassin's Creed: Origins*. På flere læresteder i Norge kan du også skaffe deg studiepoeng i egyptologi.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvorfor var det i Midtøsten den neolittiske jordbruksrevolusjonen oppsto?*
2. *Hvilke yrker var de første, og hva slags konsekvenser fikk det for samfunnsutviklingen da mennesker begynte å spesialisere seg til forskjellige oppgaver?*
3. *Hvilken rolle har dyrene spilt for utviklingen av den menneskelige sivilisasjon?*
4. *Hva er spesielt med Nilen i forhold til andre elver?*
5. *Hvordan kan vi vite så mye om oldtidens Egypt i våre dager, mer enn to tusen år etter den siste farao?*

TIDSLINJE

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p4

TEMA

5

TRENGER VI MYTER?

Evnen til å fortelle historier er vår største fordel og vår største trussel

«Alt er vann» sa grekeren Thales fra Milet for omtrent 2500 år siden (år 500 fvt). Dermed var filosofien født, i en verden av myter. Hva gjør filosofi annerledes enn myter, og hvordan har disse to uttrykkene for menneskelig tenkning og kreativitet påvirket oss i historien?

For å forklare dette, må vi først se på hvordan mytologiene oppsto. Helt siden før skrivekunsten ble oppfunnet har forfedrene våre etterlatt seg forestillinger om sammenhengen mellom mennesker, dyr og natur. Eksempler er hulemalerier og helleristninger, som kan være titusener av år gamle. Med fremveksten av sivilisasjon og skrift har tankene også blitt konkretisert for ettertiden. Vi vet at det blant bystatene i Mesopotamia fantes en forestilling om at alt begynte med at det salte urhavet – i form av en drage – ble forent med ferskvann, og at man i Egypt så for seg at Atum, den første guden, steg opp av urhavet Nun. Ifølge den greske mytologien utgikk natten og dagen fra Kaos, og Gaia – jorda – fødte himmel, hav, fjell, daler og mange av gudene.

Det fantes også mange forestillinger om menneskets opphav. Det het seg for eksempel at mennesket var formet av materialer som jord, leire og vann, og gitt liv. I den norrøne mytologien ble Ask og Embla, de første menneskene, skapt av trestammer.

Og alt sto det guder bak.

Hulemalerier og helleristninger fra steinalderen antyder at menneskene så for seg mystiske koblinger mellom menneske og natur. Disse dyrefremstillingene befinner seg i Lascaux, en grotte i det sørvestlige Frankrike som har 600 malerier, laget for rundt 11 500 år siden. Dette skjedde omtrent samtidig som jordbruksrevolusjonen var i gang i Midtøsten, og vi fortsatt levde på jeger- og sankerstadet i Europa. Norge var på dette tidspunktet fremdeles dekket av en tykk iskappe. Dette var i en periode da middeltemperaturen var 5-6-7 grader lavere enn nå og tiden ble derfor kalt istid.

Bilde forrige side: Drager er mytologiske vesener som har fascinert gjennom alle tider, og forekommer i mange former og størrelser. Dette er en kinesisk drage.

Løsrevet fra gudene

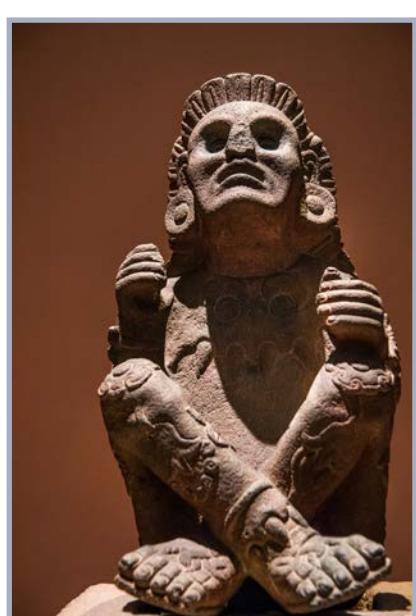
Det spesielle med påstanden til Thales om vannet, var at han ikke blandet guder i forklaringen sin. Han regnet ikke med noen x-faktor som hadde egen vilje. På sine reiser langs Nilen 550 fvt. observerte han hvordan det vokste avling der hvor vannet hadde sildret fram under Nilens årlige flom. Ganske uforklarlig, hvis man ikke kjenner til hvordan elva brakte med seg fruktbart slam som plantene kunne vokse i. Thales sluttet seg til at ikke bare var vannet alle tings opphav, men at alt egentlig var vann. Senere naturfilosofer snakket om at verden hadde forskjellige byggesteiner, som luft, jord, ild og vann. Grekeren Demokrit kalte disse minste byggsteinene for «atomer», og dette begrepet brukes fortsatt. Denne naturfilosofien dannet utgangspunkt for den naturvitenskapelige forskningen som vokste fram samtidig med gjenoppdagelsen av gresk filosofi i renessansen.* På den måten dannet filosofi grunnlaget for moderne tenkning, selv om det er en lang vei fra Thales forklaringer om vannet til det vi vet om plantevekst i våre dager.

Det vi skal utforske videre i dette temakapitlet, er hva slags funksjon den mytologiske tenkningen kan ha fylt i samfunnene der den oppsto. Altså «den andre måten» som oldtidsmennesker brukte for å forklare og forstå verden, den med guder. Vi spør også om vi fortsatt trenger og benytter myter den dag i dag. Svaret vil nok overraske deg.

Gudegallerier

I det gamle Mesopotamia hadde hver bystat sin gud. Denne guden var knyttet til det største tempelet i byen, og ble regnet som byens beskytter. Noen bystater vokste seg viktigere enn andre, og byguden med dem. Eksempler er Marduk i Babylon, og guden Assur i byen med samme navn. Bystaten Assur vokste til å bli til det assyriske imperiet. De samme tendensene ser vi i de andre oldtidsivilisasjonene, inkludert Hellas. Gudinnen Pallas Athene var byen Athens beskytter. Og alle guder inngikk i det som var rikets pantheon

* Mer om dette i tema 17

(gresk ord som betyr «alle guder»). Den dag i dag er den monumentale Pantheon-bygningen i Roma et minne om den religionsfriheten som hersket i det tidlige Romerriket, og som også kan ha vært en viktig forutsetning for rikets stabilitet. Når romerne underla seg folkeslag, ble gudene deres ikke fjernet eller omdefinert etter erobringens, i stedet inngikk gudene – akkurat som stammene de representerte – i storrikets samlede gudegalleri. Denne dyrkingen av mange guder gjaldt helt til de monoteistiske religionene vokste fram: jødedommen, kristendommen og islam, som bare tillot én gud. Hinduismen er unntaket, som den eneste av verdensreligionene opereres det her med millioner av guder.

De tidlige religionene/mytologiene hadde ikke nødvendigvis noen forsøk på indre logikk eller samsvar mellom ulike lokale varianter, de hadde ingen felles autoriteter eller sentrale tekster som hadde det siste ordet i de store spørsmål. I stedet bar de preg av å være bygd opp rundt en muntlig tradisjon der utøverne lærte hverandre opp lokalt, omtrent som ved mester-lærlinge-ordninger, og der formålet var å holde gudene så fornøyde som mulig og å utføre ulike ritualer som var viktige for driften av riket.

Kongene var guder

Herskerne i rikene hadde ofte gudeliknende statuser i disse oldtidsreligionene. Enten som gudenes nærmeste talerør på jorda, som en inkarnasjon av en gud, eller som etterkommere av guder. Egypts tidligste herskere påberopte seg for eksempel å være falkeguden Horus' inkarnasjon på jorda. Statusen hadde åpenbare fordeler når det var viktig å hevde sin autoritet, du motsier ikke en gud. Men samtidig skapte det praktiske utfordringer når det gjaldt å bringe slekten videre. For hvem gifter du deg med, hvis du og familien din er guder og alle rundt dere er vanlige dødelige? Bror og søster-ekteskap ble av den grunn ganske vanlige blant faraoene, noe som åpenbart må ha skapt store problemer med innavl på ganske kort tid. Dette er faktisk et problem som

Vi ser gjennom hele verdenshistorien at mytologier og religioner speiler de stedene de har oppstått. Langs Nilen lever noen av verdens største krokodiller, nilkrokodillene, og det finnes selvfølgelig også en egyptisk krokodillegud: Sobek. Han er ektemaken til en annen dyregud som også må ha skapt frykt i det gamle Egypt, nemlig kobragudinnen Renenutet. Litt av et par!

også gjorde seg gjeldende i herskerfamilier utover i middelalderen. Gudestatusen forsvant med innføringen av en monoteistisk religion som kristendommen, der det allerede slås fast i første bud at «Du skal ikke ha andre guder enn meg». Men Europas fyrstefamilier bygde likevel en del av sin autoritet på å ha et mer guddommelig opphav enn andre dødelige. Også i Norge forekom dette, ifølge et gammelt skaldedikt var ynglingætten, som Harald Hårfagre inngikk i, av guddommelig opphav.

Malere som levde av å portrettere konger, måtte nødvendigvis forskjonne sine objekter litt for å få beholde jobben (og hodet!). Dette bildet av Karl 2 av Spania (1669-1700) får oss til å lure på hvordan han egentlig må ha sett ut. Her ser vi habsburgerhaken veldig tydelig, et resultat av mange generasjoner med giftemål mellom nære familiemedlemmer. Stakkars Karl ble da også den siste av habsburgerslekten i Spania, han døde barnløs i år 1700. Han led både av fysiske og psykiske skavanker, og ble kalt el Hechizado (den forheksede). I dag vet vi at magi ikke hadde noe med tilstanden hans å gjøre, bare gener og en lang tradisjon for inngifte.

Fyrsteslektene var gjerne forsiktige med å gifte bort sine sønner og døtre til folk av andre klasser, for ikke å vanne ut statusen. Med en slik begrenset omgangskrets ble de mer og mer disponert for ulike lidelser gjennom slektsleddene, på grunn av innavl. Blødersykdommen er eksempel på en sykdom som har rammet Europas kongelige i mye større grad enn vanlige folk. Berømt er også den såkalte «habsburgerhaken». Habsburgerfamilien var en fyrstefamilie som var del av mange kongehus i middelalderen. For å unngå å spre makten fra et slektsledd til det neste, giftet man seg ofte innen familien. Dermed utviklet medlemmene gjennom generasjonene større og større eksempler på det som var familiekjennetegnet, nemlig haken. Og derfor er «habsburgerhake» et begrep.

Mytologi som speil

Å knytte sin status opp mot gudene var et tveggelget sverd, også for oldtidsherskere. For hva når gudene åpenbart ikke var fornøyde, i tider med oversvømmelse, tørke, pest eller angrep utenfra? I de senere, monoteistiske religionene er «det ondes problem» løst ved å vise til Guds uranskakelige veier, til mørkets krefter, eller ved å forklare at mennesker har en stor evne til å kludre til ting for seg selv gjennom sine egne valg. Men i mytologiene dreide uår og ulykke seg mer om hva gudene gjorde eller ikke gjorde.

Maske fra karneval i Mexico City.

Ingen av gudene var spesielt gode eller spesielt onde, men alle var mest opptatt av seg selv. Omtrent som mennesker, altså. De gamle romerne hadde et uttrykk for temperamentet som måtte til for å ha slike guder. Man måtte være stoisk, som betyr «rolig akseptere sin skjebne uten å lage noe oppstyr rundt det». En god romer var en stoisk romer.

Påfallende nok så man for seg mer humørsyke guder i områder med uforutsigbar natur. Eufrat og Tigris var voldsommere elver enn Nilen, og følgelig var også de mesopotamiske gudene mer uforutsigbare enn de egyptiske.

På samme måte kan vi også se at den norrøne mytologien bærer preg av å være skapt i en helt annen og barskere setting enn den mesopotamiske og den egyptiske, noe som gjør det spennende å studere alle disse tidlige eksemplene på menneskelig kreativitet. Kanskje forteller de oss ganske mye om samfunnene de eksisterte i, og utgjør en nyttig del av historieforskningen?

Dette er egentlig å stille spørsmålet mennesker har stilt seg gjennom alle tider på hodet: Hvis gudene har skapt menneskene, hva forteller det oss om gudene?

Her i denne boka stiller vi like gjerne det motsatt spørsmålet: Hvis menneskene har skapt gudene, hva forteller det om menneskene?

Mye var uforklarlig for fortidsmennesket, og i vårt behov for å forklare det uforklarlige har vi med vår gode fantasi befolket verden med alskens vesener som kan forklare mystiske dødsfall og forsvinninger. I den norske folketroen har vi eksempelvis hatt troll som spiser folk, hul-drefolk som lokket unge menn og kvinner med seg inn i hauger - og Nøkken (bildet). Dette er et vesen som ligger på lur i mørke skogs-vann og kan trekke deg ned om du begir deg ute. Nordmanns svømmekunnskaper må ha vært mye dårligere før enn nå, for hvem vil vel bade når Nøkken lurer i sivet!?

Dette er et maleri av Theodor Kittelsen fra 1904.

Myter som sosialt lim

Men kan det tenkes at fremveksten av mytologier har en dypere årsak enn bare herskeres behov for å begrunne sin posisjon, og menneskenes ønske om å forstå verden rundt seg? Den israelske historikeren Yuval Noah Harari mener det. I boka *SAPIENS: En kort historie om menneskeheden* (Bazar forlag, 2016) beskriver han hvordan vi den dag i dag omgir oss med myter og fortellinger, og at de er nødvendige for at vi menneskene skal klare å samarbeide i store samfunn og ikke bare med de rundt seg som vi har tillit til. Han sammenligner disse «fortellingene» med religiøse ritualer:

«Ingen har problemer med å forstå at «primitive» mennesker sementerer sin sosiale orden ved å tro på gjenferd og ånder og samles rundt leirbålet hver gang det er fullmåne. Det som er litt vanskeligere å innse er at de moderne institusjonene våre fungerer på nøyaktig samme måte.»

En liten forklaring er på sin plass her. Harari beskriver i boka hvordan sosiale dyr som løver, ulver og sjimpanser kan samarbeide i grupper på opptil 50 individer. Straks gruppene

blir større, vil det oppstå konflikter som ikke kan løses på andre måter enn ved drap eller at noen av medlemmene trekker seg ut og kanskje danner nye grupper.

I små og tette flokker kan sjimpanser være ganske joviale vesener, men som i alle flokker stiger potensialet for konflikter når de blir mange. 50 ser ut til å være en slags øvre grense for fredelig sameksistens i dyreflokker, når det ikke finnes andre mekanismer («sosiale konstruktør») som justerer adferden. Søk etter «Gombe chimpanzee war» på nettet, hvis du vil vite mer om de krigerske tendensene hos våre nære slektninger.

Denne maksimalgrensen for antall individer i en gruppe er større for dyr med avansert språkevne, slik vi mennesker har. Vi har et strupehode, en tunge og en munn som kan uttrykke mye mer enn det våre slektninger sjimpansene får til med gryntelyder, ansiktsuttrykk og annet kroppsspråk. Evnen til å uttrykke ord og avanserte tankerekker var ferdig utviklet hos homo sapiens for 70 000 år siden, omtrent da vi begynte å vandre ut av Afrika. Denne språkevnen er det som gjør at vi kan ha et ganske personlig forhold til minst 150 andre individer av vår egen art, et personlig forhold i den forstand at vi kan opparbeide tillit og empati over tid. I denne prosessen spiller faktisk «småprat» en viktig rolle, på samme måte som luseplukking gjør det i sjimpanseflokker.

Den magiske grensen på 150

Men Harari mener det er noe annet enn småprat som kan forklare hvorfor vi fungerer i større grupper enn dette, som hele samfunn. Svaret er vår evne til å danne felles myter. Vi tenker da på myter i følgende betydning: Forestillinger om

«ting» som er del av vår felles tankeverden, men som ikke nødvendigvis eksisterer fysisk. Harari kaller det «sosiale konstrukter».

Et eksempel: Homo sapiens er den eneste arten som driver med handel i stor skala. Handel er en av grunnsteinene i utviklingen av den menneskelig sivilisasjon, for uten handel og bytting av varer og tjenester ville vi ikke kunnet spesialisert oss i ulike yrker. Vi måtte alle ha dyrket vår egen mat, og så videre. Hvordan hjelper så myter og fortellinger oss å få til handel med folk vi ikke kjenner? I et steinaldersamfunn vil to ukjente kunne etablere tillit ved å vise til en felles gud, en felles mytisk forfar, eller et totemdyr. I vår moderne tid appellerer vi til tilsvarende mytiske ting som dollar og krone, lovverk og internasjonale handelsavtaler. Ting som ikke ville ha en verdi med mindre alle er enige om at har en verdi, de er altså våre felles «fortellinger».

Fortellingene kan endres

Fortellinger kan selvfølgelig brukes både til godt og ondt. Statsledere kan sende unge menn og kvinner ut i krig ved å appellere til «nasjonalfølelse», «plikt» eller «guds vilje», begreper som heller ikke gir noen mening med mindre vi har en felles forståelse av hva det innebærer.

Det finnes noen dyrearter som kan samarbeide i et stort antall. Maur og bier kan samarbeide om å skape tuer og kuber, men dette samarbeidet er basert på instinkt. Ulikt menneskene kan ikke arbeidermaurene erklaere revolusjon og avsette dronningen hvis de er misfornøyde med forholdeiene. Den egenskapen er unikt menneskelig, og vi har gjort det mange ganger i historien, som under den franske revolusjon i 1789. Da hadde man utviklet den nye fortellingen om *sosialkontrakten** som man mente eksisterte mellom de styrende og folket. I starten var det bare noen få tenkere som «trodde» på denne sosialkontrakten, i dag er den en felles «tro» blant alle oss som bor i demokratiske land: Ledere

* Mer om sosialkontrakten i tema 42.

sitter på toppen fordi de skal gjøre en jobb for oss, ikke fordi gud har sagt at det må være slik.

Det er kanskje vår evne til historiefortelling og til å forandre innholdet i disse fortellingene underveis som er menneskehets største evolusjonære fordel her på kloden. Men det kan også påstås at det er den største trusselen.

Psykologene har lenge vært klar over at ritualer har en reell verdi når det gjelder å bygge motivasjon og forbindelser i sosiale grupper, helt uavhengig av om du tror på magien i det. Krigere og idrettsutøvere har visst å bruke dette gjennom alle tider, som forberedelser til kamp. New Zealand har et rugbylandslag som nesten alltid kjemper om toplassen i verdensmesterskap, og newzealandere er da også svært stolte av sine «All Blacks». Før kamp gjennomfører de det samme ritualet som maoriene – urbefolkningen i landet – gjorde før strid i gamle dager. Ritualet, eller dansen, kalles «haka». Dette bildet er fra Marseille, før en landskamp mot det franske rugbylandslaget.

På YouTube kan du finne mange gode haka-videoer.

KLIMA OG MYTOLOGI HENGER SAMMEN: Religiøse fortellinger bærer preg av områdene der de er oppstått. Det finnes referanser til en syndflod både i gamle sumeriske fortellinger og i Bibelen, men faktisk også i gamle myter hos søramerikanske indianere og blant aboriginere i Australia. Dette kan kanskje ha sin bakgrunn i den generelle havnivåstigningen som skjedde etter siste istid. Over noen tusenår steg havet med 120 meter. Mellom Norge og England finnes det blant annet et stort område på havbunnen hvor arkeologene har funnet rester av steinalderbosetninger, området som kalles Doggerland, og som forsvant under havnivåstigningen. Noen ganger gikk prosessen kjappere, deriblant for 8000 år siden da en enorm innsjø av smeltevann i Nord-Amerika plutselig brast ut i Atlanterhavet. Det økte vannstanden i Middelhavet dramatisk, som i sin tur førte til at Svartehavet fikk tilført kolossale mengder vann i løpet av få måneder. Dette må ha blitt opplevd som en katastrofe for de som bodde rundt havet. Denne prosessen med havnivåstigning kan tenkes å ha blitt del av vårt kollektive minne jorda rundt, gjennom oversvømmelsesmytene. I den norrøne mytologien er det ingen oversvømmelser, men «fimbulvinteren» er like katastrofalt. Fimbulvinteren skal komme før Ragnarok, og er så hard at bare to mennesker overlever. Forskningen har sannsynliggjort at denne forestillingen kan knyttes opp mot klimaendringer på 500-tallet. Studiet av årringer fra tømmer har vist at trærne nesten ikke vokste i årene 535–6, noe som forklares med kulde og manglende sollys etter et massivt vulkanutbrudd i California. Forskeren bak teorien om fimbulvinteren er arkeologen Bo Gräslund. Bildet øverst er fra Svalbard.

Det onde har tatt mange forskjellige former i menneskers forestillingsverden. Djævelen er ofte blitt fremstilt som et geitevesen, basert på den greske guden Pan. Her fra Francisco Goyas «Heksabatt».

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Hvordan kan vi påstå at naturfilosofien til grekere som Thales fra Milet har likhetspunkter med moderne vitenskap?
2. Hvordan vokste gudene fram til å bli guder for en hel stat?
3. Hva kan være grunner til at tidligere tiders herskere påsto at de var guddommelige?
4. Hva forteller tidligere tiders guder oss om samfunnene der de ble dyrket?
5. På hvilken måte mener Yuval Noah Harari at myter fungerer som sosialt lim?
6. Hvorfor kan vår evne til å forandre våre egne historier være en stor fordel i utviklingen av menneskelige samfunn?

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p5

Den norske folketroen er befolket med tusser og troll. Her «Julereia» av Nils R. Bergslien.

TEMA 6

HVORDAN JERNET FORMET VERDEN

**Historiens
viktigste materiale?**

I folkeeventyrene som ble samlet inn blant annet av brødrene Grimm på 1800-tallet, er skogen et stort og viktig element. I eventyret om Hans og Grete og om Rødhette, er skogen et sted som skjuler ulver, hekser og andre farer. Skogen omslutter også slottet til Tornerose, og i eventyret om Snøhvit er den et gjemmested mot farer utenfor. Eventyrene ble samlet inn i det som i dag er Tyskland, akkurat på samme måte som Asbjørnsen og Moe gjorde det i Norge noen tiår senere. De tyske skogene har alltid vært legendarisk store, både for romerne som mistet tusenvis av soldater her inne for 2000 år siden (under slaget i Teutoburgerskogen i år 9), og i folkeeventyrene, som i de fleste tilfeller ble skapt nærmere vår tid. Det var først da jernøksa ble introdusert at menneskene begynte å temme den skumle naturen og rydde seg plass. Øksa er et ganske lite redskap, i hvert fall i forhold til dagens skogsmaskiner, men den har hatt kolossal betydning for menneskets utbredelse på kloden. I dette temakapitlet skal vi se på hvordan jern har preget menneskets historie og hvordan vi med jern også har formet verden rundt oss.

Redskaper blant dyr og mennesker

Bruken av redskaper er en av de tingene som skiller mennesket fra dyrene. Riktignok finnes det fugler som kan bruke barnåler til å pirke fram insekter, og mange dyrearter kan benytte steiner og pinner de finner på kreative måter, men ingen andre arter klarer å bearbeide materialer og skape redskaper av det på den måten som mennesker kan. Det skyldes intelligens og teknisk innsikt, men også det faktum at hendene våre er så godt egnet til å gripe og holde med.

Bilde på forrige side: Nærkamputstyr av den typen som ble brukt av gladiatorer i Roma. Hjelm, diverse huggvåpen og et lite skjold. Legg merke til nettet, det ble brukt til å fange motstanderen med.

Steinøkser i flint.

Flintkniv. Skinn eller annet materiale ble surret rundt håndtalet, for å gjøre kniven mulig å bruke uten å skjære seg opp.

Det er funnet øksehoder av flint som ble hogd til for to millioner år siden, laget av den første menneskearten vi har funnet redskaper etter: homo habilis. Vi vet også at neandertalerne brukte stikkspyd for 200 000 år siden i Europa. Disse våpnene var egnet til å drepe selv større dyr med, men hadde den åpenbare ulempen at jegeren måtte tett innpå dyret. Man har funnet neandertal-skjeletter med bruddskader som trolig har oppstått i nærkamp med større dyr, som ullhåret nesehorn og mammut. Det skulle bli homo sapiens – vår art – som skapte kastespydet. Det var riktig nok ikke like dødelig, spesielt ikke i bruk mot dyr med tykk hud, men hadde klare fordeler når det gjaldt helse, miljø og sikkerhet.

Hele denne perioden, fra for to millioner til for omtrent 5500 år siden, har fått navnet «steinalderen». I denne perioden var stein det dominerende redskapsmaterialet, ved siden av tre, horn og bein. Etter hvert fant vi ut at metallt kobber kunne bli ganske hardt og solid hvis man kombinerte det med tinn og skapte blandingen vi kjenner som bronse. Dette var et stort teknologisk sprang, som menneskeheten ikke ville vært i stand til å tilbakelegge på jeger- og sankerstadiet. For fremstillingen av bronsegjenstander krevde ikke bare smedarbeid, det forutsatte også et handelsnettverk som menneskene kunne kjøpe metaller gjennom. Av geologiske årsaker finner man vanligvis ikke tinn i nærheten av kobber, derfor måtte bronsesmedene bytte til seg den bestanddelen de ikke hadde tilgang på selv.

Bruken av bronse var altså noe som krevde spesialisering og sivilisasjon, og som derfor oppsto i god tid etter jordbruksrevolusjonen. Det var et arbeidskrevende materiale, som bare overklassen i gamle samfunn hadde råd til. Her i Norge regnes bronsealderen å ha startet nesten to tusen år etter Midtøsten, metall måtte importeres og er bare funnet i de rikeste gravhaugene fra denne tiden. En stor andel av bronsegjenstandene er kvinnesmykker, som kan tyde på at det fantes en del kvinner med makt i det gamle norske bronsealdersamfunnet.

Jern blir brukbart

På neste trinn i den teknologiske redskapsutviklingen fantes et mye enklere tilgjengelig materiale, straks vi knakk den teknologiske koden. Menneskene hadde tidlig funnet ut hvordan man kunne hente ut jern fra bergmalm, og så hamre metallet til ønsket form. Men jern i en slik form er mykere enn bronse. I oldtiden var problemet at vi ikke klarte å lage smelteovner som produserte nok varme til å foredle jernet. Bronse smelter rett oppunder 1200 grader, mens med jern må man over 1500 grader. Heldigvis fantes det andre muligheter for å gjøre dette grå metallet anvendelig. Løsningen viste seg å være såkalt «oppkulling». Det fungerer på den måten at smeden varmer opp jernet over trekull, og holder det på rundt 800-1200 grader over flere dager. Underveis i prosessen tar jernet til seg karbon fra kullet. Prinsippet er altså litt som ved fremstillingen av bronse: Kobber blir hardt når tinn tilføres. Jern må ha karbon for å oppnå en tilsvarende oppgradering. Med karbon i rett mengde blir jern til stål. Det skal en veldig presis blanding av jern og karbon til for å skape det sterke stålet vi har i dag, men selv i sin oldtidsform var stål minst dobbelt så hardt som bronse.

Tyrkisk kniv med damascener-blad.

Bruken av stål i våpen ga åpenbare militære fordeler, og vi kan tenke oss at hemmeligheten ble voktet grundig i starten, høyteknologisk som den var. Det skal ha vært oldtidsfolket hettittene med base i det som er dagens Tyrkia som først brukte stål. For omtrent 3500 år ble hemmeligheten kjent, uvisst av hvilken grunn, og bruken av jern i stålform spredde

seg over hele Midtøsten, inkludert Assyria og Egypt. Det var altså på dette tidspunktet at jernalderen startet, og den kom til våre nordlige breddegrader omtrent tusen år senere. Stål-teknologien spredde seg altså dobbelt så fort som bronsen, trolig også fordi ingrediensene i stål fantes lettere tilgjengelig enn ingrediensene i bronse. Derfor ble det også mer av et allemannseie.

Norsk jernalder

Det er funnet omtrent 3500 jerngenstander – våpen og prydgjenstander – fra norsk jernalder, tilsvarende er det bare funnet 800 bronsegjenstander fra bronsealderen. Vi kan takke den gammelnorske gravhaugskikken for disse rikholdige arkeologiske funnene av jern. Skikken med å la rikfolk få med seg verdigjenstandene sine i graven var mye mer utbredt her i Norge enn i våre naboland, og slike grav-funn har begeistret arkeologene helt siden de første utgravningene startet for noen hundre år siden.

Jernet skapte også grunnlag for sverdene som vikingene benyttet, og siste del av norsk jernalder kalles også vikingtid. Skikken med å begrave folk med masse gjenstander forsvant med avslutningen av vikingtiden og innføringen av kristendommen for tusen år siden. På norske historiske museer finnes det derfor langt flere gravhaugsgjenstander fra før år 1000 enn etter. Uttrykket «jernalder» er da også mest et begrep som brukes om førhistorien i et land, tiden fra før skriften ble vanlig. Det er derfor norsk jernalder tidfestes til å ha vart fra 500 fvt. til 1000 evt.

Vi sluttet ikke å bruke jern i år 1000, tvert imot har metallet siden blitt mer og mer vanlig i samfunnet. Gjennom middelalderen ble det utviklet stadig kraftigere smelteovner, og med elektrisiteten på 1800-tallet oppsto muligheten for å fremstille det sterkeste stålet i stor skala. Da var den industrielle revolusjonen i full gang i Europa og i USA, og stålet ble brukt til å bygge motorer og stadig større skip, stadig

høyere bygninger og til å knytte byene sammen i et mer og mer omfattende nettverk av jernbaneskinner.

Dette er grunnen til at stål påstås å «ha bidratt mer til den moderne sivilisasjon enn noe annet metall» (snl.no), og at det bare er olje som overgår stål i verdi.

I dagens smelteverker foregår stålproduksjon uten at mennesker må oppholde seg i nærheten av det glødende metallet. I gamle dager var denne typen arbeidsoppgaver livsfarlige.

Jernets kulturhistorie

Her i dette kapitlet skal vi dvele litt mer ved hvordan jernet også formet Europa i gammel tid. Allerede den romerske forfatteren Plinius merket seg hvor viktig dette metallet var. «Med jernet pløyer vi jorda, planter trær, skjærer hager, hugger stein, tømrer og gjør alt nyttig arbeid», skrev han.

For om jern ga store fordeler på slagmarken, så ga det enda større fordeler i jordbruksområdet. Med skarpe og slitesterke jernpløyer kunne bonden velte ordentlig rundt på jorda og mangedoblet utbyttet av avlingen, og med jernøkser ryddet han skog og frigjorde nytt dyrkeland. Slike redskaper muliggjorde sivilisasjonens fremmarsj i Europa. Både romerne og Hans og Grete i det gamle eventyret var redde for hva som skjulte seg i de dype tyske skogene, men takket være jernredskaper ser dagens Tyskland helt annerledes ut enn det gjorde i gammel tid. Det er ikke lenger dekket av mørke skoger, men av åpent landskap. Med få unntak er det bare Schwarzwald i sør som minner om den skogen som en gang dekket Tyskland. Her i Norge har et fuktigere klima og mindre befolkning sørget for at vi har beholdt mye av skogen vår,

* Mer om dette i tema 16.

og skogfelling gjort med jernredskaper har vært en viktig kilde til byggematerialer og varme for oss helt siden middelalderen. På 1500-tallet ble tømmeret også en viktig kilde til eksportinntekter for Norge*. Mange europeiske byer er bygd med norsk tømmer.

Bruksverdien til jern er enorm, det er nesten ikke mulig å overvurdere hvor viktig det har vært i menneskets historie. Men uansett økonomisk eller militær verdi, så representerer jern også en reise i menneskets kulturhistorie, gjenom alle de sverdene som er skapt av dette harde og – for oss mennesker i moderne tid – lett tilgjengelige metallet.

Noen kjente typer sverd fra historien:

Romersk gladius og hjelm

Mange av de romerske soldatene var utstyrt med et ganske kort sverd, den såkalte gladiusen. Sverdet var som en lang kniv, og veide kanskje bare 1 kg. Sverdet egnet seg godt i nærkamp, i de tette formasjonene som ga romerne muligheten til å vinne mot motstandere som kunne være både større og flere. Sverdet har også gitt navn til gladiatorene, slavesoldatene som kjempet mot hverandre på arenaer over hele Romerriket.

Vikingsverd

Det typiske vikingsverdet var større enn en gladius, og vikingene kjempet da også i løsere formasjoner enn romerne. Dette ga rom for større og mer sveipende bevegelser med våpnene. Det er funnet flere tusen vikingsverd, så vi vet mye om hvordan de så ut. De kunne være rikt utstyrt, alt avhengig av eierens status og rikdom. Monumentet *Sverd i fjell* står plantet på et svaberg utenfor Stavanger, og er til minne om Harald Hårfagres seier i 872 evt. i kampen om Norge. Disse sverdene er riktignok opp mot ni meter lange, men gir ellers en god pekepinn på hvordan vikingsverd kunne se ut.

Damascenerklinge

Denne sverdoverflaten er skapt i en spesiell prosess der smeden banket sammen stål med ulike mengder karbon, og der man med en etseprosess på slutten fikk til en mønstret overflate som hadde matte og blanke partier om hverandre. Disse sverdene ble kalt damascenerklinger, og kanskje var det nettopp smedene i Damaskus som fant opp prosessen. Byen var uansett et sentrum for jernhandel i Midtøsten. Også det muslimsk-dominerte Toledo i Spania var i middelalderen berømt for sine damascenerklinger, som både var vakre og solide som våpen.

Japansk katana

De japanske katanasverdene forbides med den japanske krigerklassen kalt samuraier, og var i bruk som statusvåpen lenge etter at ildvåpen hadde gjort sverdene ubrukelige i krig. Katanasmedene ble dyrket som viktige personer i det gamle japanske samfunnet.

Polsk sabel

Formen på et sverd kan ha bakgrunn både i kulturelle og praktiske hensyn. De polske sablene hadde en bøyd form som gjorde dem til effektive hoggvåpen fra hest. I duell til fots kunne den bøyde formen gjøre det mulig å stikke sverdet rundt skjoldet eller sverdet til motstanderen.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva har bruken av jernøks betydd for menneskets utbredelse?*
2. *Hva er fordelen med kastespyd fremfor stikkspyd?*
3. *Hva er grunnen til at jern er et enklere tilgjengelig materiale enn bronse?*
4. *Hvorfor har vi så mange gjenstander fra norsk jernalder?*

Sverd kunne fortelle mye om brukerens status. Her fra TV-serien Game of Thrones, der Sean Bean spiller en høyadelsmann. Hans bredsverd er trolig større og tyngre enn det som var praktisk å benytte på virkelighetens slagmarker, selv om det er funnet like store sverd. De skotske claymoresverdene kunne for eksempel veie 2–3 kilo.

TIDSLINJE

2 millioner år siden	De første steinredskapene.
5500 år siden	Bronse (blanding av kobber og tinn) blir et utbredt materiale.
3500 år siden	Hettittene knekker koden med hvordan råjern kan forsterkes gjennom forkulling. Med dette overtar jern gradvis rollen som det viktigste metallene.
1760-tallet	Den industrielle revolusjon starter i England, og bruken av jern og stål øker voldsomt. Land med store jernforekomster – og kull til å varme det opp for viderebehandling – har nå en klar fordel i den økonomiske utviklingen, land som England, USA og Tyskland.
1855	Bessemerprosessen patenteres, noe som radikalt øker kvaliteten og senker fremstillingstiden på stålet.
1867	Werner von Siemens utvikler en dynamo-elektrisk maskin. Den åpner veien for bruk av elektrisitet i industrien, og dermed også for stålproduksjon i stor skala.

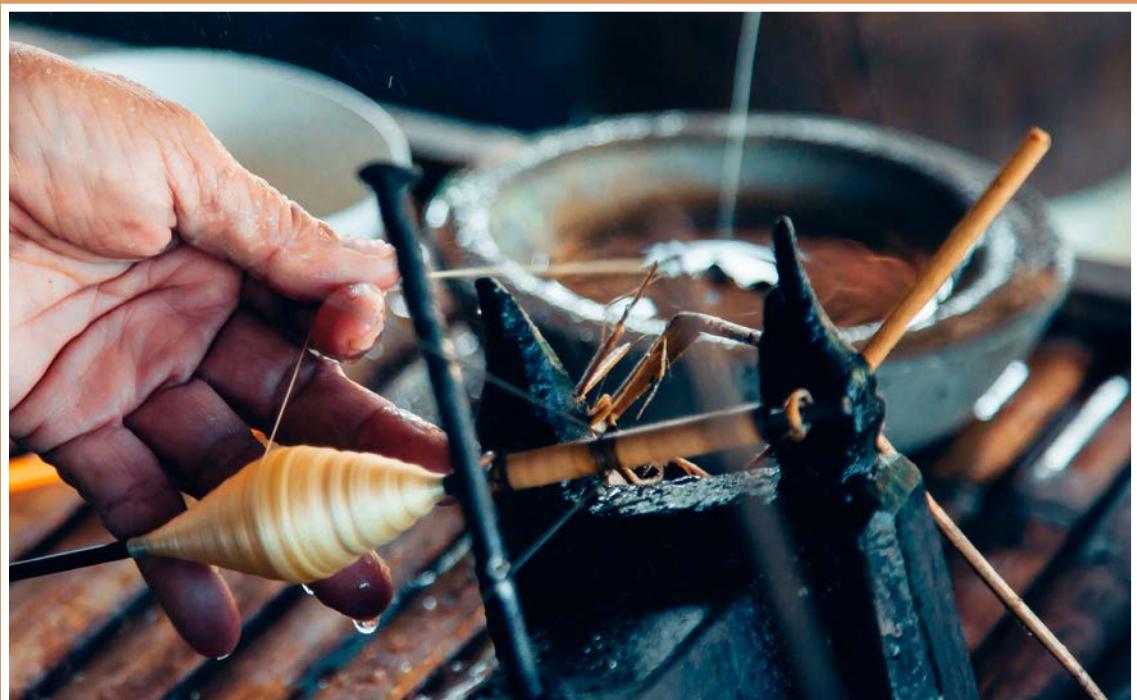
Jernet, sammen med kull, var det viktigste materialet i den industrielle revolusjonen som startet i Norge på 1800-tallet. Her et gruvetog i jern, brukt til å frakte kull ut til båtene i Ny Ålesund på Svalbard. Kullet ble etter hvert fraktet til fastlandet i skip lik det i bakgrunnen på bildet, med skrog i stål kunne de bygges veldig mye større og mer solide enn i treskipenes tidsalder.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p6

TEMA 7

SILKE BANDT ØST OG VEST SAMMEN

Materialet som
globaliserte verden
for første gang

I det gamle Roma, omtrent på samme tid som den jødiske opprøreren Jesus samlet folk rundt seg i det fjerne Galilea, var man bestyrtet over en ny type tøystoff som var kommet på moten hos Romas damer. Politikeren og filosofen Seneca var blant dem som lot seg forarge. Han erklærte at dette nye stoffet – silke – verken skjulte kurver eller anstendighet, og overlot altfor lite av kvinnekroppens hemmeligheter til fantasien. Selve den ekteskapelige institusjon sto i fare, mente Seneca. En kvinne kledd i slikt kunne ikke benekte at hun var naken, og hun kunne derfor heller ikke kreve å bli tatt alvorlig!

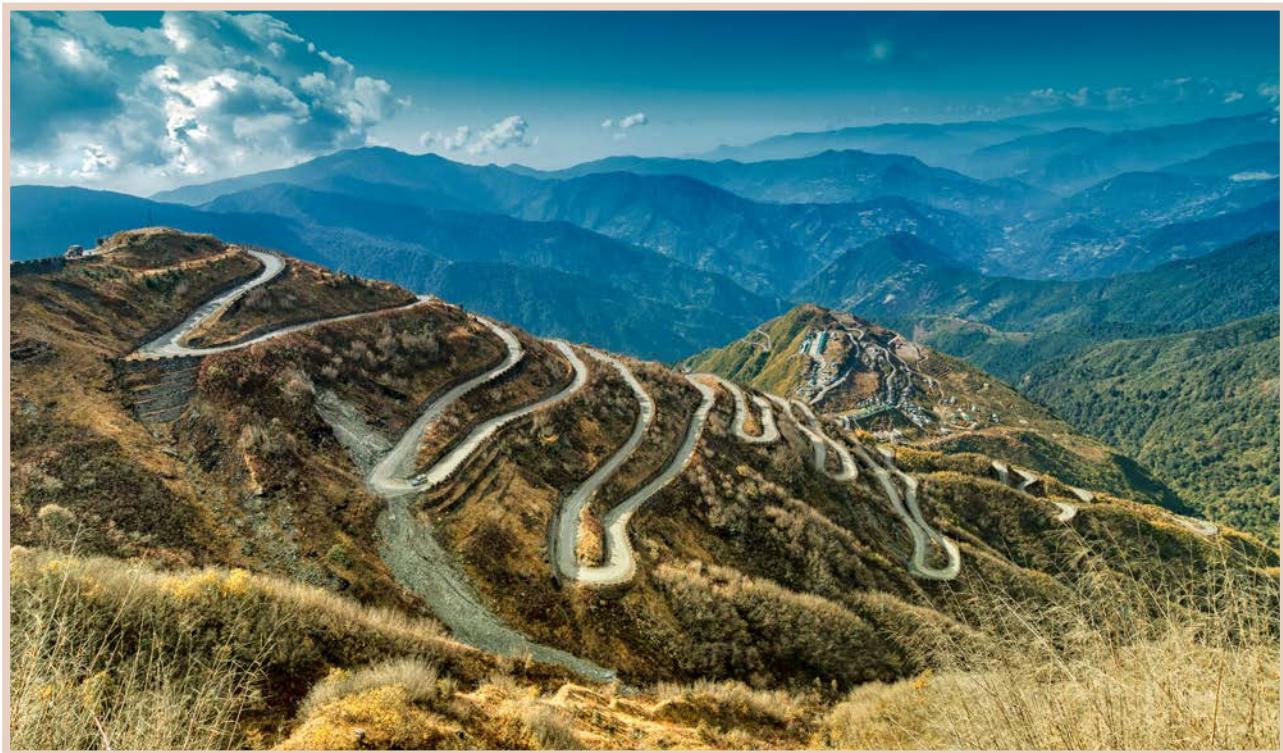
Bilde: Silkespinner (bombyx mori), 4,5 cm bred og med en betydning i verdenshistorien som vanskelig kan overvurderes.

Mange var enige med Seneca, og både i Romerriket og senere i historien har bekymrede lovmakere utviklet bestemmelser mot stoffet. Med vekslende hell. Silke har kvaliteter, både visuelt og komfortmessig, som har fascinert menneskene i flere tusen år, og på Romerrikets tid var det i tillegg så vanlig tilgjengelig at bare de aller rikeste borgerne hadde råd til å kle seg i det. Silken ble riktignok skipet til Roma fra havner i det østlige Middelhavet, altså ikke langt unna der Jesus virket. Men til disse havnene hadde silken blitt fraktet med kamelkaravaner gjennom tusenvis av kilometer, over fjell, ørken og stepper. Dette luksusproduktet stammet ikke fra det fjerne Persia, som romerne hadde ganske god kontakt med, men fra et land langt bortenfor. Stoffet ble nemlig produsert i det mytiske Kina, et land som på denne tiden bare fantes i ytterkanten av verdenskartene. Det var så å si utenfor verdens grenser for romerne.

Bilde forrige side: Silkespinning på den tradisjonelle metoden, her fra Thailand.

Silken åpnet verden

Silke var blant oldtidens mest ettertraktede varer, og ble kjøpt og solgt i et handelsnettverk som etter hvert hadde forgreninger over store deler av det eurasiske kontinentet, fra Romerrikets yttergrenser i vest (som de britiske øyer) til Kina og deres naboyer i øst: Korea, Vietnam og Japan. Det var riktignok mange andre varer som også ble omsatt i dette nettverket (hester, fargestoffer, keramikk, slaver, osv.), men silke var en så viktig del av dette handelsnettverket at navnet som i moderne tid ble foreslått av den tyske geologen Ferdinand von Richthofen har festet seg. Han foreslo å kalle handelsnettverket for Seidenstrasse – Silkeveien. Den dag i dag står Silkeveien og deler av rutene som kamelkaravanene tok fra øst til vest på FNs liste over viktige steder i verdens kulturarv (den såkalte UNESCO-listen).

Rester av den gamle Silkeveien, her fra delstaten Sikkim i India.

Silkeveien er det første viktige eksempelet på hvordan handel kan være motor i store historiske utviklingsprosesser. Langs disse handelsveiene ble det ikke bare kjøpt og solgt, for med rikdommen som tilfalt enkeltpersoner og samfunn ga handelen også grobunn for fremveksten av maktige byer langs de mest trafikkerte og benyttede delene av ferdsselsårene. Palmyra i dagens Syria er et eksempel på en slik by, Ktesifon i dagens Irak også, som på et tidspunkt i oldtiden trolig var verdens største by. Samme velstand ble en lang rekke andre byer i Asia til del: Antiokia, Izmir, Aleppo, Damaskus, Tbilisi, Jerevan, Bagdad, Samarkand, Tasjkent, Almaty, Kandahar, Kabul, Katmandu osv. Listen er lang!

Silkeveien strakk seg både over land og vann. Den startet i det indre av Kina, og hadde forgreninger både østover og vestover. I moderne tid har havene bare blitt viktigere og viktigere som transportstrekninger. Vær og vind og sjørøvere er ikke lenger kilder til usikkerhet.

Med flyten av folk og varer fulgte også det som vi ser i dagens globaliserte verden, og som er så viktig for utvikling: kultur, teknologi, ideer og religion spredde seg både østover og vestover. Teknologier som papir og krutt kom til Vesten via Silkeveien. Av religioner spredde kristendommen seg østover og buddhismen vestover. I middelalderen ble også islam en del av religionscocktailen, og Silkeveien er en medvirkende årsak til at mange sentralasiatiske land i dag har muslimsk majoritetsbefolkning.

Kirgisistan var av de områdene Silkeveien gikk gjennom. Karavanene passerte med silke, porselen og andre varer fra Kina, og andre veien hadde de med seg perler fra Rødehavet, jade, lasurstein og matvarer som løk, agurker, koriander, granatepler, pistasjnøtter og aprikos. Her fra et marked i Bisjkek for tørket frukt.

Silke brukt som penger

Silke er også blant de første viktige eksemplene på hvordan en vare kan få en betydning som langt overgår det vi kan påstå er den praktiske bruksverdien. I temakapitlet om jern (kapittel 6) så vi hvordan handel med tinn og kobber og jern kan bety fordeler både i produksjon av mat (jern-plog), rydding av land og bruk av tømmer som byggemateriale (jernøks) og forsvar mot ytre fiender (jernsverd). Disse metallene har alltid hatt en verdi som er åpenbar. At folk ønsker seg gull, sølv, edelsteiner og silke har andre årsaker. Årsaker som vi skal se er minst like viktige pådriver til fremveksten av handel som den rene bruksverdien av noe.

Som nevnt var silke et statussymbol i Romerriket, i Kina hadde det også en annen verdi, det ble brukt som betalingsmiddel. I oldtiden lønnet den kinesiske staten sine soldater med penger og korn. Men det var et problem å fremstille mynter i tilstrekkelig mengde, og korn kunne lett råtnе under frakt eller lagring. Løsningen ble silke. Dette stoffet hadde den fordelen at det veide lite, holdt seg godt dersom det ble lagret riktig, og hadde en sikker verdi: Overalt var folk villige til å ta imot silke i bytte mot varer de hadde til salgs. Følgelig kunne bunter med silke brukes som lønn i det kinesiske militærapparatet, og også som betaling fra folket til staten når skattekrev eller bøter skulle inndrives.

Silkeproduksjonens hemmeligheter

Det er enda en egenskap som kreves for at noe skal være gangbart betalingsmiddel. Det må finnes i en begrenset mengde, det kan ikke være uendelig mye av det. Når stater i moderne tid har trykket opp penger for å betale regningene sine, fører det til stor inflasjon og at folk mister tiltroen til valutaen. Dette skjedde i Tyskland mellom verdenskrigene, og det har også skjedd mange ganger i Sør-Amerika etter andre verdenskrig. I oldtiden var det spesielt én ting som sørget for at silke var en begrenset

Silkeormkokonger som er klare til å spinnes.

vare og på den måten en solid valuta: Stoffet ble bare produsert i Kina.

Hemmeligheten var bombyx mori, den såkalte silkespinneren. Dette er en ganske unnselig grå sommerfugl. Som alle sommerfugler har den et larvestadium, hvor den på kinesiske silkefarmer kunne gasse seg på en diett bestående kun av blader fra morbærtrær. Silkeproduksjonen kunne starte straks larven hadde surret seg inn i kokongen sin for å bli sommerfugl. Med kokende vann eller damp fikk silkearbeiderne både drept larven inni og samtidig løst opp limstoffet som holdt kokongen sammen. Fra én enkelt kokong kunne de vikle ut mer enn tusen meter silkefiber, som så ble viklet sammen med fibre fra andre kokonger.

Det er silkespinnerlarvene som gjør jobben med å lage råsilken, når de lager kokongen der de skal omdannes fra larve til voksen silkespinnersommerfugl.

Dette var en prosess som ble voktet som høyteknologi av kineserne, og det var dødsstraff for å eksportere egg, larver eller fullvoksne individer av silkespinneren. Grensekontrolene må ha vært strenge og grundige – for kineserne klarte å beholde silkemonopolet sitt i mange hundre år. Vi vet at de også forlenget den kinesiske mur for å beskytte handelsnettverket sitt. Først i år 550 evt. klarte to munker å smugle med seg silkespinner-egg i en vandrestav på sin vei ut av

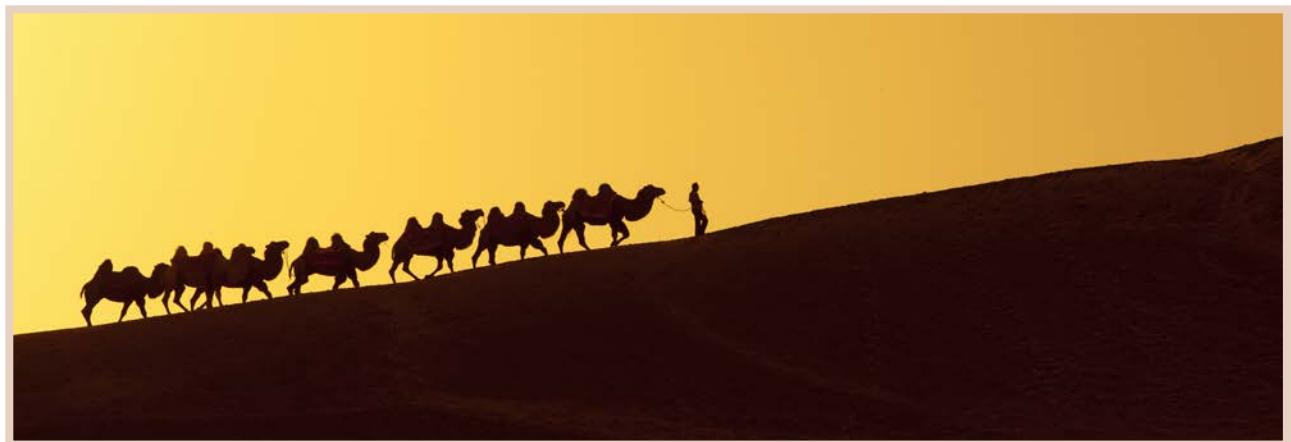
Kina og bringe dem med seg til det østromerske hoffet i Konstantinopel. Deretter ble det igangsatt silkeproduksjon flere steder rundt Middelhavet, med vekslende hell. Fortsatt den dag i dag er kineserne hovedprodusent av natursilke.

Munkene som brakte silkespinneren til Vesten var for øvrig kristne. Denne hendelsen må være et av de beste eksemplene i verdenshistorien på samspillet mellom handel, teknologi og religion!

Spunnet silke, klar til å veves.

Handel skaper kulturmøter

Vi vet bare om ett enkelt møte mellom romere og kinesere i oldtiden, da en delegasjon fra Roma reiste til Han-keiserens hoff i år 166. Men via det innfløkte nettverket av vareutveksling fortsatte kontakten mellom øst og vest også etter Romerrikets fall. Silkeveien hadde størst betydning i rolige perioder, da karavanene kunne bevege seg uten risiko for overfall. Den første gullalderen sørget det persiske riket for, da de i oldtiden kontrollerte mesteparten av området mellom Kina og Middelhavet. På 6–700-tallet overtok det arabiske kalifatet som garantist for handelsfreden, der også utbredelsen av arabisk som fellesspråk var en medvirkende faktor i at handelen nådde nye høyder. Silkeveien hadde sin siste gullalder i mongolimperiets tid, fram til 1368. På denne tiden hadde bystatene Venezia, Genova og Pisa etablert seg

som mellomledd, og i sine skip fraktet italienerne varer fra silkeveihavnene i Middelhavet og fram til kjøpere over hele Vest-Europa. Venetianeren Marco Polo er et eksempel på en slik mellommann. Via de italienske havnene i Svartehavet skal han – ifølge egne beretninger – ha tatt turen helt til det eksotiske Xanadu (i dag Shangdu) og besøkt Kublai Khan, mongolherskeren som da satt på Kinas keisertrone.

Marco Polo-brua i Beijing.

Svartedauden og renessansen

Det er vanskelig å overvurdere Silkeveiens betydning. Som vi har sett i denne teksten har den påvirket utviklingen i to verdensdeler gjennom handel og kulturmøter. Den representerer på mange måter den første fasen i en globalisert verden, på godt og ondt. På den ene siden kunne rikdommen som de italienske bystatene opparbeidet seg på silkeveihandel danne et grunnlag for den europeiske gullalderen vi i dag kjenner som renessansen. På den andre siden brakte handelsveien også med seg mindre velkomne passasjerer – bakterier og virus. Aller best kjent av disse blindpassasjerene i gammel

tid er yersinia pestis. Det var denne bakterien som forårsaket epidemien på 500-tallet som er kjent som den justinianske pesten. (Det vet vi fordi vi har analysert tennene til ofre for pesten og funnet yersinia pestis-DNA!) I 1345 skapte bakterien en enda større katastrofe, Svartedauden*. Noen år senere dukket den også opp i Norge via et handelsskip som kom direkte fra England. Tydeligere bevis finnes ikke for at handelen og verden var blitt global.

Denne uheldige konsekvensen av globaliseringen har fortsatt i moderne tid, i 2020 var eksempelvis verdens nyheter preget av Corona-viruset covid-19, også denne med opphav i Kina.

Og alt dette startet på mange måter med motebevisste romerske damer fra rike familier, noe som bringer oss til det siste poenget vårt i forbindelse med silke. Silkens historie er også et eksempel på hvordan forbruk er utgangspunkt for gigantiske historiske prosesser. Historie skapes og formes altså ikke bare av stater, sterke ledere, nye ideer eller skiftende naturforhold. Den skapes også av hva «vanlige» folk velger å gjøre med pengene sine.

Dette kalles *forbrukermakt* med et moderne ord, og kan som denne historien viser være en kraft i seg selv.

* Mer om Svartedauden i tema 13.

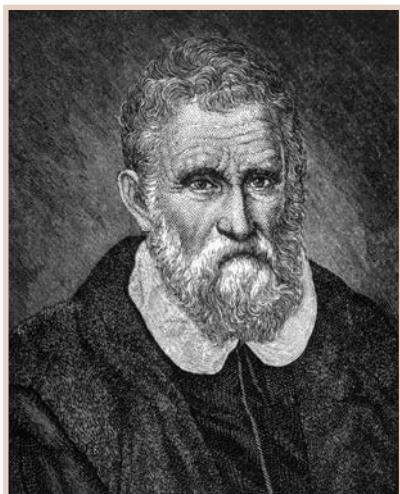
Silke- og krydderfestival i Bukhara, Usbekistan.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva var de viktigste varene som ble utvekslet gjennom Silkeveien?*
2. *Når var Silkeveiens storhetstid, og hva gjorde at nettopp disse periodene var storhetstid?*
3. *Hvorfor kunne silke brukes som penger?*
4. *På hvilken måte er handel utgangspunkt for utveksling også av andre ting enn varer?*
5. *Hvilke faktorer gjorde at Silkeveien mistet sin betydning?*

Bilder på neste side: India var tidlig knyttet opp mot Silkeveihandelen. Stoffet brukes blant annet i bryllupssarier.

Marco Polo

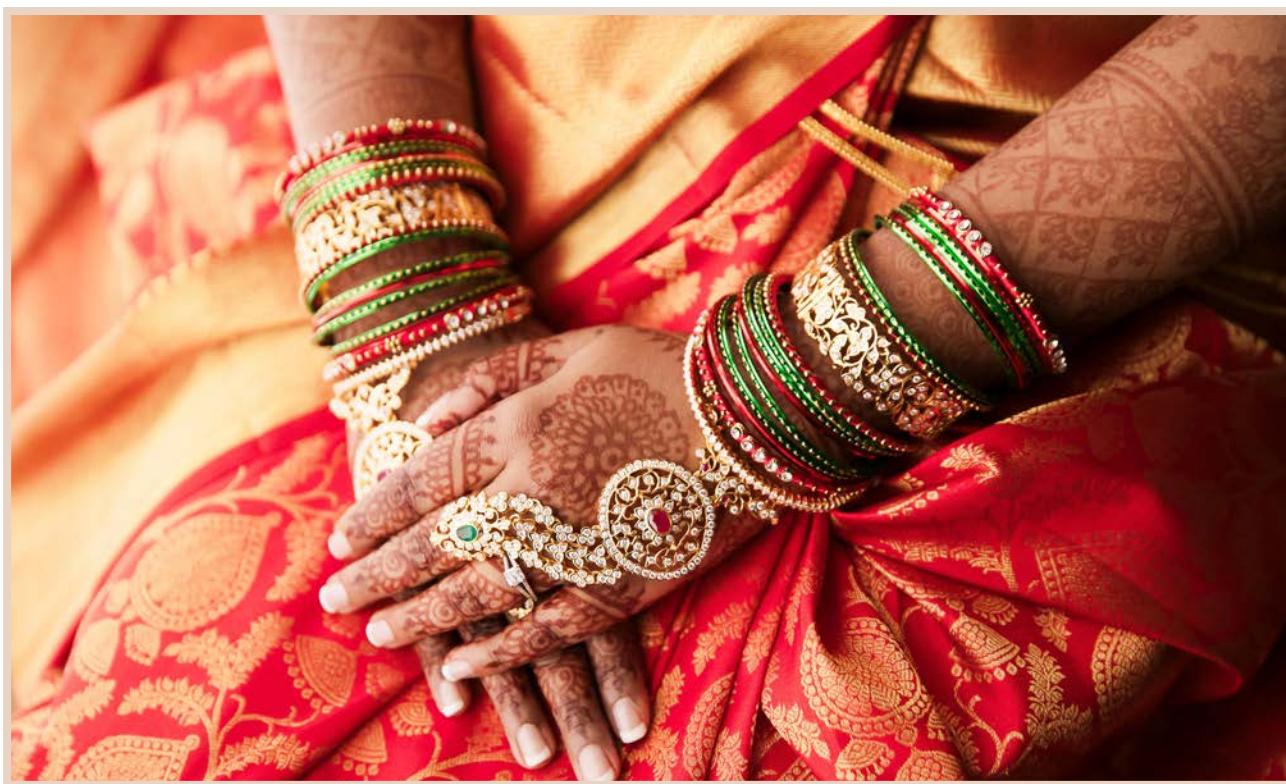
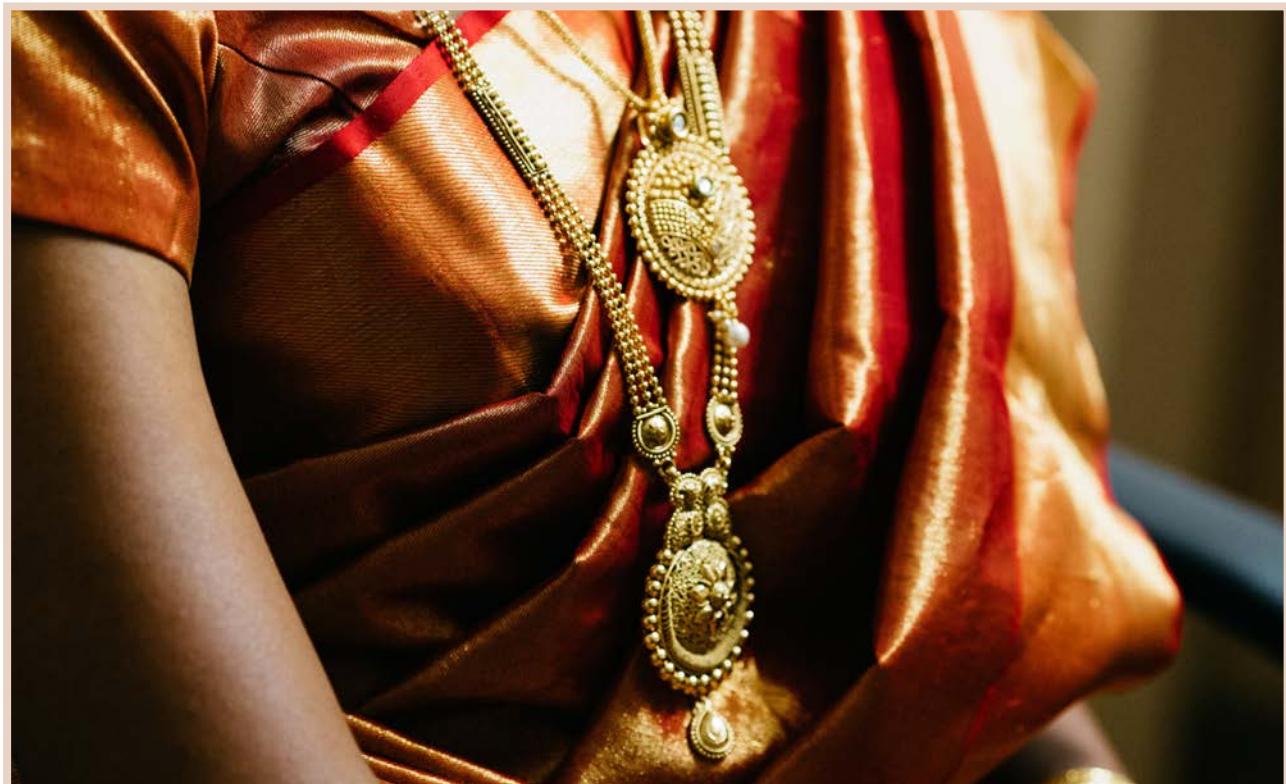

TIDSLINJE

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p7

TEMA 8

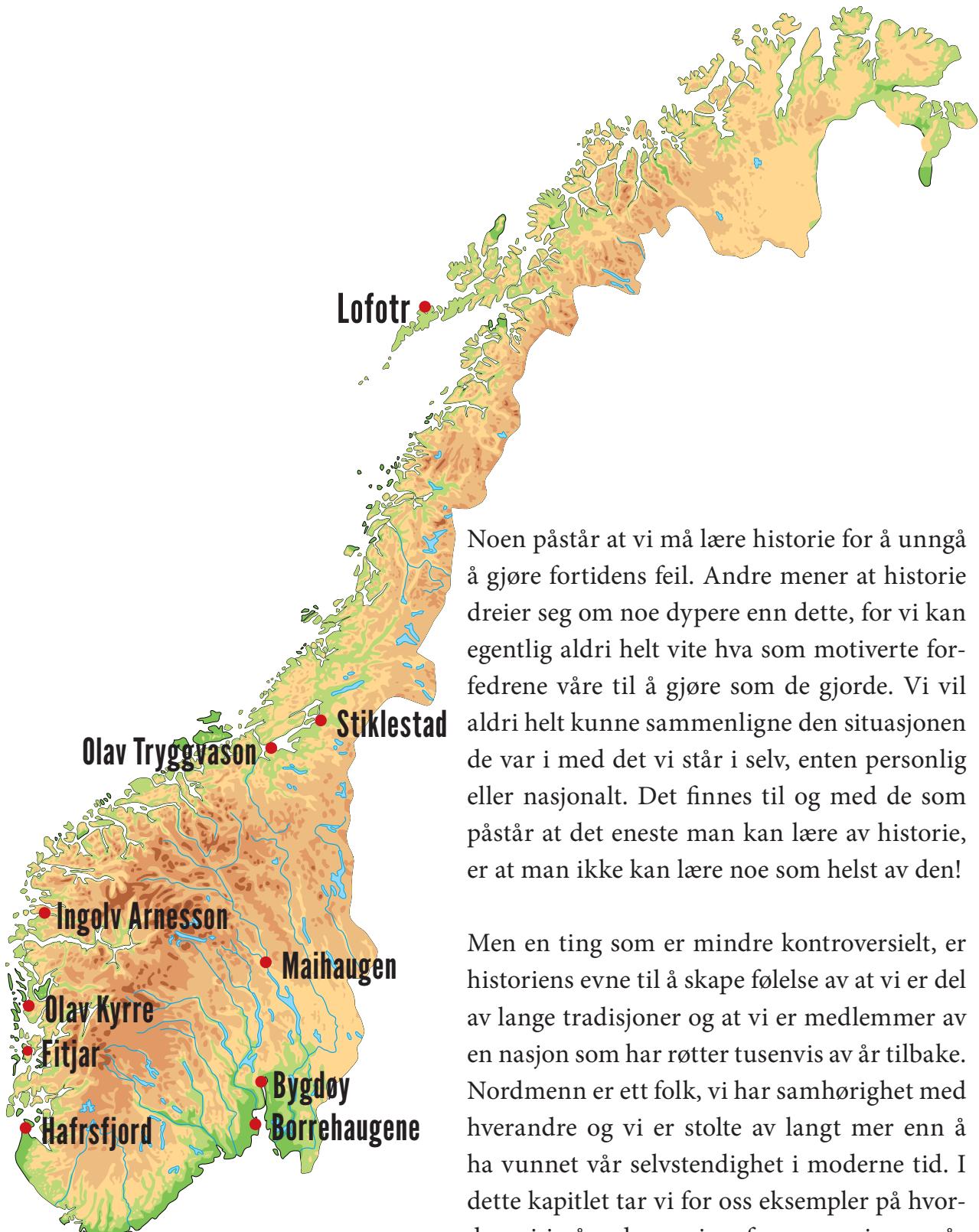
HVOR ER NORSK VIKINGTID OG MIDDLEALDER SYNLIG I DAG?

Hvordan og hvorfor
vi minnes fortiden

Hør teksten

Noen påstår at vi må lære historie for å unngå å gjøre fortidens feil. Andre mener at historie dreier seg om noe dypere enn dette, for vi kan egentlig aldri helt vite hva som motiverte foreldre våre til å gjøre som de gjorde. Vi vil aldri helt kunne sammenligne den situasjonen de var i med det vi står i selv, enten personlig eller nasjonalt. Det finnes til og med de som påstår at det eneste man kan lære av historie, er at man ikke kan lære noe som helst av den!

Men en ting som er mindre kontroversielt, er historiens evne til å skape følelse av at vi er del av lange tradisjoner og at vi er medlemmer av en nasjon som har røtter tusenvis av år tilbake. Nordmenn er ett folk, vi har samhørighet med hverandre og vi er stolte av langt mer enn å ha vunnet vår selvstendighet i moderne tid. I dette kapitlet tar vi for oss eksempler på hvordan vi i våre dager viser fram og minnes vår tidlige historie i Norge.

Bilde på forrige side: Borrehaugene er en samling gravplasser fra år 600-900 som befinner seg like ved Horten. Her kan man samtidig besøke Midgard Vikingsenter.

Norges største vikingkonstruksjon

Det er påvist 10–15 høvdingseter i Nord-Norge, rester etter det vi kan kalle «småkongedømmer». På Vestvågøy i Lofoten har man bygd oppå det som er restene av det største huset som er funnet fra vikingtiden. Byggverket var hele 83 meter langt, bare litt kortere enn en fotballbane, og er i dag rekonstruert og blitt til Lofotr vikingmuseum. Utgravingene skjedde på 1980-tallet, museet ble åpnet i 1995.

Lofotr vikingmuseum i Lofoten.

Vikingskipene på Bygdøy, det eldste fra år 820

På Bygdøy i Oslo kan du besuke tre store skip, alle hentet fram fra norske vikinggraver mellom 1867 og 1904. Osebergskipet er det eldste av skipene, fra rundt år 820. Det er bygget i eik, og på forstavnen finner du det eneste «dragehodet» bevart fra norsk vikingtid. Skipet inneholdt to kvinneskjeletter, og i graven hadde de fått med seg mye utstyr, deriblant tekstiler både fra Norge og utlandet. De to andre skipene er Gokstadskipet og Tuneskipet. Alle tre gravhaugene har vært plyndret før de ble funnet i moderne tid.

Skipene ble etter at de var funnet oppbevart i skur bak Universitetet i Oslo, og det ble en nasjonal diskusjon om hvordan denne arven fra vikingtiden skulle bevares. I 1916 bestemte Stortinget at de skulle få et eget hus på Bygdøy. Det er en kilde til konstant bekymring også i vår tid om det 1200 år gamle treverket tåler oppbevaring i «vanlig» luft.

Gokstadskipet på Bygdøy.

Slaget i Hafrsfjord, år 872

Ifølge Snorres kongesagaer var det i Hafrsfjord – en bukt utenfor dagens Stavanger – at Harald Hårfagre nedkjempet sine siste motstandere på Vestlandet: Eirik, konge i Hordaland, Sulke, konge i Rogaland og kong Kjøtve den rike av Agder. Kampen foregikk som et klassisk sjøslag i vikingtiden hvor skipene la seg inntil hverandre og besetningene kjempet med sverd, øks og bue, mann mot mann. I slaget deltok det både berserker og ulvhedner, vikingekrigere som kledde seg opp i bjørnepelser og ulvepelser og ble regnet som ekstra fryktløse i kamp. Etter slaget styrte Harald Hårfagre

Sverd i fjell ved Hafrsfjord

over Vestlandet med base i fem kongsgårder som lå i en lang rekke nedover fjordene, omtrent en dagsseilas mellom hver gård. Den viktigste av disse gårdene lå trolig på Avaldsnes ved Haugesund, der det den dag i dag står en Olavsstatue.

Det er usikkert hvor sterk Harald Hårfagres innflytelse var på Østlandet og blant trønderne, men han kan ha hatt makt også her gjennom alliansepartnere. Han regnes uansett som Norges første konge, Harald 1.

Ingolv Arnesson-statue i Askvoll kommune, satt opp til minne om den første islending.

Den første islending, år 874

Ingolv Arnesson fra Sunnfjord i Vestland regnes for å være den første fastboende på Island. Ingolv skal ha drept to sønner av en jarl i Norge og måtte som straff avgå all sin eiendom. Ingolv og hans følge reiste deretter fra landet og fant seg en plass på det nyoppdagde Island i 874. Etter få år fikk de selskap av dem som utvandret etter Harald Hårfagres seier i Hafsfjord. Det var mange som nektet å underkaste seg den nye enekongen. Dette skal ha utgjort den første store innvandringsbølgen til sagaøya. Det er reist statuer av Ingolv Arnesson både i Sunnfjord og i Reykjavik.

Slaget ved Fitjar på Stord, år 961

På Fitjar lå en av gårdene som ble utviklet til kongsgård av Harald Hårfagre. Her ble sønnen til Harald, Håkon den gode, angrepet av nevøene sine i år 961. Disse var sønner av Håkons bror, Eirik Blodøks, som hadde hatt makten i landet før Håkon. Dette var en feide som varte i mange år. Akkurat som i slaget ved Rastarkalv i Kristiansund noen år tidligere,

klarte Håkon og hans menn også denne gang å drive Eirikssønnene tilbake. Forskjellen var at kongen i slaget ved Fitjar pådro seg skader som han senere døde av. Håkon den gode var oppfostret i England, derav tilnavnet Håkon Adalsteinsfostre, etter den engelske kongen Aethelstan. Han er kjent som den første av kristningskongene. På tusenårsjubileet ble det avduket en statue av Håkon utenfor Fitjar kirke.

Bilde midt på siden: Kirken i Fitjar med Håkon-statuen foran til høyre.

Norges andre kristningskonge, død år 1000

Olav Tryggvason – Norges andre kristningskonge – døde i sjøslaget ved Svolder, da han falt i bakhold for den svenske småkongen Olof Skötkonung, danskekongen Svend Tveskæg og trønderjarlen Eirik Jarl. Man har aldri helt fastslått hvor Svolder ligger, det finnes ikke som stedsnavn i dag. Slaget kan ha stått ved Øresund, som ligger mellom dagens Malmö og København. Men det kan også ha foregått så langt sør som Rügen, en tysk halvøy som stikker ut i Østersjøen. Eirik Jarl overtok etterpå styringen av Norge med dansk støtte, noe som også skjedde flere ganger senere. Danskene blandet seg ofte inn i norske maktforhold. Olav, som mange norske konger, hadde sin base i Nidaros, altså dagens Trondheim. I 1921 ble statuen av ham avduket i byen.

Olav Tryggvason-statuen i Trondheim

Stiklestad i Trøndelag, år 1030

Stiklestad var åstedet for det mest symboltunge slaget i norsk historie. Norge hadde i noen år vært styrt fra Danmark, og Olav Haraldsson, Norges tredje kristningskonge, ledet en hær på rundt 3000 mann i forsøket på å ta tilbake kontrollen over Norge. Olav og hans menn valgte å angripe i Trøndelag, men ble slått av en bondehær ved Stiklestad i Verdal kommune. Olav selv ble drept i slaget, men kirkens menn i Norge fikk ham utnevnt til martyr og helgen, og kongemakten ble etter dette knyttet opp mot kristendommen. En kobling som ble ytterligere forsterket da levningene hans ble plassert i Nidarosdomen 150 år senere*. I moderne tid har vi fått *Spelet om Heilag Olav*, et utendørsteater som har blitt spilt nesten hver sommer på Stiklestad siden 1954 og som har opptil 30 000 tilskuere hvert år.

«*Spelet om Heilag Olav*» spilles i Verdal kommune, og store deler av bygda er involvert i forberedelser og gjennomføring. Hovedrollene bekles av profesjonelle skuespillere. Her Eir Inderhaug i rollen som Gudrun, datteren på gården Sul.

* Mer om dette i tema 11.

Herøyspelet "Kongens ring" i Møre og Romsdal

Også i Herøy kommune på Sunnmøre arrangeres det et utendørsteater fra Olav den helliges liv. Stykket dreier seg om da kristningskongen besøkte Herøy og utfordret lokale stormenn til å reise til Færøyene for å kreve inn skatt. På Herøy har vi også funnet det som er blant Norges eldste skip. Kvalsundskipet, et 18 meter langt skip, ble funnet i en gravhaug. Skipet stammer fra rundt år 690, og finnes i dag på Bergen sjøfartsmuseum. Du kan også se en moderne rekonstruksjon av skipet på Sunnmøre museum i Ålesund.

Herøyspelet på Sunnmøre.

Bergens grunnlegger, rundt år 1070

Olav III Haraldsson (1050–1093) skal i henhold til tradisjonen ha grunnlagt Bergen. Han ble også kalt Olav Kyrre («den fredelige»). Olav var riktignok med under sin fars, Harald Hardrådes, krigstokt i England i 1066, men vendte etterpå hjem til Norge og regjerte i det som betegnes som en rolig periode. Dette stemmer også bra hvis vi ser norsk historie i fugleperspektiv. Vikingtiden var på hell med Harald Hardrådes fall i 1066, og på Olav Kyrres tid var det ennå en god stund til borgerkrigsperioden i Norge startet på 1100-tallet. Bergen utviklet seg til å bli den største byen i Norden i senmiddelalderen, på grunn av handelen langs

- * Du kan lese mer om dette i tema 13.

Olav Kyrre-statuen i Bergen.

norskekysten.* Nyere forskning viser at Bergen like godt kan ha vært grunnlagt av Olav Haraldsson (den hellige) eller Knut den mektige av Danmark, men Olav Kyrre er like fullt regnet som viktig i lokalhistorien i Bergen.

Garmo stavkirke på Maihaugen, fra rundt år 1200

Steinbygninger kan stå i tusenvis av år, men i Norge har vi også bevart trebygninger som har stått i åtte hundre år. På Maihaugen ved Lillehammer er det samlet flere bygninger fra norsk middelalder og fremover (slik det også er gjort på Norsk Folkemuseum på Bygdøy). Stavkirketradisjonen er en spesiell norsk tradisjon som skyldes at vi alltid har hatt god tilgang på tømmer, og det finnes fortsatt en del av dem rundt i landet.

Interiør fra Garmo stavkirke på Maihaugen.

Historieskriving medfører valg

Til slutt noen ord om hvorfor vi har valgt denne vinklingen. Historieskriving som fag har fra Herodots tid og fremover dreid seg om å skildre de storpolitiske hendelsene. Det har handlet om kriger, konger og stolte tradisjoner. Det er lett å se motivet bak. Historiefaget vokste seg sterkt og viktig som del av nasjonsbyggingen i de ulike europeiske landene på 1700-, 1800- og 1900-tallet. Perspektivet har dreid seg om å finne storheten i egen kultur, og tidvis også om å overbevise folket om den historiske uunngåeligheten av at for eksempel Norge ble Norge, Danmark ble Danmark og Tyskland ble Tyskland. Dette var selvsagt avhengig av hvilket land eller kultur historikeren selv var del av. I takt med modningen av faget har vi blitt klar over at historie ikke dreier seg om uunngåeligheter, men om årsaker og hendelsesforløp som kunne tatt mange andre veier enn det som faktisk ble tilfellet. Videre, i takt med demokratiseringen, er vi blitt bevisst på at historie også er fortellingen om alle de forskjellige gruppene som utgjør et folk, ikke bare eliten. Faget dreier seg også om urbefolkingenes liv (for Norges del samene), om kvinnenes skiftende rolle, og om bøndenes, fiskernes, arbeidernes, og gruvearbeidernes kåر.

Å skrive en historiebok som den du nå leser, medfører utsalige valg underveis om hvor vi skal rette blikket. Mot toppen eller mot bunnen i samfunnet. Det er også et valg om man skal gå ned på minutt- og sekundnivå for å skildre de historiske øyeblikkene, eller opp i fugleperspektiv og skrive i lys av temaer som strekker seg over tiår og århunder. Alle vinklinger har sine fordeler og sine begrensninger, og i denne boka vil du møte de fleste av dem. Akkurat i dette kapitlet har vi altså valgt det som kan kalles gamlemåten, den måten som skolebarn helt fram til 1970-tallet fikk fremstilt Norges tidlige historie på: gjennom konger og hendelser.

(Og egentlig er vi nordmenn like opptatt av det kongelige perspektivet som før, det viser populariteten til filmer som *Kongens nei*, TV-serier som *The Crown* og *Atlantic Crossing*, samt alt som skrives om de kongelige i bøker og aviser.)

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Treverk går i stykker i løpet av noen hundreår. Hvordan kan det ha seg at vi på museum i dag kan se vikingskip som er mer enn tusen år gamle?
2. Hva forteller historien om Ingolv Arnesson oss om hva slags mennesker som reiste til Island den første tiden?
3. Hvor stor makt hadde Harald Hårfagre i det området som er dagens Norge?
4. Hvem utfordret kongsmakten til Håkon den gode?
5. På hvilken måte fikk kongemakten en kristen tilknytning etter slaget ved Stiklestad?
6. Hvorfor ble Bergens grunnlegger kalt «den fredelige»?
7. Hvorfor er Norge kjent for sine mange trekirker?

Våpen og skjold i Midgard vikingsenter, ved Borrehaugene i Horten.

Fra Lofotr vikingmuseum.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p8

TEMA 9

FØYDALISME

En nøkkel til å
forstå middelalderen

Middelalderslott i Tyskland (Burg Eltz), påbegynt på 800-tallet.

Det er spesielt ett begrep som er knyttet til middelalderen, og det er *føydalisme*. Begrepet brukes i vid forstand om den typen samfunnssystem som vokste fram i kaoset etter Romerrikets fall. Systemet ble kjennetegnet av svake konger, sterk adel, ufrie bønder og med kirken som en viktig maktfaktor. Hvilken innflytelse hadde dette systemet på historiens gang? Et blikk på britisk historie kan gjøre oss litt klokere på føydalismen:

De britiske øyer er et område som i dag kan påberope seg å ha slått tilbake utallige invasjonforsøk fra utenlandske makter i løpet av de siste tusen år. Verken den spanske armada i 1588, Napoleon i 1805 eller Hitler i 1940 lyktes med sine invasionsplaner. Men i tidlig middelalder, rett etter Romerrikets fall, var situasjonen en helt annen for folket på de britiske øyer. Germanske folkestammer, anglere og saksere, hadde invadert øyene på 500-tallet. I angrepet hadde germanerne mer eller mindre utsryddet den lokale befolkningen (kelterne), og grunnlagt sine egne kongedømmer. Senere dukket også danske og norske vikinger opp. Først på røvertokt, men også vikingene blandet seg etter hvert inn i maktpolitikken gjennom å danne sine egne riker på øyene. I år 1066 var det duket for den siste store runden med invasjoner i England, eller «Anglernes land». Den norske kongen Harald Hardråde forsøkte seg i det året på et hærtokt nordfra, etter å ha seilt over fra Norge. Han ble beseiret og drept av engelsmannen Harold Godwinsson, men etter et nytt slag sør i England var det den franske hertugen Vilhelm Erobreren (William the Conqueror) som ble stående igjen som den nye kongen av England. Vilhelm bygde opp en kongemakt som i de neste århundrene vokste seg sterkt nok til å motstå adskillige nye invasjonforsøk.

Bilde på forrige side: Hvis du synes beskrivelsene av føydaltidens Europa minner om handlingen i TV-serier som «Game of Thrones», så er det nettopp fordi serien henter mye av sin inspirasjon nettopp fra denne perioden i historien. Westeros i Game of Thrones er et føydalsamfunn, der de herskende er avhengig av støtte fra de mektigste familiene, og der bøndene nederst på rangstigen har liten eller ingen innflytelse over sine egne liv. Foran ser du Charles Dance i rollen som en høyadelsmann i serien.

Og da er vi kommet fram til det viktige spørsmålet: Hvorfor var England fram til 1066 så nede for telling at de kunne la seg både plyndre og invaderes av røverbander fra nord og øst? At Norge og Danmark skulle kunne true England militært sett og til og med underlegge seg deler avøyene er en absurd tanke i våre dager.

Mye av svakheten lå i at England var en stat med såkalt føydale trekk, i likhet med de fleste av de andre europeiske statene vi i dag tenker på som stormakter. For å forklare hvordan en føydalstat fungerte, eller ikke fungerte, må vi helt tilbake til Vest-Romerrikets fall mange hundreår før 1066. Vi skal tilbake til føydalismens opphav.

Føydalismens opphav

Romerne drev et effektivt statsapparat, ut fra oldtidens målestokk og med den tidens teknologi. De fikk inn nok skatter til å kunne finansiere veibygging over hele sitt endeløse rike, og hadde en økonomi som også tillot en sterk hær. Det krevdes mye ressurser og militærmakt å holde et slikt rike sammen, folk har en tendens til å motsette seg å bli styrt av «utlendinger» fra en by hundrevis eller tusenvis av kilometer borte, og opprør var stadig i emning. Men den positive siden med den overlegne militærmakten var at romerne kunne sørge for den tryggheten som måtte til for at folket skulle kunne leve av arbeidet sitt. Enten du var bonde, håndverker, eller handelsmann. Dette ga i sin tur nok økonomisk overskudd blant folk til at romerne kunne kreve inn skattene som var nødvendige for å drive sitt store statsapparat. I bytte mot trygghet var folk mange steder i Europa tålelig fornøyd med å bli dominert av romerne. Det var blant annet også derfor riket eksisterte over så lang tid.

Stempel som romerne benyttet for å markere hvem som hadde betalt brødkatt og bidratt til den romerske statskassen. Fra 200-tallet.

I og med Romerrikets nedgangstider på 300-tallet begynte systemet å falle fra hverandre. Av mange årsaker hadde ikke lenger romerne de samme midlene til å finansiere hærne sine. De kunne ikke tilby den samme tryggheten som før

til folk i provinsene, og derfor økte også motstanden mot romernes skatter. Og aller mest i rikets ytterkanter, slik som i Britannia (romernes navn på det som i dag er England og Wales). Det ble en ond sirkel, hvor røverbander kunne herje mer og mer fritt, veiene forfalt, og inntektene til staten fortsatte å stupe. Sikkert også fordi romerske embedsmenn puttet mer og mer av inntektene i egen lomme. I et forsøk på å stoppe den negative utviklingen begynte romerne å trekke seg tilbake fra Britannia fra og med år 383 (omtrent samtidig som Romerriket selv ble fastere delt i en vestdel og en østdel). Å holde på de britiskeøyene kostet for mange ressurser. Nå gjaldt det å berge riket, og glemme tanken om verdensherredømme! Men den nedadgående spiralen av synkende inntekter og økende motvilje begynte også å gjøre seg gjeldende i de mer sentrale områdene av Romerriket, i de delene som i dag er Tyskland, Frankrike og Spania. De hadde både indre og ytre fiender. Blant de ytre truslene var vandaler, visigotere, ostgotere og hunere blant de farligste. Til slutt mistet romerne kontrollen også over kjernelandet sitt på den italienske halvøy, og den siste vest-romerske keiseren ble avsatt i 476. (Østromerriket eksisterte fram til 1453.)

To brikker fra et sjakksett som ble funnet på Isle of Lewis i Hebridene, og som derfor er kjent som Lewisbrikkene. De er laget av hvalrossbein og hvaltann, og trolig fremstilt i Trondheim på 1100-tallet. Brikkene befinner seg i dag i British Museum.

Mafiatilstander

Uten romerne hadde folk i Europa fortsatt behov for beskyttelse, familier skal ha mat på bordet uansett hvem som styrer. Hvem kunne tilby beskyttelse fra røvere når romerne ikke lenger kunne det? Noen steder var det faktisk røverne selv som tilbød denne beskyttelsen! I stedet for å plyndre og herje kunne lokale «røverbærer» tilby fred, i bytte mot at lokalbefolkningen sendte dem det vi i dag ville kalle beskyttelsespenger. Ren mafavirksomhet, altså.

Moderne gjenskapelse av et slag på 1100-tallet, i utstyr som var typisk for den perioden i middelalderen.

Andre steder var det lokale stormenn eller høvdinger som tilbød beskyttelse mot ytre fiender. «Betal skatt til meg, og dere vil få beskyttelse innenfor mine murer og fra mine soldater». Slik vokste det fram utallige små samfunn over hele Europa, som hadde minimal kontakt med omverdenen. De lokale stormennene fikk mye mer makt over lokalbefolkningen enn de hadde hatt da makten satt i Roma. Romerne

var kanskje korrupte, særlig i nedgangstidene, men det var også et samfunn styrt av lover. Etter at romerne forsvant, ble bøndene mange steder redusert til nesten-slaver, til det vi i dag kaller livegne bønder. Og gjerne med stavnsbånd, altså at de var bundet til jorda uten mulighet til å flytte rundt. I de mest kaotiske periodene etter Romerrikets fall var det bare trygghet å finne på småstedene, byene var mål for plyndringstokter utenfra, og mange mennesker kunne leve hele liv uten å se annet enn sin lokale landsby. Veiene fra romertiden forfalt, handelen mellom provinsene var redusert, og byene og deres markeder mistet mye av sin betydning. Roma, som i oldtiden var en millionby, huset i tidlig middelalder kanskje bare noen titusener mennesker. Forum Romanum, tidligere verdens sentrum, var i de neste århundrene redusert til beitemark for husdyr!

Helt fram til moderne tid levde folk flest av jordbruk og bodde på gård, ikke i slott. Disse laftehusene fra norsk middelalder står på Folkemuseet i Oslo.

Det er altså dette som er starten på det føydale systemet i Middelalderen. Som økonomisk system var føydalismen preget av selvberging – dyrking og avl til eget forbruk – og bytte av varer lokalt. Handel og pengeøkonomi var noe som utviklet seg sør i Europa fra 1100-tallet, spesielt i de italienske handelsbyene, men dette var foreløpig ikke noe som preget kontinentet*.

* Mer om dette i tema 13.

Svake foydalkongedømmer

Etter Vest-Romerrikets fall måtte statene bygges opp på nytt nedenfra, ikke ulikt de første sivilisasjonene som dukket opp under jordbruksrevolusjonen. Etter hvert ble noen av røverbarna og stormennene mektigere enn de andre, og opphøyde seg selv til konger. Slike kongedømmer ble bygd opp gjennom allianser og krig, og selv kongene på toppen var helt avhengige av støtte nedenfra. Dermed beholdt stormennene – adelen – makten lokalt, i bytte mot å videresende noen av inntektene sine til kongen, og kanskje også stille med soldater når kongen krevde det. De ble kongens *vasaller*, mot å love troskap til ham. Men det var altså fra vasallene kongen måtte «låne» mesteparten av sine soldater i krig, soldater som vasallene hadde makten til å kalte hjem igjen, om de skulle finne det for godt. Det var i Karl den store Frankrike dette systemet ble mest formalisert, men mange land hadde disse foydale trekkene. Med et moderne uttrykk kan vi kanskje si at statens oppgaver var privatisert, for det var vasallene som sto for forsvarsevnen og håndheving av lov og

Gjenskaping av middelalder-utstyr og -klær er en hobby for mange, også den pomp og prakt som omgir seremoniene. Her et medlem av en tsjekkisk gruppe som gjenskaper ridderturneringer. De kaller seg Ordo Kromen.

orden i sine len. Dette var en billig måte å drive stat på, og en dyp av nødvendighet for konger uten store skatteinntekter.

Enevoldskongene som dukker opp etter middelalderen – som solkongen Ludvig 14. i Frankrike og Christian 4. av Danmark-Norge – hadde mye mer direkte kontroll over innntektene i landet og dermed også over militæret. En føydalkonge var på sin side bare litt sterkere enn vasallene sine, og hadde gjerne lite å stille opp med dersom noen av dem allierte seg mot ham. De første statene i tidlig middelalder var derfor ganske vaklevorne konstruksjoner, og føydalkongene levde farlige liv på toppen.

Vilhelm erobrer England. Dette teppet ble laget bare fire år etter invasjonen i England i 1066, og henger i en kirke i den franske byen Bayeux. Derfor er det blitt hetende Bayeuxteppet.

Føydaltid og vikingtid

Dermed har vi – i grove trekk – beskrevet situasjonen slik den hadde utviklet seg da vikingene begynte å herje på de britiske øyer på 7-800-tallet. Verken Englands mange småkonger, ei heller konger andre steder i Europa, hadde soldater nok til å kaste på havet vikinger på plyndringstokt. Få som de var, kunne altså hardføre krigere fra det tynt befolkede Nord-Europa ta seg til rette. De kunne beleire storbyer som

London og Paris, og attpå til denne egne kongedømmene på de britiske øyer. Og derfor kunne også den lokale franske adelsmannen Vilhelm av Normandie hærtet et helt land med ikke stort mer enn 10 000 menn og vinne kampen om den engelske tronen i 1066. Vilhelm må også ha en vært en dyktig administrator, for han lykkes etter krigen med å konsolidere sin makt i landet og grunnlegge et kongedynasti. Normanerne dominerte England i mange hundre år etterpå, blant annet ved å gjøre fransk til det offisielle språket. Moderne engelsk har vokst fram som en blanding av angelsaksisk, fransk og latin, med lånord blant annet fra norrønt.

Carcassonne i Frankrike er en av de best bevarte middelalderbyene i Europa.

Når 1066 regnes som slutten på vikingtiden, så skyldes det også at kongedømmene i Europa på denne tiden begynte å vokse seg sterke nok til å stå imot trusselen om tilfeldig plyndring. De hadde bygd seg opp skatteinntekter og store nok rytterhærer til å trygge territoriene sine.

Harald Hardråde – også kalt *The Thunderbolt of the North* – ble den siste vikingkongen som kunne ha ambisjoner om

å erobre land. Det etter at særlig danske vikinger som Gorm (Guthrum på engelsk), Svein Tjugeskjegg, Harald Blåtann og Knut den mektige hadde kuet og styrt europeiske riker i flere århundrer. Men ironisk nok er normannerne – de som vant England i 1066 – også etterkommere av vikinger. På 900-tallet fant nemlig den franske kongen ut at han ville tilby invaderende vikinger land, mot at de slo seg ned og beskyttet Frankrikes kyster. Dette kystområdet ble til det vi kjenner som Normandie, og slik kan vi si at vikingene vant slaget om England i 1066 ad omveier, gjennom hertug Vilhelm!

Føydaltiden etter 1066

Med sterke ledere som Vilhelm ser vi at kongemakten begynte å modnes i Europa, etter å ha ligget nede i årene etter Romerrikets fall. Noen steder gikk det raskere. Både Norge, Sverige og Danmark var – i likhet med England – tidlig ute med å danne stater med tilnærmedesvis de samme grensene som vi ser i dag, og det var derfor de skandinaviske statene lenge ble regnet som viktige stater i mange sammenhenger.

Men føydalsystemet var etter 1066 godt utbredt i England, som i store deler av det postromerske Europa. Adelen hadde stor innflytelse på styre og stell, og nok makt til å skape komplikasjoner og kriger. Hertug Vilhelm er selv et godt eksempel nettopp på hvor kompliserte maktforholdene kunne bli i et føydalsystem. Som hertug av Normandie var Vilhelm fra fødselen av underlagt den franske kongen, som hans vasall. Men Vilhelm invaderte England i 1066 på egen hånd. Det var altså ikke Frankrike som invaderte England, det var et len i Frankrike som gikk til krig alene! Og med invasjonen hadde den situasjonen oppstått at Vilhelm var herre i ett kongedømme (England) og vasall i et annet (han var franskekongens undersått). Disse titlene gikk i arv gjennom generasjonene, og så sent som tre hundre år senere gikk en engelsk konge – som samtidig var hertug av Normandie – til kamp om den franske tronen. Begrunnelsen, eller kanskje

Vilhelm Erobreren i en illustrasjon fra 1800-tallet.

vi skal si påskuddet, var at han hadde arverettigheter til den franske kongemakten gjennom sitt slektskap til Vilhelm.

Denne maktkampen nesten tre hundre år etter 1066 ble foranledningen til det vi i dag kaller hundreårskrigen mellom Frankrike og England (1337–1453).

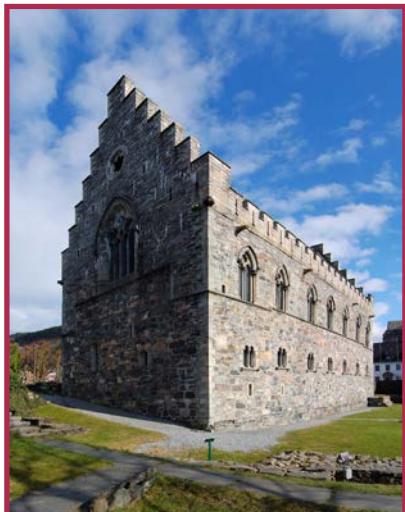
Føydalismen overalt?

Mange deler av Europa hadde elementer av føydalsystem, selv om det var ulikt gjennomført. Også Skandinavia hadde adel, selv om området aldri hadde vært del av Romerriket. Norge var unntaket. Landet ble styrt av konger som resten av Europa, men våre skrinne naturressurser og spredte bosetning ga ikke grunnlag for en særlig mektig adelsklasse. Derfor var kongene relativt sett sterkere, med soldater hentet direkte fra befolkningen gjennom leidangen (en slags verneplikt). Det var mange flere selveiende bønder i Norge enn andre steder, men vi hadde også en egen klasse av bønder uten jord, de ble kalt *husmenn*. De leide jord ved å utføre pliktarbeid hos de frie bøndene. Juridisk sett sto husmenne likevel sterkere enn de livegne bøndene på kontinentet, de var ikke bundet til jorda.

Den sterke sentralmakten er med på å forklare Norges relativt sett sterke stilling under det såkalte Norgesveldet på 1200-tallet, da den norske tronen kontrollerte store deler av Nordsjøen og våre kongssønner og -døtre giftet seg inn i andre kongehus i dynastiske allianser over hele Europa.

Samtidig er den svake adelsklassen i Norge også med på å forklare hvorfor landet etter hvert ble dominert av nabolandene våre i århundrene som fulgte. Det var lite eller ingen makt under kongen som kunne kjempe for norske interesser da vi etter hvert fikk konge- og dronningfellesskap med Sverige og Danmark i Kalmarunionen.

Håkonshallen

Føydalismen i nedgang

Føydalsystemet i Europa ble svekket under pestepidemien som startet på 1300-tallet. Da ble det konkurranse om arbeidskraft, og de av bøndene som overlevde fikk en sterkere forhandlingsposisjon overfor landeierne, altså adelen. Og med økende handel regionene imellom åpnet verden seg opp, byveksten skapte nye skatteinntekter for kongen, og han ble heller ikke så avhengig av inntektene fra adelen mange steder*.

* Mer om dette i tema 13.

Men systemet var seiglivet. Det var restene av føydalsamfunnet som fikk bønder og borgerskap til å gjøre opprør under den franske revolusjon i 1789. De protesterte mot adelens skattefritak, mot leien som adelen krevde av bøndene for bruk av lokale vinpresser og kornmøller, og mot det såkalte privilegiesamfunnet der bare folk med adelig bakgrunn hadde tilgang til høye stillinger i staten. Adelen ble knust under revolusjonen i 1789, men i mange andre land levde den videre. I praksis var det industrialiseringen og flyttingen inn til de voksende byene på 1800-tallet som feide vekk restene av det gamle samfunnet.

I Frankrike måtte det en blodig revolusjon til for å fjerne føydalsystemet. Maleri av Eugene Delacroix: «Friheten leder folket».

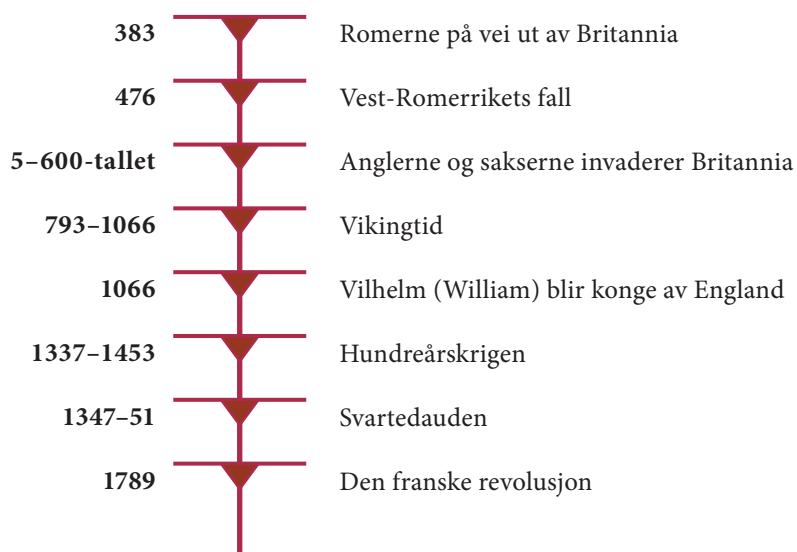
I dag er grevskapet Jarlsberg og baroniet i Rosendal blant de få restene vi har av føydale trekk i Norge. Dette ulikt i våre naboland, Sverige og Danmark, som ennå har mange innbyggere som med stolthet sporer sine røtter tilbake til gamle adelsslekter.

Den siste rest av reell adelsmakt i den vestlige verden finnes i dag i England. Landet har lenge ligget i forkant av den demokratiske utviklingen som har preget Vesten, og har aldri opplevd like kraftige revolusjoner som andre steder. I House of Lords – Overhuset, det ene kammeret i parlamentet – kan du bare sitte hvis du har en adelig tittel. Udemokratisk, vil mange mene. Men dette er rester av de kompromissene konge og folk har måttet gjøre med den samfunnsklassen som i middelalderen både dominerte hverdagslivet og deltok i det storpolitiske spillet i Europa.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva var det med føydalsystemet som gjorde England sårbart for invasjoner?*
2. *På hvilken måte vokste føydalsystemet fram?*
3. *Kan man beskrive middelalderens Norge som føydalt? Hvorfor/hvorfor ikke?*
4. *Hvordan forsvant føydalsystemet?*
5. *På hvilken måte skiller vårt moderne demokrati seg fra føydalsystemet? (Krever at du søker også utenfor boka.)*

TIDSLINJE

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p9

TEMA 10

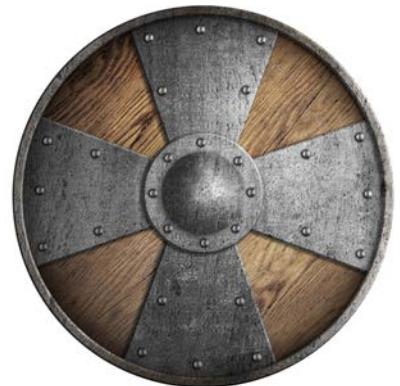
KRISTENDOMMEN KOMMER TIL NORGE

Hvordan og hvorfor
vi ble kristne

Hør teksten

I dette kapitlet skal vi studere hvordan kristendommen ble innført i ytterkantene av Europa, deriblant Norge, og hvordan kongene samarbeidet med religiøse ledere for å skape en sterk sentralmakt og bygge fungerende stater.

«Hjelp meg å knuse kjetterne, og jeg skal hjelpe deg å knuse perserne». Dette var budskapet fra biskopen av Konstantinopel til keiser Theodosius den 2. på 600-tallet. Etter konsilet i Nikea var kirken blitt en handlekraftig og sentralisert organisasjon, og den kunne tilby staten – i dette tilfellet den østromerske – makt i bytte mot støtte. Også i vest ble det utviklet slike allianser mellom stat og kirke. I Frankerriket lot kong Klodvik (på fransk: Clovis) seg døpe i 496. Dette var tjue år etter Vestromerrikets fall, noe som tydelig demonstrerer at troen kunne fortsette å vokse selv uten makten som hadde bygget den opp.

Bilde på forrige side: Urnes stavkirke, beliggende i Luster kommune på vestlandet. Disse bygningene har fått navnet «stavkirker» på grunn av stolpene inne i bygget som bærer konstruksjonen (norrønt stafr = stolpe). De kunne også like gjerne hatt «stolpekirker»

Karl den store krones til keiser av paven i år 800. Freskomaleri av den italienske renessanse-kunstneren Raphael.

Klodvik ble den første kristne av de såkalte merovingerkongene, et frankisk herskerdynasti i tidlig middelalder. Alliansen mellom politiske og religiøse ledere ble videreført under merovingernes etterfølgere, det såkalte karolingerdynastiet. Den mest kjente av karolingerherskerne var Karl den store (på fransk: Charlemagne). Han ble kronet til keiser første juledag i år 800, og den som sto for kroningen var paven selv, selveste Kristi stedfortreder på jord. Konger og keisere som Karl den store var riktignok ikke lenger å regne som guder eller halvguder, slik faraoene i Egypt og keiserne i Roma gjorde krav på å være, men de var «konger av Guds nåde» (dvs. fikk makten sin direkte fra Gud).

(Ganske nøyaktig tusen år senere, i 1804, ble Napoleon Bonaparte kronet til keiser i en tilsvarende seremoni som den til Karl den store. Da hadde Frankerriket blitt til Frankrike. Paven skal ha vært til stede, men det var Napoleon selv som satte kronen på sitt eget hode. Tydeligere går det ikke an å illustrere hvordan forholdet mellom kirke og stat hadde endret seg etter middelalderen).

Tusen år etter Karl den stores kroning er det Napoleon selv som kroner seg til keiser i 1804.

Kristendommen og føydalismen

Frankerriket var føydalismens kjerneområde, og som mektig landeier ble kirken tidlig en integrert del av føydalsystemet. Biskoper var ikke bare religiøse ledere, de kunne også være vasaller under konge og pave, og eie landområder. Kirken mottok nemlig mye jord som følge av arv. Dermed ble kirken også en del av maktpolitikken i Europa, og kunne stille med militærmakt. Kirken ble en kapitalsterk organisasjon, gjennom den tiendedelen skatt («tiende») som alle i samfunnet måtte betale.

I Europas ytterkanter, der kristendommen enten var fraværende eller sto svakt, ble den innført som del av nasjonsprosjektene til herskerne. Det skjedde med Alfred av Wessex, som på mange måter kan kalles Englands grunnlegger. Han erklærte at det ikke spilte noen rolle for ham hvem hans undersetter var, om de var vikinger, bretagnere, eller folk fra Northumberland, så lenge de var kristne. Så lenge de hadde samme frelses kunne de ha samme konge.

Russlands og Ukrainas vei inn i kristendommen

Noe tilsvarende skjedde i området som i dag er Ukraina, under Vladimir I, storfyrste av Kiev. I år 987 lot han seg døpe som del av en militær allianse med Konstantinopel, og sikret dermed riket for russisk-ortodoks kristendom. Fra en 1100-talls munk, Jacob, har vi fått historien om at Vladimirs valg av religion fungerte som en slags anbudsprosess. Fyrsten skal nemlig også ha vurdert jødedom og islam. Men han kunne ikke tro at jødenes Gud var noe å trakte etter når romerne hadde klart å kaste dem ut av deres eget land og rasert Jerusalem. Også islam ble etter hvert uaktuelt som religionsprosjekt for Vladimir, han hadde liten tro på at undersättene hans ville akseptere Muhammeds alkoholforbud. Men derimot lot han seg overbevise av delegasjonen han hadde sendt til Konstantinopel, for å vurdere kristendommens fortreffelighet. Delegasjonen kunne fortelle om den fantastiske og guddommelige opplevelsen de hadde hatt i Hagia Sophia, med sine lysmalerier og mektige orgelklang.

Østromersk mosaikk fra 1200-tallet, fra Hagia Sophia i Istanbul.

* Se mer om katedraler i tema 11.

Ingenting er bedre merkevarebygging enn en middelalder-katedral, det vet alle som har besøkt en slik!*

* Mer om dette i tema 18.

Dette er neppe helt sant, men en god historie, og trolig var Vladimirs valg av religion mer basert på strategi enn på følelser. Ved å få Konstantinopel som forbundsfelle kunne han demme opp for den tyske innflytelsen fra vest. Senere skulle den tyske ridderordenen (teutonerne) drive aggressiv kristning i de baltiske statene, som del av Vestens korstogs-bølge*. Men da hadde allerede storfyrstedømmet i Kiev valgt side og vært alliert med østkirken i århundrer. Dermed gikk skillet mellom østkirkens og vestkirken nettopp her, mellom de som så mot paven i Roma og de som så mot patriarken i Konstantinopel.

Norge og England

Norges vei inn i kristendommen skjedde via England. Trolig hadde de første kristne ankommet Norge allerede på 600-tallet, arkeologiske bevis tyder på at det foregikk handel tvers over Nordsjøen så tidlig. Kristne engelskmenn og -kvinner dukket opp i de skandinaviske samfunnene som bruder, treller og handelsmenn. Senere skulle også plyndringstokter og vikingtid sørge for å øke strømmen av ufrivillige passasjerer til det kalde nord. I norrøne samfunn kan så mye som en tredjedel av innbyggerne ha vært treller, mange av dem kristne. I starten kan vi anta at nordboerne så på den kristne gud, eller Kvitekrist, som nok et eksotisk innslag i deres fore-

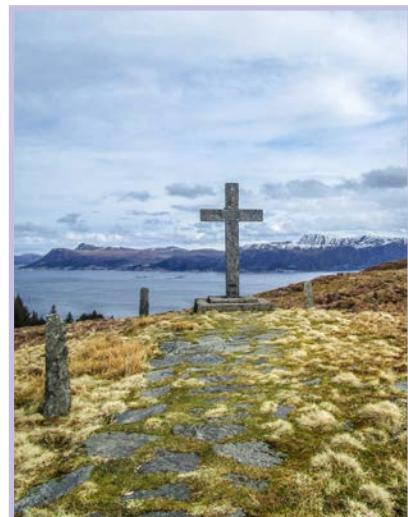
stillingsverden av mange vesener og guder. Folk som tror på flere guder har ikke så store problemer med å akseptere enda en skikkelse i gudekollegiet. Det er bedre å tilbe litt for mange guder, enn litt for få!

Den første store kristningsbølgen kom etter at Harald Hårfagre sendte sin yngste sønn Håkon for å bli oppfostret ved hoffet til Aethelstan av England, på norsk kalt Adalstein. Å sende familiemedlemmer over for kortere eller lengre tid var en vanlig metode i tidligere tider for å bygge diplomatiske relasjoner mellom kongehusene i Europa. Den unge Håkon lot seg imponere av den boklige lærdommen og kunnskapen som var samlet ved hoffet i England. Han ble etter noen år hentet hjem til Norge som konge, etter en makkamp mellom de eldre brødrene hans. Håkon ville skape et samfunn slik han hadde sett i England, med en sterk konge og med en monoteistisk religion som støttet kongen. I prosjektet sitt fikk han støtte av Aethelstan, som sendte over kristne misjonærer med Håkon. Slike samarbeid var en vinn-vinn-situasjon for de styrende i Europa. Å få Norge inn i folden som kristen nasjon var åpenbart ønskelig fra et strategisk ståsted. Det ville skape nye handelsforbindelser og knytte landene nærmere sammen politisk. Dessuten kunne man håpe at vikingenes herjingslyst på de britiske øyer ville avta etter hvert som de tok til seg troen på den fredsæle Kvitekrist, fremfor de krigerske gudene Tor, Odin og Heimdall.

Ifølge Snorres kongesagaer kalte Olav Tryggvasson i år 997 sammen høvdinger fra fire fylker til Dragseidet (Vestland fylke) for å få dem til å gå over til kristendommen. Dette steinkorset er satt opp til minne om hendelsen.

Vestlandet kristnet

Håkon, eller Håkon den gode som han etter hvert ble kalt, lykkes med å kristne store deler av riket han hadde arvet fra faren, Harald Hårfagre. Trolig var dette et kystrike som strakk seg fra dagens Rogaland og oppover langs Nordlandskysten (altså ikke de delene av dagens Norge som ligger i Viken eller Innlandet). De arkeologiske bevisene støtter dette, det er funnet steinkors på Vestlandet som viser at den kristne begravelsen ble utbredt fra Håkons tid på 900-tallet.

Det norske samfunnet ble i stor grad kristnet ovenfra (selv om troen nok vant tilhengere også uavhengig av lederne), etter hvert som høvdingene rundt om i landet skjønte at de kunne oppnå fordeler hos kongen ved å la seg døpe. Det vil si, alle høvdingene unntatt dem som regjerte i Trøndelag. Her holdt de hardt på sine blot, altså fester med ofringer og drikke til ære for Allfader (Odin). Håkon kom ingen vei med trønderne. Det skulle gå enda to kristningsperioder, under de adskillig mer brutale lederne Olav Tryggvason og Olav den hellige, før landet var offisielt kristnet.

Kristendommen ble statsreligion

Ved tinget på Moster i 1022 eller 1024 ble det flertall for å innføre kristendommen som Norges religion. Her kom det altså et kristendomspåbud, slik som i Romerriket 650 år tidligere. Samtidig ble også den norrøne troen og dens ritualer forbudt. Man kunne ikke lenger spise hestekjøtt, dette var forbundet med offerhandlinger, ei heller kunne man drive med seiding (trolldom) eller galdring (magisk falsetsang). Samtidig ble det innført forbud mot utburd (skikken med å sette uønskede barn ut i skogen til de underjordiske). Det ble påbudt med dåp, kristen gravferd, faste og hellighold av de kristne helligdagene. Den nye religionen bidro også med sine likhetsidealer til at trelle-systemet tok slutt utover på 1100-tallet. Samtidig fikk vi en religion som gjorde at Norge fikk en skriftkultur, noe som er gull verdt for historikere. Fra

Frimerke produsert i 1941 til 700-årsmerkingen for Snorre Sturlasons død, og som viser soldater ved Stiklestad. Dette frimerket ble utgitt mens Norge var under tysk okkupasjon, en periode da norrøn tid ofte figurerte i den nazistiske propagandaen. Det tok noen år etter krigen før fascinasjonen for norsk vikingtid og middelalder var stuerent igjen. Så sent om i 2017 ble det debatt om det nye fylket Viken faktisk kunne ha dette navnet. Oslofjorden ble kalt Viken i norrøn tid, en kobling norske nazister brukte ved å kalte sine lokallag langs fjorden Øst-Viken og Vest-Viken. Bekymringen selv i 2017 var altså at Viken-navnet ga assosiasjoner til nazisme.

og med kristendommen har vi altså adskillig bedre mulighet til å sette oss inn i hva som foregikk, gjennom tekstene som nå ble skapt.

1030 har gjerne vært kjent som året da Norge ble kristnet, etter slaget på Stiklestad, da det her var kristenkongen Olav «den hellige» Haraldsson som kjempet mot de hedenske trønderne. Sannheten er nok litt mer sammensatt, for det var kristne på begge sider, og slaget dreide seg nok mest om kontrollen over landet etter at Olav var blitt tvunget til å flykte fra Norge to år tidligere. Olav tapte slaget og ble selv drept, men det viste seg å være bokstavelig talt en gudegave for kirkens menn. Det tok ikke mer enn ett år før Olav var utropt til helgen, nå kjent som Olav den hellige. Han hadde dødd som martyr for Kristus, het det seg. Samtidig dukket det opp historier om alle miraklene som skulle ha skjedd etter hans død: en blind mann fikk synet tilbake da han gned seg i øynene med Olavs blod, og Olavskilder skal ha dukket opp mange steder i landet, med vann som både kunne helbrede og gi gode avlinger. Mens Aethelstan, Håkons fosterfar, definerte seg som Rex totius Britanniae (Konge over hele Britannia), så ble Olav utropt til Rex Perpetuus Norvegiae (Norges evige konge). Det tok ikke lang tid før Olavs sønn, Magnus, fikk kongekronen tilbake under slektens kontroll. For Norges fremtidige konger ble det et poeng å dokumentere forbindelse til nettopp Olav, for å legitimere sin gudegitte makt.

Statue av Olav den hellige på Stiklestad i Trøndelag.

Fortellingene og symbolene som skaper stater

Enten vi velger å tro på historiene, eller se på det som en mytologi skapt av religiøse kommunikasjonsrådgivere (Olavs biskop, Grimkjell, er hovedmistenkt her), så er det ingen tvil om at narrativer (fortellinger) skaper nasjoner uavhengig av om de er sanne eller ikke. Denne strategien viste seg også vellykket i andre land. England fikk fem kongelige helgener i løpet av sin første kristningsperiode, og Sverige og Danmark har hver sin. St. Erik og St. Knut ruver altså høyt i våre nabo-

lands historier, på samme måte som St. Olav gjør det i vår. Han fikk etter noen hundre år sin egen nasjonalhelligdom, Nidarosdomen i Trondheim. Denne mektige gotiske katedralen er kanskje det fremste symbolet på hvor sterk staten og kongemakten vokste seg i Norge i høymiddelalderen, i samarbeid med kristendommens menn.*

* Mer om dette i tema 11.

REPETISJONSOPPGAVER

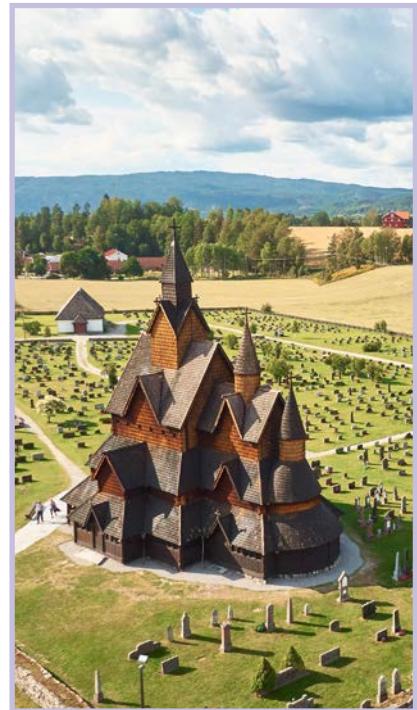
1. *Hva skilte måten Karl den store ble kronet på fra Napoleons kroning i 1804?*
2. *Hvordan vokste kirken fram som mektig organisasjon i middelalderen?*
3. *Hvordan brukte herskerne kristendommen til å bygge sterke stater?*
4. *På hvilken måte ble Håkon den gode inspirert til å innføre kristendommen i Norge?*
5. *Hva skjedde med det norske samfunnet da vi bli kristnet?*

Takdetalj fra Heddal stavkirke på Notodden. Kirken ble bygget på 1200-tallet. Er det en drage vi ser, eller kanskje Fenrisulven? Norrøne skikker og forestillinger ble gjerne med noen hundre år inn i kristningstiden.

TIDSLINJE

600-tallet	Kristendommen ankommer Norge via handelskontakt med de britiske øyer.
933–961	Regjeringsiden til Håkon den gode, den første kristningskongen.
995–1000	Regjeringsiden til den andre kristningskongen, Olav Tryggvason.
1022/24	Tinget på Moster.
1030	Olav Haraldsson dør på Stiklestad og blir Olav den hellige.
1152/53	Norge blir et eget erkebispedømme.
1537	Den siste katolske erkebiskopen forlater landet, Norge er nå protestantisk (lutheransk).
2012	Ved grunnlovsendring vedtas det at den norske stat ikke lenger har en offisiell religion. Stat og kirke skiller lag.

Heddal stavkirke er den største i landet.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p10

TEMA 11

VÅR NASJONALHELLIGDOM NIDAROSDOMEN

Denne
katedralens historie
speiler norsk historie

Med en lengde som tilsvarer en fotballbane og et kobberspir som gjør det til en av Norges høyeste bygninger, er Nidarosdomen en stor og viktig del av Trondheims bybilde. Hvor stor må ikke denne katedralen ha fortont seg for middelaldermennesker, der den tåret over alle andre bygninger i byen og der store deler av innbyggerne kunne samle seg samtidig under samme tak? Der inne kunne de høre presten messe på latin, et språk som må ha blitt opplevet som magisk, høre lyden fra flere tonn tunge klokker og orgelklang som ble kastet mellom veggene. Og oppe under taket, som befant seg mer enn tjue meter i været, kunne de også nyte synet av solas stråler som ble filtrert gjennom glassmaleriene og strøk over søyler og vegger i hele bygningen.

I middelalderen fantes det ingenting menneskeskapt som var så fantastisk og overveldende som katedralene. Det er nettopp katedraler som er temaet for dette kapitlet, samt hvilken rolle Nidarosdomen i kraft av dette har spilt i norsk historie.

Verdenshistoriens byggverk kan fortelle oss mye om samfunnene de ble bygget i og hva menneskene som bygde dem var opptatt av. Pyramidene i Egypt, zigguratene i Mesopotamia og Mellom-Amerika, greske templer, Pantheon og Colosseum i Roma – og den kinesiske mur. De er alle eksempler på formidable prosjekter som herskere har igangsatt opp gjennom historien. At de også har vært i stand til å gjennomføre dem, på tross av at byggingen åpenbart har måttet legge beslag på store deler av statskassen over lang tid, forteller både noe om beslutsomheten og om bærekraften til samfunnet som står bak og har dekket kostnaden. Det for-

Nidarosdomen har tre hovedorgler. Dette barokkorgelet ble tatt i bruk i 1741. Instrumentet hadde opprinnelig 9000 piper, de høyeste 12 meter høye. Orgler kan lage kraftige basslyder som er dypere enn det som kan fanges opp av det menneskelige øret, såkalt infralyd. Det er gjort eksperimenter i England i vanlige konsertsaler der man har lagt til infralyd, og publikum har rapportert om «økt puls», «en merkelig følelse i magen», «en overveldende følelse av angst» og «et plutselig minne om et stort tap».

Å oppleve slikt i en kirke må utvilsomt ha bidratt til følelsen av at det er noe guddommelig til stede.

teller oss også at disse arkitektoniske prosjektene har dreid seg om noe helt annet enn å skaffe tak over hodet. I gammel tid var slike arkitektoniske utskeielser gjerne knyttet til religion. Våre dagers operahus eller andre praktbygninger dreier seg nok mer om lokal og nasjonal prestisje. Uansett er et dypdykk i arkitekturens historie viktig for å forstå også Norges historie, eksemplifisert gjennom vår nasjonalhelligdom Nidarosdomen. Så viktig er denne bygningen for oss at den til og med er nevnt i grunnloven.

Forhistorien

La oss gå tilbake til bakgrunnen for at Nidarosdomen ble reist. Etter at Norge var blitt en kristen stat med tinget på Moster i år 1022/24, der kristenretten ble en del av det norske lovverket, utviklet kirken seg til å bli en av de største landeiere i Norge. Dette skjedde gjennom det som ble mottatt av arv, gaver og skatt til kirken (såkalt tiende, dvs. en tiendedel av det man tjente). Disse inntektene bidro til å finansiere byggingen av rundt 1500 kirkebygninger rundt om i landet i løpet av de første hundreårene. Kirkene ble bygd både i tre og stein. Tømmer var det lettest tilgjengelige, det mest formbare og derfor også det billigste materialet. Av de mange trekirkene var 750 av dem bygd i en særegen norsk byggstil. 28 av dem er bevart helt fram til våre dager. De kalles stavkirker, og er trolig Norges mest originale og betydelige bidrag til europeisk arkitekturhistorie.

Hopperstad stavkirke, bygd rundt 1130 (Vestland fylke).

De mange kirkene fungerte som naturlige samlingssteder for folk i bygdene, i større grad enn de gamle norrøne gudehovene eller ritestedene hadde gjort. Slik fylte de også den funksjonen som rådhus og andre offentlige bygninger gjør i våre dager, før og etter gudstjenestene foregikk mye av det vi vil kalte nettverksbygging og avgjørelser på lokalt plan helt fram til moderne tid. De 112 mennene som reiste til Eidsvold for å utforme og underskrive den norske grunnloven i 1814 ble for eksempel valgt og sendt fra lokalkirker over hele Sør-Norge.

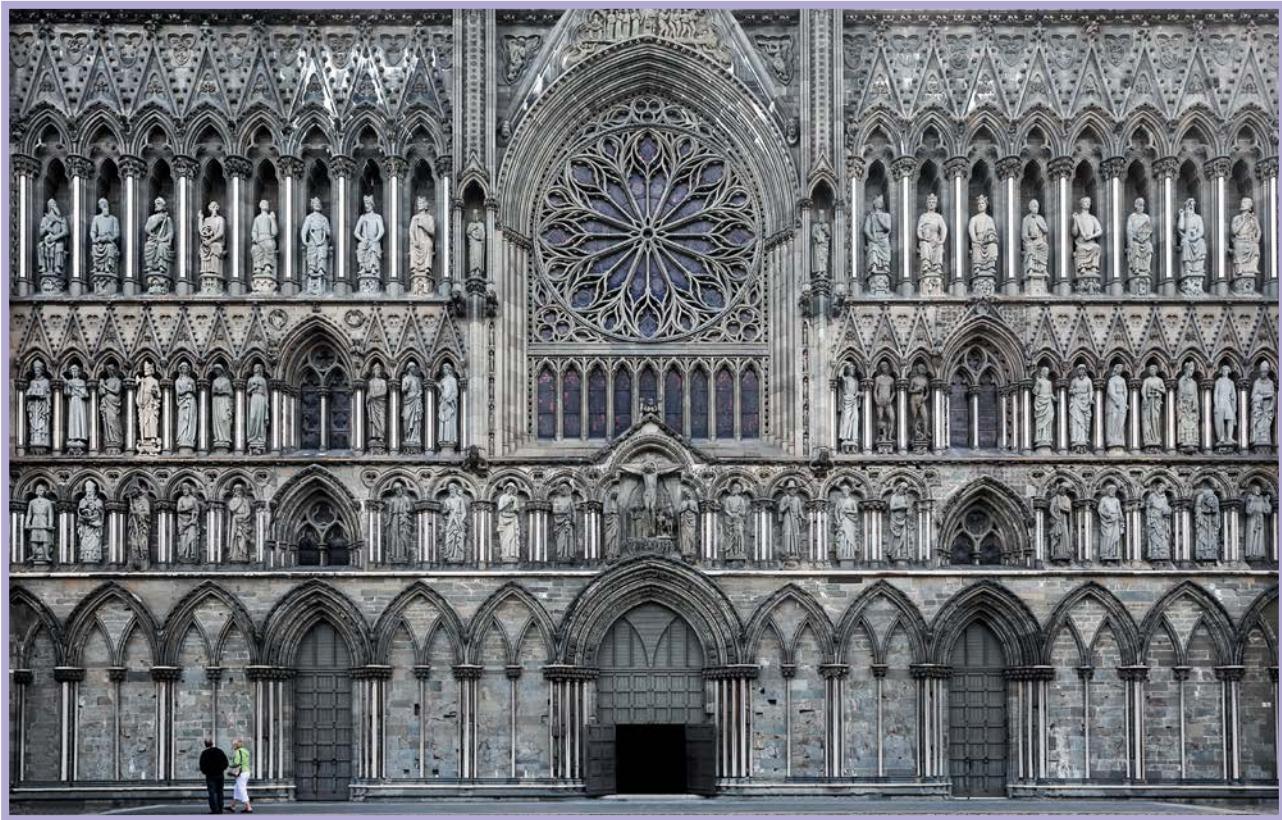

Norge eget erkebispedømme

Sannsynligvis var planleggingen av Nidarosdomen allerede i gang da Norge ble eget erkebispedømme i år 1152/53. Skikken med å reise katedraler hadde utviklet seg gradvis fra romersk tid, fra den gang biskopene ble gitt viktige sivile funksjoner i Romerriket og ble tildelt spesielt imponerende bygninger. På 1100-tallet ble det reist slike massive bygninger over hele kristenverdenen. Selve ordet katedral stammer fra det latinske *cathedra*, som betyr «sete», altså sete for en biskop. Katedralene ble et symbol på et Europa i fremmarsj etter de kaotiske århundrene som fulgte etter Romerrikets fall, men de er også et vitnesbyrd om kirkens og religionens økende grep om styre og stell og dagligliv.

Norsk arkitektur er kjent for sin bruk av treverk, noe som er naturlig i et land som alltid har hatt god tilgang på tømmer. Her fra Operaen i Oslo, åpnet i 2008. Riktig nok er det italiensk marmor på utsiden, men på innsiden dominerer norsk treverk. Norges hovedflyplass på Gardermoen har tilsvarende materialer, med enorme limtreddragere som strekker seg gjennom avgangshallen.

Norge var ingen rik stat på 1100-tallet, og bygningen av Nidarosdomen gikk i rykk og napp. Bygningen ser i dag ut som et kors ovenfra, i likhet med kirker og katedraler flest, og det var delen som representerer tverrdelen av korset som ble oppført først, det såkalte «tverrskipet». Denne seksjonen av bygget sto alene på plassen i mange tiår. Først i år 1248 kunne biskop Sigurd Eindridesson legge grunnsteinen til det som i dag er fronten av bygningen, der hovedinngangen befinner seg. Det er her du i dag finner det store rosevinduet som symboliserer dommedag og som er åtte meter i diameter.

Fronten av Nidarosdomen med rosevinduet. I moderne tid har flere kjente kunstnere bidratt i restaurering og utsmykning av bygningen, deriblant Gustav Vigeland. Denne billedhuggeren er ellers mest kjent for statuene i Frognerparken i Oslo.

I likhet med mange andre katedraler ble Nidarosdomen bygget med hovedinngangen mot vest, og med alteret mot øst. Årsaken er at menigheten skal sitte mot øst når de ber. Dette skyldes den gamle kristne troen på at den gjenoppståndne Jesus skal dukke opp i øst, som «verdens lys». Muligens kan vi her trekke linjer til soltilbedelse fra før-kristen tid, sola står jo opp i øst.

Et evig byggeprosjekt

Med en byggetid på rundt 150 år, må Nidarosdomen ha føltes som et prosjekt for evigheten. Dette var en tid i norsk historie da gjennomsnittlig levealder ikke kan ha vært mye mer enn 30 år. Folk må med andre ord ha levd hele liv uten å se annet enn stillaser der det i dag står en ferdig bygning. Byggeprosessen preget lokalmiljøet i stor grad, og med stort tilslig av utenlandske arbeidere og all næringsvirksomheten som igjen vokste opp rundt disse. Serverings- og overnatningssteder, og så videre. Byggingen av Nidarosdomen må ha betydd mye for byutviklingen til det som i dag er

Trondheim. Mange arkitekter, byggmestre, steinhoggere, murere og glasskunstnere var nødvendige for å reise en slik bygning, og dette var kompetanse som måtte hentes der den fantes i Europa. Men selve byggematerialet – kleberstein – ble hentet lokalt i Trøndelag. Kleberstein har stort innhold av det myke mineralet talk, noe som gjør det mulig å skjære steinen med kniv.

«Den dagen katedralen er ferdig, vil både den og byen rase ut i fjorden», het det seg på folkemunne. Heldigvis var det ikke det som skjedde da bygningen sto ferdig i all sin prakt rundt år 1320. Den var på dette tidspunktet Nordens største katedral, og Europas nordligste pilegrimsål. I likhet med alle de andre katedralene i Europa hadde den en funksjon som strakte seg utover det rent administrative. Det var her den øverste religiøse lederen i det katolske Norge hadde sitt sete, erkebiskopen. Nidarosdomen var en bygning som både fungerte som bevis på kirkens makt og Guds herlighet, men samtidig vitnet den om den

Nidarosdomen, med Erkebispe-gården ved siden av.

voksende sentralmakten i Norge. Perioden da Nidarosdomen var under bygging kalles for Norges storhetstid. Denne perioden ble avløst av den såkalte dansketiden, og da begynte byggverket å forfalle. Men katedralen var også et åsted for den selvstendighetskampen som ble ført mot danskene i regi av den norske katolske kirken. Denne kampen ble ført helt fram til den siste norske erkebisoppen måtte rømme landet i 1537 og Norge mistet status som land og ble en provins i Danmark. Først på 1800-tallet begynte vi å gjenoppbygge og restaurere Nidarosdomen, midt i den perioden da Norge var i ferd med å finne tilbake til sin identitet som selvstendig nasjon, den såkalte *nasjonalromantikken*. I 1906 ble Haakon den sjuende og hans dronning Maud kronet nettopp i Nidarosdomen, som Norges første kongepar etter at vi i hundrevis av år var blitt styrt fra København og senere Stockholm. På mange måter kan vi derfor si at denne katedralen speiler norsk historie helt fra middelalderen og fram til moderne tid, på samme måte som mektige religiøse byggverk har gjort det i andre land. Notre-Dame i Paris, for eksempel.

Symbol på Paris

Da Notre-Dame i Paris brant og delvis raste sammen i 2019, engasjerte en hel verden seg. Penger ble sendt fra alle verdenshjørner til restaureringen, og katedraler over hele

Notre-Dame i flammer.

verden holdt en felles markering ved å ringe med klokkene. Det var ikke bare en bygning som brant, det var et symbol på Paris og Frankrike! Denne pariserkatedralen ble påbegynt omtrent samtidig som Nidarosdomen, i andre halvdel av 1100-tallet, og begge er eksempler på såkalte gotiske katedraler. Dette var en ny byggestil som ble utviklet i Frankrike, med spisse buer i tak, vinduer og portaler i stedet for runde. Det gjorde det mulig å bygge høyere enn noen gang før. De gotiske katedralene er også kjent for sine store glassmalerier, dekorasjoner som gjorde det mulig å slippe inn mer lys enn i tidligere katedraler.

Notre-Dame er fransk for «Vår frue», navnet forteller altså at kirken er viet til dyrkingen av jomfru Maria. Det hadde stått flere kirker på stedet tidligere, og i romersk tid var plassen trolig et sted der man dyrket guden Jupiter. Nidarosdomen har en lignende historie. Også her hadde det stått flere tidlige kirker. Det var Olavskulten som ble dyrket i Nidarosdomen, kristningskongen Olav Haraldsson ble omtalt som Rex Perpetuus Norvegiae (Norges evige konge) og kåret til helgen kort etter sin død på Stiklestad i år 1030. Med en konge som helgen var religionen i Norge i enda større grad enn andre steder knyttet til den politiske makten i landet. Olavskulten tiltrak seg pilegrimer fra hele Europa. De gamle vandringsveiene som pilegrimene tok nordover fra Tønsberg til Trondheim har vært under restaurering de siste tiårene i regi av riksantikvaren. De omtales som Pilegrimsleden, og som *St. Olavsvegene*.

Gotisk bue (Nidarosdomen).

Motivet bak katedraler

Den dag i dag er religiøs turisme en viktig næringsvei mange steder. Som nasjonalsymbol og kronings- og signingsted for norske konger tiltrekker Nidarosdomen seg i våre dager både kristne og ikke-kristne besökende, mens det mer religiøse Sør-Europa fortsatt har steder med høy status som pilegrims mål. Katedralen i den spanske byen Santiago de Compostela er et godt eksempel, men trafikken hit er ingen-

ting mot den som går til verdens største religiøse turistmål, Mekka. Det muslimske påbudet om hadj – pilegrimsreise til Mekka – gjør at religiøs turisme er milliardindustri i denne saudiarabiske byen.

Saudi-Arabias moskeer og andre hellige steder er viktige for landets næringsliv, ved siden av oljen.

Litt av denne effekten var det Nidarosdomen hadde på middelalderens Trondheim, og som også var en medvirkende årsak til at byen alternerte med Bergen og Oslo som rikets viktigste by og hovedstad.

Slik kan vi se at en katedral både kan ha religiøs, politisk og økonomisk betydning i sitt nærområde, og at det kan ligge mange motiver bak oppføringen.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvordan finansierte Norge hovedsakelig byggingen av de mange kirkene etter tinget på Moster?*
2. *Hva kan ha vært motivene for å bygge Nidarosdomen?*
3. *Hva forteller Nidarosdomen oss konkret om opp- og nedturene i norsk historie?*
4. *Hvordan var Nidarosdomen en motor også for byutviklingen i Nidaros?*

5. *Hvorfor ble kongemakten i Norge sterkt knyttet til religion?*

6. *Hva er religiøs turisme, og hvor er slik turisme viktig i verden i dag?*

TIDSLINJE

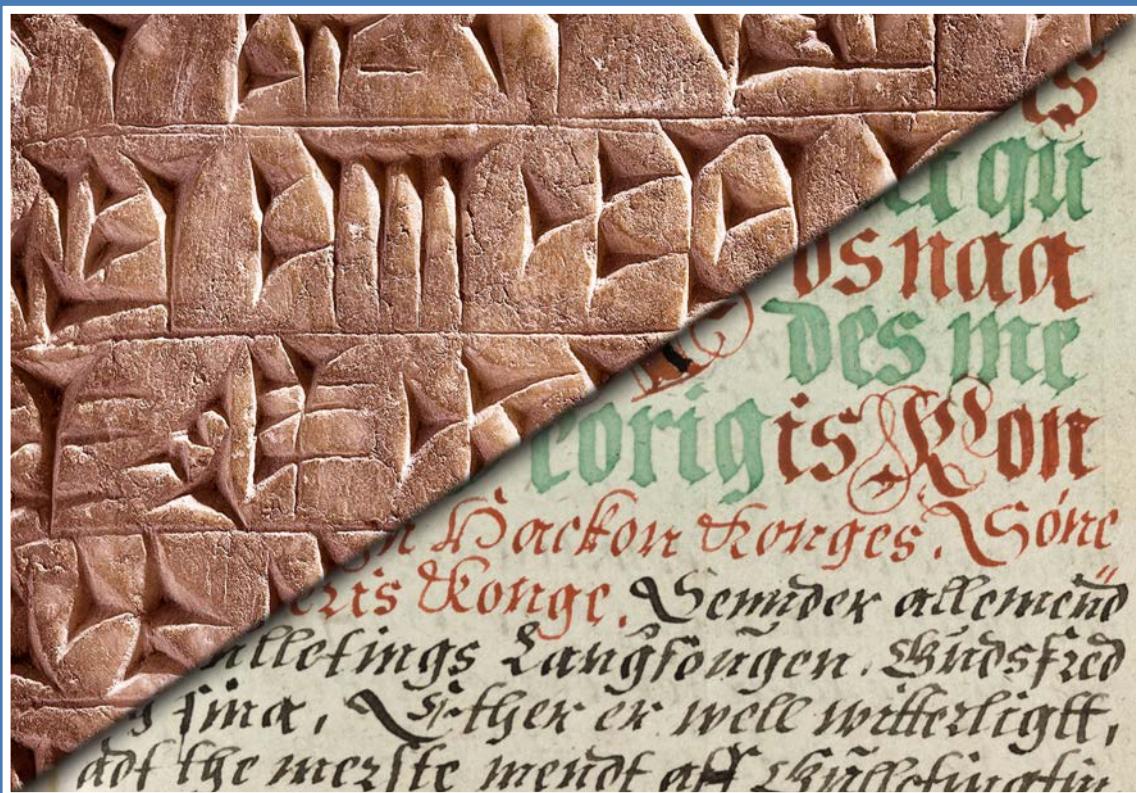
1152/53	Nidaros (dagens Trondheim) blir sett for erkebisken i Norge.
1180	Vi vet med sikkerhet at byggingen av Nidarosdomen var i gang på dette tidspunktet.
1248	Vestveggen blir påbegynt, her du i dag finner hovedinngangen.
Ca. 1300	Bygningen står ferdig.
1328	Den første brannen i kirken, og siden fulgte flere nye branner og i 1689 blåste hovedtårnets spir ned en uværsnatt.
1869	Det vedtas at Nidarosdomen skal restaureres, deriblant skal de deler av bygningen som har rast på grunn av brann og vind gjenreises.
1906	Det norske monarkiet gjenopprettes ved kroningen av Haakon VII og hans dronning Maud i Nidarosdomen. Kroningsregaliene oppbevares i dag på Erkebispegården ved siden av Nidarosdomen.
1930	Kunstneren Gabriel Kielland lager flere glassmalerier til Nidarosdomen. Han er særlig inspirert av katedralene i Chartres og Bourgogne.
2001	Restaureringen av Nidarosdomen er offisielt fullført etter arbeider i velye under bakken. Restaureringsarbeidet har tatt nesten like lang tid som byggingen. Fortsatt er 30 håndverkere i kontinuerlig arbeid på katedralen. De holder gamle bygningsteknikker i hevd, og arbeider på det som omtales som «restaurering av restaureringen».

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p11

TEMA 12

MED LOV SKAL LANDET BYGGES

Fra Hammurabi
til Magnus Lagabøte

«England er en nasjon av butikkeiere!»

Dette er et sitat som er tillagt Napoleon Bonaparte, den franske keiseren som tidlig på 1800-tallet forsøkte å underlegge seg hele Europa. At prosjektet hans ikke lykkes, skyldtes blant annet engelskmennenes evner til å forpurre planene hans underveis. Napoleon mente åpenbart ikke påstanden sin om engelskmennene som en kompliment, men han treffer bra likevel.

England var tidlig ute med et velfungerende økonomisk system, og mange mennesker levde av handel. Et viktig element i et slik økonomisk system er et lovverk som er oversiktlig og et rettsapparat som oppleves som rettferdig, enten du er adelig eller ikke. Det må finnes klare regler for at når en avtale er inngått, så skal den følges (såkalt *avtalerett*). Folk har gjennom historien vist seg villige til å jobbe hardt så lenge de vet at de får noe igjen for innsatsen, og at de kan være trygge på at de er rimelig godt beskyttet både mot tyveri fra vanlige kriminelle og fra mennesker eller grupper som har mye makt.

Bak et velfungerende økonomisk system må det i sin tur stå et politisk system som også opererer innenfor klare regler. Det er derfor de mest velfungerende demokratiene i verden i dag, inkludert Norge, har delt opp nasjonens toppledelse i henhold til maktfordelingsprinsippet*: En del av ledelsen lager lovene (Stortinget), en annen del dømmer i henhold til disse lovene (domstolene), og den siste delen står for det daglige styret innenfor disse lovene (regjeringen). Sånn sett kan vi si at de passer på hverandre. Hvis en part ikke gjør

Bilde på forrige side: Montasje av kileskrift, som Hammurabis lover er skrevet i, og en utgave av Lagabøtes landslov fra 1590.

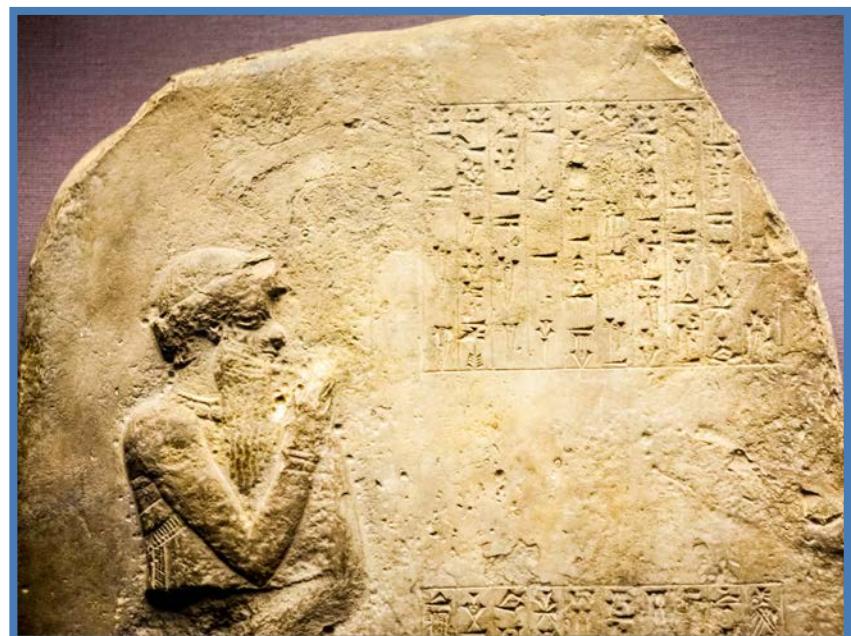
* Mer om dette i tema 42.

jobben sin, så er det meningen at de to andre partene skal kunne motvirke og rette opp i dette.

Selv oldtids-herskere innså fordelen med lover, selv om de i mange tilfeller mente at lovene ikke gjaldt for dem selv. Vi skal i dette temakapitlet se nærmere på hvordan lover hjalp herskerne med å skape stabile samfunn, fra Hammurabi for nesten 4000 år siden og fram til vår egen kong Magnus Lagabøte på 1200-tallet etter vår tidsregning. Lover er interessante å studere også av andre årsaker, de er gode kilder til de ulike samfunnenes menneskesyn og verdier.

Den første lovmaker

Hammurabi var konge av Babylon, i en periode på 1700-tallet fvt. da bystaten og riket var på sitt sterkeste. Babylon hadde kanskje så mye som 1 million innbyggere på dette tidspunktet. Hammurabi er i ettertid kjent som den første lovgiver, selv om hans lover bygger på eldre rettsregler. Hans lovverk ble gjenfunnet på starten av 1900-tallet, der de var

Utdrag av Hammurabis lov.

notert i kileskrift på en stor stein. I denne samlingen finnes lover både om straff, erstatning, arv, landbruk, handel og familierett. Det skapte oppstyr da man fant ut at flere av disse lovene var nesten identiske med dem man finner i Bibelen. Dette kan nok tilskrives det faktum at de fem første bøkene i Bibelen, Mosebøkene, trolig ble skrevet ned da den jødiske eliten satt i fangenskap nettopp i Babylon*. Fangenskapet skjedde mer enn tusen år etter Hammurabi, men det er altså mye som tyder på at den første lovgiver også var inspirasjonskilde for jødenes lover og dermed også vår Bibel.

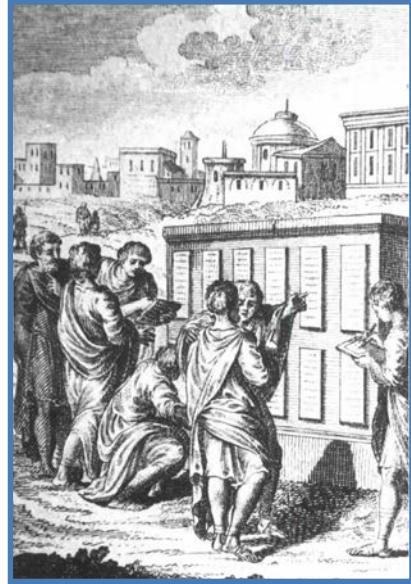
Den neste viktige lovmakeren vi må nevne, er Solon av Athen. Han kalles også Solon lovmakeren, og hans virke 500 år fvt. innvarsler en gullalder for Athen både innen handel, makt og styre. Det var blant annet Solons lover som ga Athen muligheten til å utvikle seg til verdens første demokrati, og samtidig til den mektigste bystaten i oldtidens Hellas.*

* *Mer om det babylonske fangenskapet i tema 29.*

* *Mer om demokrati i tema 42.*

Romerretten – vår arv fra oldtiden

Men det første virkelig innflytelsesrike lovarbeidet, det som har hatt mest innflytelse på utviklingen av rettssystemet i den vestlige verden, skjedde i Roma. Vi vet at det der utviklet seg lover gjennom såkalt sedvane, det vil si praksiser man ble enige om etter hvert som situasjoner oppsto. Rundt år 450 fvt. skrev romerne ned et lovverk på 12 bronsetavler, de såkalte *Tolv tavlelovene*. Dette representerte en ny tilnærming til lover og regler. Lovene var vedtatt av myndighetene (i stedet for gjennom sedvane) og nedskrevet slik at alle borgere kunne håpe på å bli behandlet på samme måte i hele riket. Dette kjempet i utgangspunktet flere mektige familier mot, såkalte patrisierfamilier. Lovverket var noe som begrenset deres makt og var en hindring mot at de kunne ta seg til rette som de ville. En lov kan altså ses på som noe som utjenvner forholdene i samfunnet, hvor det ikke lenger bare er makt som bestemmer hva du kan gjøre, men også det loven definerer som «rett» og «galt».

Romere som inspiserer de nylig innførte Tolv tavlelovene.

Lovene dekket områder av det romerske hverdagslivet som forbrytelse og straff, eiendomsrett, hvem som kunne bli borgere, slaveri, seksualitet og prostitusjon. I løpet av de neste hundre årene utviklet det seg et system for å utdanne jurister, slik at tolking og argumentasjon rundt lovene ble profesjonalisert. Man fikk altså de første advokatene som spesialiserte seg på ulike sider av lovverket, og fremførte overbevisende argumentasjon. Retorikk, kunsten å overbevise, var en kunstart som var høyt verdsatt og godt utviklet i det gamle Roma. En slik spesialisering ble studert både av advokater og politikere. Derfor var det da også mange suksessrike politikere som var utdannet advokater, den gang som nå. Cicero er et godt eksempel på dette fra antikken, mens tidligere president Barack Obama er et godt eksempel fra vår tid. Begge to er kjent for taler som er hyllet og studert i ettertid på grunn av sin oppbygning og sine ordvalg.

Den viktigste arven

Det er særlig tre prinsipper innen strafferett vi forbinder med romerretten:

1. Prinsippet om at du er uskyldig inntil det motsatte er bevist.
2. Prinsippet om at du skal kunne få vite konkret hva du er anklaget for, og at du skal kunne forsøre deg mot anklagen.
3. Prinsippet om at du ikke kan dømmes før det er bevist utover all rimelig tvil at du er skyldig.

Etter Vestromerrikets fall fikk den østromerske keiseren Justinian på 500-tallet samlet og skrevet ned de romerske lovene i verket «Corpus Juris Civilis», og det er takket være dette verket at romerretten har hatt ettervirkninger helt fram til vår tid. Hovedsakelig gjennom kristenretten som etterhvert ble innført over hele Europa, deriblant Norge.

Norges vei til romerretten

Norge hadde aldri vært en del av Romerriket, men ble introdusert for romerretten og kristenretten senere, som vi skal se. De tidligste norske lovene ble skrevet ned på 900-tallet etter vår tidsregning. Den såkalte Gulatingsloven var først ute, og gjaldt for Vestlandet. Den er – ifølge sagaene – satt av Håkon den gode, Norges tredje konge. Han er altså den som kan regnes som vår første lovmaker. Senere kom Frostatingsloven (Trøndelag), Borgartingsloven (Viken), og Eidsivatingslovene (grovtt sett Innlandet).

At lovene sier mye om samfunnsforholdene, kan vi se av et lite utvalg overskrifter fra den delen av Gulatingsloven som dreier seg om voldskriminalitet:

- Um ein manns træl (slave) er klagा for drap
- Um galenmanns drap
- Um flokksdrap
- Um hund eller nokoslag fe vert til skade for folk
- Um ein mann bed om folkehjelp mot ein annan
- Um folk ser på strid
- Um folk vert drepen i ølhus
- Um folk vert drepen på ferd
- Um nokon vert drepen på skip
- Um nokon kastar på annan mann
- Um karemann slær kvinne

(Disse overskriftene er hentet fra Knut Robberstads direkteoversettelse av loven fra gammelnorsk, 1937)

Vi mennesker har mange regler og lover, noe som er nødvendig for at vi skal kunne leve sammen. Jo større og mer komplekst samfunnet er, desto flere regler trenger man og desto mer presist må det formuleres. Prinsippet om at avtaler skal holdes var i Norge sedvaneregulert fram til 1687, først da fikk vi formell avtalerett gjennom det som kalles «Christian den femtes lov». Denne loven er fortsatt en rettskilde i disputer om avtaler. I vår tid er avtaleretten utvidet med eksempelvis forbrukerkjøpsloven, basert på at man ønsker å beskytte den svakeste part i et kjøpsforhold, nemlig den enkelte forbruker.

Blodhev og kaos

Tidligere tiders samfunn var mye mer preget av vold enn det vi opplever i Norge i dag, og en av de mest samfunnsstyrrende tradisjonene i norrøn tid var den såkalte blodhevnen. Det at familie og venner pliktet å hevne drapet på en person som sto dem nær, kunne føre til gjentatte hevndrap mellom klaner over lang tid. I mange deler av verden er dette

fortsatt et problem. De tidlige lovene i Norge var blant annet et forsøk på å skape et system som skulle dempe konflikten i etterkant av forbrytelser og hindre at folk tok saken i egne hender. Selv om det er først i moderne tid at staten har sikret seg såkalt voldsmonopol gjennom lovverket og gjennom opprettelsen og utbyggingen av politiet, så ser vi med Gulatingsloven starten på en rettsstat.

Et helt annet menneskesyn

Logikken bak var kanskje forståelig, men det er mange av disse reglene fra gammel tid som virker merkelige på oss i dag. Det var på denne tiden man kunne bevise uskyld gjennom jernbyrd, det foregikk ved at en anklaget person kunne påta seg å bære eller tråkke på glødende jern. Dersom brannsårene var borte etter noen dager, mente man at dette var et bevis på at gud eller gudene hadde grepet inn for å vise at den anklagede var uskyldig.

På samme måte fantes det lite eller ingen regler rundt bevisføring. Hvis du ble anklaget for mord, gjaldt det å finne innflytelsesrike personer som kunne gå god for deg. Hvis elleve personer var villige til å sverge en ed på at du var uskyldig, så kunne du gå fri fra selv veldig alvorlige forbrytelser.

Ingen likeverd

På forrige side nevnte vi et kapittel av Gulatingsloven som tok for seg hva som skulle skje når slaver (treller) var anklaget for mord. Slaveriet var en viktig og ganske allment akseptert del av mange gamle samfunn, og det fantes få og ingen ideer om likeverd i slike samfunn. Alle hadde sin plass, fra øverst til nederst. På den måten skiller ikke lovene våre i norrøn tid seg mye fra Hammurabis oldtidslover.

I Hammurabis lov står det for eksempel angitt følgende:

- Lov 196: Hvis en mann av høy rang blinder øyet til en annen mann av høy rang, skal de blinde øyet hans.

- Lov 197: Hvis han (mannen av høy rang) blinder øyet til en alminnelig mann (...) skal han veie opp og avlevere 60 sølvsekler.
- Lov 199: Hvis han blinder øyet til slaven til en mann av høy rang ... skal han veie opp og avlevere halvparten av slavens verdi (i sølv).

(Hentet fra «*Sapiens*», norsk oversettelse ved Lene Stokseth, Bazar forlag, 2016)

Tydeligere kan det ikke sies, folk hadde forskjellig verdi basert på hvilken samfunnsklasse de tilhørte. Tilsvarende forskjeller var det også mellom kvinner og menn. Kvinner i det gamle babylonske samfunnet ble regnet som manns eiendom. Hvis en mann av høy byrd drepte en kvinne i sin egen samfunnsklasse, så var straffen at hans egen datter skulle tas av dage. Han ødela «eiendom», og måtte også miste egen «eiendom». Hvis han derimot drepte en kvinne lenger ned på rangstigen, en «alminnelig» kvinne, slapp han unna med en bot på 30 sølvsekler.

«Kristinas avreise til Spanien» viser prinsesse Kristina av Tunsberg som forlater Tønsberg i 1257. Bildet henger i Tønsberg og Færder bibliotek og er malt av Knut Bergslien.

Romerretten kommer til Norge

Selv om slaveri også var utbredt i det gamle romerske samfunnet, så representerte likevel romerretten et brudd og et fremskritt i rettshistorien. Staten Norge ble introdusert for romerretten utover i middelalderen. Først gjennom nordmenn som studerte ved utenlandske læresteder, men også takket være en helt spesiell hendelse. I år 1258 var en stor norsk delegasjon på besøk i kongeriket Castilla, området som i dag utgjør kjerneområdet i Spania, der hovedstaden Madrid ligger. Den norske delegasjonen besto av omtrent hundre mennesker fra kongehoffet, som den gang lå i Bergen. De ledsaget den norske kongens søster, hun som er kjent som Kristina av Tunsberg. Kristina skulle giftes bort til en castillansk prins. Såkalte dynastiske giftermål var ganske vanlige på den tiden, at medlemmer av ulike lands kongefamilier inngikk giftemål som del av en alliansebygging mellom stater i Europa. I løpet av de månedene besøket varte, rakk nordmennene også å få med seg at spanjolene forberedte innføringen av nye lover. Disse lovene var bygget på romernes lover, som nylig var blitt gjenoppdaget i Europa. Nærmere bestemt Justinians «Corpus Juris Civilis» fra 500-tallet.

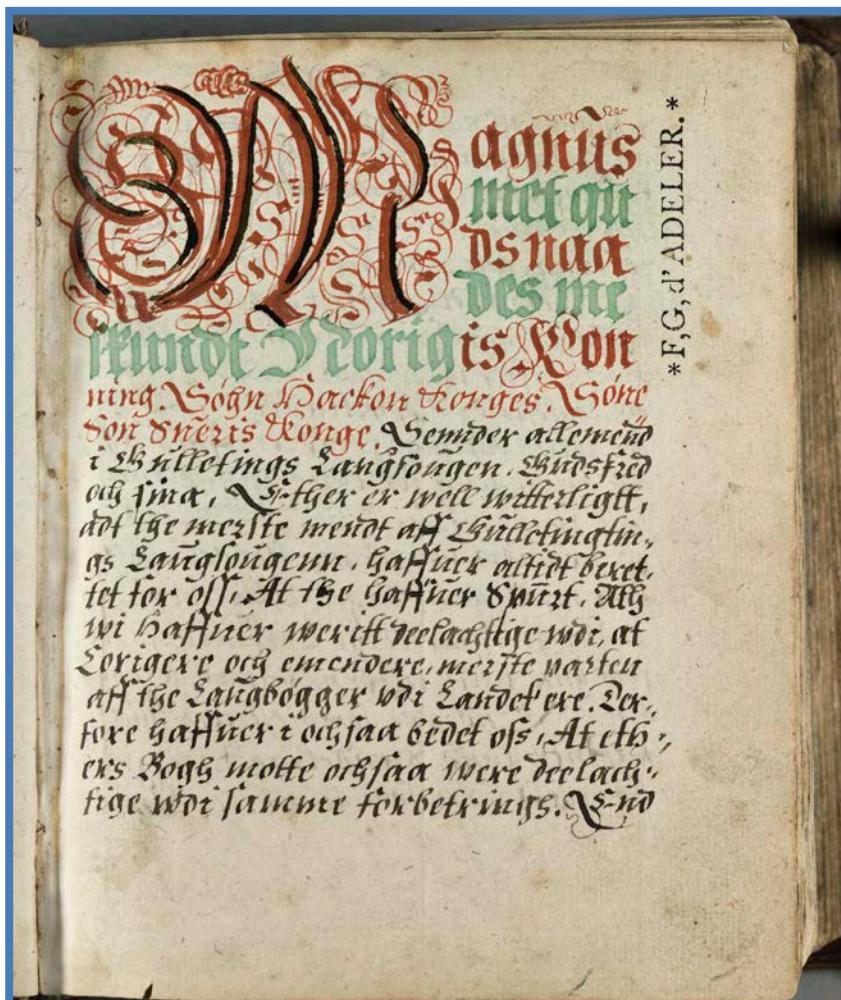
I et lovverk skiller man mellom såkalt privatrett og strafferett. I privatretten finnes det lover som sier noe om hvordan man eksempelvis skal løse konflikter mellom naboer som krangler om et gjerde, eller hvem som har rett og plikt til å forsørge et barn. Det dreier seg altså om å avklare ting mellom personer. Strafferetten dreier seg om forhold mellom staten og enkeltpersoner. I gammel tid kunne dette ende med at man måtte stå i såkalt gapestokk (som gutten over demonstrerer), i hvert fall for mindre forbrytelser.

Den unge norske arveprinsen Magnus Håkonsson var trolig med i brudefølget. Tjue år etter besøket i Spania fikk han som konge revidert alle de fire norrøne lovene i Norge (Gulating, Frostating, Eidsivating og Borgarting) og samlet dem til en felles lov: Landsloven. Magnus ble i ettertid kjent som Magnus Lagabøte – «han som bøtte eller ordnet lovene». Norge hadde nå ikke bare en felles konge for hele landet og en felles tro, men også en felles lov. Slik kan vi også si at landsloven konstituerer Norge som et samlet rike.

Hva var resultatet?

Med innføringen av landsloven tok Magnus et oppgjør med en del av de mer brutale sidene ved de norrøne lovene, og sørget også for innføringen av de romerske prinsippene for

rettsaker. I landsloven heter det seg altså at dommerne skulle vurdere en sak fra alle sider og passe på at dommen var så nyansert og tilpasset omstendighetene at Gud ville være fornøyd med den. Slik ser vi her hvordan juridiske og religiøse formuleringer flettes sammen og legitimerer lovene.

Magnus Lagabøtes landslov var delt i ni deler, akkurat som det romerske forbildet «Corpus Juris Civilis». Loven hadde 220 kapitler, omtrent 1000 lovregler og var den gjeldende loven i mer enn fire hundre år i Norge. Den ble spredd ved at munker skrev av manuskriptene, totalt skal det ha eksistert et par tusen kopier. Dette eksemplaret er fra 1590 og befinner seg på Nasjonalbiblioteket.

Norge ble med innføringen av landsloven et av de første landene i Europa som fikk sitt eget lovverk, med innflytelse fra utlandet. Det er påfallende hvor mange likhetstrekk vi finner til den situasjon som oppsto mange hundre år senere, da Norge i 1814 fikk verdens mest demokratiske grunnlov.

I mellomtiden skulle det gå andre veien, mot enevelde. I 1660 ble nemlig Danmark-Norge et enevelde, eller det vi i dag ville kalte et diktatur. Kongen og staten brukte altså lovene til å stramme til grepene, til å frata distriktene og de lokale adelsmennene makt, og samle den i hovedstaden.

Fremskritt og utvikling kan måles på mange måter, lovverk er utvilsomt en del av dette bildet. I temakapittel 25 skal vi også se på hvordan synet på forbrytelse og straff endrer seg med opplysningsstiden på 1700-tallet.

REPETISJONSOPPGAVER

1. *Hvorfor var lover en god nyhet for dem som var nederst i samfunnet, selv om lovene kunne være harde?*
2. *Hvorfor er det viktig å kunne formulere seg overbevisende som jurist?*
3. *Forklar med dine egne ord hvilke tre kjente prinsipper vi har fra romerretten, og som også er del av det norske lovverket i dag?*
4. *Hvordan ble romerretten også del av det norske lovverket?*
5. *Fra en statsleders perspektiv, hva er problemet med blodhevn?*
6. *Hva forteller Hammurabis lover oss om hvilken verdi menneskene hadde?*
7. *Hvorfor kan vi si at Magnus Lagabøtes landslov var del av nasjonsbyggingen i Norge?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p12

TIDSLINJE

1810–1750 fvt	Hammurabi
640–560 fvt	Solon: gresk lovmaker
451–450 fvt	Tolvtabloven
106–43 fvt	Cicero: romersk politiker og jurist
529 evt	Justinians lovsamling Corpus juris civilis
900-tallet	Gulatingsloven
1100-tallet	Romerske lover gjenoppdages, studier ved Bologna
1274–76	Magnus Lagabøtes landslov. Utløser en serie andre lovtiltak for hele riket, det ble altså starten på en lovgivertradisjon.
1660	Enevælde i Danmark-Norge
1687	Christian Vs landslov avløser landsloven til Magnus
1814	Den norske grunnloven, som medfører overgang fra enevælde til konstitusjonelt monarki. Det betyr at kongens makt fra nå defineres og avgrenses gjennom grunnloven.

En romersk jurist, statue foran Justispalasset i det gamle Roma.

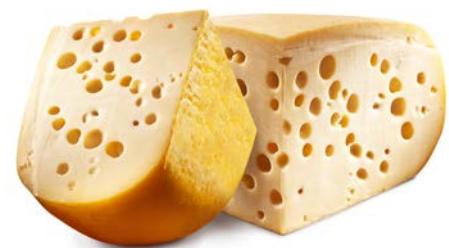
TEMA 13

SVARTEDAUDEN, BYVEKST OG HANDELSKAPITALISME

Hvordan
katastrofer kan være
utgangspunkt for vekst

Parmaskinke, dijonsennep, vossakorv, konjakk, champagne, wienerschnitzel, emmentaler-ost, yorkshire-pudding. Har du noen gang forsøkt å lage en liste over mat og drikke som har fått navn etter et sted eller en region? Lista vil bli mye lengre enn du kanskje tenkte! Navnene har selvfølgelig kommet som et resultat av stedene de lages. Denne spesialiseringen er eksempler på en prosess som skjøt fart i middelalderen, fremveksten av handel og handelskapitalisme, og som startet overgangen til den verden vi har i dag. Og kanskje har vi Svartedauden å takke for å ha satt i gang prosessen?

La oss ta en titt på de mulige årsakssammenhengene ved å starte noen tiår før Svartedauden.

I senmiddelalderen begynte byene å vokse seg større. Klimaet var blitt milder, vekstsesongene økte, det samme gjorde matproduksjonen og dermed også befolkningen. Takket være driftige italienske bystater som Genova og Venezia, som hadde handelsstasjoner overalt i Middelhavet og Svarthavet, økte handelen mellom øst og vest. Silkeveien var også i en vekstfase, takket være freden i det store Mongolriket*. Det tyske Hansaforbundet inntok en tilsvarende rolle nord i Europa, med handelsstasjoner også i Norge.

Bilde: Emmentalerosten ble først laget i Emmental-distriktet i Sveits. I dag er det en viktig merkevare for de sveitsiske meieriene som lagerosten.

Bilde forrige side: Lübeck i Nord-Tyskland er en av byene som vokste seg stor blant annet på grunn av handel i Østersjøen, gjennom Hansaforbundet.

* Mer om dette i tema 7.

Hansabryggen i Bergen.

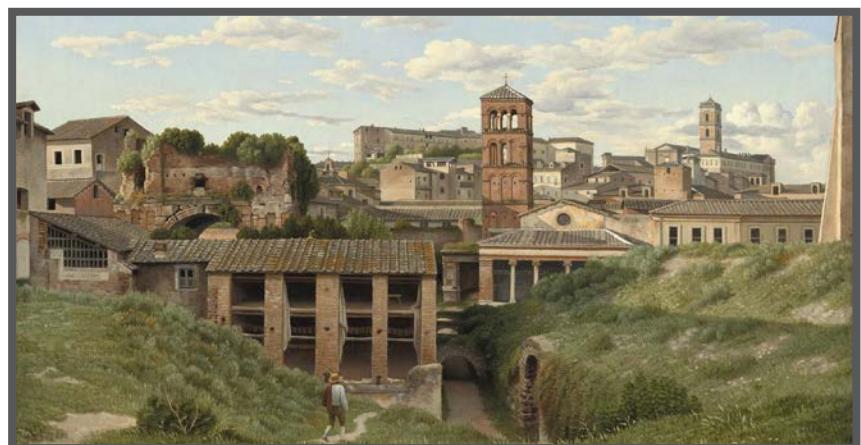
Antrekk basert på måten leger og annet helsepersonell kledde seg under Svartedauden. Nebbet var tenkt å beskytte mot sykdommen. Selv om man ikke hadde begrep om bakterier og virus på den tiden, så skjønte man at sykdommer kunne smitte gjennom luft. Nebbet må ha gitt en viss beskyttelse mot dråpesmitte, på samme måte som ansiktsmasker gjorde under korona-epidemien.

Svake stater, manglende offentlige tjenester

Dette kan kalles en tidlig form for globalisering, og akkurat som i moderne tid skapte det også utfordringer, som føydaltidens Europa ikke var beredt til å takle. Med handelsmennene kunne smitte forflytte seg mye raskere over landegrensene enn tidligere. Europas byer var tikkende bakteriebomber, i en tid da statene og regionene ikke hadde inntekter nok til å finansiere så mange flere tjenester for folket enn forsvar og veier. Roma hadde riktignok vært en millionby i oldtiden, men der kunne den sterke romerske staten finansiere byggingen av akvedukter og kloakksystem. Cloaca Maxima under Roma var en ingeniørteknisk bragd som vi i den vestlige verden ikke var i stand til å følge opp før nesten 2000 år senere. Oldtidens Roma var riktignok ikke en ren by i moderne forstand, men den var renere enn det de fremvoksende byene i Europa skulle komme til å være gjennom hele middelalderen og langt inn på 1800-tallet. London rakk å bli millionby før den fikk kloakksystem så sent som i 1860-årene. En utedo lukter ille nok på det norske høyfjellet, eller på en musikkfestival, men i London fantes altså titusenvis av utedoer i nærheten av hverandre. Lukten var ille, men i tillegg sildret innholdet ned i grunnvannet under byen, det samme grunnvannet som folk pumpet opp drikkevannet sitt fra. Drikkevannsbrønner og doer sto side om side!

I Norden på 1300-tallet var det trolig Bjørgvin/Bergen som var den største av byene. Med sine 6000 innbyggere var det små forhold, men også her må lukten av menneske- og dyre-

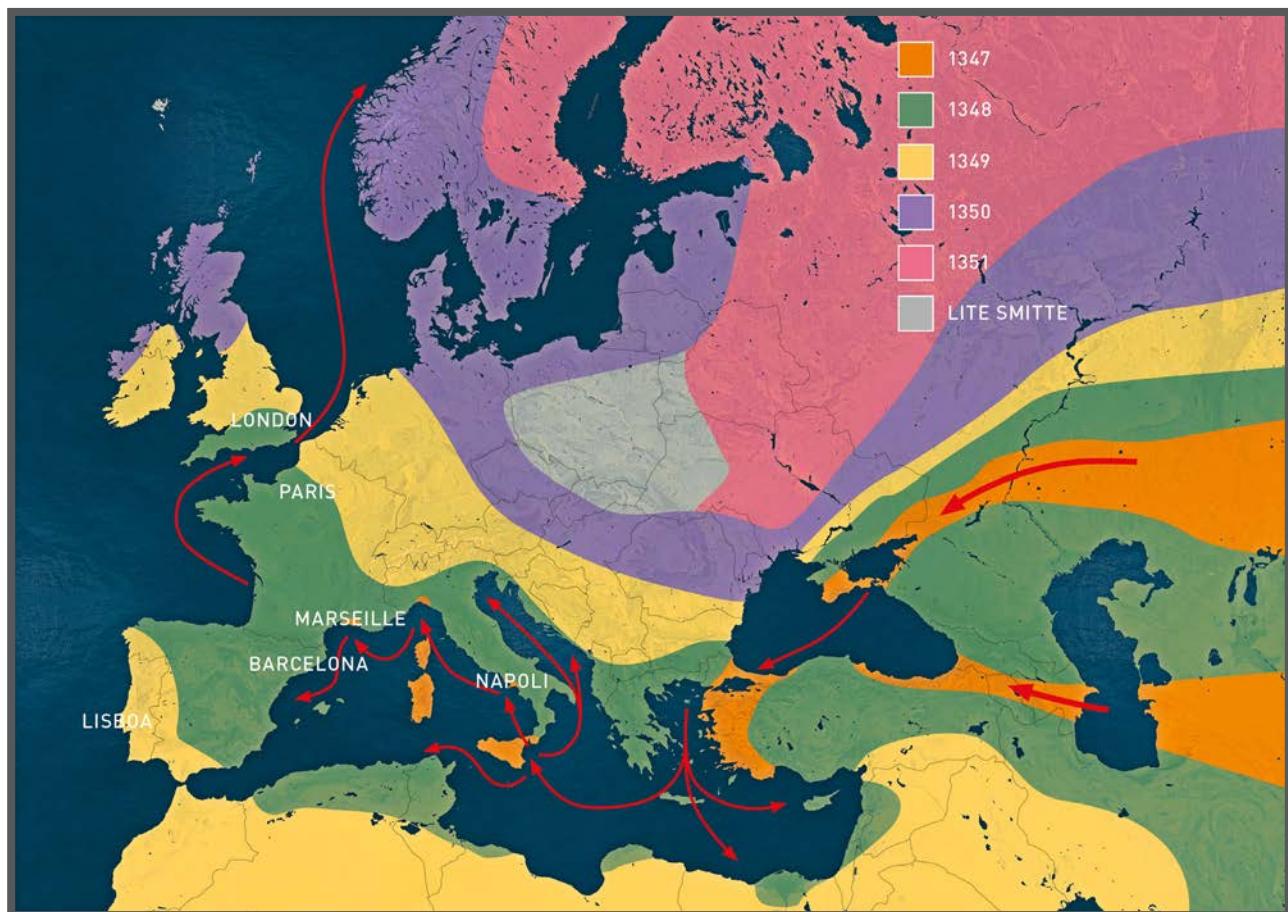
Oljemaleri av Roma på 1800-tallet, med inngang til den gamle kloakken (Cloaca Maxima) nede til høyre i motivet.

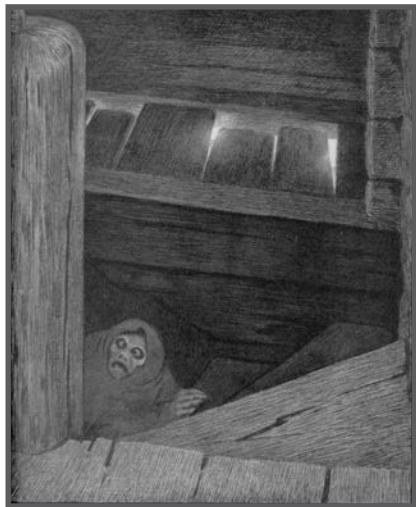

ekskrementer, uvaskede dyre- og menneskekropper, samt eimen fra fisketorgene ha gitt et ganske påtagelig duftbilde, spesielt på varme sommerdager!

En slik verden var det som ble truffet av Svartedauden i årene 1346–50. Sykdommen hadde nesten 100 prosent dødelighet hvis du først ble smittet, og det er anslått at minst hver tredje europeer døde. Dette var også bare starten, for ulike pestbølger skulle komme til å ramme omtrent hvert tiende år fra da av. Pestrundene tok faktisk ikke slutt før på midten 1600-tallet, da flere og flere byer begynte å innføre et system der ankommende handelsskip ikke fikk legge til kai før de hadde ligget til ankers utenfor havna noen dager. På den måten kunne man avkrefte eller bekrefte om det var smitte om bord. De måtte ligge i *karantene*. Italienske bystater hadde begynt å eksperimentere med slike isoleringstiltak allerede under Svartedauden, og ordet karantene kommer fra italiensk, «quaranta giorni», som betyr 40 dager.

Svartedaudens fremmarsj.

«Pesta i trappa», tegning av Theodor Kittelsen 1894-95, utgitt i boka og billedserien «Svartedauden» (1900).

Dette er det samme systemet som spilte en viktig rolle for å senke spredningstakten til korona-viruset covid-19 i 2020/21. Uten moderne hygiene, kunnskap og teknologi ville denne pandemien ha krevd mange flere menneskeliv, og gjort at virkeligheten ville lignet adskillig mye mer på den situasjonen som rådet under Svartedauden på 1300-tallet. Korona ga oss alle en psykologisk støkk, men det ble også en påminnelse om at moderne samfunn takler sykdomsutbrudd mye bedre enn tidligere tiders samfunn.

Den katastrofale velgjører

Det må ha vært svært traumatisk å stå midt opp i en epidemi på 1300-tallet, liv og død om hverandre. Ingen skjønte hvorfor, var det kanskje guds straff mot menneskene? Dette ga i sin tur stort spillerom for ekstreme sekter og desperate handlinger. Men det er faktisk mulig å se pestbølgene i et mer positivt lys, i det minste fra her vi sitter nesten 700 år senere. En ting er at alle som lever i dag er etterkommere av dem som overlevde, og at de fleste av oss har bedre immunforsvar enn de hadde den gangen. Yersinia pestis finnes fortsatt blant oss, Madagaskar har faktisk jevnlige utbrudd, men antibiotika og moderne kunnskap holder pesten i sjakk. Pestbølgene hadde også den positive effekten at de røsket opp i føydalsystemets tette bånd. Svartedauden var nemlig en årsak til at føydaløkonomien begynte å vike plass for en gryende handelskapitalisme, som i sin tur er en forutsetning for fremveksten av det moderne Europa. Intet mindre!

Hvordan kan det ha seg? Logikken er som følger: Pesten rammet både høy og lav i samfunnet like hardt. Når stor-godsene mistet en stor andel av sine livegne bønder, ble det plutselig kamp om arbeidskraften. Kanskje så godseiere muligheter for å hente bønder fra andre gods og regioner, og reglene om stavnsbånd ble myket opp mange steder*. Med færre bønder og mindre kamp om plassen kunne man la den dårligste jorda ligge i fred og bruke kreftene på de mest fruktbare områdene. Resultatet ble at produksjonen av jord-

* Mer om dette i tema 9.

bruksvarer steg, og det raskere enn befolkningsutviklingen. Mens man tidligere baserte seg mye på bytteøkonomi, den vanlige økonomien i føydalismen, kunne bonden nå selge overskuddet sitt på det lokale markedet. Kanskje til og med enda lenger unna. Dermed trengte man ikke lenger å dyrke alle de ulike tingene man hadde behov for, steder og regioner kunne spesialisere seg, produsere og selge det de var best på, ut fra klima og jordsmønster – og heller kjøpe det man selv ikke laget. Noen produsenter lykkes bedre enn andre, og over tid ble mange byer og regioner kjent for spesialiteter av den typen som vi nevnte innledningsvis.

Tilbud og etterspørsel

Mens rike adelsmenn og -kvinner kanskje traktet etter silke og porselen fra Kina og pepper og te fra India, så vokste det fram en etterspørsel også etter varer fra nærmere strøk. Kortreist luksus! Med handelen begynte borgerstanden å vokse i betydning som samfunnsklasse. Hansaforbundet hadde etablert seg på Bryggen i Bjørgvin, de var et forbund

Bygningene sto trangt i mange middelalderbyer. Her et smug på Hansabryggen i Bergen.

av tyske handelsmenn som hadde baser i havner over hele Østersjøen og deler av Nordsjøen. De fraktet fangsten fra Nordlandsfisket ut på de store markedene i Europa. Vi kan takke hansa-kjøpmennene for at norsk fisk nådde så langt som til Portugal, der de til og med har en nasjonalrett basert på norsk klippfisk: Bacalao!

Reine i Lofoten. Et av småstedene i nord som i tidligere tider baserte all virksomhet på fiske. I moderne tid er også turisme blitt en stor inntektskilde.

Tørrfisk: Via Bergen ble fiskeprodukter fra Lofoten eksportert til hele Europa. Dette bildet er fra Nusfjord ytterst i Lofoten.

Hansaforbundet var representanter for det fremvoksende borgerskapet. Dette var mennesker som ikke nødvendigvis hadde adelige titler eller forbindelser med de mektige familiene, men som tjente seg rike på kjøp og salg. De var tidvis så viktige for det lokale næringslivet at de kunne sette sine egne betingelser for handel og toll, og legge press på svake konger i Skandinavia. Behovet for å slå seg sammen for å kunne stå sterkere mot tyskerne i Hansaforbundet var en mulig årsak også til Sveriges, Danmarks og Norges konge- og dronningfellesskap i Kalmarunionen fra 1397. Men på litt lengre sikt skulle det samme borgerskapet gjøre det mulig for statslederne å utfordre adelens makt. Dette kunne kongene i Europa gjøre ved å alliere seg med borgerstanden **mot** adelen i konfliktsituasjoner, noe som gjorde det mulig å utvikle de sterke eneveldige kongedømmene utover på 1400-1600-tallet. Dette skyldtes også at handel kunne skattlegges, noe som økte kongens inntekter uavhengig av

hva han kunne drive inn av penger fra adelen. I Norden var det Øresundstollen som ble den store pengemaskinen, fordi man med kontroll over dette sundet kunne skattlegge handelsskip på vei til eller fra Østersjøen. Øresundstollen var en stadig kilde til konflikt mellom Danmark-Norge og Sverige.

Jordbruk på den tradisjonelle måten, der husdyr var en faktor som mangedoblet effektiviteten.

Europas vei mot dominans

Å skrive historie er et forsøk å skildre et intrikat sammespill av veldig mange krefter. Tidligere så vi på historie som resultat av brytningen mellom ulike viljer, at de viktigste drivkreflene i historien var de sterke menn og deres handlinger. Nå innser vi i stadig større grad at historie også er fortellingen om teknologi og vitenskap, om naturressurser, om ideer og religioner. Alt dette spiller sammen. Jared Diamond har i boka *Våpen, pest og stål* som prosjekt å vise hva biologien kan tilføre vår forståelse av historie. Han beskriver utviklingen over flere tusen år, og hvordan Europa og Asia tidlig tok ledelsen i jordbruksproduksjon, befolningsvekst, byutvikling og teknologi. Dette skapte et forsprang til riker på andre kontinenter, det vil si Afrika sør for Sahara, Nord- og Sør-Amerika og Australia. Diamond har flere argumenter for at det er slik, men den viktigste årsaken er fordelingen av nyttedyr på kontinentene. På det eurasiske kontinent fantes både hester, storfe, sauер, griser, kameler og mange andre dyr som ga klær, drikke og mat, og dessuten kunne benyttes som transportmiddel og til å dra plogen. De fleste av disse dyrene kunne relativt lett spres til nye områder når de først var temmet, i og med at Europa og Asia strekker seg over de samme klimasonene. I Afrika sør for Sahara fantes ingen slike dyr. Flodhest og sebra er for eksempel uegnet på grunn av sitt aggressive lynne, selv om vi kanskje kunne tenke oss at de kunne fylt samme funksjon som storfe og hest. Afrika strekker seg dessuten over så mange ugjestmilde soner at man ikke uten videre kunne ha hentet inn dyr fra nord til sør eller motsatt før man fikk moderne transportmidler. Hester trives verken i Sahara eller i den sentralafrikanske regnskogen!

Sykdommer kan noen ganger smitte fra en art til en annen, spesielt hvis artene lever tett på hverandre. Vi har fått mange sykdommer fra dyrene vi har omgitt oss med, inkludert kikhøste, meslinger, influensa, kopper, tyfus og korona. I Europa og Asia tilpasset vi oss disse sykdommene over tusenvis av år, indianerne ble fra 1492 utsatt for dem alle på kort tid. Det er anslått at 90% av befolkningen i Amerika døde av sykdommer som europeerne brakte med seg, og som altså kan spores tilbake til at man i vår del av verden levde tettere på dyrene.

Lama gir både ull og melk, men er temperamentsfulle og egner seg ikke foran plogen. Og mens hester og okser kan trekke og bære hundrevis av kilo, har lamaene en makslast på 30-40 kilo.

Den samme var tilfellet for Australia og Amerika. Vi vet at det eksisterte mange store dyr også på disse stedene, potensielt brukbare som husdyr, men de døde ut kort tid etter at menneskene hadde innvandret til områdene deres. Våre forfedre rakk med andre ord å utrydde dem før evasjonen hadde gitt dyrene muligheten for å overleve som art i nærheten av mennesket. Lama er det mest brukbare dyret i Sør-Amerika, det gir både melk, ull og kan brukes til transport, men de kan ikke konkurrere med dyrene i Europa og Asia i nytteverdi på disse områdene, og de er dessuten vanskelige å dressere. Mye drama med lama, dessverre.

Diamonds budskap er altså at det befolkningsmessige og teknologiske forspranget til Europa og Asia skyldes eksterne forhold, hvem som har fått tildelt hvilke nyttedyr, og ikke noen form for genetisk, rasemessig overlegenhet. Dette har vært en gangbar forklaring helt opp til vår tid. Nazistene med sin gradering av menneskerasenes verdi er bare ett av mange eksempler. Det var lenge ganske vanlig i Europa å se på menneskeheden som en pyramide. En pyramide der den hvite europeer stod på toppen, og med alle andre folkeslag plassert et eller annet sted nedover mot bunnen.

Asia kunne forby utvikling

På tross av «jevnbyrdig» utgangspunkt med Asia, hadde føydalismen gjort fastlands-Europa sårbart i tusenåret etter Romerrikets fall. Sårbart for hunere, arabere, vikinger, mongoler, som alle hadde vært dypt inne i Europa før de ble stanset. De uorganiserte føydalhærene hadde heller ikke vært i stand til å stanse osmanernes velsmurte krigsmaskin fra å rykke fram mot Konstantinopel og videre inn på Balkan. Men når vi nærmer oss år 1500 er dette i ferd med å snu. Europa skal snart komme til å dominere verdenshavene. Og Jared Diamonds fascinerende forklaring er at dette også har med naturforholdene å gjøre, nærmere bestemt geografi. Han påpeker at i motsetning til Kina, India og Japan så har aldri noen nasjoner dominert hele kontinentet i Europa. Regionen

er så oppstykket av elver, dype skoger og fjellformasjoner at store rytterhærer aldri har kunnet feie over slettene og underlagt landene én hersker og én hovedstad.

Kinesisk frimerke fra 2005, til 600-års jubileet for Zheng Hes ekspedisjoner. Flaggskipet hans var stort som en fotballbane, med egne grønnsakhager på dekk. Prosjektet dreide seg åpenbart like mye om å demonstrere kinesisk makt som om å utforske verden. De tre skipene til Columbus i 1492 var som småbåter i forhold til dette.

Hva slags betydning har dette? Er ikke størrelse en fordel i kampen om dominans? Ikke nødvendigvis. La oss komme med et eksempel: Det mektige Kina* var allerede i 1405 i gang med å utforske verdenshavene, under sin evnukk-admiral Zheng He. Vi vet at ekspedisjonene kom til India, Den arabiske halvøy og til Øst-Afrika, og noen påstår at de også var innom Sør-Amerika. Men vi så dem aldri i Europa, for etter noen tiårs utforskning vant en ny politisk fraksjon makten i Beijing. En fraksjon som ville bruke ressursene på jordbruk fremfor skipsfart. Zheng He ble kalt tilbake, og i løpet av få år var havgående skip forbudt i Kina. Landet lukket seg inne, i en overbevisning om at verden ikke hadde noe å tilby *Midtens rike*.

Japan var åsted for en tilsvarende prosess på 1600-tallet. På denne tiden var Japan trolig blant verdens mest avanserte produsenter av nye kruttvåpen, men den herskende samurai-klassen i landet bestemte seg for at skytevåpen ikke hadde noen plass i det japanske samfunnet. En samurai brukte år på å trenere seg opp i sverdkamp, mens et skytevåpen kunne

* Mer om Kina i tema 40.

En statue av Zheng He i Indonesia. Som muslim var han med på å spre islam, og er derfor også en anerkjent skikkelse i Indonesias historie, som har muslimsk flertallsbefolkning.

Tradisjonell samurairustning utstilt i Matsue-museet i Japan.

håndteres av en tilfeldig bonde etter få dagers trening, noe som ble sett på som kulturelt nedbrytende. Hvis bønder kan nedkjempe samuraier, hvor skal det da ende? Samuraiene lyktes faktisk i å forby skytevåpen. Det samme skjedde med kristendommen, som hadde begynt å spre seg i Japan, både på grunn av kontakt med vestlige handelsfolk, og på grunn av misjonsstasjonene. Religionen skapte de samme gnisnogene som den hadde skapt i Romerriket. De kristne aksepterte ikke keiseren som en guddom, og dette ble sett på som farlig smitte fra vestlig kultur. Etter få år var kristendommen fordrevet fra Japan, på samme måte som skytevåpnene.

Europeerne i konkurranse med hverandre

Ingen europeisk nasjon ville kunne gjort noe tilsvarende som det japanerne gjorde. Europeerne var i evig konkurranse med hverandre, omtrent som de greske polisstatene da de utviklet sine overlegne falankser. Å nekte å kjøpe inn skytevåpen til hæren ville føre til undergang i løpet av få år. I år 1500 eksisterte det 500 politiske enheter i Europa, altså et halvt tusen mer eller mindre selvstyrte områder. Det er ti ganger flere enn det er i dag. Konkurransen var med andre ord beinhard.

Når det gjaldt utforskertrang så var det mange som var misunnelige på de italienske handelsmennene som tjente seg rike på å videreselge varer fra øst med voldsom fortjeneste. Og var det ikke slik at Portugal allerede var i ferd med å utforske kysten langs det mystiske Afrika, der de fant slaver og elfenben? Sett i forhold til slike gevinstar var det verdt å risikere livet på de store havene. Ingen europeiske land kunne måle seg med Kina, verken i folketall eller i militær trygghet, derfor søkte de utover.

Hos flere av Europas kongehus dukket det snart opp en genovesisk handelsmann som hadde en villere plan enn de fleste. Han forestilte seg at han kunne komme til krydderparadiset India i øst ved å seile motsatt vei – vestover! Han ville på den

måten navigere rundt jordkloden. I mange år og fra mange kongehus fikk han bare nei. Ingen ville satse penger på et slikt prosjekt, som innebar å seile over enorme avstander og ukjent hav. I Kina, Japan og India hadde den genovesiske eventyreren bare måttet gi opp, men som europeer var det alltid noen andre han kunne spørre.

Så oppratt år 1492, og han fikk tre skip og et «hasta la vista» med på reisen. Hans navn var Christofer Columbus. Oppdagelsen av Amerika noen få uker senere skulle komme til å få enorm betydning for Europas makt de neste hundreårene.

Christofer Columbus.

REPETISJONSOPPGAVER

1. *Hvordan kunne svartedauden på lang sikt være en fordel for handelen i Europa?*
2. *Klarer du å oppsummere Jared Diamonds forklaring på Europas forsprang i fem setninger?*
3. *Hva menes med påstanden vår om at Asia kunne forby utvikling?*
4. *Hva kan ha vært motivasjonene til det spanske kongeparet for å finansiere ekspedisjonen til Columbus?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p13

TEMA 14

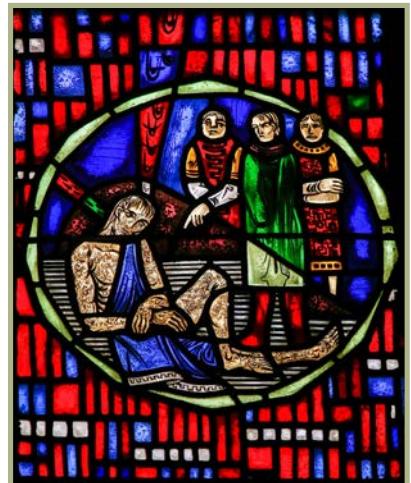
KAMPEN MOT MIKROBENE

Vårt forhold til sykdom

Hør teksten

I Jobs bok i det gamle testamentet i Bibelen kan vi lese om den uheldige Job. Han blir offer for et veddemål mellom Gud og djevelen. Djevelen vil teste om Job tilber Gud like trofast selv om han mister alt han eier og plages av sykdom. Gud gir djevelen lov til å plage Job for å teste om han dermed vil vende Gud ryggen. Job mister både sin rikdom og sine barn. I tillegg blir han plaget av byller. Vennene hans kommer til ham og sier at han må ha syndet, ettersom ulykke og sykdom rammer ham.

Fortellingen om Job er uttrykk for det vi kan kalle et religiøst syn på sykdom. Jobs venner er overbevist om at Job straffes med sykdom for sine synder. Fortellerens eget perspektiv er at Gud lar djevelen plage Job med sykdom til tross for at han er uskyldig. Ingen steder i teksten står det noe om at sykdom kan ramme syndige og syndfrie helt uavhengig av gudommelig inngrisen. Moderne skolemedisin lærer oss derimot at sykdommer har en naturlig forklaring, eksempelvis på grunn av angrep fra mikrober. De har ingen ønsker om å straffe syndige mennesker eller teste deres gudstro. Mikrobenes eneste mål er å skaffe seg næring og spre sine gener. Når mennesker blir syke av enkelte mikrober, er det nærmest en utilsiktet effekt av mikrobenes kamp for overlevelse og spredning.

I dette kapittelet skal vi se på noen mikrober som har lykkes spesielt godt i å spre seg i menneskeverdenen, og hvilke konsekvenser det har hatt for menneskehets historie. Vi skal se på hvilken forståelse samtidens mennesker hadde for sykdom, og hvilke metoder man har brukt for å bekjempe epidemier og pandemier. I tillegg skal vi se kort på hvilke forhold som legger til rette for spredning av mikrober. Dette er et felt der menneskeheten har lært av historien. Vi vet at nye epidemier og pandemier vil ramme oss. Men vi vet også mer om mikrobenes virkemåter enn noen gang før i historien. Dermed kan vi treffe de nødvendige tiltakene raskere og mer effektivt enn noen gang før.

Vennene til Job anklager ham for å ha syndet siden han rammes av sykdom.

Forrige side: Dette er en moderne versjon av maskene som leger brukte under svartedauden, som skulle forhindre inhalasjon av forpestet luft.

Hva er mikrober og hvordan spres de?

Mikrobe eller mikroorganisme er en fellesbetegnelse på encellede, levende vesener som kun kan sees i mikroskop. Også virus regnes som mikrober til tross for at de må leve i en vertscelle og ikke kan sees i mikroskop. Mikrober er rundt oss og i oss over alt og hele tiden. De fleste mikrober er helt ufarlige, men de få virkelig farlige mikrobene kan gjøre så stor skade at de kan velte store imperier og avgjøre kriger. Når sykdommen får en stor utbredelse i en befolkning, kaller vi det en epidemi fra gresk epi- som betyr i eller på, og demos som betyr folk. Dersom epidemien blir verdensomspennende, kaller vi det gjerne pandemi. Pan- betyr alle.

Mikrobene har som nevnt ingen annen vilje enn å finne en vert som kan gi dem næring slik at de kan formere seg og spre sine gener. De fleste mikrobene som rammer mennesker med sykdom, har smittet fra dyr til mennesker og deretter mellom mennesker. Mennesker kan gi mikrobene gode eller dårlige vilkår for spredning, både fra dyr til menneske og fra menneske til menneske.

Gode vekstvilkår for mikrobene

Den gang mennesker levde som jegere og sankere, hadde mikrobene dårlige vekstvilkår i menneskeverdenen. De hygieniske forholdene var riktignok ikke så gode, menneskene levde i og av naturen, men de levde i små grupper og flyttet seg ofte fra sted til sted. De holdt heller ikke husdyr slik de begynte med senere. Hvorfor er det viktig? Som nevnt har de fleste store epidemier og pandemier startet ved at mikrober smitter fra dyr til mennesker. Det var først etter jordbruksrevolusjonen at menneskene begynte å holde husdyr og dermed leve så tett på dyrene at de lett kunne smitte menneskene. Jeger- og sankersamfunnet hadde også en annen fordel fremfor de senere jordbrukerne når det gjaldt å unngå sykdom. De levde i små grupper. Dersom de ble utsatt for angrep fra mikrober, kunne de smitte hverandre i den lille gruppen som levde sammen. Da ville gruppen enten bli immun eller i verste fall dø ut. Men da døde også mikrobene ut.

Først med jordbruksrevolusjonen og fast bosetning ble menneskene så mange at mikrobene kunne holde seg i en befolkning og stadig finne nye ofre som ble rammet før de ble immune. Med

jordbruksrevolusjonen begynte menneskene å holde husdyr, det økte utvekslingen av mikrober mellom mennesker og dyr. Med jordbruk og faste bosetninger begynte menneskene også å leve tettere på sitt eget avfall. I jeger- og sankersamfunnet flyttet menneskene stadig fra sted til sted, mens det i jordbruksamfunnet samlet seg opp avfall og ekskrementer fra både mennesker og dyr. En rekke mikrober sprer seg ved at avføring fra ett offer smitter til drikkevannet til neste offer.

Fremveksten av jordbruk la i neste omgang grunnlag for fremveksten av byer og etter hvert større imperier. For mikrobene var det en gave. I byene levde store grupper mennesker og dyr tett på hverandre. Kloakk og søppel kunne flyte fritt både i gater og i drikkevannskilder. Dessuten begynte menneskene nå med handel og krig slik at mikrobene også ble fraktet mellom byer. Krig har gjennom historien vært spesielt gunstig for spredning av mikrober. I kriger samles soldater fra forskjellige steder og lever gjerne tett sammen under dårlige hygieniske forhold. De er ofte på fremmed territorium, og utsettes for smitte fra både hverandre og fra nye områder – i tillegg til at de kan bære med seg mikrober til nye områder. Om de overlever, tar de med seg mikrobene hjem til sine familier som de gjerne også smitter. Krig er en av de viktigste årsakene til spredning av smitte, og vi skal snart se på hvordan kriger opp gjennom historien faktisk er blitt avgjort mer av mikrober enn av mennesker.

De fleste infeksjonssykdommer har vi fått fra dyr. Koronaviruset, som spredte seg våren 2020, ble trolig overført til menneskene via en flaggermus.

Forståelsen av sykdom

Så lenge sykdom ble forstått som resultat av gudommelige eller demoniske krefters innngripen i verden, var det ingen grunn til å forsøke å hindre smitte. Men i vår del av verden har ikke Bibelen vært den eneste kilden til å forklare sykdom. Også grekerne Aristoteles og Galenos skrev lærebøker i medisin. Hos Aristoteles og Galenos ble sykdom først og fremst forstått som ubalanse i menneskenes fire kroppsvæsker, blod, gul galle, sort galle og slim. Dette førte til at legene gjerne brukte klystér, brekkmidler og tappet blod av syke mennesker for å gjenopprette balansen. Behandlingen med å tappe blod, som ble kalt årelating, var den foretrukne behandlingsmetode helt fram til leren om kroppsvæskene ble forlatt på 1800-tallet. Til tross for at behandlingsme-

toden må ha ført til forverring og i mange tilfeller dødsfall for pasientene, fortsatte man altså med årelating i Europa i over to tusen år. Det betyr at det i mange tilfeller var farligere å gå til legen om du ble syk enn å holde deg hjemme.

Ikke noen steder i Aristoteles eller Galenos skrifter får man inntrykk av at sykdom kan smitte fra dyr til menneske eller fra menneske til menneske. Men i Bibelen kan vi lese om hvordan de spedalske isoleres fra resten av befolkningen. Jødenes mange renhetsforskrifter kan også tyde på at folk har hatt erfaringer med at de som renser både seg selv og maten sin, holder seg relativt friske. De færreste av jødenes renhetsforskrifter ble tatt med over i kristendommen, og opp gjennom Europas historie er nok sykdom primært sett på som enten Guds straff for synd eller som ubalanse i kroppsvæskene. En siste teori, som nok kan ha hatt en viss positiv effekt, er teorien om miasmer. Miasme er betegnelsen på et stoff man tenkte seg fantes i luften bestemte steder, forpestet luft som steg opp fra sumper, søppelplasser og liknende. En slik teori virker antakelig nokså intuitiv, tatt i betraktning at mennesket er utstyrt med luktessans som advarer mot alt som er råttent. Miasmeteорien har dermed bidratt til at mennesker har luftet på sykestuer og holdt avstand til mennesker med åpne, infiserte sår. Miasmeteорien holdt seg til langt ut på 1800-tallet når man begynte å innse bakteriene rolle.

Epidemier og pandemier i historien

I det følgende skal vi se på noen epidemier og pandemier og deres innvirkning på verdenshistorien. Vi skal se på hvordan mennesker har forstått og håndtert sykdom og hvilken betydning epidemiene og pandemiene har hatt på menneskenes historie. Vi begynner med noen ord om den historiske pandemien som kan skje er mest kjent: Svartedauden*.

* Svartedaudens etter-virkninger kan du lese om i tema 13.

Svartedauden forårsakes av bakterien *Yersinia pestis**. Nøyaktig hvor lenge den har levd blant menneskene, er vanskelig å fastslå med sikkerhet. Allerede byllene som rammet Job, som du kunne lese om i begynnelsen av kapitelet, kan minne om pestbakterien. Pestbakterien kan arte seg som byllepest, lungepest eller septikemisk pest. Septikemisk pest er en form for blodforgiftning som

ubehandlet fører til den sikre død. Det samme gjør lungepest. Byllepest har derimot en dødelighet på rundt 60 % dersom den ikke behandles. Dersom det var byllepest som rammet Job, er det derfor ikke helt usannsynlig at han kan ha overlevd.

En stor pandemi som rammet Det østromerske riket i årene 541–542, kalt Den justinianske pesten, var trolig også forårsaket av *Yersinia pestis*. Da bakterien kom tilbake på 1300-tallet, hadde den ikke vært i Europa siden Den justinianske pesten. Enkelte forskere regner med at så mange som halvparten av Europas befolkning døde. Og det var ikke siste gang Europa ble rammet av pest. Faktisk kom nye pestepidemier omtrent hvert trettiende år de neste 500 årene. Først på 1700-tallet tok pestepidemiene slutt.

De som opplevde svartedauden og de påfølgende pestepidemiene, må ha trodd at de stod på terskelen til jordas undergang og dommedag. Den bibelske forståelsen av at sykdom rammet de syndige, fikk enkelte grupper til å ta saken i egne hender og straffe seg selv på Guds vegne. Flagellanter het en religiøs gruppe, de dro fra by til by og sang botssalmer mens de pisket seg selv til blods. En annen mulig forklaring på pestangrepene var at jødene hadde skylda. Kanskje var de skyldige i å ha forgiftet drikkevannskildene, eller Gud straffet menneskene for å ha latt jødene bo blant de gode kristne. Vi ser derfor økende jødeforfølgelser i perioder av europeisk historie der pest og epidemier har rammet befolkningen.

Noen har likevel forstått det som for oss virker helt selvsagt, nemlig at pesten spredte seg med smitte. Enkelte italienske bystater innførte derfor karantene for skip og mennesker som kom fra områder med pestutbrudd. Ordet karantene kommer av det italienske ordet for 40, quaranta, som var det antallet dager man måtte vente før man kom i land med skip dersom man kom fra en by med pest.

Ennå er ikke *Yersinia pestis* helt utdødd. Den finnes blant smågnagere både i Kasakhstan, i USA, i Kongo og på Madagaskar. Fremdeles angriper den mennesker og skaper større og mindre smitteutbrudd, men de store pandemiene fra pesten har opphört.

Svartedauden var en byllepest som kan ha tatt livet av så mange som halve Europas befolkning. Pestbakterien som førte til svartedauden, lever fremdeles og gir regelmessige utbrudd, blant annet i Kasakhstan og på Madagaskar.

I 1492 gikk Columbus i land i Amerika. Spanjolene ville neppe greid å erobre de amerikanske rikene i dagens Mexico og Peru om de ikke hadde hatt med seg koppeviruset.

Årsakene er flere og omstridte blant historikere. Lenge mente forskerne at det var svarttrotter (*Rattus rattus*) som brakte smitten til Europa, og at det var da disse rottene forsvant og ble erstattet av brunrotter (*Rattus norvegicus*), pestepidemiene forsvant. Nyere forskning tyder på at det kan være andre årsaker både til at pesten kom og at den forsvant igjen.

Som vi har vært inne på, har mikrober gode vekstvilkår når mennesker lever tett, har dårlig hygiene, og reiser mye. Derfor er det kanskje vel så interessant å spørre hvorfor pesten ikke rammet Europa i middelalderen, som å spørre hvorfor den kom på 1300-tallet. Folketallet holdt seg lavt, det var få store byer, og de fleste mennesker levde og døde på samme sted som de og deres forfedre var født på. På 1300-tallet var folkeveksten blitt så stor at man hadde begynt å bo langt tettere. I tillegg hadde handelen med Østen tatt seg opp, spesielt i de store europeiske handelsbyene, Genova og Venezia. Svartedauden kom trolig til Europa fra Asia, og spredte seg antakelig ved handel. Da pestepidemiene endelig avtok på 1700-tallet, hadde europeerne så mye erfaring med tiltak mot smittespredning at de fikk stoppet nye utbrudd før de ble til pandemier. Men *Yersinia pestis* er langt fra menneskets eneste motstander i mikrobeverden. Kampen mellom menneskene og dødelige mikrober er en evig kamp, og hver seier mennesket har vunnet er midlertidig. Vi skal se på noen flere slag.

Den colombianske utvekslingen av mikrober

I tema 13 stiftet du kanskje bekjentskap med biologen Jared Diamonds klassiker *Våpen, pest og stål* fra 1997. Her skal vi uansett gjenta et av Diamonds hovedpoeng fra boka. Det store sammenhengende landarealet vi kaller Eurasia (Europa + Asia) har alltid hatt åpne kommunikasjonslinjer og utvekslet dyr, teknologi og mikrober. Befolkningene i Eurasia hadde også tilgang på flere dyr som kunne temmes og brukes i landbruket enn folk i Amerika. Dermed opplevde beboerne i Eurasia å bli utsatt for dødelige pandemier langt oftere enn de ble i Amerika. Det har to årsaker. For det første levde de tettere på husdyr som kunne smitte dem, og for det andre opplevde de oftere å bli smittet via de store handelsrutene. Som nevnt spredte *Yersinia pestis* seg fra Asia. Og pesten var bare en av en rekke mikrober som smittet fra

dyr til mennesker og deretter mellom mennesker over store deler av Eurasia.

Opp gjennom historien ble befolkningene i Eurasia rammet av meslinger, kusma, røde hunder, kopper og en rekke influens-apandemier. For de som opplevde store epidemier, var det nok nesten som å være med på verdens undergang. Gang på gang er store befolkninger blitt rammet av epidemier der mange har dødd. Men mennesker kan også bli immune, og leve med sykdommen i befolkningen uten at den er dødelig. Det er det som har skjedd med våre vanligste barnesykdommer, som meslinger, kusma og røde hunder. De kalles gjerne barnesykdommer fordi vi som oftest får disse sykdommene som barn. Mikrobene til disse sykdommene lever altså i befolkningen og sprer seg stadig til nye individer, men folk i Eurasia er nå så robuste at de bare gir kortvarige og milde sykdomsforløp. Slik har det vært lenge hos oss, men den amerikanske urbefolkningen opplevde det ikke sånn da de første gang fikk stifte bekjentskap med disse sykdommene.

Da europeerne kom til Amerika, møtte de to store imperier – Aztekriket i dagens Mexico og Inkriket i dagens Peru. Begge rikene hersket over millioner av mennesker. Forskere er usikre på tallene, enkelte har foreslått tall helt opp mot 30 millioner. Det betyr i så fall at aztekernes konge Montezuma, som var konge da den spanske conquistadoren Hernán Cortés gikk i land, kunne mønstre en hær på mange hundre tusen. Hernán Cortés hadde med seg en hær på 400 mann. At Montezumas enorme rike ble overtatt av spanske conquistadorer kort tid etter ankomsten, har mange forklaringer. Men det er ingen tvil om at koppeviruset kom de spanske conquistadorene til hjelp. Rett etter spanjolenes ankomst begynte koppeviruset å spre seg i den aztekiske hæren. Høy og lav ble rammet, mens spanjolene selv gikk fri. Når vi husker at sykdom den gang ble forstått som gudommelig inngripen, er det ikke til å undre seg over at spanjolene følte seg velsignet.

Koppeepidemien ble nok sett på som et tegn på at Gud ville gi spanjolene seieren for deretter å spre evangeliet i den nye verden. Også aztekerne må ha tenkt at når de spanske erobrerne gikk fri fra de dødelige epidemiene, så kunne det ikke tolkes som annet

En mann angrepet av kopper.

enn tegn på at de var gudommelige – eller i det minste hadde gudene på lag. I dag vet vi at når koppeviruset ikke rammet spanjolene var det fordi de fleste av dem hadde hatt det som barn. Det fantes i befolkningen og hadde gjort det i mange hundre år. Barn ble rammet med milde symptomer, og deretter ble de immune.

Inkariket ble rammet på samme måte selv om rekkefølgen her var motsatt. Der hadde koppeviruset allerede spredt seg først og destabilisert riket da spanjolen Francisco Pizarro kom med sine 180 mann for å erobre det. Men poenget er det samme. De spanske erobringene ville vært umulig uten hjelp fra mikrobeverden. Og koppeviruset var ikke den eneste «barnesykdommen» som spredte seg som store dødelige epidemier der de spanske erobrerne rykket fram. Meslinger, influensa, tyfus og skarlagensfeber fulgte alle med fra Eurasia over til det amerikanske kontinentet. Tyfus var riktignok mer enn en barnesykdom også for europeerne. Poenget er like fullt at den amerikanske urbefolkningen ble rammet hardere enn europeerne som hadde erfaring med sykdommen. I dag er befolkningene på det amerikanske kontinentet i all hovedsak etterkommere etter europeere og afrikanske slaver som ble brakt over i de neste århundrene. Urbefolkningene er i de fleste land i Amerika en liten marginal minoritet.

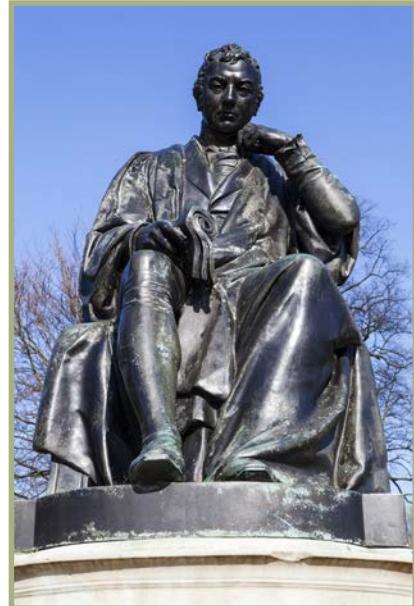
Menneskets seier over koppene

Først i 1980 kunne WHO erklære koppeviruset for utryddet fra jorda. Da hadde viruset antakelig tatt livet av godt over 100 millioner mennesker på verdensbasis. Hvordan var det mulig for mennesket endelig å vinne kampen mot kopper? Koppene har, som mange andre sykdomsfremkallende mikrober, opprinnelig oppstått hos dyr før de fant veien over til menneskene. I menneskeverdenen har koppeviruset mutert til en variant som smitter fra menneske til menneske og som ikke lengre finnes hos dyr. På den måten skiller koppene seg fra for eksempel influensa. Influensa finnes hos dyr, og smitter stadig mennesket med nye varianter. Det betyr at influensavaksiner hele tiden må tilpasses de nye variantene som oppstår i dyreverden. Kopper har derimot smittet bare en gang over til menneskene. Men kopper har slektninger som likner i dyreverden, for eksempel kukopper, som er en mildere variant enn alminnelig kopper.

Vannkopper er i dag en barne-sykdom som man får én gang og så er man immun. Dette er en mildere variant enn den koppe-varianten europeerne brakte med seg til Amerika.

Samtidig er kukopper såpass lik alminnelig kopper at en person som har gjennomlevd kukopper, vil være immun også mot alminnelig kopper. Det var denne observasjonen landsbylegen Edward Jenner gjorde på slutten av 1700-tallet. Han skal ha testet sine observasjoner om det faktisk stemte ved å infisere puss fra kukopper i såret til en frisk gutt, for så å teste om han ble syk av koppen etterpå. Gutten fikk kukopper, men var blitt immun mot alminnelig kopper. Jenner hadde funnet opp den første vaksinen. Senere har vi fått vaksiner mot en rekke sykdommer og koppeviruset selv ble som nevnt utryddet i 1980. Men metoden og ordet selv går tilbake til Jenners oppdagelse, Variolae vaccinae betyr simpelt hen kukopper på latin.

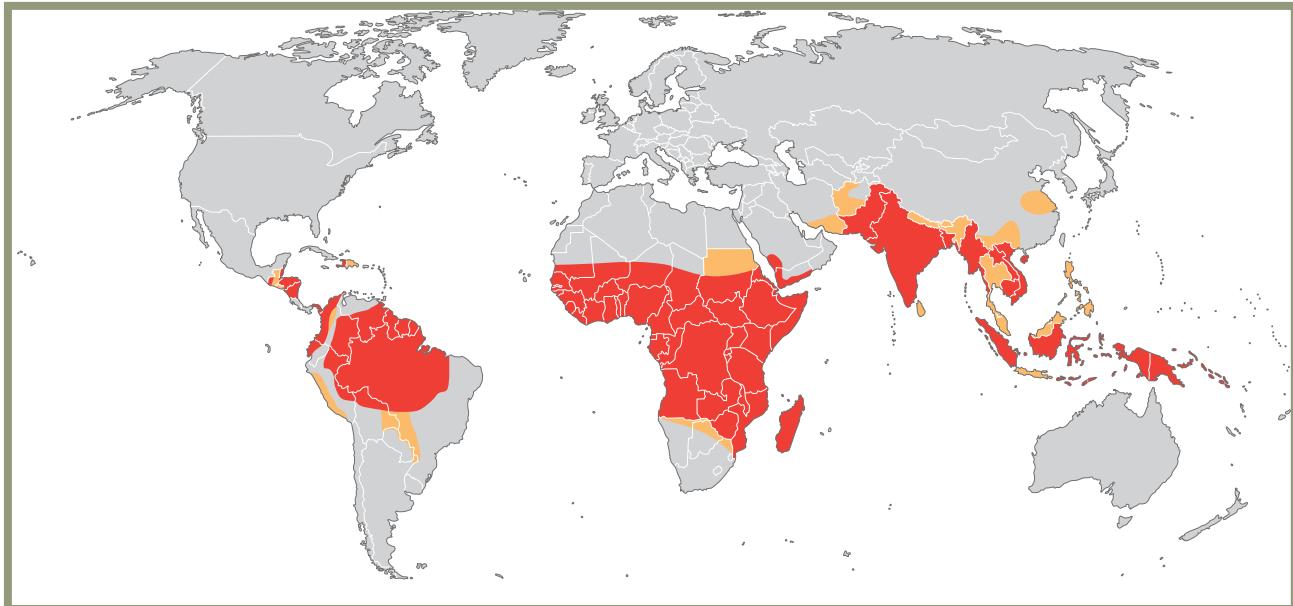

Edward Jenner er hedret med en statue i London.

Myggen – verdens farligste dyr

Jenners oppdagelse og den endelige utryddelsen av koppeviruset viser at det er mulig for mennesket å utrydde et virus. Men seieren er likevel kun midlertidig. Koppen er bare en av menneskets motstandere i mikrobeverden. De fleste farlige mikrober har vi fått fra dyr, og mange av dem smitter fram og tilbake mellom mennesker og dyr. Et eksempel er malaria som finnes i tropiske områder over hele kloden. Malaria smitter ved at hunnmygg fra slekten Anopheles stikker et menneske. Malariaparasitten lever i hunnmygg, men når de stikker mennesket for å få blod, benytter malariaparasitten muligheten til å spre seg i menneskets blodstrøm. I mennesket sprer de seg i blodet og i leveren. Der venter de på at en ny mygg skal stikke det samme offeret. Da får malariaparasitten spredt seg til en ny mygg som kan bringe den videre til et nytt menneske. Slik sprer malariaparasitten seg i en evig runddans mellom mennesker og mygg.

Malaria finnes i flere varianter, og ikke alle er like farlige, men de smitter flere hundre millioner mennesker hvert år. Det er mulig å utvikle immunitet mot malaria, men det krever stadig eksponering for sykdommen. Før utviklingen av malariavaksinen var det vanlig med 50 % dødelighet for europeere som kom til malariaområder i Afrika. Malaria og afrikansk sovesyke, som sprer seg med tsetsefluen, var trolig de viktigste grunnene til at det indre av Afrika ikke ble kolonisert av europeere før på slutten av 1800-tallet. Det selvstendige Ghanas første president, Kwame Nkruma foreslo faktisk i 1957 å reise et monument til ære for malariamyg-

Malaria, som spres gjennom infiserte mygg, finnes i et belte langs ekvator over hele kloden. De røde sonene er de med høyest risiko.

gen Anopheles, som så lenge hadde holdt hvite europeere unna det indre av Afrika.

Mygg legger egg i stillestående vann, og er derfor avhengig av å bo rundt sumper og innsjøer. Også mennesker er avhengig av ferskvann, og derfor har malariaparasitten en fordel hver gang mennesker skaper store innsjøer. Senest i våre dager har vi sett store smitteutbrudd blant tigrinjabefolkningen i Etiopia etter at den etiopiske staten demmet opp området deres og skapte store innsjøer. Også under utgravningene av verdens to viktigste kanaler – Suezkanalen som stod ferdig i 1869 og Panamakanalen som stod ferdig i 1914 – bidro malaria til å gjøre arbeidet til rene dødsmarker. Byggingen av Panamakanalen skal ha kostet hele 30 millioner mennesker livet. Mange døde av jordskred, men også av malaria og gulfeber.

Influensa

Avslutningsvis skal vi kort omtale den gruppen av mikrober som antakelig har hatt aller størst påvirkning på menneskenes historie, nemlig influensa. Influensavirus står bak en rekke epidemier og pandemier, og vil fortsette å gjøre det i fremtiden. Samtidig viser måten mennesker har håndtert influensaepidemier på at mennesket evner å lære av historien. Vi vet det vil komme nye influensaepidemier. Men vi blir stadig dyktigere til å bekjempe dem. Influensavirus finnes hos en lang rekke dyrearter,

men kanskje mest hos fugler og flaggermus. Det vanligste er at disse dyrene ikke blir syke av virusene, men dersom de smitter mennesker, kan mennesker bli syke. Smitten kan foregå ved at mennesket spiser et dyr med influensavirus i seg, eller det kan smitte gjennom dråper i luften. Vanligvis må et virus som har dyr som sin vanlige vert, gjennomgå en mutasjon for å kunne leve i mennesker og kunne spre seg fra menneske til menneske. Så lenge mennesker er i kontakt med dyr, vil alltid en eller noen av influensavirusene kunne gjennomgå denne mutasjonen.

For mennesker som i utgangspunktet er friske er de fleste influensaepidemier sykdomsfremkallende, men ikke dødelige. Eldre og syke mennesker kan derimot dø av det som gjerne regnes som en årlig sesonginfluenta. Noen influensaepidemier har vært så omfattende og dødbringende at de har satt dype spor etter seg i verdenshistorien.

I de fleste verdenshistorier står første verdenskrig beskrevet som en ufattelig menneskelig katastrofe. Ikke desto mindre kan første verdenskrig like gjerne omtales som bakgrunn og årsak til den virkelige katastrofen, nemlig spanskesyken. Sett fra et mikrobesynspunkt må første verdenskrig ha fortonet seg som en gave fra menneskeheten. Under den krigen la mennesker alle forhold til rette for at mikrobene kunne spre seg og bli en verdensomspennende pandemi.

Vi vet ikke nøyaktig når spanskesyken oppstod og begynte å spre seg blant menneskene. Den vanligste teorien er at den oppstod i en militærleir i USA og spredte seg til Europa med amerikanske soldater som deltok under første verdenskrig. Under krigen møtte viruset forhold som var svært gunstige for spredning. I skyttergravene levde mennene tett sammen under elendige hygienske forhold. Ble de syke, noe mange ble, så ble de fraktet tett og lå tett sammen på provisoriske militærsykehus. Ble soldatene sendt hjem, noe alle ble etter krigen, fikk viruset mulighet til å spre seg blant sivilbefolkningene. Myndighetene i de ulike landene ga pressen forbud mot å spre informasjon om viruset, for å ikke ødelegge kampmoralen. Dermed tok befolkningene heller ikke de nødvendige forhåndsregler for å hindre spredning. Kun spanske aviser skrev om viruset, det kunne de fordi Spania var

Spanskesyken spredte seg i kjølvannet av første verdenskrig og tok livet av langt flere enn krigen selv. Her fra et amerikansk militærsykehus i 1918.

Livet i skyttergravene skapte ypperlige forhold for spredning av spanskesyken. Enkelte historikere har spekulert på om krigen ble avgjort mer av spanskesyken enn av kuler.

nøytralt under første verdenskrig. Dermed har viruset uriktig fått navnet spanskesyken – men det oppstod trolig i USA. Krigen bidro også til å spre viruset og øke dødeligheten på en annen måte. De krigførende landene hadde ruinert seg og bundet opp forskere og helsepersonell som kunne ha blitt brukt i kampen mot viruset. Det gjorde at ingen land fikk utviklet vaksiner eller gitt sine innbyggere tilstrekkelig helsehjelp. I tillegg var befolkningenes helsetilstand svært dårlig på grunn av mangel på mat og helsetjenester under krigen. Dermed ble dødeligheten langt høyere enn den ville ha vært hvis landene hadde holdt fred.

Hvilke konsekvenser fikk spanskesyken?

Spanskesyken var en pandemi med så vidtrekkende konsekvenser at det er vanskelig å overskue. Den spredte seg til hele verden, og smittet kanskje så mange som en tredjedel av klodens befolkning. Dødeligheten er blitt anslått til helt opp mot 100 millioner mennesker, noe som betyr at flere døde av spanskesyken enn av de to verdenskrigene på 1900-tallet til sammen. Enkelte forskere har spekulert på om sykdommen kan ha hatt direkte innvirkning på verdenskrigene. I boka *Kampen mellom mennesket og mikrobene* diskuterer Stig S. Frøland om ikke første verdenskrig kan ha blitt avgjort mer av spanskesyken enn på slagmarken. Høsten 1918 herjet sykdommen spesielt hardt både i den tyske og i den østerriksk-ungarske hæren. Spanskesyken hindret dermed trolig en videre krigføring for sentralmaktene.

Hva som ville skjedd om spanskesyken ikke hadde rammet dem, er selvsagt vanskelig å spå, men at de svekket sentralmaktene mye i krigens sluttfasjer, bidro uten tvil til deres nederlag. Som du kan lese om i temakapittel 28, går det linjer fra det tyske nederlaget i første verdenskrig til både andre verdenskrig, til den engelsk-franske oppdelingen og koloniseringen av Midtøsten og til fascistregimet i Italia. Hva som ville skjedd om krigen hadde blitt avsluttet på en annen måte, kan vi bare spekulere i. Spanskesyken fikk også innvirkning under fredsoppgjøret i Versailles.

Frøland nevner at den amerikanske president Wilson, som hadde kommet til Europa med håp om å skape en rettferdig fredsavtale, selv ble rammet av spanskesyken midt under fredsforhandlin-

gene. Sterkt svekket av sykdom ble han etter hvert svært ettergivende overfor den hevngjerrige franske statsministeren George Clemenceau. Kanskje ville den endelige fredsavtalen sett annledes ut om det var Clemenceau, og ikke Wilson, som hadde blitt rammet av spanskesyken midt under forhandlingene. Blant de mange faktorer som forklarer bakgrunnen for andre verdenskrig, bør trolig også spanskesyken være med.

Koronavirus – nye trusler mot menneskeheten

Våren 2020 gikk ordet korona inn i de fleste språk som navn på en global usynlig fiende for menneskeheten. Ordet kommer av det latinske ordet for krone, og viruset har fått sitt navn fordi det har små utstikkende pigger som kan minne om en krone. Koronaviruset, som spredte seg våren 2020, var et virus i en gruppe av koronavirus. Den første verdensomspennende epidemien av koronavirus fikk navnet SARS og brøt ut i 2002. Da hadde viruset trolig spredt seg fra dyr til mennesker på et åpent dyremarked i Guangdong-provinsen i Kina.

Sarsviruset spredte seg ved at en lege skulle behandle en ny «alvorlig lungebetennelse». Denne legen skal ha bodd på et hotell og smittet 16 andre mennesker fra hele verden. Disse satte seg så på fly og spredte viruset til både Canada, Vietnam, Singapore og Taiwan. Innen verden fikk kontroll på viruset, hadde det spredt seg til 26 land, 8096 personer var smittet, hvorav 774 var døde. At verden endelig fikk kontroll på SARS, skyldes trolig at WHO gikk ut med konkrete reiseråd for internasjonale trafikanter. En samordnet internasjonal innsats for å oppdage og isolere nye tilfeller, samt en rekke konkrete reiseråd, gjorde at fra juli 2003 ble ingen nye tilfeller oppdaget. I tillegg var viruset svært sykdomsfremkallende. Dødeligheten var på nesten 10 %. SARS spredte seg ved dråpesmitte. Å være så sykdomsfremkallende er samtidig en ulempe for et virus som vil spre seg. Det er grenser for hvor mange en syk person kan smitte før han eller hun blir sengeliggende.

Woodrow Wilson ble smittet av spanskesyken under fredsforhandlingene etter første verdenskrig. Svekket av sykdom ga han etter for fransk hevnlyst.

Motsatt var det med det siste pandemiske utbruddet av koronavirus. Da var nettopp problemet at så mange hadde det uten å vite om det. Dermed spredte det seg enda raskere enn SARS-viruset.

Vi reiser mer og sprer smitte raskere enn noen gang. Samtidig vet vi mye mer om hvordan vi bekjemper pandemier.

Koronaviruset fra 2020 skapte til slutt en verdensomspennende pandemi. Når dette skrives, holder viruset fremdeles på å spre seg, og vi aner enda ikke hva omfanget vil bli når hele verden har fått tilstrekkelige vaksinedoser til å endelig få bekjempet viruset. Foreløpig er det kun i de rike landene i verden at det finnes nok vaksiner til å utrydde viruset. Koronaviruset har hatt store konsekvenser både i menneskelige lidelser, med alle sykdomstilfellene, men også økonomiske konsekvenser som følge av nedstengning og isolasjon. Viruset har økt de økonomiske forskjellene i verden ettersom det er de rike landene som først har fått tak i vaksiner. Dermed er det de rike landene som kan gjenåpne sine samfunn raskest og få i gang igjen normal økonomisk aktivitet. Paradoksal nok er det også de rike landene som hadde minst behov for vaksiner for å gjenoppta normal økonomisk aktivitet. Hjemmekontor fungerer bedre på en digitalisert arbeidsplass enn på en fabrikk eller på en plantasje.

Pandemier i et langt historisk perspektiv

Som leser av denne boka, har du helt sikkert erfaring med hjemmeskole og restriksjoner på en rekke områder som reising og fritidsaktiviteter. Likevel har du kanskje selv opplevd å få koronavirus, eller noen i din nærmeste omgangskrets har fått det. Men vi er svært langt unna den tredjedelen av klodens befolkning som ble smittet av spanskesyken, og de nærmere 100 millionene som døde av den. Og vi er ikke i nærheten av den halvparten av Europas befolkning som trolig døde av Svartedauden. Svært få vil i dag snakke om sykdom som straff fra Gud eller guder, og piske seg selv for å blidgjøre Gud slik flagellantene gjorde under Svartedauden. Pandemienes historie er en historie om hvordan menneskeheten blir stadig flinkere til å forstå og bekjempe sykdom. Selv om vi reiser mer og bor tettere enn noen gang – og dermed gir mikrobene bedre muligheter for å spre seg – vet vi nå mer enn noen gang om hva vi må gjøre for å bekjempe dem.

TIDSLINJE

12 000 fvt.	Jordbruksrevolusjonen. Mennesket begynner å leve tettere på dyr og andre mennesker, dette øker spredningen av mikrober.
541–42 evt.	Den justinianske pesten.
1346–1353	Svartedauden herjer i verden.
1492	Columbus når Amerika, og den amerikanske urbefolkingen blir for første gang eksponert for sykdommer som meslinger og kopper.
1798	Edward Jenner publiserer sitt funn av vaksine mot kopper.
1918	Spanskesyken sprer seg under første verdenskrig.
1980	WHO erklærer koppeviruset for utslettet.
2002–2003	Koronaviruset SARS sprer seg til 26 land før verden får kontroll på viruset.
2020	Nytt koronavirus (sars CoV-2) forårsaker utbrudd av den smittsomme sykdommen covid-19, og det blir en global pandemi.

REPETISJONSSPØRSMÅL

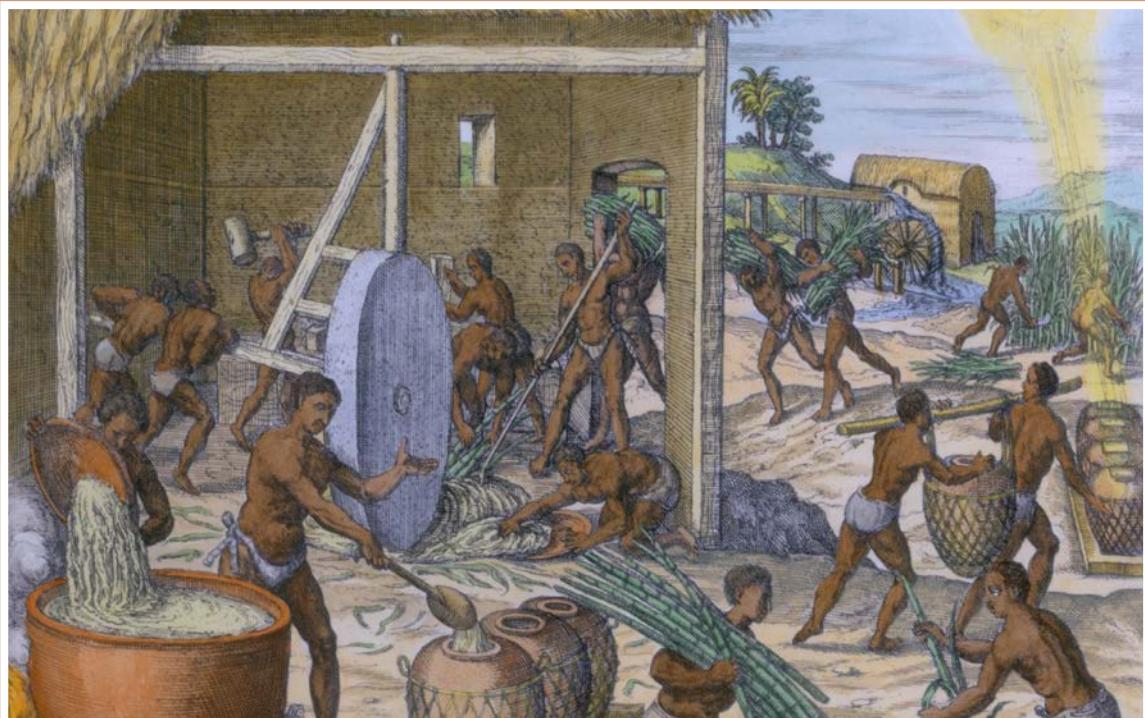
1. Forskere tror at det ble flere epidemier etter at mennesket begynte med jordbruk. Hvorfor det?
2. Mennesker har hatt ulike forklaringer på sykdom opp gjennom historien. Fortell om noen av forklaringene og hvilke tiltak man har satt i verk.
3. Hva er *Yersinia pestis*, og hvilke pandemier har den forårsaket?
4. Hvor finnes den i dag?
5. Hvorfor ble befolkningene i Eurasia mer utsatt for epidemier enn befolkningene i Amerika før 1492?
6. Hvilke sykdommer hadde europeerne med seg da de møtte befolkningene i Amerika, og hvilke konsekvenser fikk det?
7. Hvorfor kaller vi myggen for «verdens farligste dyr»?
8. Hvordan bidro første verdenskrig til å spre spanskesyken?
9. Spanskesyken kan også ha bidratt til å avgjøre krigen og krigsoppgjøret. Forklar hvordan.
10. I dette kapittelet beskrives to ulike utbrudd av korona-virus. Hva kan forklare at de fikk så ulik spredning?

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p14

TEMA 15

SUKKER OG SLAVERI

Hvordan sukkerhunger skapte den transatlantiske slavehandelen

«Neste dag, 8. august, begynte mannskapet å føre fangene i land. Noen så ned med tårevått ansikt, andre så seg rundt og jamret i smerte. Noen stirret og skrek opp mot himmelen, som for å be naturens far om hjelp. Andre slo seg på kinnene eller kastet seg på bakken. (...) Selv om vi ikke forsto ordene deres, forsto vi sorgen deres godt. En sorg som vokste da noen begynte å splitte dem fra hverandre og fordele dem i grupper. Dermed måtte barn skilles fra foreldre, koner fra ektemenn, brødre fra søstre (...) Hver fange havnet der tilfeldighetene ville.» (Kilde: Gomes Eanes de Zurara)

Bilde: Sukkerrør.

Året var 1444, og til den portugisiske havnebyen Lagos langs Atlanterhavskysten var det nettopp ankommet et skip fullastet med nesten 250 menn, kvinner og barn. De var hentet fra Afrikakysten, som portugisiske skip hadde begynt å seile nedover bare noen år tidligere. Portugiserne var først og fremst på leting etter gullforekomster, men i mangelen på edle metaller hadde de begynt å bringe med seg fanger tilbake. Denne skipslasten i 1444 var den første som ankom Portugal med afrikanere ombord. Den portugisiske kronikøren Gomes Eanes de Zurara var til stede da fangene ble ført i land denne augustdagen for nesten 600 år siden, og var åpenbart ille til møte over det han var vitne til. Fangene ble splittet opp med vold, de skulle selges som slaver. «Hvilket hjerte ville ikke bli gjennomsyret av medlidenshet med synet av denne gruppen», skrev han. Men det tok ikke mer enn et par tekstopassasjerer før han rettferdigjorde hendelsen med at afrikanerne nå skulle få gleden av å bli brakt inn i den moderne verden. De Zurara ble snart også med ut på slaveraid selv, der han uten betenkelskaper beskrev hvordan de klarte å ta til fange en kvinne og hennes to år gamle sønn

Bilde på forrige side: Afrikanske slaver som behandler sukkerrør i Karibia. Illustrasjon fra 1595, fargelagt digitalt.

som var ute og plukket skalldyr på stranden. Sammen med dem var også en 14 år gammel jente, som «kjempet så hardt imot at det måtte tre mann til for å få henne om bord i båten».

Slaver som skal fraktes over havet.

Dette var starten på den transatlantiske slavehandelen. I dette temakapitlet skal vi se på hvilke motiver som lå bak denne virksomheten, hvorfor slavehandel har vært en viktig økonomisk kraft i de fleste samfunn helt opp til vår tid, hvordan slavehandlerne rettferdigjorde sin virksomhet, hvordan og hvorfor det tok slutt på 1800-tallet og hvordan det fortsatt preger vår verden i dag.

Portugiserne først blant europeerne

I den første fasen på 1400-tallet ble fangene brukt som arbeidskraft på gårder og plantasjer i Portugal, og blant overklassen i Lisboa ble det snart statussymbol å ha slaver i husstanden. Som barnepassere, hushjelper, husøkonomer osv.

Det er anslått at de afrikanske slavene etter hvert utgjorde en tiendedel av befolkningen, de inngikk i alle deler av det portugisiske samfunnslivet. I dagens Lisboa er det bare navn på gater og bydeler som minner om at dette var steder der afrikanerne bodde, og mye tyder på at slavene ble integrert inn i majoritetsbefolkningen gjennom århundrene.

Lisboa ble i andre halvdel av 1400-tallet Europas rikeste hovedstad, foran både Paris, Amsterdam og London, og ekspedisjonene nedover Afrikakysten var hovedårsaken. Det fantes stemmer som kritiserte virksomheten, også blant kirkens menn, men som i mange andre tilfeller i historien drukner slike stemmer hvis de økonomiske motivene er sterke nok. Og det var de til gagns i dette tilfellet. De portugisiske herskerne lot slavehandlerne seile med bannere som hadde kristne kors på seg, som tegn på at dette foregikk med velsignelse av både staten og Gud. Og paven i Roma utstedte en bulle (en ordre nedskrevet i et dokument) der han tillot portugiserne å fange ikke-troende til «evig slaveri», noe som vitnet om at også religiøse herskere hadde økonomiske interesser i dette.

Men det var også et annet motiv. Kampen om troen, og rivaliseringen med islam.

Fort San Sebastian i dagens Ghana ble bygd av portugiserne på 1500-tallet, og overtatt av nederlenderne på 1600-tallet. Her satt slaver innesperret i påvente av neste slaveskip til Amerika.

Hvorfor Afrika?

Det var nemlig ikke tilfeldig at portugiserne begynte å seile nedover Afrikakysten akkurat på denne tiden. Det osmanske riket var på fremmarsj på østsiden av Middelhavet, og skulle i løpet av få år også komme til å erobre den kristne verdenshovedstaden Konstantinopel (dagens Istanbul). Både blant muslimer og de kristne fantes det forbud mot å ta egne trosfeller som slaver, men mulighetene for å finne lett tilgjengelige ikke-troende lukket seg gradvis for det kristne Europa etter hvert som de muslimske osmanerne økte sin makt i Middelhavsområdet. Det var herfra man tidligere hadde hentet slaver, blant de slaviske folkeslagene som bodde i det som i dag er Øst-Europa (betegnelsen slave kommer nettopp av dette). Slaverne var på dette tidspunktet enten blitt kristne eller underlagt det osmanske imperiet, og dermed blitt utilgjengelige for Vesten. Samtidig så flere nasjoner i Vest-Europa med misunnelse på den inntekten som osmanerne – og deres kristne mellommenn i bystater som Genova og Venezia – hadde på kjøp og salg med det fjerne Østen gjennom Silkeveien*.

* Mer om dette i tema 7.

Kunne man finne nye inntektskilder andre steder?

Sukkerveien til Europa

Det var riktignok jakten på gull og andre varer som var motivet i første omgang, men veldig raskt utviklet slavehandelen seg til å bli selve motoren. Nesten tretti år etter at de første slavene ble brakt til Portugal, startet en ny fase i den økonomiske utnyttelsen av Afrika. Da etablerte nemlig portugiserne seg med sukkerproduksjon på øya Sao Tomé utenfor Afrikas vestkyst. Sukkerrør var en plantesort som ble dyrket i Stillehavsområdet for mange tusen år siden, og som kom til Vesten i løpet av middelalderen. Inderne hadde funnet en metode for å raffinere fram hvitt sukker av sukermasse, og det var dette produktet som nå tok Europa med storm. Sukker var mer vanedannende enn både krydder, kakao og kaffe, og på grunn av etterspørselen var

raffinert sukker en vare som ga større fortjeneste enn det man til og med kunne få til med slavehandel. På São Tomé kombinerte portugiserne begge disse to næringsveiene, da de begynte å hugge ned skogene og gjøre øya til en eneste stor sukkerplantasje. Samtidig etablerte de kontakt med Sentral-Afrikas mektigste stat, Kongo. Så langt ned i Afrika hadde ikke muslimene kommet, og det var ingen religionsbasert fiendtlighet å spore. Ganske snart konverterte kongen og kronprinsen av Kongo til kristendommen, tok portugisiske navn (Joao og Afonso!), og inngikk avtaler med Portugal som var økonomisk fordelaktige for begge land. Som mange ganger tidligere i historien, også i Norge på 1000-tallet, var religionen en døråpner for internasjonale forbindelser. Her i Afrika oppsto en trekanthandel i miniutgave, der portugisiske skip hadde med stoffer, jern og rom fra Europa. I Kongo byttet de til seg slaver fra handelsmenn som gjorde fangstraid innover i landet til ikke-kristne stammer. Fra Kongo fraktet portugiserne slavene over til São Tomé, som hadde et evig behov for mer arbeidskraft. Livet på sukkerplantasjene var beinhardt, og slavene overlevde ikke mange år når de i innhøstingssesongen måtte jobbe på markene 14 timer i døgnet. Enkelte ganger også enda lenger, hvis måne-lyset tillot jobbing på nattestid.

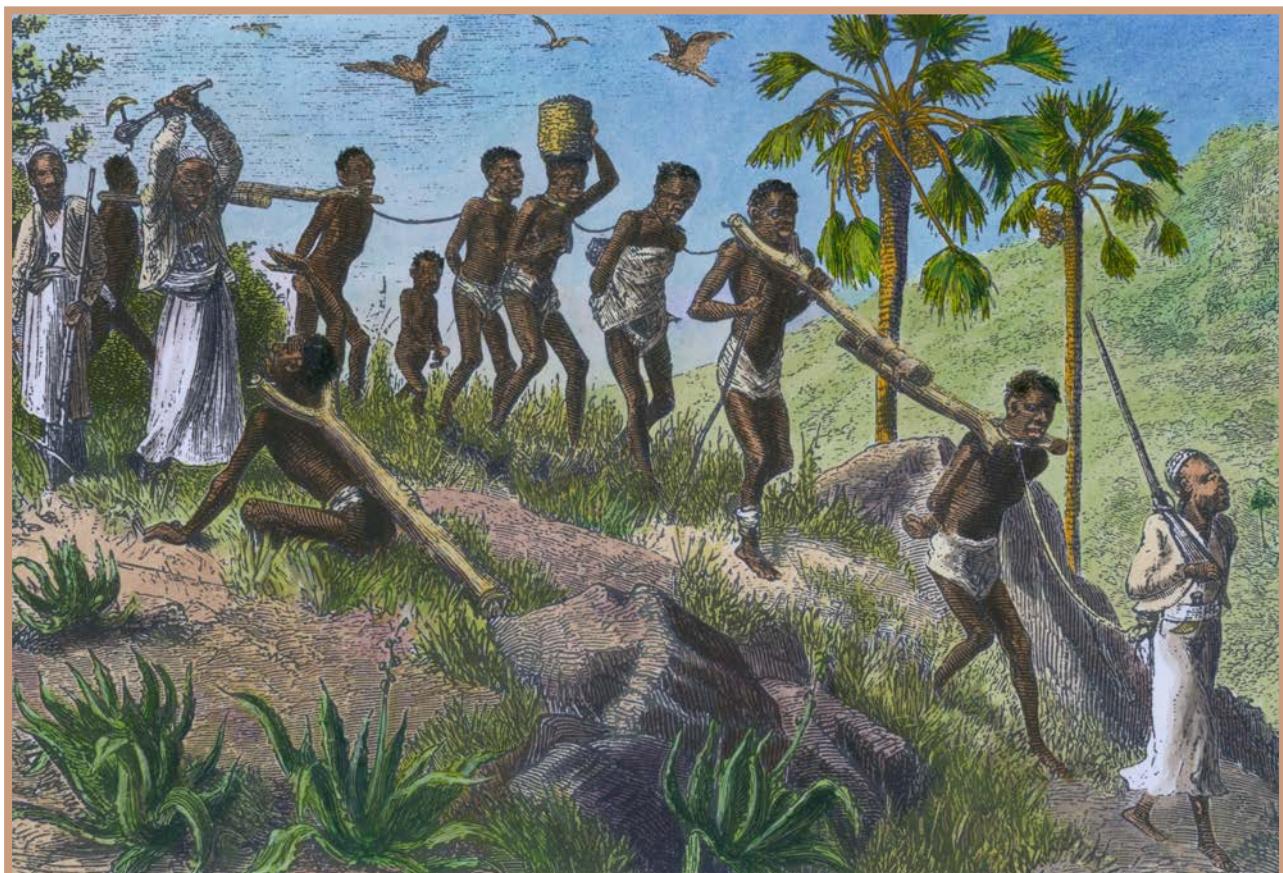
Santo Antonio, en by på São Tomé og Príncipe i Afrika.

Den nye verden overtar

Slaveskipene som anløp Sao Tomé fikk med seg sukker som de brakte tilbake til Europa. Sukker ga en fortjenestemargin som man aldri tidligere hadde sett, og snart meldte også de andre europeiske nasjonene seg på det som fra én side ble sett på som et økonomisk eventyr, men som også var et hensynsløst system for å skape profitt av å stjele mennesker og få dem til å jobbe seg til døde. I 1595 ble Sao Tomé rammet av et slaveopprør som fikk sukkerproduksjonen til å stanse opp i mer enn et år, men da hadde allerede europeerne rettet blikket vestover, mot den nye verden. Portugiseren Pedro Cabral hadde oppdaget området vi i dag kjenner som Brasil, og de andre nasjonene forsynte seg avøyene i Karibia. Med i kappløpet var både Spania, England, Frankrike, Nederland og til og med Danmark-Norge. Hele dette enorme området – fra Brasil i sør til Karibia i nord – egnet seg for dyrking av sukkerrør, men også til kaffe og kakao og andre luksusvarer. Samtidig fant spanjolene også sølv, gull og edelsteiner andre steder i Sør-Amerika, deriblant verdens største sølv-

Europeiske land hentet slaver fra Afrikas vestkyst. På østsiden av Afrika var det de arabiske slavehandlerne som dominerte. Her blir slaver fanget av arabiske slavehandlere marsjert ut til kysten. Illustrasjon fra 1859, fargelagt digitalt.

forekomster i Potosí-gruvene. De ligger i dagens Bolivia. Til alt dette trengtes slavearbeidskraft. Sukkerproduksjonen i São Tomé må kunne ses på som et lite forprosjekt i forhold til det som nå ble satt i gang i stor skala, den transatlantiske slavehandelen. Den utspilte seg gjennom det som i dag kalles *trekanthandelen*. Tre verdensdeler var involvert: Sjøkapteinene investerte penger i våpen, stoffer, sprit og tobakk som de brakte med seg fra Europa. Disse varene ble overlatt til handelsmenn i Afrika, som tilbød slaver i bytte. Slavene ble deretter fraktet til Brasil og Karibia, og på ferden tilbake til Europa besto lasten av varer som kaffe, kakao, tobakk og sukker.

Britene ledet an

Gigantiske formuer ble skapt av dette. Og ett land overtok gradvis dominansen fra sine soreuropeiske konkurrenter. Øynasjonen England hadde ikke bare den fordelen at de kunne bruke mesteparten av sine militære ressurser på havet, siden de ikke hadde noen grenser å beskytte, men de hadde også den økonomiske infrastrukturen som var best utstyrt til å utnytte trekanthandelen. England var tidlig ute med både banker og forsikringsselskaper, som er hjørnestener i en velfungerende økonomi. Skipskapteinene lånte penger av Bank of England til å kjøpe varene de trengte å ha med seg til Afrika, og de forsikret skipene sine gjennom Lloyds of London. Disse selskapene eksisterer den dag i dag, og kan påstås å ha blitt grunnlagt på det vi i dag ville kalte forbrytelser mot menneskeheten. Takket være blant annet slike finansielle institusjoner, samt det mektige Royal Navy, overtok britene som de dominerende slavetransportørene utover på 1700-tallet.

Hvis vi skal stille oss til doms over det britiske imperiet for denne virksomheten, noe som strengt tatt må regnes som utenfor historiefagets domene, så må det tilføyes at det også var britene som fikk slutt på den transatlantiske slavehandelen. Man kan godt si at det var en rettsak i en

britisk domstol som ble starten på slutten. I 1781 var slavekipet Zong – hjemmehørende i Liverpool – på vei fra Afrika til Jamaica med slaver. Skipet var overfylt, og det spredde seg sykdom både blant slaver og besetning. Kapteinen fikk med seg offiserene på å kaste mer enn hundre slaver over bord, med begrunnelse om at de likevel kom til å dø, eller i beste fall være så syke når de ankom til Jamaica at de ikke ville kunne selges. Etterpå krevde rederiet tapet sitt dekket av forsikringsselskapet (Lloyds), på samme måte som man krevde utbetaling for tapt kveg eller annen last. Lloyds bestred dette, de mente det ikke var et gyldig krav. Saken havnet i retten. Slavemotstanderen Granville Sharp erklærte at dette var noe langt alvorligere enn forsøk på forsikringssvindel, og uttalte de kjente ordene «This is just plain murder». Han lyktes ikke med å bringe de ansvarlige til retten, men med avisoppslagene rundt saken ble opinionen også tvunget til å innta en holdning til det grunnleggende umoralske i slavevirksomheten. I 1803 ble Danmark-Norge det første landet i Europa som forbød slavehandel, deretter fulgte britene med et tilsvarende forbud i 1807. Med sin sjømakt tvang også britene snart de andre europeiske nasjonene til å avslutte den transatlantiske slavehandelen.

Slavehandlere ombord på skipet Zong kaster syke slaver overbord i 1781. Illustrasjon fra 1782, fargelagt digitalt.

Det anslås at 13 millioner mennesker ble kidnappet gjennom de 350 årene handelen over havet varte. Hvis vi legger til de 10–12 millionene i Øst-Afrika som ble utsatt for arabiske slavehandlere før, under og etter den atlantiske slavetrafikken, kan tallet på direkte ofre komme opp i så mange som 25 millioner mennesker. I klartekst var dette en forbrytelse som varte i over tusen år, og med skader på kontinentets egen økonomiske utvikling som har følger helt fram til vår tid. Ikke bare fordi mye av den beste arbeidskraften ble stjålet, eller stamme ble satt opp mot stamme i jakten på slaver, men også fordi systemet med slaveøkonomien som utviklet seg i Afrika i seg selv var til hinder for utvikling.

Hvordan rettferdiggjorde de det?

For oss som lever i dag kan det virke utenkelig at noen klarer å rettferdiggjøre å kidnappe mennesker for å selge dem og bruke dem som slaver. Det skjer riktignok, men da kalles det trafficking og defineres som grov kriminalitet. I det minste her i Vesten. Men faktum er at alle gamle sivilisasjoner hadde slaver, det ble regnet som seierherrens rett, å ta motpartens soldater og sivilbefolkning som slaver i krig. Romerne gjorde det, og vikingene gjorde det. På tross av religiøse forbud, blant annet i kristendommen, fortsatte virksomheten i middelalderen. Men det spesielle var at det i større og større grad var Afrika som ble episenter for virksomheten. Som i eksempelet med Gomes Eanes de Zurara var veien kort fra forferdelse til det å tenke at slavene tross alt hadde godt av å bli utsatt for europeisk sivilisasjon og religion. Som vi har sett i temakapitlet som dreier seg om mytebygging*, så er vi mennesker gode på å utvikle narrativer – historier – som forklarer og rettferdiggjør vår egen plass i samfunnsmaskineriet. Vi er alle helter i våre egne historier, og for slavesystemets del ledet denne heltebyggingen til utviklingen av begreper som *the white man's burden*, sosialdarwinisme og *den sterkestes rett* (og plikt!) til å underlegge seg de svakere. Faktum er at slavehandlere flest så på seg selv som gode og aktverdige borgere, som gjerne ga almisser til de fattige,

* Tema 5.

sponset byggingen av lokale kirker og dermed også mente de hadde gjort seg fortjent til gode plasser under søndags-gudstjenestene på sine hjemsteder.

Sukkerproduksjon er fortsatt hardt manuelt arbeid mange steder. Her fra Jamaica.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva var portugisernes motivasjon for å utforske Afrika-kysten?*
2. *Hvordan ble sukker en viktig ressurs i slaveøkonomien?*
3. *Hvilken rolle spilte religion og religiøsmotsetninger i slavehandelen?*
4. *Hvordan ble virksomheten flyttet over Atlanterhavet?*
5. *Hvordan rettferdiggjorde slavehandlere sin virksomhet?*
6. *Hvordan endte slavetiden?*

TIDSLINJE

1430-årene	De første portugisiske ekspedisjonene nedover Afrikakysten
1472	Sao Tomé etableres som base for portugisisk slavetrafikk.
1562	John Hawkins starter den britiske trekant-handelen, med velsignelse fra dronning Elizabeth I.
1674	Det første kjente dansk-norske skipet som fraktet slaver ankom St. Thomas i Karibia med 103 afrikanere. Skipet het Cornelia, og tilhørte den bergenske skipsrederen Jørgen Thor Møhlen.
1781	Zongmassakren.
1803	Slavehandel forbudt i Danmark-Norge.
1807	Slavehandel forbudt i det britiske imperiet.
1970	Oman forbyr slavehandel, som siste arabiske stat.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p15

TEMA 16

HOLLENDERTIDEN

Hvordan Nederlands gullalder ble starten på det moderne Norge

Hør teksten

Hollendertiden var en periode fra rundt 1550 til 1750 da nederlenderne spilte en stor rolle i Norges økonomiske liv. Det var på den tiden stor trafikk av både varer og mennesker mellom de to landene. La oss begynne midt i:

På dekket av et stort skip står to menn ansikt til ansikt, en norsk sjøkaptein og den tyrkiske admiralen Ibrahim Pasja. De befinner seg på tyrkerens skip, en osmansk galei med flere titalls kanoner, og minst 200 roere under dekk. Galeislaver. Det er sommeren 1657, vi befinner oss i Dardanellene, et trangt sund som ligger 250 kilometer sørvest for Konstantinopel/Istanbul. Den tyrkiske admiralen flytter tyngden fremover, og gjør et utfall med sabelen. Nordmannen får et kutt i den høyre armen. Sverdarmen. Nordmannen bytter til venstre arm, og klarer i den påfølgende nærkampen å tilføre den andre et dødelig hugg. Deretter trekker nordmannen fram Pasjas egen sabel der den ligger under den døde kroppen. Med et kraftig hugg skiller han hodet til sin falne fiende fra kroppen.

Nordmannen i denne historien ble født 34 år tidligere i Brevik i det som dag er Porsgrunn kommune. Døpenavnet hans var Curt Søfrensen, senere kjent som Cort Adeler, og han skulle få et liv som på en og samme tid både var even-tyrlig og et illustrerende eksempel på utviklingen i Norge under det som ble kalt «hollendertiden».

De nederlandske fløytehenrettet varer over hele Østersjøen, også i polske havner. Her er et polsk frimerke til minne om deres egen hollendertid.

«*De Nachtwacht*» (Nattevakten) er et Rembrandtmaleri som var nesten fem meter bredt da det sto ferdig. Det er hovedverket i samlingen til Rijksmuseum i Amsterdam, og er også kanskje det mest verdifulle av de tre millioner maleriene som ble ferdigstilt i den nederlandske gullalderen.

Nederland var stedet

La oss ta det eventyrlige først. Den unge Cort ble som femtenåring sendt fra Brevik til Nederland, for å studere matematikk og navigasjon. I seg selv var dette ikke så uvanlig, Nederland var på denne tiden Europas og verdens ledende økonomiske makt. De var ikke mange, med sine bortimot to millioner innbyggere var de selv den gang små i forhold til Englands seks millioner innbyggere og Frankrikes 20 millioner. Men på verdenshavene var de dominerende. I Nordsjøen, Østersjøen, Atlanterhavet, Det indiske hav og Middelhavet seilte det 5–10 ganger så mange nederlandske skip som britiske og franske. Dette på tross av at Nederland var en ung stat. Bare noen tiår før hadde nederlenderne revet seg løs fra spansk overherredømme, og sju provinser slo seg sammen til det som offisielt ble hetende Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden: Provinciene Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Groningen, Overijssel og Gelderland. Med en valgt stattholder på toppen, ikke en konge, skilte Nederlandene seg allerede her ut fra de andre landene i Europa. En republikk blant kongedømmer.

Norge er et kupert land, og har derfor mange elver med mye fall som kan utnyttes til vannkraft. I flate områder som Nederland er det vinden som gir mest kraft. Nederlenderne har brukt vindmøller helt siden middelalderen, blant annet til å pumpe vann vekk fra åkrene, og til å male korn til mel. I dag er det over 1000 vindmøller i Nederland, de fleste mer moderne enn denne under.

Nederlanderne viste seg som fantastiske entreprenører. Med sine fløyter (entall: fløyt), små skip på rundt 100 tonn og med et mannskap på 8–13, seilte de rett til de enkelte kornproducentene i Østersjøen og kunne selge kornet videre til lavere priser enn konkurrentene. De kuttet med andre ord ut mellommenn og fortengte på den måten de tyske Hansakjøpmennene i området. I 1595 begynte nederlanderne å sende skip også til det fjerne Østen, og tok opp konkurransen med spanjolene og portugiserne. Kornfrakt var utgangspunktet for nederlandernes oppsving, slik mat er hjørnestenen i varehandel også i dag, men gjennom handelsnettverket begynte de å formidle alle typer varer. Amsterdam og Rotterdam utviklet seg til å bli Nord-Europas største transithavner, og nederlanderne ble verdensledende på å skape det vi kan betegne som verdens første kapitalistiske økonomi, med pengehandel og børser, aksjeselskaper, banker, forsikringsselskaper, en sterk skipsbyggerindustri og en marine til å beskytte interessene sine. I en tid da resten av verden bodde på landsbygda, var nederlanderne allerede en nasjon av byboere. I den mest urbaniserte av de nederlandske provinsene, Holland, bodde mer enn halvparten av innbyggerne i byer. Nederlanderne var også kjent for sin toleranse, og hit kom det på denne tiden hundretusenvis av mennesker fra hele Europa. Noen på flukt fra forfølgelse, slik som jøder og protestanter, andre på søken etter et bedre liv. Slik som nordmenn. Mer om dette senere i kapitlet.

Amsterdam er bygget på leiregrunn, og man slo tømmer rett ned i bakken når husene skulle fundamentalteres. I mange tilfeller var dette norsk tømmer.

Corts eventyrlige karriere

Det var til denne myldrende og multikulturelle verdenen den unge Cort kom mot midten av 1600-tallet. Han vervet seg til den nederlandske marinen, slik mange nordmenn gjorde, og var med på å knuse restene av den spanske marinens allerede året etter (slaget ved The Downs). Ganske snart fikk Cort kommandoen over et nederlandske bevæpnet handelsskip som ble leid ut til en annen sterk handelsmakt, Venezia. Dermed ble det til at han seilte i Middelhavet, og ble blandet inn i venetianernes kamper mot det osmanske riket. Skipet hans ble flaggskip i den venetianske flåten, trolig både på grunn av sjømannskapet hans og det faktum at nederlenderne bygde mer krigsdyktige fartøy enn det venetianerne var i stand til. Som kaptein på *San Giorgio Grande* deltok han i mange sjøslag og angrep på osmanske kystfort.

Cort Adeler som generaladmiral for den dansk-norske flåten.

Ifølge boka *Cort Adeler* (Cappelen Damm, 2018) strides historikerne om hvorvidt duellen vi skildrer innledningsvis har funnet sted, eller om det bare er et utslag av krigspropaganda og senere tiders mytemakeri. Det ble skrevet flere dikt om bragden, og også en ballett: *Cort Adeler i Venedig*. I den venetianske rapporten fra slaget fortelles det at Corts skip San Giorgio Grande kom et annet skip til unnsætning, og at en osmansk galei skal ha blitt senket og mange tatt til fange, deriblant 200 galeislaver. I kampene skal også en høytstående osmansk offiser ha blitt drept, kanskje til og med den osmanske sultanens svoger, altså Ibrahim Pasja. Cort selv pådro seg under slaget to sabelhugg i hodet og et i armen, så det er ikke tvil om hans mot. I Nationalmuseet i København finnes den dag i dag en osmansk standart som Cort skal ha brakt med seg tilbake, og som åpenbart har tilhørt en høytstående osmaner. Standarten er dekorert med både gull og turkiser.

Cort Adeler ble noen år etter slaget i Dardanellene headhuntet til København. Der ville den dansk-norske enevolds-kongen Frederik III ha ham til å gjenoppbygge den kongelige marine. For jobben skulle han få 7000 riksdaler i året, en astronomisk sum på denne tiden. Cort fikk et tiår i denne rollen som administrator og skipsbygger, men døde bare 53 år gammel etter å ha blitt rammet av det som trolig var tyfus. Da hadde han avansert til generaladmiral for den dansk-norske flåten, som under hans etterfølgernes ledelse skulle vinne flere sjøslag mot svenskene. Trolig kan Cort tillegges mye av æren for kvaliteten på skip og mannskap, men han fikk aldri bevist sitt sjømannskap i direkte kamp mot svenskene. I dag kjenner vi Cort Adeler gjennom veinavn i mange norske byer, Cort Adelers gate i Oslo er godt kjent, men også Stavanger, Larvik, Moss, Kongsberg og Skien – og selvfolgelig Brevik – har sine gater kalt opp etter sjøhelten.

Osmansk standart i Nationalmuseet i København.

Cort Adeler på sokkel i Langesund.

Hollendertidens opphav

Cort Adelers kometkarriere i den nederlandske, venetianske og til slutt den dansk-norske marinene er imponerende, også med tanke på at han levde i en tid da bakgrunn og fødsel ofte spilte en større rolle enn evner. Cort hadde ingen sjømilitær bakgrunn og var ikke av spesielt «fin» familie. Han var sønn av en trelasthandler, noe som bringer oss over på hvordan utkantnasjonen Norge i det hele tatt ble brakt inn i det nederlandske handelsnettverket. Norge var rikt på skog, og på 1500-tallet hadde flere nasjoner i Vest-Europa hogd ned for mye av sin egen skog til å kunne klare å produsere nok tømmer til eget forbruk. Norge hadde på sin side mye skog også helt ute ved kysten, og mange naturlige havner.

Nederlandsk entreprenørskap

Eik er en tresort som tidligere har hatt stor militær betydning.

Nederlanderne oppdaget Norges trelastmuligheter, og brukte samme strategi som de hadde gjort i Østersjøen. Gjennom direkte kontakt med norske skogeiere og sine flatbunnede fløyt-skuter som lot dem legge til hvor som helst, kom de etter hvert til å dominere den europeiske trelasthandelen med Norge. Så mange som 400 nederlandske skip kunne seile fram og tilbake til Norge gjennom hele vår- og sommersesongen. Med mange småleverandører måtte kapteinene

kanskje gjøre flere anløp for å fylle opp lasterommene, fløyten hadde gjerne en luke bak til å laste tømmeret rett inn, men de rakk likevel 5–6 turer per sesong. Hollenderskutene sto tett mange steder langs Oslofjorden, som Drammen, Skien, Porsgrunn, Langesund, Holmestrand, Son – og Brevik. Men også fra havner i Agder og langs Vestlandskysten helt opp til Trøndelag ble det hentet trevirke. I omfang kan den norske tømmereksperten faktisk sammenlignes med olje. Norge var som en tømmereksportens Saudi-Arabia, med en tilsvarende dominerende posisjon som Saudi-Arabia har i dagens oljemarked. Det fantes riktignok tømmerleverandører andre steder enn i Norge, slik som rundt Østersjøen, men det norske tømmeret befant seg nærmere de vesteuropeiske markedene og ble foretrukket på grunn av tiden det tok å frakte det. Nederlenderne tok alt tømmeret de kunne få. De solgte en del videre til andre land, men de trengte også store mengder tømmer til å bygge ut storbyer som Amsterdam under den voldsomme befolkningsveksten. Riktignok ble trehus forbudt i byen allerede på 1500-tallet etter flere branner, men trevirket trengtes som fundament på den myraktige grunnen. Under rådhuset i Amsterdam alene finnes det 13 000 påler, mye av det hentet fra Norge. Amsterdam ble så å si bygget på norske tømmer.

Videre trengtes det trevirke til å bygge skip av, og da foretrak man eik. Dette er en hard og tung tresort. Problemet med eiketrær er at de vokser langsomt, og snart satte de dansk-norske kongene ned foten for eksport av eiketømmer til nederlenderne. De gjenværende skogene var rett og slett for viktige for marinen til at «utlendinger» skulle kunne få plukke skogene tomme. Likevel fortsatte eksporten i mange år, det var rett og slett for gode penger å tjene og for liten statlig kontroll til at norske bønder og skogeiere lot seg stanse fra å tilby fløytekapteinene eik.

Eiketrær vokser sent, legg merke til de mange årringene i treverket.

Tollbetjentenes farlige liv

For historikerne er det vanskelig å skaffe seg full oversikt over eksporten, for slik økonomisk virksomhet kommer gjerne bare til syne gjennom tollpapirer. Den dansk-norske staten innså utover på 1500-tallet hvor mye eksportvirksomhet som foregikk langs norskekysten, og begynte å bygge ut tollvesenet. Det var gjennom toll og skatter at statene skaffet seg sine inntekter. Men å jobbe som tollbetjent kunne være en farlig geskjeft, i og med at både lokale bønder og nederlendere helst ville kjøpe og selge uten innblanding. I Oslofjorden ble det tidlig etablert en viss statlig tollkontroll, men det var langt mer uoversiktlig i alle småhavnene langs Agderkysten og oppover på Vestlandet. Det kanskje mest berømte eksempelet på statens utfordringer med å kreve inn toll, skjedde ved ladestedet Lille-Fosen på Nordmøre i 1637. Her, ved det som i dag er Kristiansund, kom 30 nederlandske handelsskip med bevæpnede følgeskip inn på havna en sommerdag i 1637 (altså samme år som 15 år gamle Cort reiste til Nederland). Norske tollbetjenter gikk om bord, og slo fast at de nederlandske skipene hadde mye større lastekapasitet enn angitt. De drev i tillegg salg av diverse varer lokalt, noe de ikke hadde løyve til. Det ble tatt arrest i noen av skipene i påvente av at nederlenderne skulle betale straffetoll. Men straks tollbetjentene hadde gått fra borde, gikk nederlenderne til aksjon. De bevæpnet seg med sabler, økser og til og med en skipskanon, og frigjorde skipene sine. Tollbetjentene måtte trekke seg tilbake, de hadde ingenting å stille opp med.

Denne hendelsen forsuredet forholdet mellom Nederland og Danmark-Norge i flere år fremover, og illustrerer problemerne den tross alt unge staten Danmark-Norge hadde med å kontrollere sin egen inntektsstrøm og hvor viktig det var å bygge en sterk marine. En jobb som generaladmiral Cort Adeler skulle komme til å ta fatt på da han kom tilbake. Oppbygningen av den dansk-norske marinen var mulig å gjennomføre blant annet på grunn av tollinntektene fra alle de nederlandske skipene som gikk i Norgesfart hvert år.

Oppgangssaga, starten på norsk sagverksindustri

I de første tiårene av hollendertiden ble tømmerstokkene for det meste skipet hele til Amsterdam, og sagd opp til plank der. Etter hvert innså de norske skogierne at de kunne tjene mer penger ved å selge plank selv, og oppgangssaga ble tatt i bruk utover på 1500-tallet. Disse sagene ble drevet av vannet i norske elver og skulle komme til å profesjonalisere den norske sagbruksindustrien voldsomt på 1500-tallet. Fra å leve råvarer omtrent som i en u-lands-økonomi, så beholdt nordmennene nå en større del av overskuddet gjennom videreforedlingen som det sagingen innebar. Dette var første gang potensialet i norske elver ble utnyttet økonomisk i stor skala, slik de senere også ble med utbygging av elektriske kraftstasjoner på 1900-tallet. Elvene våre har med andre ord skapt flere runder med norske industrieventyr, og det første startet på 1500-tallet.

Restaurert vannhjul i Rakkestad, Viken fylke. Det var hjul av denne typen som drev oppgangssagene, en rolle de fylte helt til dampmaskiner overtok på 1800-tallet.

Her ser vi altså hvordan to naturlig forekommende ressurser – tømmer og vannkraft – kunne utnyttes sammen. Norge hadde alltid vært regnet som et ressursfattig og karrig land, kanskje med unntak av fiskemulighetene, men med tømmereksporten begynte dette bildet å endre seg.

Kontakten med nederlenderne skulle komme til å bety mer enn bare å gjøre norsk tømmer tilgjengelig for verden. Nederlenderne hadde også med seg varer i lasta når de seilte til Norge, som de mer enn gjerne byttet i tømmer eller solgte for penger. Slik tilfellet også var i hendelsen ved Lille-Fosen.

Her er eksempler på varer som ble fraktet på nederlandske skip:

Inn til Norge

- Nederlandsk tegl og takstein
- Keramikk
- Ost
- Stoffer (lerret- og ullprodukter)
- Tobakk
- Øl, vin og brennevin
- Salt
- Skipskjeks
- Brød og kringler
- Korn (bygg, havre, rug)
- Kork
- Hatter
- Sko

Ut av Norge

- Tømmer og plank
- Kobber
- Stein (f. eks. fra Tananger, til å bygge diker med i Nederland)
- Einebær og mose (farge-stoffer til nederlandsk tekstilproduksjon)
- Hummer
- Klippfisk
- Tørrfisk
- Tørket kjøtt
- Huder av kalv, lam, okse og geit
- Hvalprodukter (kjøtt og tranolje)
- Grønlandssel

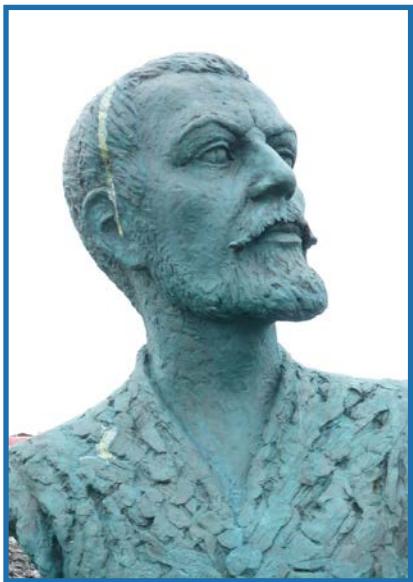
Storkapital og kobber

Nederlandske varer ga oss den første smaken på den store verden, og ganske snart kom det nederlandsk storkapital til Norge. Handelshuset Marselis etablerte seg i Oslo, og ble i en periode de største godseierne i Norge. Brødrene Selius og Gabriel Marselis hadde direkte kontakt med kongehuset, også fordi de var så kapitalsterke at de kunne låne penger til den dansk-norske statskassen. Lenger nord hadde Cornelia Bicker fra en formuende Amsterdamfamile giftet seg med tyskeren Joachim Irgens, den norske kongens tidligere kammerherre, og etter at kongen hadde lånt store summer av kammertjeneren i forbindelse med krigføring fikk han overta store deler av Røros Kobberverk.

Røros var Norges største kobberverk på denne tiden, og produksjonen herfra ble i hovedsak skipet ut via Trondheim havn, sammen med kobberet fra verk i Kvikne, Selbu, og Løkken. I lange perioder av hollendertiden gikk 80 prosent

Røros i Trøndelag ble bygd opp rundt utvinning av kobber fra fjellet, og gjennom flere hundre år ga metallforekomstene store inntekter til den dansk-norske statskassen og til eierne av kobberverket, samt levebrød til mange av innbyggerne. Foruten, selvfølgelig, gode penger til nederlenderne som fraktet kobberet fra Trondheim havn og solgte det på verdensmarkedet. Både byen og slagghaugene og arbeiderboligene står nå på UNESCOs verdensarvliste. Som turist i byen kan du blant annet besøke Olavsgruva, med et nettverk av tunneler som strekker seg kilometervis inn i fjellet.

av kobberet direkte fra Trondheim til Amsterdam, der det ble solgt videre på verdensmarkedet. Kobberet var et ettertraktet metall, både fordi det egnet seg i mynter, kjeler, gryter og andre messingprodukter (messing inneholder kobber), men også til større ting som hustak og kanoner. Norsk kobber dominerte markedet på denne tiden, sammen med produksjonen fra Sverige, Ungarn og Japan. Kobberet på Frihetsgudinnen i New York havn er faktisk fra Norge. Men akkurat dette kobberet er utvunnet på Karmøy og solgt en stund etter hollendertiden.

Byste av Willem Barentsz i Vardø.

Oppdageren Willem Barentsz

På sørlands- og vestlandskysten engasjerte hollenderne seg i hummerfiske og klippfiskproduksjon, men det var i nordområdene de satte de mest varige sporene. Først gjennom å utforske og kartlegge områdene rundt Svalbard, og deretter sette i gang en økonomisk utnyttelse av området som ble videreført blant annet av nordmennene. Det var Willem Barentsz som oppdaget Svalbard på sine ekspedisjoner i området, og som også har gitt navn til både Barentsburg, Barentshavet og hele Barentsregionen. Det var også nederlendere som ga navn til Spitsbergen, Bjørnøya og Jan Mayen.

Bakgrunnen for at de befant seg i dette ujestmilde området nord for Norge, var at de forsøkte å finne en vei til de store handelsmarkedene i Kina, India, Indonesia og Japan. Dette var altså akkurat samme prosjekt som portugiserne hadde lykkes i 1498, ved å seile rundt Afrikas sydspiss. Men veien rundt Afrika var ikke fritt farvann for andre europeiske nasjoner enn Spania og Portugal, derfor lette blant annet nederlenderne etter en vei til Asia nord for Norge og bortover langs Russlands nordkyst. Dette ble omtalt som *Nordøstpassasjen*, og ble utforsket av ekspedisjon etter ekspedisjon på 1500-tallet.

Den nederlandske staten hadde utlovet en belønning på 25 000 nederlandske gylden (tilsvarende prisen på mer

enn 3000 kyr) til den som kunne finne Nordøstpassasjen. Willem Barentsz ledet ekspedisjoner fire år på rad, fra 1594 til 1597. En isfri vei til Asia klarte de aldri å finne, dette er i farvann som russerne i moderne tid bruker atomdrevne isbrytere for å navigere seg gjennom. Teknologien var rett og slett ikke på plass for å reise gjennom Nordøstpassasjen på denne tiden.

Kart over Willem Barentsz' ekspedisjoner i nordområdene.

Men de pragmatiske nederlenderne fant alternative måter å tjene penger på. De utnyttet nemlig oppdagelsen av Svalbard til å bygge opp en stor fangstindustri, de tok blant annet i bruk den baskiske nyvinningen med å jakte på storhval fra små båter. Denne jakten var mulig ved å kaste harpuner i hvalene, og så la hvalene svømme seg tomme gjennom en flere timers lang kamp. Hvalfangst på denne måten var en risikabel affære, de små farkostene kunne lett kantre når hvalene satte fart nedover i dypt. I tillegg til harpunkastere og roere til å gjøre den farligste jobben, trengtes det mannskaper for å flense hvalskrottene og for å bemanne trankokereiene. Tran var det økonomisk viktigste produktet fra både sel- og hvalfangst, på den tiden brukte man tran i lyktene som belyste gatene i Europas storbyer.

Bare delvis seier

Det nederlandske koloniriket på 1600- og 1700-tallet. De grønne områdene ble først styrt gjennom de store aksjeselskapene til nederlenderne (Vestindiakompaniet og Ostindiakompaniet), de oransje prikkene er steder som bare fungerte som handelsposter for nederlenderne. Slik som Svalbard i nord.

Den dansk-norske staten ville markere overherredømme også rundt Svalbard, og kong Christian IV sendte i 1615 fem skip for å kreve inn skatt fra de multinasjonale fangstflåtene rundt Svalbard. Dette ble et ydmykende prosjekt, for den lille flåten av dansk-norske krigsskip ble rett og slett ignorerert av de nederlandske, engelske og spanske skipene. De lot seg ikke borde, eller presse vekk fra fangstfeltene. Christian IV innså at det ikke var noe sjakktrekk å bruke våpenmakt mot skipene, de tilhørte tross alt tre av Europas mektigste stormakter. Men kongen hadde heldigvis et trumfess i ermet: Øresundspassasjen. Dette er havstrekningen mellom København og Malmø som alle skip måtte passere på vei inn og ut av Østersjøen. Passasjen ble på den tiden kontrollert av den dansk-norske stat, og her måtte også de nederlandske fløyttene passere for å kunne drive den innbringende kornhandelen sin, sammen med alle andre som ville drive handel i Østersjøen. Denne virksomheten var tross alt viktigere for de nederlandske kapteinene enn å ha monopol på nordområdene. Derfor hindret de heller ikke dansk-norske handelsborgere i å delta i den rike fangsten rundt Svalbard, selv om de ikke ville betale skatt til den dansk-norske staten på sin egen fangst.

Det var først senere at Norge ble tildelt overherredømme over Svalbard (Svalbardtraktaten i 1920). Man kan spørre seg hva som ville skjedd om Norge på 1600-tallet hadde fått stå alene i kampen om nordområdene i denne første fasen. Hvis vi ikke hadde vært underlagt København, som tross alt var en sterkere stat enn Norge og i tillegg kontrollerte innløpet til Østersjøen, så kan det godt være at havområdene opp mot Svalbard hadde havnet som koloni i hendene på en europeisk stormakt og at vi aldri ville få ta del i utnyttelsen av disse rike områdene.

Videre kan vi også spekulere i om nederlenderne ville ha tatt seg mer til rette med egne handelsstasjoner på norskekysten dersom vi ikke var del av den tross alt ganske sentraliserte

staten Danmark-Norge. Det finnes nok av eksempler fra andre steder i verden, både fra denne tiden og fra nyere tid, hvor europeiske stormakter har tatt seg mer til rette enn tilfellet var med Norge. Vi tenker da både på Amerika, Asia og Afrika. Alle steder hvor de bare hadde med spredte stammer å gjøre, eller eventuelt bare svake stater, så etablerte europeerne seg med egne festninger og bosetninger. Festninger og bosetninger som senere kunne utvikle seg til å bli kolonier.

«*De bedreigde zwaan*» (*Den truede svane*) av Jan Asselijn. Maleriet er nesten to meter bredt og henger i Rijksmuseum i Amsterdam. Legg merke til hvordan lyset spiller gjennom vingefjærene. Svanen er et symbol på Nederland, som kjempet sin egen frihetskamp mot det spanske imperiet på 1600-tallet.

Dette var aldri en risiko i Norge, selv om staten tidvis hadde problemer med å etablere autoritet over den økonomiske virksomheten som ble drevet i regi av hollenderne. Svalbard-fiaskoen til kong Christian IV i 1615 og slaget ved Lille-Fosen i 1637 var bare to av mange eksempler.

Mange kulturmøter

Hollendertiden var en tid med tett kontakt mellom nordmenn og nederlendere, og vanligvis dreide det seg om kjøp og salg – og ikke om konflikt. Langs hele kysten var folk vant til de mange anløpene fra nederlandske skip, og det er spekulert på om vi i denne perioden også utviklet mellomformer mellom norsk og nederlandsk som gjorde at kapteinene og skipsmannskapene kunne kommunisere ganske greit med lokalbefolkningen. Kebabnorsk er kanskje en moderne parallel til dette blandingsspråket. Selv i våre dager har vi i språket vårt etterlevninger fra disse kulturmøtene mellom nederlendere og nordmenn, først og fremst gjennom maritime låneord som akterut, anker, bakk, baugspryd, bedding, bestikk, kjetting, lakk, skøyte og sprøyt. Men også gjennom uttrykk som «hulter til bulter», «flikkflakk», «der gikk den handelen fløyten» (etter den nederlandske skipstypen), eller

«*Het Melkmeisje*» (*Melkepiken*) er malt av Johannes Vermeer rundt 1660, og er nok et eksempel på hvordan de nederlandske mesterne brukte sidelys til å skape lys og skygge-effekter som skapte en nesten fotografisk realisme. Slike bilder gir oss samtidig et blick inn i folks dagligliv, som slett ikke hadde vært vanlige motiver tidligere. Det var denne typen jobber norske jenter kunne få, som hushjelper i Amsterdam.

«jeg skjønner ikke en døyt» (døyt var den minste enheten i den nederlandske valutaen, altså tilsvarende øre).

Nederland ble naturlig nok et fristende mål for unge nordmenn på denne tiden, omtrent 200 år før Amerika ble det. I tusentall søkte unge menn og kvinner seg til de store byene i Nederland. Det var flest av de unge mennene, mange av dem dro for å unngå militærtjeneste i Norge. De søkte seg hyre på nederlandske handelsskip eller krigsskip, og i motsetning til Cort Adeler måtte de som oftest klare seg med de dårligst betalte jobbene. Det var uansett mye bedre betalt enn i gamlelandet. Men også unge, norske kvinner søkte seg ut. Billettprisen tilsvarte gjerne en hel årlønn, rundt 3 riksdaler, men dette ble gjerne tjent inn igjen ganske raskt dersom de fikk seg jobb som eksempelvis tjenestejenter i byen. Lønna var gjerne fire ganger så høy som i Norge, rundt 12 riksdaler. Men det var ingen sikkerhetsnett, derfor endte også mange i prostitusjon, og en del av dem dukket også opp i kriminalstatistikken. Historikeren Kariin Sundsback har studert de norske kvinnenes skjebne, og fant ut at nederlenderne var sjokkerte over hvor voldelige jentene var. Som man ville sagt om innvandrere i våre dager, de norske jentene var «overrepresenterte i visse typer kriminalitet». Årsaken var trolig at de kom fra fattige norske bygder, der det trolig foregikk en del mer vold enn i det mer velorganiserte nederlandske samfunnet. Blant de som reiste ut var det sikkert også en god del uromenter, altså folk på kant med loven fra før.

Tre utvandringsbølger fra Norge

Mens de norske guttene stort sett befant seg i utenriksfart, og kanskje vendte hjem til Norge med noen gylden på lomma etter noen år på sjøen, ble jentene mer integrert i det nederlandske samfunnet. I en periode var mer enn hvert tjuende ekteskap inngått i Amsterdam mellom personer der en eller begge var født i Norge. Det finnes ingen sikre tall på hvor mange nordmenn som utvandret til Nederland, da må vi lete på flere steder enn i kriminalstatistikken og i lysningslistene

over inngåtte ekteskap, men den nederlandske historikeren Erika Kuijpers anslår at det til Amsterdam alene kom over 20 000 innvandrere fra Norge i løpet av 1600-tallet. Sagt på en annen måte: 5–10 prosent av den norske befolkningen utvandret til Nederland, noe som utvilsomt gjør hollender-tiden til en av de viktigste utvandringsperiodene i norsk historie. Det er trolig bare to andre migrasjonsbølger som kan måle seg med Nederlandsfarten. Den første bølgen var i vikingtiden og senere Norges storhetstid, da nordmenn bosatte seg over hele Nordsjøområdet. Den siste og viktigste bølgen foregikk på 1800-tallet. Da reiste så mye som 25 prosent av befolkningen vår over Atlanterhavet i håp om å oppnå *The American Dream*.

Også i nederlandske kilder kan vi finne etterlevninger fra kulturmøter med innvandrere fra Norge. Nordmenn havnet stort sett nederst på samfunnsstigen, som innvandrere ofte gjør, det merker vi også i den litt nedsettende tonen på en del nederlandske uttrykk fra denne tiden:

- «*De duivel voere hem in Noorwegen*»
(*Måtte djevelen sende ham til Norge*)
- «*Regent he nog te Bergen?*»
(*Regner det fortsatt i Bergen?*)
- «*Wat een heerlijk leven zei de noor, toen hij een luis ontdekte*»
(*Det er et deilig liv, sa nordmannen, han så en flatlus*)
- «*Hij staart ernaar als een geit uit Noorwegen*»
(*Han glaner som en geitebukk fra Norge*)

(Kilde: *Hollendertida i Norge*, Spartacus, 2012,
med korrektsjoner fra Sijke Johanna Colijn)

Handel kan være vinn-vinn

Hollendertiden tok slutt utover på 1700-tallet, blant annet som følge av at stormakter som England og Frankrike innførte en mer proteksjonistisk handelspolitikk og ville seile varer på egne skip. Den nederlandske handelsflåten mistet mange av markedene sine, og forsvant gradvis fra norske kyster. Men i løpet av drøye to hundre år hadde hollenderskutene forandret Norge. Treverks- og papirindustrien vår var blitt verdensledende, vi hadde begynt å benytte kraften som finnes i elvene våre og bygge opp moderne finansinstitusjoner som banker og forsikringsselskaper etter nederlands modell. Kobberindustrien vår blomstret og Svalbard var etablert som et drivverdig fangstområde (ogøyene har senere gitt oss mye kull). I tillegg lærte vi sjømannskap fra nederlenderne, og det var etter at hollenderskutene sluttet å komme at vi fant ut at vi kunne frakte våre egne varer. Fra sent på 1600-tallet startet utviklingen som gjorde at Norge utover på 1800-tallet var verdens tredje største skipsfartsasjon. Nederlenderne ga oss altså de nødvendige kunnskapene og insentivene til igjen å begi oss ut på verdenshavene, dog i en litt fredeligere form enn under vikingtiden.

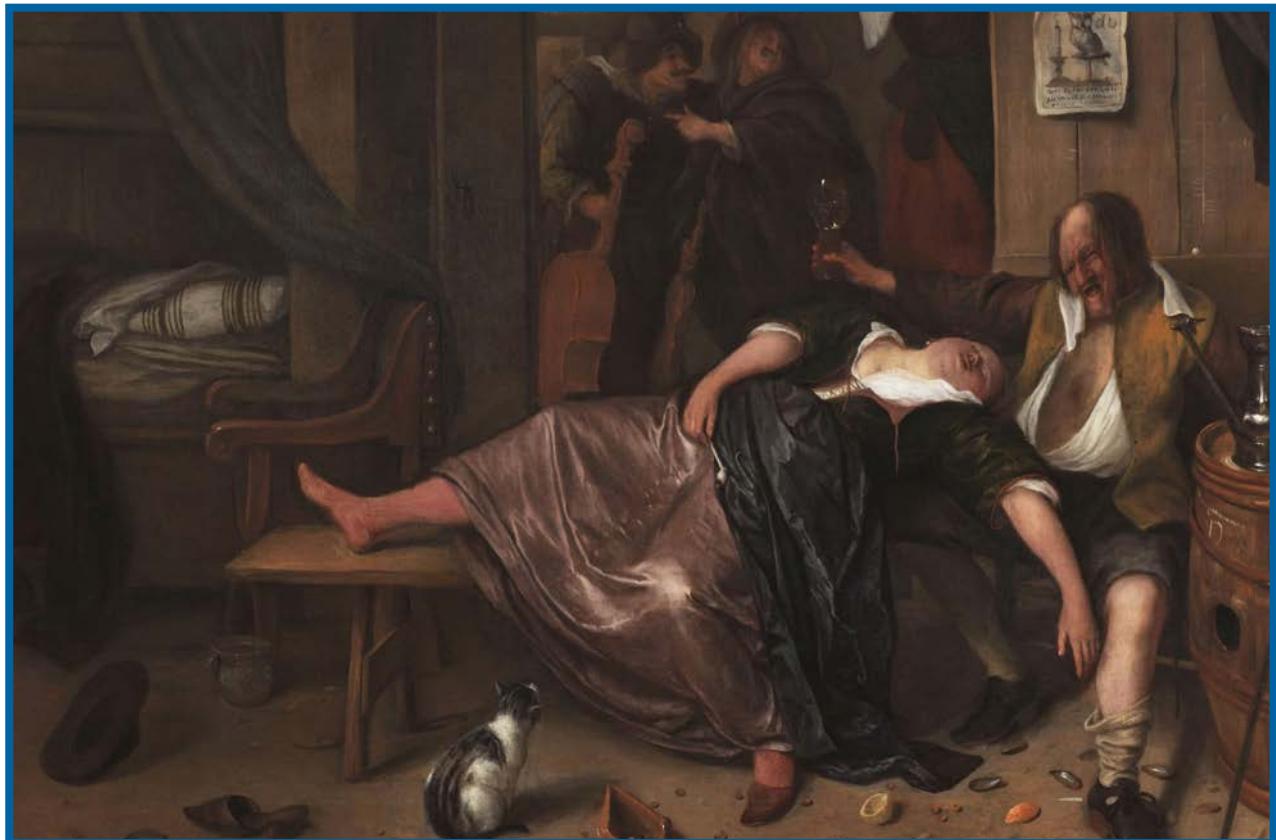
Samtidig er det ingen grunn til å tro at nederlenderne gjorde dette av nestekjærlighet og veldedighet, de tjente helt sikkert mer på dette enn det nordmennene gjorde. Likevel er kontakten Nederland-Norge et godt eksempel på hvordan handel kan tjene begge sider og hvordan markedsstyrte økonomier skaper velstandsutvikling, i det minste hvis partene er noenlunde jevnbyrdige. Denne jevnbyrdigheten kan vi delvis takke danskene for. På tross av alt det negative som var forbundet med å være underlagt et annet land som under dansketiden, så kan vi påstå at vi kom godt ut av det likevel. Sett med dagens øyne.

Et restaurert nederlandsk fartøy ved det maritime museet i Amsterdam. Dette var først og fremst et handelsskip, men på grunn av sjørøveri var det nødvendig å kunne forsøre seg. Legg merke til kanonportene. Kan det ha vært et slikt bevæpnet handelsskip Cort Adeler var kaptein på da han gikk i venetiansk tjeneste?

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvordan klarte nederlenderne å ta opp konkurransen med det tyske Hansaforbundet i Østersjøen?*
2. *Hva var spesielt med det nederlandske samfunnet i forhold til resten av Europa?*
3. *Hvorfor ble tømmer en så viktig eksportvare for Norge?*
4. *Hvordan ble tømmerdriften også opphav til det første norske industrieventyret?*
5. *Hvordan havnet nederlenderne i nordområdene, og hva har det betydd for norsk næringsliv?*
6. *Hva var bakgrunnen for at mange nordmenn utvandret til Nederland, inkludert Cort Adler?*
7. *Hvordan kan hollendertiden også være en årsak til Norges fremvekst som skipsfartsnasjon?*

TIDSLINJE

1440	Nederlandene skaffer seg løyve til å handle med Norge
1579	Nederlandene løsriver seg fra Spania, sju provinser går sammen og danner unionen i Utrecht. Katolikkene i området trekker sørover mot de provinsene av nederlandene som ble dominert av spanjolene, det som i dag er Belgia.
1596	Willem Barentsz oppdager Svalbard. Han er egentlig på leting etter Nordøstpassasjen, men Svalbard viser seg å bli en gullkantet oppdagelse. Det utvikler seg et stort nederlandsk fangstmiljø, og trolig var det nederlenderne som også begynte å overvinstre her og drive helårsfangst.
1602	I Amsterdam grunnlegger lokale handelsborgere Det nederlandske ostindiske kompani, VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie). Dette private aksjeselskapet tjener penger på varefrakt til og fra det fjerne Østen, og blir snart verdens største handelsselskap. Det overskygger totalt det gamle Hansaforbundet. VOC må etterhvert se seg forbigått av et konkurrerende utenlandsk aksjeselskap, Det engelske ostindiske kompani.
1615	Christian IV forsøker å etablere dansk-norsk overherredømme på Svalbard og havområdene rundt.
1637	Slaget ved Lille-Fosen på Nordmøre – nederlandske sjømenn trosser norske tollbetjenter.
1651	En rekke maritime konflikter mellom britene og nederlenderne. Britene vedtar sin Navigation Act, rettet mot nederlenderne. Fra nå kunne ikke lenger nederlenderne selge varer i England eller i engelske kolonier. Britene vinner kampen på lang sikt, og overtar etter hvert nederlandske kolonier flere steder i verden. Deriblant Nieuw Amsterdam (->New York) og Die Kaapstad (->Cape Town).

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p16

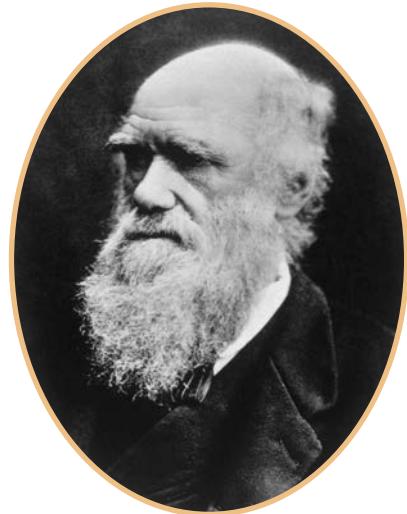
Bilde på forrige side: Utsnitt av maleriet «Het dronken paar» (Det fordrukne paret). Den nederlandske maleren Jan Steen skildret gjerne de mindre gloriøse sidene av 1600-tallssamfunnet. Mennene i bakgrunnen er i ferd med å sikre seg husets verdisaker, mens katten i forgrunnen stiller seg undrende til matmors positur.

TEMA

17

GUD OG DEN VITENSKAPELIGE REVOLUSJON

«Hvis det er så at du nedstammer fra apene ... foretrekker du at det er bestefaren eller bestemoren din som er apekatten?»

Omtrent slik skal biskop Samuel Wilberforce ha ordlagt seg på humoristisk vis i en debatt ved det kjente universitetet Oxford i 1860. Bakgrunnen for debatten var at naturvitenskapsmannen Charles Darwin hadde utgitt boka *Artenes opprinnelse* året før, der han kom med en vitenskapelig forklaring på hvordan livet har utviklet seg fra enkle til avanserte organismer gjennom millioner av år. Boka skapte sterke følelser, noe som også tillot Wilberforce å være morsom på Darwins bekostning. Det kanskje mest opprørende i 1800-tallets England var at Darwin i sin bok antydet at mennesket bare er et dyr og ikke noe mer. Hvordan kan vi tro på nestekjærlighet og høyere moral med et slikt utgangspunkt?

Charles Darwin (1809–1882), foto fra rundt 1880.

Et annet problem var påstanden i Bibelen om at mennesket er skapt i Guds bilde. Dette delte den kristne leiren i to. Noen mente at vi kan ikke både ha utviklet oss fra enkle organismer **og** samtidig være designet med Gud som modell. Andre, slike som Harvard-botanikeren Asa Gray, mente Bibelen og Darwin kunne forenes. Gud hadde skapt oss i sitt bilde, mente han, men da ved å skape en «fabrikk» (den naturlige evolusjon) som sørget for det.

Darwins lære vanskeliggjorde også den religiøse forestillingen om at mennesket har en udødelig sjel som skal stige opp til himmelen. For hvis vi mennesker har felles forfar med aper, så må det også ha eksistert en rekke mellomformer mellom aper og mennesker. På hvilket tidspunkt fikk mennesket sin udødelige sjel, hvilken mellomform var

Bilde på forrige side: Geosentrisk astronomisk kart laget i England rundt 1660.

det som var mer menneske enn ape og «plutselig» fikk sjel? Dette også lar seg løse teologisk, derfor har evolusjonslæren bred støtte i dagens kirke, men det går en linje fra disse diskusjonene og frem til dagens moderne kreasjonister, som helt avviser Darwins evolusjonslære.

Tankefullt, men kanskje ikke sjelfullt?

En annen ting som forskrekket enkelte enda mer, i datidens ekstremt rasistiske samfunn, var at Darwin synliggjorde hvor nært slektskap det var mellom lyshudede europeere og mørkhudede afrikanere. Dette kommer vi tilbake til i kapittel 32, der vi skal ta for oss sosialdarwinisme.

Før og nå

Fra vår ende av den historiske tidslinjen er det vanskelig å forestille seg hvor utenkelige Darwins synspunkter må ha vært for mange. Hvis du er religiøst oppdratt, noe stort sett alle var på denne tiden (inkludert Darwins egen kone), så kastet Darwin rundt på tanker om menneskets spesielle status i skaperverket og kanskje også på vår mulighet for frelse og evig liv!

Et like interessant poeng her, er hva debatten rundt Darwin sier om maktforholdene i samfunnet i England rundt 1860. For riktignok møtte Darwin motstand og trusler, men han kunne fortsette som forsker og han trengte ikke å frykte for sin personlige sikkerhet. Dette skyldtes en utvikling som startet allerede flere hundre år før Darwin. Vi skal i dette

kapitlet se på hvordan renessansen og reformasjonen på 1500-tallet, den vitenskapelige revolusjon på 1600-tallet og opplysningstiden på 1700-tallet beredte veien for en vitenskapsmann som Charles Darwin. For å si det på en annen måte, vi skal se på hvordan kirkens og religionens makt skrumpet inn fra å kunne definere vitenskapens vilkår i 1500-tallets Italia, til å måtte nøye seg med å forsøke å latenterliggjøre sine motstandere i 1800-tallets England. Men like fullt kan det være grunn til å revidere synet på kirkens rolle i denne prosessen. For selv om nevnte Wilberforce var en troens mann, så var han også godt oppdatert om vitenskapelige fremskritt. I likhet med mange andre av kirkens menn. Tidvis har det nok vært slik at tro og kunnskap har vært gjensidig utelukkende størrelser, men for mange i vitenskapens historie har disse to fint latt seg kombinere. I Norge hadde vi eksempelvis de såkalte «potetprestene» på 1700-tallet, som i tillegg til prestegjerningen var opptatt av å bringe kunnskap ut på den norske landsbygda.

Fra en liten til en stor renessanse

Tidlig i middelalderen ble det skrevet mindre enn i tidligere århundrer. Dette skyldes både Vestromerrikets fall og det faktum at Østromerriket var hardt presset økonomisk og militært av perserne og senere araberne. På 800-tallet kom en periode som har blitt betegnet som «den karolingiske renessansen», ved hoffet til Karl den store. Navnet hans på latin er Carolus Magnus, derfor betegnelsen «karolingisk». Keiseren samlet lærde menn rundt seg, og i religionens tjeneste søkte man å gjenopplive Romerrikets gamle kultur og samtidig sikre at alle prester kunne lese og formidle budskapet i latinbibelen. Lese- og skrivekunsten hadde forfalt i århundrene etter Romerrikets fall, selv om man i klostrene rundt omkring hadde en rekke skrivekyndige munker som tok vare på og kopierte gamle manuskripter. Denne renessansen ble kortvarig, og døde ut etter et par generasjoner.

I den langt rikere arabisktalende verden hadde kunnskapsrike mennesker sine miljøer de kunne søke til både i Kairo og

Karl den store hersket over et rike som omfattet mye av dagens Frankrike og Tyskland. Arvtakeren til dette riket ble kalt Det hellige tysk-romerske riket.

Bagdad og de studerte både gresk, romersk, indisk og kinesisk kunnskap.

I 1088 fikk Europa sitt motstykke til de muslimske lærestedene. Da ble Europas eldste universitet grunnlagt i den italienske byen Bologna, der de blant annet studerte og forsket på romerretten og den nyere kristenretten. Dette lærestedet var det første til å ta i bruk ordet «studium» om utdanningsfasen og «universitas» for å beskrive skolen som helhet. Senere dukket det opp godt over 50 tilsvarende institusjoner andre steder i Europa, for eksempel Sorbonne i Frankrike, og Oxford i England. Disse hadde gjerne basis i kloster- og katedralskoler fra før universitetenes tid. I Norge fikk vi ikke vårt første universitet før i 1811.

Universitetet i Bologna.

Allianse mellom tro og forskning

I de første århundrene etter 1088 var kirken veldig komfortabel med det som skjedde på universitetene. Kunnskap om Guds skaperverk måtte være en god ting, å skjonne hvordan Han var til stede i alle ting kunne ikke annet enn å bevise det som sto i Bibelen. I studiet av gamle greske tenkere fant vi også nye innganger til å forstå Guds ord slik de sto nedskrevet i Bibelen. Allerede på 400-tallet hadde den nordafrikanske biskopen og filosofen Augustin brukt Platon for å forsøke å forklare hvordan verden og himmelen kan ses på som del av samme virkelighet, og på 1200-tallet ble italieneren Thomas Aquinas kjent for å bruke Aristoteles for å utvikle det kristne

verdensbildet. Perseren Avicenna hadde gjort det samme med Aristoteles for islam et par hundreår tidligere. De gamle greske filosofitradisjonene var riktignok fortsatt del av det europeiske tankegodset også i de kaotiske hundreårene i tidlig middelalder, men ble aktualisert på ny gjennom oversettelser fra arabisk.

Kunnskap i denne tidlige fasen i Europa dreide seg mye om å finne gullkorn i gamle tekster, lite om målinger, observasjoner og hypoteser som i våre dager. Alt det viktige var allerede oppdaget, het det seg, og det var gjerne formidlet til menneskene i de religiøse og de filosofiske tekstene. I den grad verden var et uforklarlig sted, så skyldtes det rett og slett at menneskene ikke hadde klart å hente ut all kunnskapen som lå i tekstene ennå. Universitetene på denne tiden kunne være arnesteder for intense filosofiske diskusjoner, og var gode steder å utvikle den gamle romerske kunsten å overbevise: retorikk. Diskusjonene foregikk gjerne på et abstrakt plan. En slik disputt skal ha dreid seg om engler: Hvis engler var bare sjel og ikke kropp, hvor mange engler kunne man da anta fikk plass på et knappenålshode?

I moderne tid er det sådd tvil om nettopp denne diskusjonen faktisk ble ført i fullt alvor, om det var en ren øvelse på lavere nivå, eller om det er funnet på av senere skribenter i et forsøk på å latterliggjøre religiøsiteten i middelalderen. Kildenes troverdighet er altså alltid noe historikere må være bevisste på, og det kan tidvis være utfordrende å skille myte fra sannhet spesielt når det gjelder middelalderen.

Trykkekunst og teleskop

Viktig (noen vil si til og med si viktigst) i denne fortellingen er også innføringen av nye teknologier. Trykkekunsten ble oppfunnet av Johann Gutenberg i 1455. Første prosjekt var selvfølgelig å få flere eksemplarer av Bibelen ut til folket, men snart begynte man å trykke bøker og flyveblader med annet innhold. Trykkekunsten fungerte på samme måte

Johann Gutenberg som oppfinner av boktrykkerkunsten er en svært viktig person i fortellingen om starten på den nye tid. Han, og mange andre dyktige håndverkere, skapte innretninger som ikke bare tillot måling og observasjon på et helt annet nivå enn før, men også spredning av denne kunnskapen.

* Mer om dette i tema 18.

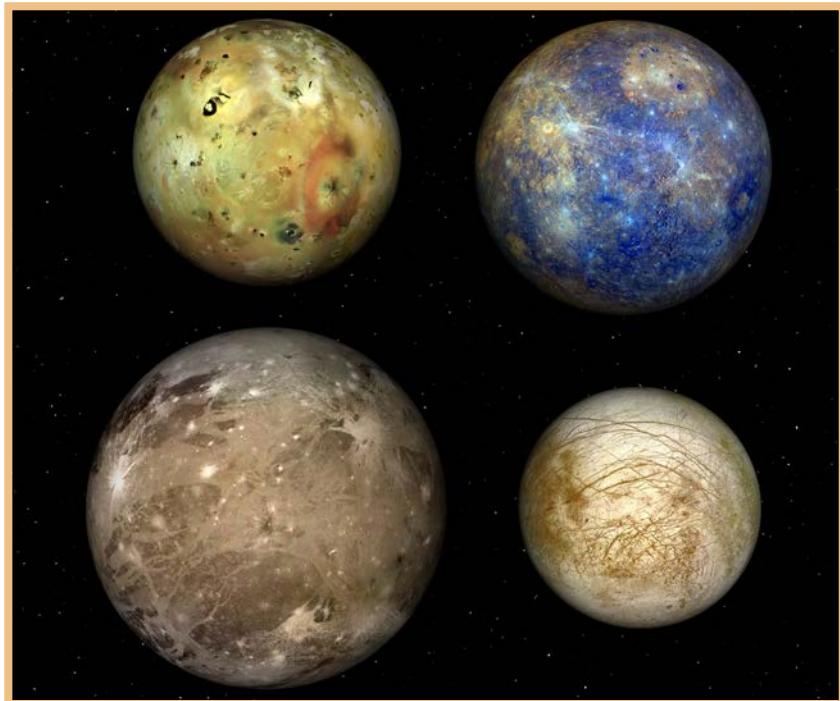
som Internett gjør i våre dager. Den koblet verden sammen. Ideer og tanker gjort av mennesker på ett sted, kunne inspirere mennesker andre steder. Man kunne la seg inspirere av nye religiøse tanker, slik som med Luthers kritikk av pavekirken*, men også av det vi i dag ville kalle teknologiske og vitenskapelige ideer.

Teleskop

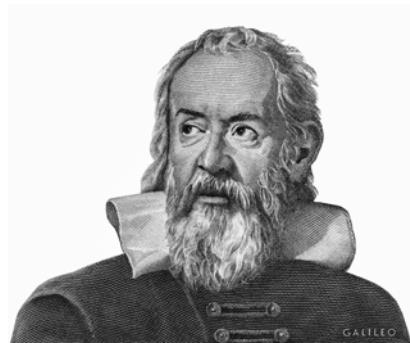
Det var akkurat det som skjedde i 1609. Italieneren Galileo Galilei fikk nyss om hvordan en nederlandsk brillemaker ved navn Hans Lipperhey hadde satt sammen linser i et rør, og skapt teleskopet. Galileo klarte å forbedre oppfinnelsen, med 30 gangers forstørrelse på teleskopet kunne han studere sola, månen, og planeter i solsystemet på et detaljnivå som ingen andre hadde gjort før ham. Han oppdaget blant annet kratre på månen og de fire største månene rundt Jupiter (de som kalles *de galileiske månene*). Han sjokkerte menneskene i sin samtid ved å fastslå at sola hadde flekker – en oppdagelse som krevde at han studerte soloverflaten direkte og som nesten kostet ham synet. På denne tiden tenkte man seg at oppå himmelen fikk man innblikk i Guds perfekte rike langt vekk fra Jorda. Det var jo også hit den kristne sjel skulle reise etter døden, i betydningen «komme til himmelen».

Planeten Jupiter har i moderne tid vist seg å ha veldig mange måner (79 var tallet i mars 2021), og Galileo oppdaget fire av dem allerede på 1600-tallet: Io, Callisto, Ganymedes og Europa. Av den grunn omtales disse gjerne som «*de galileiske månene*».

Galileos observasjoner tydet på at det slett ikke var Guds perfekte rike han tittet inn i, men objekter som i større eller mindre grad minnet om jorda. Således bidro han til det vitenskapelige arbeidet med å skape en ny forståelse av verdensrommet, et arbeid som var påbegynt av astronomen Nikolaj Kopernikus 50 år tidligere. Kopernikus hadde laget en alternativ regnemodell der hypotesen var at Jorda går rundt Sola og ikke omvendt. En hypotese som var i strid med de gamle, greske kildene fra oldtiden.

En rekke personer bidro i dette nybrottsarbeidet, deriblant dansken Tyco Brahe, tyskeren Johannes Kepler og engelskmannen Isaac Newton. Fra hver sin kant av Europa og over et par hundre år kunne de utvide hverandres modeller. Først på 1700-tallet var de vitenskapelige forklaringene solide nok til å forklare og forsøre den heliosentriske hypotesen til Kopernikus.

Galileo Galilei

Vitenskap under press

Galileis arbeid var en tilnærming til det vi i dag kjenner som den vitenskapelige metoden. Denne metoden innebærer at vi observerer eller måler et eller annet, at vi lager teorier om hvordan disse observasjonene henger sammen med det vi vet fra før, og at vi deretter forsøker å bevise eller motbevise disse teoriene gjennom nye observasjoner. Metoden var ikke ny, men med nye tekniske hjelpemidler som eksempelvis teleskopet fikk man mye større muligheter til å benytte metoden. Den har sin parallel i den kildekritiske metoden som ble utviklet innenfor bibeltolkning på 1500-tallet.

På dette tidspunktet hadde den katolske kirken begynt å slå hardt ned på stemmer som åpenbart gikk mot det kirken sto for. Dette skyldes delvis kampen mot den protestantiske troen som bredde om seg i Europa, noe som førte til brenning og forfølgelse av annerledestroende fra begge sider i den religiøse striden*, men trolig også den økende forståelsen av at kritisk tenkning i seg selv kunne være skadelig for troen.

* Mer om dette i tema 18.

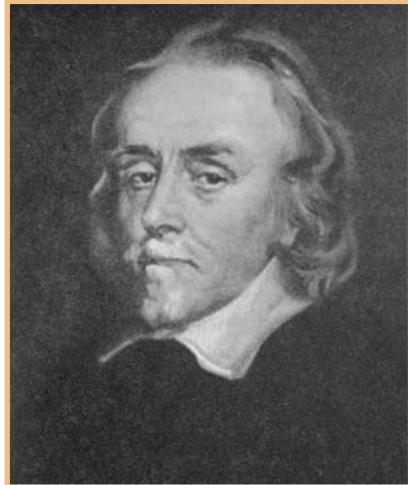
Vi kan kanskje si at dette representerte starten på bruddet mellom troens og vitenskapens menn, for Galilei ble tvunget til å trekke teoriene sine tilbake. I en alder av 69 år ble han anklaget for kjetteri av pavekirken. Motivet for anklagen er ikke nødvendigvis så klar som at tro sto mot vitenskap, slik det har vært vanlig å fremstille historien som. Den gjenstri-dige Galileo hadde i et nylig utgitt skrift fremstilt paven som idiot. I tillegg kritiserte kirken metoden hans. Det er i det minste sikkert at Galilei trakk tilbake sine konklusjoner. At han ble truet med tortur, er trolig en myte.

Torturinstrumenter brukt i middelalderen og renessansen av vanlige domstoler. De kirkelige domstolene hadde forbud mot spill av blod, derfor ble det her i stedet brukt strekkbenker og varianter av waterboarding.

Harvey og blodomløpet

Tyngdepunktet for økonomi og entreprenørskap i Europa flyttet seg nå nordover og vestover. Og med det, den vitenskapelige stafettpinnen. For det hadde seg slik at ved Universitet i Padova, der Galilei var en av professorene, befant det seg en engelsk medisinerstudent ved navn William Harvey. Vel hjemme i England tittet han motsatt vei av Galilei, innover i menneskekroppen. Ved å disseker lik oppdaget han blodomløpet (det finnes også kilder som sier at dette ble oppdaget av muslimske forskere allerede på 1300-tallet), og ble en av de første til å innse at kroppen i det hele tatt har en indre mekanikk. England produserte mange fremragende forskere på denne tiden, noe som må ha betydd at den kritiske tanke hadde en høyere status der enn eksempelvis i Italia, hvor den katolske kirke nå hadde satt opp en liste over bøker med forbudt kunnskap. Isaac Newton er kanskje den fremste av disse engelske vitenskapsmennene. Hans lover for bevegelse er på mange måter basis for fysikken også i

William Harvey

dag. Svensken Carl von Linné representerte på 1700-tallet kanskje den siste spikeren i kista for den oldtidskunnen som hadde blitt bevart og videreført gjennom middelalderen. Mens Kopernikus, Galilei og Newton var med på å omdanne astronomien, og Harvey avmystifiserte hva som befant seg inne i kroppen, så definerte von Linné en ny måte å organisere hele den levende verden på. Dette er det systemet vi bruker i dag, med flora og fauna og hovedklasser og underklasser. Denne svensken er det vi kan kalte taksonomiens far, altså den som kategoriserte alt liv. Det forrige systemet for inndeling av den levende verden var blitt laget av Aristoteles, som naturvitenskapsmann hadde altså denne grekeren en innflytelse som varte mer enn 2000 år etter sin død.

Charles Darwins ettermåle

Men om det gresk-kristne verdensbildet gradvis ble utfordret og erstattet fra 1500-tallet av, så skulle det gå et stykke inn på 1800-tallet før det vi kan kalte dagens balanse mellom vitenskap og kristendom oppsto. Balansen mellom hva vi mennesker mener vi kan vite noe om, og hva vi må overlate til troen. Charles Darwins bokutgivelse i 1859 er trolig en av de viktigste hendelsene i vitenskapshistorien, fordi den setter oss i stand til å forstå og forutse prosesser i den biologiske verden på en helt annen måte enn man kunne før dette banebrytende arbeidet. Den gjør det mulig å forklare hvorfor vi er omgitt av myriader av dyre- og plantearter, og hvorfor det stadig oppstår nye sykdommer, eksempelvis Covid-19 i 2020. Darwins evolusjonsteori er riktignok blitt justert og forbredt en rekke ganger, blant annet visste vi lite om gener og arvemateriale på 1800-tallet, men den er aldri blitt falsifisert.

Darwin observerte at fugler kunne ha mange forskjellige typer nebb, og slo fast at dette skyldtes områdene de hadde slått seg ned på og hva slags mat som var tilgjengelig der.

Den vitenskapelige utviklingen vi har beskrevet har utvilsomt også gjort noe med vår religiøsitet, hvordan vi ser på oss selv og på verdien av å tro. Pendelen har svingt fram og tilbake flere ganger. Under de mest religionskritiske fasene av opplysningstiden, spesielt den franske revolusjon, tenkte de ledende revolusjonære at religion var undertrykkende

og måtte avskaffes. Katedralen Notre-Dame ble i noen år omgjort til et tempel for fornuftens sake, og tenkere som Karl Marx og Friedrich Nietzsche mente på 1800-tallet å kunne fastslå at «religion er opium for folket» og «Gud er død». I dag har kanskje pendelen svingt litt tilbake mange steder i verden, for mange er religion blitt noe trygt og forutsigbart i en verden av endring. Historikere har også revurdert noen forestillinger om kirkens negative rolle i utviklingen av moderne vitenskap. Oppsto den på tross av eller på grunn av kirken, eller er sannheten et sted midt i mellom, der kirken på noen områder var en viktig støttespiller for utviklingen?

I dagens Norge er statskirken avskaffet, det skjedde i 2012, og kun et mindretall av nordmenn har en tro som preger hverdagen deres. Men tradisjonene fra kristentiden finnes, slik som jul og påske, og stadig foregår det diskusjoner om hva som er innholdet i «de norske verdiene». Hvor mye kan vi takke kristenheten for – altså de kristne verdiene innført fra Olav den helliges tid – og hvor mye har vi fra de mer sekulære tradisjonene som utviklet seg i Vesten fra renessansen av?

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvorfor var det sjokkerende i 1800-tallets England da Charles Darwin påsto at mennesket bare er et dyr?*
2. *På hvilken måte kan vi si at kirken bidro til utviklingen av moderne vitenskap, og på hvilken måte kan vi si at den var til hinder?*
3. *Hvorfor var trykkekunsten viktige for naturvitenskapen?*
4. *Hva gikk hypotesen til Kopernikus ut på?*
5. *Hva var det Galileo Galilei observerte, og hvorfor var dette overraskende?*

RESSURSER TIL TEMAET

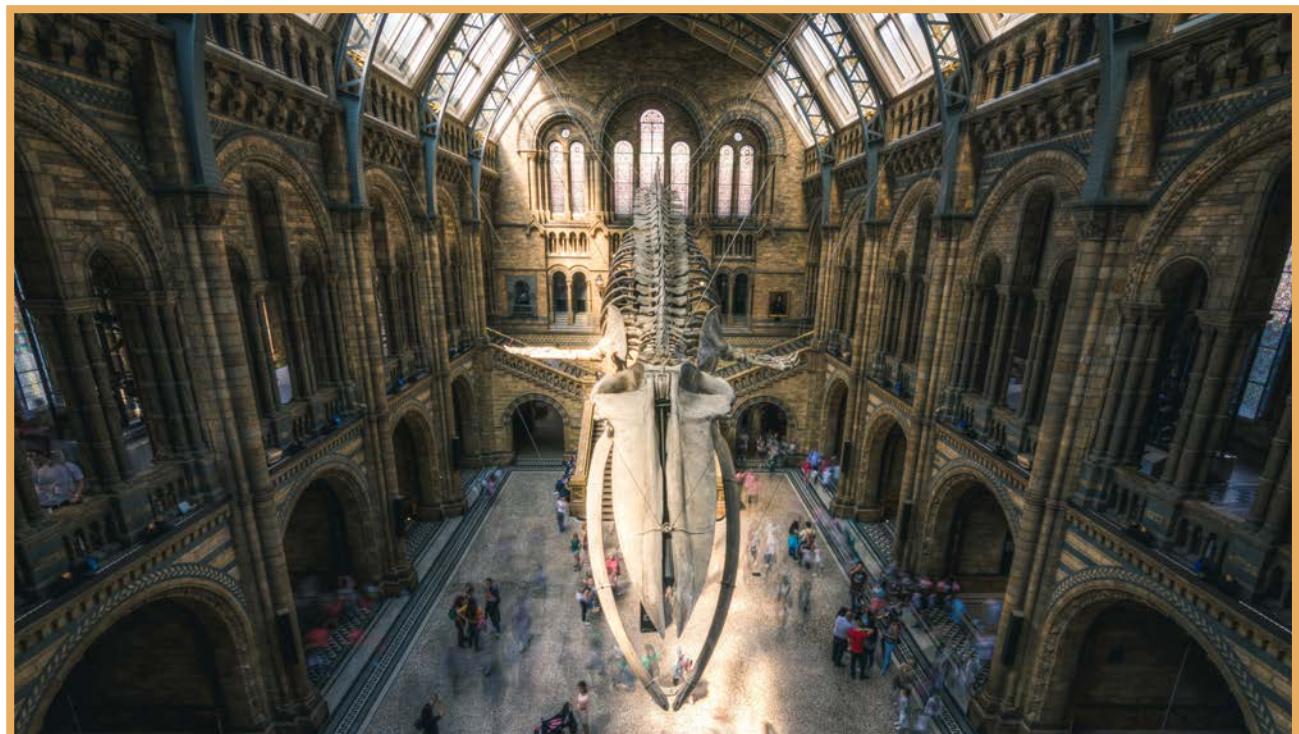
- www.historiepatvers.no/p17

TIDSLINJE

14–1600-tallet	Renessansen. Denne starter i de italienske bystatene, og kjennetegnes blant annet av en økende interesse for gamle greske og romerske tekster. Det foregår en økende bevissthet om at Bibelen er skrevet av mennesker, og med feilkilder.
1517–1648	Reformasjonen og en påfølgende periode med voldelige, religiøse motsetninger i Europa*.
15–1600-tallet	Den vitenskapelige revolusjon. Innledet i Italia, videreført nord og vest i Europa.
1700-tallet	Opplysningsstiden. Nye politiske tanker oppstår, om kraften i utdanning og opplysning, frihet og likeverd. Gir seg blant annet utslag i de store politiske revolusjoner: Amerika 1776, Frankrike 1789 – og Norge 1814.
1859	Charles Darwin utgir <i>Artenes opprinnelse</i> (originaltittel: «On the Origin of Species by Means of Natural Selection»). Den dag i dag er det fortsatt motstand i noen religiøse kretser mot teorien, men i moderne vitenskap er den en av grunnsteinene. Evolusjonsprinsippene til Darwin benyttes ikke bare i biologien, men også i humanistiske vitenskaper som historie og psykologi.

* Mer om dette i tema 18.

Hvalene er etterkommere av dyr som har levd på land. Ute i havet igjen beholdt de lungene og behovet for å trekke inn luft over vann, men ble også enormt store. Med Darwin ble det mulig å forklare hvordan den prosessen kunne ha foregått. Her er et blåhvalskjelett i Natural History Museum i London.

TEMA 18

TRO KAN BÅDE
SAMLE OG SPLITTE

Religionskonflikter fra
korstogene og fremover

Religion kan få fram det beste og det verste i mennesker. Det har alltid vært prester som har stått på de undertryktes og fattiges side, som de katolske prestene som sto opp mot militærdiktaturer i Sør-Amerika på 1900-tallet og ble fengslet og henrettet for det. Velkjent er også pave Johannes Paul 2.s viktige støtte til det polske folket i deres kamp mot det undertrykkende kommuniststyret på 1980-tallet. Terroren som skjedde i USA 9. september 2001 brakte flere av verdens religiøse ledere sammen i en felles fordømmelse av angrepene, både kristne, jødiske og muslimske. Religion kan være et instrument for å skape fred og påpeke urettferdighet, men det kan dessverre også være instrument for konflikt. Enten som direkte årsak, eller som en faktor som akselererer og forsterker motsetningene.

Den muslimske sjia-sunni-splitelsen kan forklare en del av det som skjer i Midtøsten, og på Balkan har kombinasjonen av katolsk kristendom, ortodoks kristendom og islam vist seg å være en eksplosiv blanding. For eksempel under borgerkrigene som rev opp det tidligere Jugoslavia på 1990-tallet.

Også protestantisk kristendom har vært kilde til konflikter i moderne tid, med Nord-Irland som det nærmeste eksempelet. Nord-Irland gjennomlevde urolighetene som blir kalt *The Troubles* på 1970–1990-tallet, og selv den dag i dag er det skarpt skille mellom protestanter og katolikker i Nord-Irlands hovedstad Belfast. Fortsatt feirer de ekstreme på begge sider overgrepene mot motparten, og de feirer det åpenlyst. Dette samtidig som de moderate på begge sider innser at den eneste veien fremover er å finne måter å leve sammen i fred på.

Statue av Johannes Paul 2. og president Ronald Reagan i Gdansk, allierte i kampen mot kommunismen.

Bilde på forrige side: Glassmaleri fra katedralen i Brussel, med motiv fra det første korstog.

Det har vært relativt rolig mellom katolikker og protestanter i Nord-Irland siden fredsavtalen ble fremforhandlet i 1998. Både den katolske og den protestantiske kirken var initiativtagere til fredsprosessen. Men fortsatt finnes det områder i Belfast der du helst ikke ferdes hvis du er katolikk (og omvendt). I Shankhill Road dyrkes fremdeles minnet om Stephen McKeag, en protestantisk høyreekstremist som er knyttet til mange drap på katolikker. Å ha ham på veggen blir nesten som om noen i Norge skulle ha hengt opp bilder av Utøya-terroristen utenfor huset sitt. Slike provokasjoner er helt utenkelige i Norge, men altså ikke i Nord-Irland. Foreløpig. Dette fotografiet er fra 2019.

Alle har ekstremister

På samme måte som religion kan få fram det beste og det verste i mennesker, så kan vi også snu på det, og si at mennesker også står fritt til å få fram det beste og det verste i religioner. Alle de hellige skrifter har tekstoppassasjer som kan tilpasses den tolkningen av religionen du måtte ønske, enten du prediker fred og toleranse eller forfølgelse og folkemord. På kristen side har vi for eksempel The Lord's Resistance Army i Uganda, som bruker religionen som begrunnelse for å rekruttere barnesoldater. Eller Utøya-terroristen, som hevdet å stå for konservative, kristne verdier. På den muslimske siden har man grupper som IS, Boko Haram, Taliban, Al-Shabab og Al-Quaida. Det finnes også ekstremistgrupper blant hinduer, jøder og buddhister, selv om disse ikke får like stor oppmerksomhet her i Vesten.

I dette temakapitlet skal vi se på hvordan religionene har levd med hverandre fra 1095 til 1648, ved å studere tre viktige hendelser i historien: korstogstiden, Luthers reformasjon og den siste store religionskrigen i Europa, Trettiårskrigen. Samtidig stiller vi spørsmålet om hva det er som skaper ekstremister, i hvilke situasjoner er det religioner bringer ut det verste i mennesker og mennesker bringer ut det verste i religioner?

Korstogstiden

«Et avskyelig folk, et folk som er helt fremmed for Gud, har overtatt det landet som tilhører de kristne.» Slike og liknende formuleringer var det pave Urban 2. skal ha brukt da han var på foredragsturné høsten 1095 i det som i dag er Frankrike.

Jerusalem, den hellige by, hadde på det tidspunktet vært under arabisk kontroll i mer enn fire hundre år. Østromerriket – kristenverdenens utpost mot øst – var under press fra flere kanter, også fra muslimske stater. Paven reiste rundt for å samle støtte til en idé om å forene kristenverdenens krefter til et korstog for å befri det hellige land, og han lyktes over all forventning med å piske opp raseriet.

På vårparten i 1096 startet titusenvis av riddere og andre troende marsjen mot det hellige land mer enn 2000 km unna. Flere hadde også med seg familiene sine, og det var åpenbart at mange så på dette som en vandring i troens tjeneste. Eventyrlyst må også ha vært en viktig motivasjonsfaktor. Det er anslått at så mange som 75 prosent av disse korsfarerne døde på veien, av sult, sykdom og kamphandlinger. Likevel klarte de å innta Jerusalem etter en kort beleiring sommeren 1099.

Gamlebyen i Jerusalem, omgitt av bymur. Damaskusporten i forgrunnen (altså den porten du går ut gjennom hvis du vil ferdes i retning Damaskus).

Drap i Jesu navn

Dagene etter ble tusenvis av muslimer ble massakrert i byen, samt jøder og til og med kristne som bodde der. Byen ble plyndret for verdier, slik det var vanlig etter beleiringer av byer, så det var åpenbart ikke bare fromme kristne som var del av følget. Etterpå samlet korsfarerne seg ved det de mente var Jesu grav, mange av dem dryppende av blod fra sine ofre, «gråtende av glede» over at den hellige by igjen var fri.

Det er fra denne tiden forestillingen om *hellig krig* oppsto blant de kristne. Fra tidligere kjenner vi til at muslimenes jihad-begrep kunne mobilisere til kampvilje, men nå ble *Deus vult* («Gud vil det» på latin) et like potent middel i kampen på kristen side.

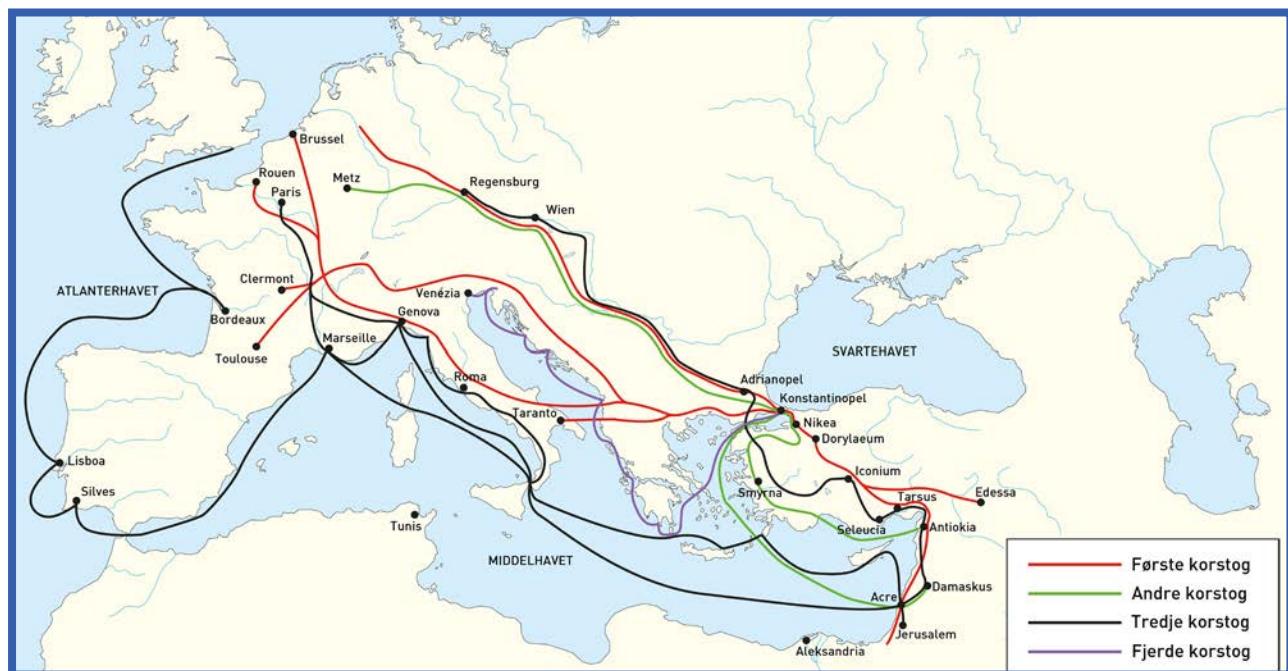
Jesus befalte å vende det andre kinn til, men allerede noen hundreår etter hans død – på det tidspunktet kristendommen var blitt statsreligion i Romerriket, snakket biskop Augustin om «rettferdig krig». Krig kunne forsvaras som etisk riktig hvis det var snakk om forsvar eller å gjenopprette urett. Kristendommen var i ferd med å tilpasse seg, fra å være en tro for de undertrykte og de forfulgte, til å være statsbærende. I utgangspunktet var dette viktige bidrag til en politisk-filosofisk debatt som i moderne tid har ført til traktater som Genèvekonvensjonen, der det defineres hva som ikke under noen omstendighet er tillatt i krig. Men frem mot korstogstiden ble også begrepet «hellig krig» introdusert i kristenheten, dette er ytterligere en omdreining i forhold til «rettferdig krig». Med hellig krig blir det å drepe vanlig en handling som kan rettferdiggjøres på visse vilkår, og det var derfor ridderne i 1099 kunne samles rundt Jesu grav og tenke at ikke bare hadde de kjempet for troen, de var på vei mot evig frlse.

Veien mot korstogene

Det var Karl den store (Charlemagne) som hadde innledet denne mest voldelige delen av kristentiden noen hundreår før, da han tvangskristnet germanske stammer som sto imot

ham. Budskapet var Kristus eller døden. I år 782 henrettet han 4500 stammemedlemmer som nektet å la seg kristne, i hendelsen som er kjent som *Massakren i Verden*. Dette dreide seg nok like mye om å avkreve lydighet som en ren tanke om å spre troen, men her ser vi hvordan tro har blitt del av maktpolitikken. Senere fulgte blant annet norske konger som Olav Tryggvason og Olav den hellige opp sitt kristningsprosjekt i nord med tildels voldelig misjonering.

Så kom pave Urban med sin plan i 1095. Det første korstoget ble fulgt opp av mange senere hærtokter i troens tjeneste, enten for å støtte opp om erobringene som ble gjort i 1096–99, eller rettet mot andre steder i Europa. Ordenen som kalte seg de teutonske ridderne, og som hadde base i dagens Tyskland, kalte det også korstog når de spredde kristendommen østover rundt Østersjøen med sverdet i hånd.

Oversikt over de fire viktigste korstogene. Legg merke til at det bare var det første korstoget som kom til Jerusalem. Det fjerde korstoget endte opp med å bli et rent militærtøkt under ledelse av den maktige bystaten Venezia, rettet mot Konstantinopel selv. Et av mange eksempler i historien på hvordan religiøse, økonomiske og politiske motiver blandes sammen, i tilfellet det fjerde korstog var det en kristen stat som angrep en annen kristen stat.

I 1187 falt Jerusalem tilbake på muslimske hender, og den siste korsfarerbyen – Acre – falt litt over hundre år senere. Sultanen som sto bak gjenerobringen av den hellige by, mannen vi i vest kjenner som Saladin, er blitt stående som et frihetssymbol i den muslimske verden. Han blir tidvis fremstilt som mer human enn sine kristne motparter, men også Saladin massakrerte motstandere.

Acre ligger i Israel, og heter i dag Akko.

Etter dette ble korstogstiden liggende i mørke i mange hundre år, som et eksempel på noen av de mange sammenstøtene mellom kristne og muslimer. Men i moderne tid har begrepet blitt gjenopplivet. Først da britiske styrker inntok Jerusalem i 1917, som del av kampene mot Det osmanske riket under første verdenskrig. Og deretter da franske styrker inntok Damaskus noen år senere. Den franske generalen Henri Goraud skal ha oppsøkt Saladins grav i byen, og triumferende erklært at «Saladin, nous voilà» (Saladin, vi er tilbake).

De nye korsfarerne

Senere har islamistiske terrorister innsett propagandaverdien i dette, den tilsynelatende gjenopptagelsen av korstogene, for å appellere til mer moderate muslimer. Ved å slåss mot amerikanske soldater, så påstår de at de egentlig bare kjemper mot en ny bølle av korsfarere. En bølle av korsfarere som, ifølge islamistene, oppfører seg på akkurat samme måte som

de som inntok Jerusalem i 1099, de som massakrerte i Jesu navn. Vestlige lands politikere har blitt bevisst hvor giftig korstogsbegrepet er, spesielt etter at USA-s president George W. Bush kom i skade i 2001 for å kalle krigen mot terror et «korstog». Han mente det trolig mest billedlig. I vest har det lenge eksistert en idé om at korsfarere er – og var – samvitighetsfulle mennesker som ofrer seg for en god sak, mens i øst har det vært motsatt. I europeisk politikk er det bare på ytre høyre fløy, blant ekstremistene, at korsfarerbegrepet nå har en heroisk klang.

Slik ser vi at fanatikere fra ni hundre år tilbake igjen har gjenklang bare hos nåtidens fanatikere. Heldigvis, men samtidig illevarslende.

Motiver for korstogene

Pave Urbans formaninger til kamp kom i en periode i Europas historie med mange småkriger og en befolkning som utøvde og opplevde mye vold. Føydaltidens Europa var intet fredelig sted*. Ved å fortelle riddere at de kunne komme til himmelen ved å gjøre det de var gode på, nemlig å drepe og skade, så klarte han å oppfylle målet sitt om å kaste muslimerne ut av den hellige by.

* Mer om føydaltid i tema 9.

Etterpå kan Europa ha vært et fredeligere sted i en periode, men vi vet lite om hva som skjedde når korsfarerne kom hjem igjen. Kanskje var de like redde for sine «fremmedkri- gere» som vi er i våre dager?

Kampen mellom katolikker og protestanter

Korstogene er et eksempel på konflikt mellom religioner, og de har det har vært mange av. Religionene har også innad vært utsatt for maktkamper som har blusset opp i åpen konflikt. Splittelsen mellom sjiaene og sunniene er et eksempel fra islamsk historie.

Martin Luther (1483–1546).

For Europas del startet en slik periode med indre uro i 1517. Dette var året da tyskeren Martin Luther stilte seg i spissen for et åndelig opprør mot pavekirken i Roma. Han kritiserte kirken for mange ting, deriblant den utbredte korruptionen blant prester, biskoper og kardinaler. Ikke engang Guds representant på jorda unnslapp Luthers kritikk. Den samtidige pave Alexander 6. var ikke kjent for å etterleve de kristelige forbud verken mot luksus, horeri eller drukkenskap. Luther reagerte spesielt på at man kunne kjøpe seg frlse gjennom såkalte avlatsbrev, og mente at menneskene måtte finne tilbake til den sanne tro ved å lese skriften alene og rense vekk alle tradisjonene som gjennom århundrene hadde vokst fram i kirken og som ikke hadde støtte i Bibelen. Frelsen var en sak først og fremst mellom den enkelte og Gud, mente han, og måtte baseres på tro. Ikke på ytre pomp og prakt og handlinger uten innhold.

Teknologien hjalp Luther

Luthers ord appellerte til den jevne troende, blant annet på grunn av sin kritikk av eliten. Trolig ville den mektige katolske kirken ha kunnet knuse motstanden ganske enkelt, slik den hadde gjort med mange kjetterske bevegelser tidligere. Men med Luther ble det annerledes. En ting var at tankene hans ikke kunne ties i hjel, noe som hadde vært en effektiv strategi tidligere. Trykktekunsten var oppfunnet, og tankene til Luther og hans likesinnede ble raskt spredd over hele Europa via flygeblader, hefter og bøker. I tillegg kom det faktum at kritikken av pavekirken passet godt for en rekke av Europas herskere, særlig i Europas ytterkanter. Ved å bryte med pavekirken og opprette sine egne lutheranske (protestantiske) statskirker, samlet de ikke bare mer makt i egne hender. De kunne også fritt forsyne seg av kirkens bygninger, landeiendommer, formue og inntekter. Dette skjedde i mange tyske delstater, og i hele Skandinavia. Danmark-Norge løsrev seg fra paven i Roma med reformasjonen i 1536. At England også løsrev seg fra pavekirken, skyldes nok mer personligheten til kong Henrik 8. og mindre Luth-

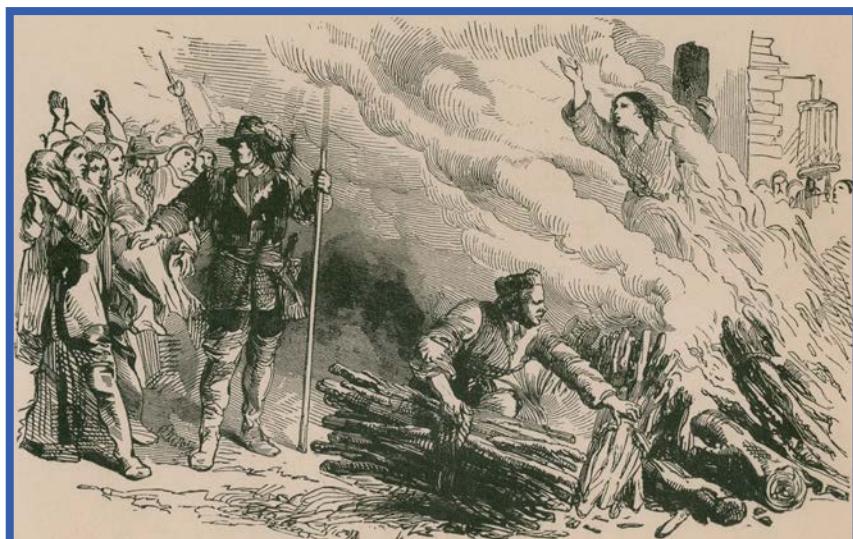
ers egne ord. Henrik 8. ville skille seg fra sin daværende dronning, men paven sa nei. Henrik 8. svarte med å grunnlegge den anglikanske kirken, med samme resultat som i andre land med utbrytertrang: Kirken ble nasjonalisert og underlagt tronen. Den engelske tronens inntekter skal ha doblet seg som følge av dette, så Henriks ekteskapskrangel med paven kan like gjerne ha hatt økonomiske motiver.

Motreformasjonen starter

Etter en periode med uro i Europa, der katolske og protestantiske stater stadig havnet på hver sin side i konflikter, førte freden i Augsburg i 1555 til at man fant fram til en midlertidig balanse. Der ble man enige om at hver enkelt statsleder sto fritt til å definere trosretningen i sin stat, det var altså ikke mulig for keiser eller pave å blande seg inn. Men den katolske kirken kom etter hvert på offensiven. De forbød avlatshandelen, og utdannet prester som var spesielt godt trent på å argumentere mot den lutheranske versjonen av troen. Dette var de vi kjenner som *jesuittene*. Kampen ble nå altså ført også på det intellektuelle planet. I ettertid har denne bevegelsen fått navnet *motreformasjonen*. Begrepet *propaganda* oppsto, i betydningen «spredning». Termen er oppkalt etter pavekirkens misjonsorganisasjon *Congregatio de Propaganda Fide*, «Ordenen for troens utbredelse».

Henrik 8. av England, slik han er gjengitt på Madame Tussauds voksmuseum i London.

Heksebrann og forfølgelse av annerledestroende er mer vanlig i perioder med religiøse konflikter, enten det er konflikter mellom religioner eller mellom trosretninger innenfor samme religion.

Protestantisme er en samlebetegnelse på alle kirker som sto mot pavekirken, deriblant lutheranerne, og rivaliseringen mellom den og katolismen foregikk både med gulrot og pisk. For innad i de protestantiske og katolske områdene blusset nå heksebålene opp for alvor, man tillot ikke annerledestenkere i rekkene når Europa var så splittet som nå. Den katolske siden hadde sin fryktede inkvisisjon, men heksebålene brant faktisk enda oftere på protestantisk enn på katolsk side. I Norge ble det brent hundrevis av mennesker på denne tiden. Anne Pedersdotter, enken etter den bergenske presten Absalon Pedersson Beyer, var bare én av dem som ble drept i disse forfølgelsene.

Krig i tretti år

I 1618 brøt det ut ny krig. Først dreide seg det seg kun om én katolsk hersker som ville knuse en protestantisk bevegelse i Praha, den vi kjenner som husitterbevegelsen, men så ble stormaktene trukket inn etter tur. Kampene foregikk i tretti år, mest i de tyske områdene, og snart dreide krigen seg like mye om maktpolitikk som om religion. Et symptom på dette var at protestantiske Sverige i de siste ti årene av krigen kjempet side om side med det katolske Frankrike.

I 1648 kom de endelig frem til en fredsavtale. Den ble skrevet under i tyske Westfalen, i et av de områdene som var hardest rammet av krigen. Det var nettopp med denne fredsavtalet at fundamentet for det moderne Europa ble dannet, gjennom stater som gjensidig aksepterte hverandres eksistens ved å skrive under på samme papirbit. Her ble også dagens balanse mellom katolisisme og protestantisme etablert.

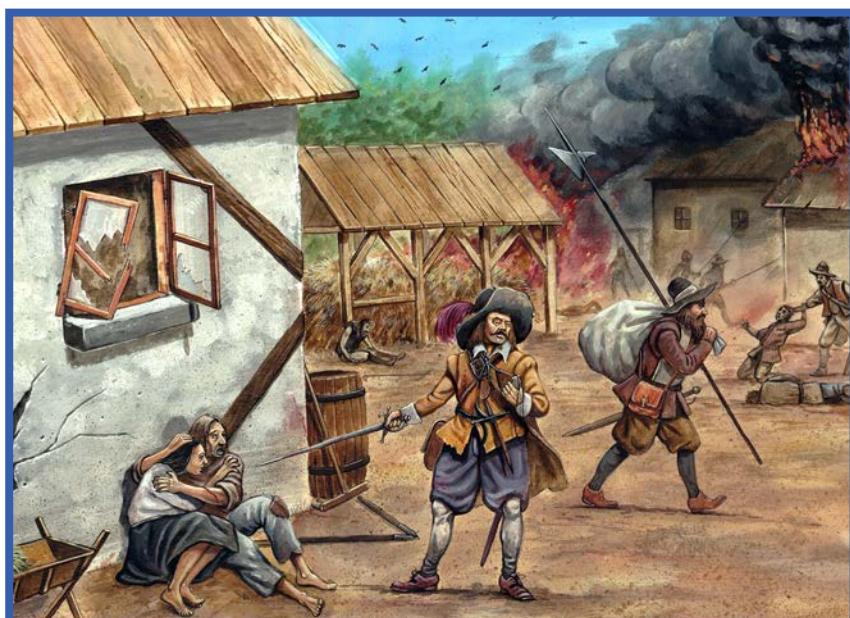
Europa har ikke siden opplevd storkriger der religionen har spilt den utløsende rollen, men mistenksomheten mellom katolikker og protestanter har fortsatt å leve videre. I Norge valgte vi for eksempel å forby jesuitter og jøder tilgang til landet i grunnloven av 1814. Basisen for dette var trettiårskrigen fra 1618 til 1648 og andre hendelser som strakte seg helt tilbake til 1517.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Gi eksempel på noen ekstremistbevegelser og hva de står for?
2. Hva kan ha vært motivene til pave Urban for å mane til korstog?
3. Hva skiller rettferdig krig fra hellig krig, innholdsmessig?
4. Hva kan være årsaker til at kristendommen gikk fra å være pasifistreligion til å bli krigerreligion?
5. Hvilken effekt har korstogstiden i våre dager?
6. Hva var Luthers kritikk av pavekirken?
7. På hvilken måte spredde Luthers idéer seg, og hva kan være årsaker til at de ble populære blant folket og blant herskere?

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p18

Trettiårskrigen ble for en stor del utkjempet på tysk territorium, og soldatene skaffet seg vanligvis sine forsyninger gjennom å plyndre lokalbefolkningen. Etter freden i 1648 tok det adskillige tiår før de tyske statene kom seg på beina igjen, og dette kan også være en forklaring på hvorfor ikke Tyskland ble samlet før i 1871.

TIDSLINJE

782	Karl den store massakrerer 4500 hedenske germanere etter et opprør.
1095	Pave Urban 2 maner til korstog.
1099	Det første korstog inntar Jerusalem.
1187	Saladin erobrer korsfarerstaten Jerusalem
1291	Muslimene vinner kampen om Acre (dagens Akko). Korstogstiden er over.
1517	Martin Luther kritiserer pavekirken, med sine 95 berømte teser på kirkedøra i Wittenberg.
1648	Trettiårskrigen ender med freden i Westfalen.
1917	Jerusalem igjen på kristne hender, vestlige nyhetsmedier knytter det til korsfarertiden.
2001	Krig mot terror begynner, islamister får gjenklang i Midtøsten for at korsfarerne nå er tilbake.

Det er først med moderne historieforskning at vi har tatt et ordentlig oppgjør med korsfarertiden og konsekvensene av den. Dette idylliserende bildet ble malt Jean-Victor Schnetz i 1841, og forestiller korsfarere som har inntatt Jerusalem i det første korstog.

I 2013 erklærte den islamske staten (IS) seg som selvstendig kalifat. Den ble ikke anerkjent av noen andre nasjoner, men kontrollerte på et tidspunkt store deler av Syria og Irak, deriblant store byer som Raqqa og Mosul.

Monument i Londonderry til minne om fredsavtalen i Nord-Irland fra 1998: «Hands Across The Divide».

TEMA 19

FRA JORDBRUKS- TIL INDUSTRISAMFUNN

Den mest betydningsfulle
overgangen i verdenshistorien?

Hør teksten

Enkelte endringer i historien er viktigere enn andre. Vi kaller dem gjerne revolusjoner. Revolusjoner kan være politiske, slik som den franske revolusjon i 1789, og den russiske revolusjon i 1917. Andre kan være teknologiske slik som jordbruksrevolusjonen som startet for 12 000 år siden i Midtøsten. I moderne tid fikk vi en ny teknologisk revolusjon på 1990-tallet da internett ble tilgjengelig for alle. Dette har endret livene våre både i arbeid og fritid. Det omtales gjerne som den tredje industrielle revolusjon, eller «digitaliseringsrevolusjonen». I våre dager, altså på 2020-tallet, er faktisk allerede den fjerde industrielle revolusjonen i gang. Den kalles også «robotiseringsrevolusjonen» siden maskiner har begynt å gjøre stadig viktigere oppgaver for oss. Industrien har hatt roboter lenge, men vi merker dem nå mer og mer i dagliglivet også. Robotstøvsugere, robotgressklippere og selvkjørende biler er bare starten. Samtidig vil såkalt maskinlæring gjennom kunstig intelligens kunne bidra på stadig flere områder, også innen vitenskapen.

I dette temakapittelet er det de to første industrielle revolusjonene som er tema, de som startet på 1700-tallet i England og spredte seg over hele Europa og USA på 1800-tallet. I dag finnes det knapt noen mennesker på jorda som ikke er berørt av den industrielle revolusjonen. Som vi skal se, tar denne revolusjonen lang tid, men forandringene, både for den enkelte og for kloden som helhet, er så gjennomgripende at vi med god grunn kan bruke ordet *revolusjon*. Det er likevel først i ettertid at vi omtaler alle oppfinnelsene og endringene som skjedde fra 1700-tallet og framover som en revolusjon. Menneskene som sto midt oppi det følte neppe at de sto midt oppe i en revolusjon.

La oss se på noen tall som kan illustrere endringene verden har gjennomgått siden begynnelsen av den industrielle revolusjon. I år 1500 var vi rundt 500 millioner mennesker på jorda. Disse

Det var i Lancashire de første moderne fabrikkene dukket opp, og det var Liverpool og Manchester som ble de første store industribyene. Kanalsystemet gjorde at alle de store byene i England allerede før jernbanealderen var forbundet med hverandre med vannveier, alle byer unntatt Luton, og dette bidro til utviklingen. Billig transport er viktig i en industriell økonomi, for å frakte råvarer til fabrikkene og ferdige varer ut til de stede ne der kjøperne og forbrukerne befinner seg.

Forrige side: Jernbanealderen startet i England i 1830, før dette hadde dampmaskiner vært brukt i fabrikker og i gruver i flere tiår allerede.

Ved hjelp av sensorer, elektromotorer, gripemekanikk og programmering kan roboter gjøre både enkle og mer avanserte arbeidsoperasjoner for oss. Inkludert pakking av varer i en nettbutikk. Om få år kan butikkdrift, i det minste den som foregår på nett, være nesten helautomatisert. Denne prosessen har skutt fart med robotiseringsrevolusjonen som foregår nå.

omtrent en halv milliard menneskene produserte mat, varer og tjenester for det som kan verdsettes til omtrent 2500 milliarder kroner i året, i dagens pengeverdi. Det er faktisk mindre enn hva Norges samlede befolkning produserer i dag. Norges 5 millioner innbyggere produserer varer og tjenester for over 3000 milliarder kroner i året. Selv om slike tall er usikre (jordbrukere var selvberget eller levde i en bytteøkonomi), forteller de oss noe om den store produksjonsveksten som har funnet sted under og etter den industrielle revolusjon.

Viktigere enn rene tall er selvsagt hva produksjonsveksten har gjort med livene våre. En vanlig familie i et industrialisert land har i dag bolig med innlagt vann og strøm, bil og maskiner av alle slag som gjør en rekke oppgaver som tidligere ble utført av mennesker. Vi lever også lenger, og har friskere og sunnere liv enn mennesker noen gang før oss i historien. Mens en nordmann midt på 1800-tallet kunne forvente å bli mellom 40 og 50 år, er gjennomsnittlig levealder i dag mellom 80 og 90, altså nesten det dobbelte.

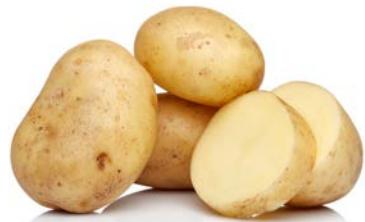
Den industrielle revolusjon er et av de viktigste temaene i historiefaget. I denne prosessen fikk europeerne og etter hvert nordstatene i USA et økonomisk fortrinn fremfor resten av verden som gjorde at de senere skulle dominere verden. På samme måte som borgerkrigen i USA ikke kunne blitt vunnet av nordstatene uten en stor industri, kunne heller ikke Europa kolonisert Afrika og Asia uten å ha vært gjennom en industriell revolusjon.

I tillegg har den industrielle revolusjon fra første stund skapt store miljøproblemer. I begynnelsen var det mest lokale miljøproblemer med forgiftede elver og forurensede byer. I dag er miljøproblemene blitt globale, med plast i havet og global oppvarming av kloden. Verken kolonialismen eller de globale miljøproblemene ville vært mulig uten den industrielle revolusjon. Den industrielle revolusjon har altså både vært en velsignelse og en forbannelse. Hvorvidt det har vært mer av det ene eller det andre, skal vi diskutere mot slutten av temakapittelet. Her skal vi først stille spørsmålet om hvorfor det nettopp var England som sto i spissen for denne store omveltingen i menneskehets historie.

Befolkningsvekst

Ulike historikere legger vekt på ulike forklaringer, og vi skal presentere noen av de viktigste. Fra midten av 1750 og til 1850 ble befolkningen på de britiske øyer nesten tredoblet, fra 6 til 17 millioner mennesker. Hva skyldtes denne befolkningsveksten? På 1700- og 1800-tallet gjennomgikk Storbritannia det vi kaller en *demografisk overgang*. Det vil si en overgang fra at kvinnene føder mange barn, og en stor del av dem ikke vokser opp, til en tilstand der kvinnene fortsatt får mange barn, og de fleste vokser opp. Videre over til en periode der det fødes færre barn, og stort sett alle vokser opp. Det er en overgang mange utviklingsland gjennomgår i dag. I Storbritannia på 1700-tallet skyldes nok mest den synkende barnedødeligheten et mye sunnere kosthold. I dag kan vi spise variert mat hele året, men tidligere måtte man nøye seg med ferske grønnsaker bare deler av året. Etter at den kom til Europa fra Amerika på 1700-tallet, ble poteten en viktig kilde til c-vitaminer og kalorier gjennom vinteren. I tillegg tok pestepidemiene slutt på 1700-tallet*. Britene greide også å effektivisere jordbruket ved å variere hvilke planter som ble dyrket slik at jorda ikke ble utpint.

I kulturhistorien kaller vi denne perioden opplysningstiden. Dette var en periode da mennesker hadde stor tro på at de selv kunne påvirke både menneskelivet og naturen ved å eksperimentere med nye dyrkingsmetoder og tekniske nyvinninger. En tilsvarende endring skjedde også andre steder i Vest-Europa, men i mindre skala. Likevel hadde de britiske øyene noen fordeler fra naturens side. Det er mye og jevn nedbør, samtidig som det er varmt nok til å dyrke mat. Fra slutten av 1700-tallet av økte også temperaturen i Europa, noe som skapte lengre og bedre vekstsesong. Sagt på en annen måte, ved effektivisering og mer gunstig klima kunne stadig færre mennesker produsere mat til stadig flere. Sagt på enda en annen måte: Fram til år 1800 sank andelen mennesker sysselsatt i landbruket til bare 35 % av arbeidsstokken. Takket være effektiviseringen var det altså færre jobber i landbruket, mindre å gjøre på landsbygda, og folk begynte å trekke inn til byene på jakt etter annet arbeid. Men hva skulle de leve av da det ikke var bruk for dem i landbruket?

Poteten kom fra Sør-Amerika på 1600-tallet. Denne planten gir mer næring per kvadratmeter jordsbruksmark enn korn, og tåler brutalt vær bedre. Disse egenskapene gjorde at poteten bidro til en kraftig befolkningsøkning i Storbritannia og senere også resten av Europa. De store barnekullene ga også mange arbeidere til fabrikken, og slik kan vi altså si at poteten var en viktig faktor i den industrielle revolusjon.

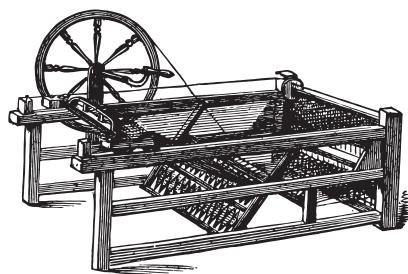
* Mer om vårt forhold til sykdom i tema 14.

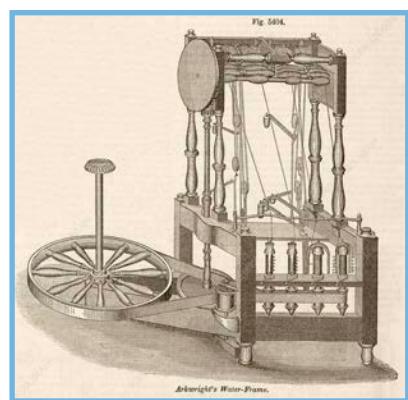
De britiske øyer er kjent som et regnfullt sted, noe som gir et produktivt jordbruk.

Sir Richard Arkwright – en av pionerene i den industrielle revolusjon.

Spinning Jenny var hånddrevet og ble konstruert i 1760.

Arkwrights vingespinnemaskin kom i 1769 og ble drevet av vannkraft. Derfor ble den også kalt Water frame.

Industrisamfunnet blir til

I år 1771 bygget Richard Arkwright den første moderne fabrikken der bomull ble spunnet til tøy ved hjelp av maskiner. I denne fabrikken brukte Arkwright sine vingespinnemaskiner, en maskintype han hadde tatt patent på, og som ble drevet av vannhjulene han hadde satt opp i elva ved fabrikken. Vingespinnemaskinene var en videreutvikling av oppfinnelser andre hadde gjort. Blant annet hadde engelskmannen James Hargreaves oppfunnet en manuell spinnemaskin noen år før. Den gjorde at én person kunne produsere like mye som det fem arbeidere gjorde tidligere. Denne maskinen fikk navnet «Spinning Jenny». Samtidig var det blitt ganske vanlig i England å samle flere mennesker under samme tak, vevere og skreddere som satt side om side og produserte tøy. Dette ble kalt manufakturer, og var forstadiet til fabrikkene. Disse manufakturene hadde en tydelig arbeidsdeling. Noen andre enn arbeiderne sørget for at det ble kjøpt inn råvarer, at råvarene ble fraktet inn i lokalene, og de ferdige produktene ble transportert ut og videresolgt. Dette var altså starten på en spesialisering fra håndverksproduksjon til fabrikkproduksjon. Det vanlige fram til den industrielle revolusjon var at folk arbeidet hjemme eller i verkstedene sine, og sto for hele prosessen selv, slik som en del selvstendige næringsdrivende også kan gjøre i våre dager. Å drive slike manufakturer krevde tilgang på kapital, både til leie av lokaler, innkjøp av råvarer og godtgjørelse til arbeiderne. Dette var altså starten på det vi kaller lønnsarbeid, og dette er den vanligste måten å organisere arbeid på i den moderne verden. Det spesielle med Arkwrights fabrikk i 1771, det som var revolusjonerende i forhold til manufakturene, var bruken av maskiner som var drevet av noe annet enn muskelkraft, maskiner som kunne surre og gå hele døgnet. Ved hjelp av den mekaniske vingespinne-maskinen kunne en arbeider plutselig produsere det hundredobbelte av hva han eller hun fikk til uten slike hjelpemidler.

I de første årene var denne utviklingen begrenset til området Lancashire i nordvest-England, der Arkwright og hans konkurrenter satte opp flere og flere fabrikker, men etter hvert spredte det seg til byer i nærheten som Manchester og Liverpool. Og her fantes det altså en stadig økende mengde mennesker på jakt etter arbeid ettersom det ikke var plass til dem i landbruket. Vi kan

kanskje si at den industrielle revolusjon var et utkantfenomen i starten, men fra rundt år 1800 begynte den i stadig større grad å prege storbyene.

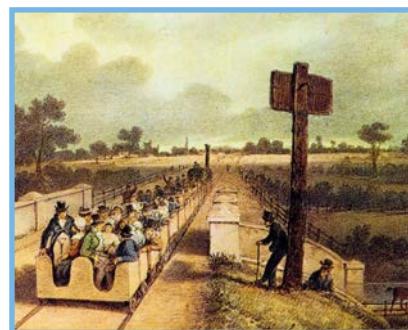
Viktige milepåler i utviklingen

1775: Oppfinneren James Watt startet produksjon av oppfinnelsen sin, den første virkelig effektive dampmaskinen. I starten ble disse dampmaskinene benyttet i gruver for å pumpe vekk vann, men ble etter hvert bokstavelig talt motoren i hele den industrielle økonomien som begynte å vokse fram. For hør bare: dampmaskiner lages av jern og drives ved hjelp av kull. Med dampmaskiner i gruvene kunne man grave dypere og utvinne mer av både jern og kull. Med lettere tilgang ble disse råvarene billigere, og gradvis ble også dampmaskinene innført i fabrikkene for å sikre enda mer pålitelig drift enn det vannhjulene kunne alene. Richard Arkwright begynte å bruke slike dampmaskiner i sine fabrikker rett etter 1775. Neste revolusjon i denne industrielle økonomien med jern og kull, skjedde nesten femti år senere:

1829: Brødrene Robert og George Stephenson klarte å lage en versjon av dampmaskinen som var liten nok til å monteres i en farkost med hjul på, og skapte det første pålitelige damplokomotivet. Det fikk navnet «The Rocket» og top hastigheten var 46 km/t. Dette er ikke så fort i dag, men i forhold til transport med hest er det svimlende hastigheter vi snakker om. Tenk å kunne reise åtte ganger så raskt som tidligere, over lange avstander! På skinner spiller dessuten vekt mye mindre rolle enn før. I moderne tid har vi latt oss fascinere av hvordan egypterne klarte å frakte fram de mange tonn tunge steinene til pyramidene sine i oldtiden, Fra og med The Rocket i 1829 ble plutselig slike logistiske operasjoner ganske lettvinde å gjennomføre. Nå startet en prosess som gjorde at England i løpet av noen tiår fra 1830-tallet og utover ble dekket av jernbaneskinner på kryss og tvers. Og til dette trenges mer kull og mer jern slik at også fremstillingen av disse råvarene gjennomgikk mange runder med effektivisering. Sammen med dampskipet gjorde damptogene at transport både ble billigere og raskere. Man kunne kjøpe og selge over mye større avstander, og stadig nye områder kunne delta i den industrielle økonomien. Selv om den industrielle revolusjon etter hvert omfattet mange

Lokomotivet The Rocket startet jernbanealderen i 1829. Her utstilt på The Science Museum i London.

Å være passasjer på den første jernbaneturen mellom Liverpool og Manchester må ha vært like spesielt i 1830 som det å være passasjer i verdensrommet i våre dager.

Kjøkken gjennom tidene, fra de eldste tider til i dag. På det øverste bildet ser du en årestue, der maten ble tilberedt i en gryte over åpen ild, og der bålroken (og mye av varmen i rommet!) ble sluppet ut gjennom et hull i taket. Slike årestuer fungerte som kjøkken i Norge til langt opp mot moderne tid. Det åpne bålet ble etterhvert erstattet av peiser og kaminer der røyken ble ført ut gjennom et rør, noe som skapte et mye sunnere inneklima.

typer varer, som tøystoffene i fabrikkene til Arkwright, var jernet såpass sentralt at utviklingen av jernproduksjonen gir et godt bilde på utviklingen også ellers i samfunnet. I 1850 var produksjonen av støpejern i England seksti ganger så høy som den hadde vært i 1785, og på det tidspunktet produserte landet mer jern enn hele resten av Europa til sammen.

I de neste tiårene skulle det komme nye oppfinnelser som gjør at vi omtaler denne neste fasen etter 1850 som den andre industrielle revolusjon, oppfinnelser som elektrisiteten og bensinmotoren. Dette var kraftkilder som i sin tur skulle bli motorer i nye teknologiske og historiske prosesser.

Hvorfor England?

Hva kan forklare Englands rolle i den første industrielle revolusjon? Hvis vi går tilbake til år 1500, var det ingen som kunne ha gjettet at utviklingen de neste hundreårene skulle bli ledet an av innbyggerne på denne tåkete og fuktige lille øya ut mot Atlanterhavet. Ikke bare var Europa en ytterkant av verden, England var igjen i ytterkanten av Europa. Dette var på et tidspunkt da verdens teknologiske, befolkningsmessige og økonomiske tyngdepunkt lå i øst: Det osmanske riket, India og Kina. Riktignok var det en stigende økonomisk og kunnskapsbyggende aktivitet i Europa, men på 1500-tallet skjedde dette mest i sør, spesielt i de italienske bystatene som hadde handelsmenn og god kontakt med landene østover. Likevel kom England til å ta lederskapet i den tidlige industrielle revolusjonen. Hva kan det skyldes? Vi begynner med geografien.

England er en øynasjons. I en tid da nesten all handel foregikk med båt, er det en fordel å ha mye kyst. Samtidig var det en fordel å være isolert fra de mange krigene i mer sentrale strøk. Gang på gang har store hærer rullet over det europeiske kontinentet. Britene utviklet seg riktignok til en stor militærmakt på 1600-tallet, men de kunne velge selv hvilke kriger de ville delta i. Vi skal snakke mer om det britiske imperiet* i tema 27, og se på hvordan statusen som en trygg øystat også fungerte som et springbrett for å skape det som ble verdenshistoriens største imperium. Her i dette kapittelet skal vi bare slå fast at britene hadde mulighet til

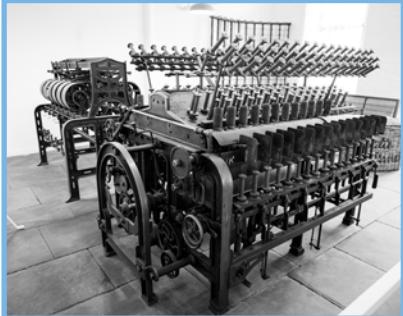
selv å velge hvor de ville legge inn krigsinnsatsen, og da valgte de ofte handelskriger. Dette var kriger som ikke var ødeleggende for økonomien, men der de tvert imot sikret seg langsiktige handelsrettigheter. En seier i slike kriger ga gevinst også på lang sikt, ulikt kriger av den typen som dreide seg om å flytte grenser noen mil i den ene eller den andre retningen.

Den engelske geografien er også en fordel på en annen måte. Den norske historieprofessoren Terje Tvedt har gjort seg til talmann for vannets betydning i verdenshistorien, og da ikke bare under jordbruksrevolusjonen. I boka *Verdenshistorie – med fortiden som speil* påpeker han at det britiske elve- og kanalsystemet var spesielt velegnet for den første fasen i den industrielle revolusjon. I 1761 startet en periode i England som blir omtalt som The Canal Mania. Adelsmannen Francis Egerton hadde latt seg fascinere av kanaler i Italia og Frankrike, og fikk bygget en 60 kilometer lang kanal fra kullgruvene sine og inn til Manchester. Egerton var Duke of Bridgewater, og som en direkte konsekvens av hans nye Bridgewater Canal, ble prisen på kull i Manchester halvert i årene etter 1761. Over hele England ble det nå opprettet private aksjeselskaper for å bygge små strekninger med kanaler, og kanalene ble forbundet med elver som rant ut i havet. I løpet av noen år ble det bygget 6400 km med kanaler, mer omfattende enn noe byggearbeid siden romertiden. I år 1800 var det bare én større by i England som ikke var forbundet med havet via en kanal: Luton. England hadde altså flere tiår før jernbanealderen et transportsystem som bandt landet sammen og gjorde det billig å frakte kullet frem til fabrikkene. En last som tidligere krevde hundre hestekjerrer, kunne fraktes på én flat kanallekter som ble trukket bortover kanalen av kanskje bare fire hester. Og ikke nok med det, via kanalene var også hele landet forbundet med verdensmarkedet.

Billig transport var den ene viktige årsaken til at vannet ga britene en konkurransesfordel. Den andre årsaken knytter seg til bruken av vannhjul. Dette var en oppfinnelse gjort i Kina rundt år 1000, og som ble brakt videre til Europa via Det osmanske riket. I Norge hadde disse vannhjulene vært i bruk i tømmerindustrien siden 1500-tallet til å drive sagene der man skar opp tømmer til plank. Det spesielle Richard Arkwright gjorde på sin

Industribyen Manchester hadde et umettelig behov for kull, og mye av det ble fraktet inn til byen gjennom Bridgewater-kanalen. Øverst en sluse i kanalen, nederst en heve- og senkebru over kanalen i utkanten av Manchester.

Høyteknologi for tidlig 1800-tall: En maskin fra en gammel bomullsfabrikk i England.

fabrikk i 1771, var å sette et vannhjul i bekken Bunnsall til å drive sine vingespinnemaskiner. Denne bekken rant hele året fordi den lå i en gruve. Terje Tvedt mener grunnen til at industrialiseringen startet her i Lancashire i nordvest-England, og ikke i de langt mer folkerike områdene i sør, var at Lancashire hadde elvesystemer som egnet seg mye bedre for å drive vannhjulene til fabrikkene. Elvene hadde god flyt hele tiden, det var en viss helning, og nedbøren i området var jevn (Lancashire har mer nedbør enn Bergen!).

Finans fremfor forsvar

Men geografi er i seg selv ikke nok til å skape teknologiske innovasjoner. Det må mennesker til. Og de som skal satse tid og kapital på å skape noe nytt, må ha tillit til at det de skaper vil bringe avkastning i fremtiden. I store deler av europeisk historie har konge og adel levd av to ting, å utnytte bønder eller å kriege og plyndre. I en slik føydal økonomi har adelen ingen interesse av å skape nye og forbedrede maskiner – annet enn til krigføring. Det spesielle med England i denne perioden var at de fikk en mektig gruppe av mennesker som levde av handel og annen økonomisk virksomhet, som vi kaller borgerskapet. Disse hadde penger å investere, og industriutvikling var noe av det mest lønnsomme de kunne investere i på denne tiden.

* *Mer om det engelske rettssystemet i tema 12.*

Slike parykker ble mote i overklassen på 1600-tallet, og det gjorde sitt inntog i rettssalene omtrent samtidig. Det er denne tradisjonen som gjør at engelske dommere og advokater bruker dem den dag i dag.

Det engelske rettssystemet* beskyttet borgerskapet mot adelig og kongelig maktmisbruk, og institusjoner som banker, forsikringsselskaper og aksjeselskaper vokste fram. Gjennom et aksjeselskap kan mange slå seg sammen for å drive virksomhet uten å risikere annet enn de pengene de har investert. Men skal en oppfinner få folk til å ville satse sparepengene sine i en ny bedrift, er han avhengig av at folk har tillit til fremtiden. Det får folk først og fremst i politisk stabile og fredelige land. Slik var det i den tidlige kapitalismen, og slik er det i dag.

Også land som Spania og Kina investerte i store prosjekter, men det var stort sett staten som finansierte alt av utviklingsprosjekter, og disse prosjektene dreide seg nesten alltid om å øke statens makt. I England og Nederland var det private investorer som finansierte mange av de viktige prosjektene. Prosjekter der fokuset ikke var makt, slik det gjerne er med stater som ikke er demo-

kratiske, men inntekter. Noen ganger går dette ut på ett, inntekt og makt, men det har gang på gang i historien vist seg at fokuset på inntekter gir mer langsiktig tenkning fra de som står bak – på godt og vondt, som vi skal komme tilbake til i temakapitlet om kolonialisme*.

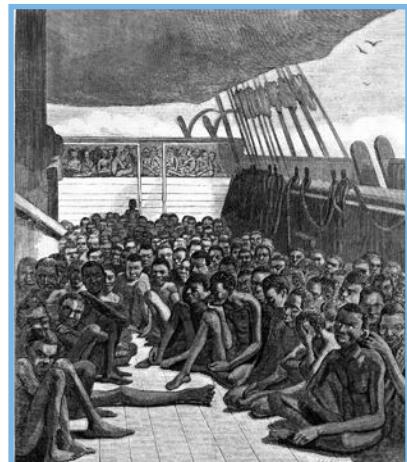
Det er egentlig det samme prinsippet som gjør at store stater nå mye heller vil handle med hverandre enn å havne i militær konflikt. Stormaktskonfliktene i dag dreier seg stort sett alltid om å skaffe seg fordeler eller motvirke ulemper innen handel, og sjeldent lenger om kontroll over fysiske områder.

Utnyttelse bak utvikling?

Det er lite diskusjon rundt de grunnene vi har nevnt til nå. Men i moderne tid har det kommet flere forklaringsmodeller til hvorfor britene ledet an.

Den karibiske historikeren Eric Williams ga i 1944 ut boka *Capitalism and Slavery*, der tesen hans er at slaveriet som engelskmennene og andre europeere drev med i årene 1450–1800 var den viktigste kilden til kapital i de første fasene av den industrielle revolusjon. På 1700-tallet ledet engelskmennene an i den transatlantiske slavehandelen, og hvert år ble så mange som 50 000 afrikanere fraktet over til Amerika på britiske skip. Dette var en næring som sysselsatte tusenvis av vanlige britiske arbeidere, fra havnearbeidere og skipsbyggere til sjømenn og soldater – og spesielt i de delene av England som først ble industrialisert, områdene rundt Manchester og Liverpool. I tillegg gjorde denne handelen enkelte mennesker ustyrtelig rike, som slaveskipsredere, plantasjeeiere og bankierer. Rikdommen kunne i sin tur investeres i britisk industri. Industrialisering, altså det å bygge fabrikker, konstruere maskiner, kjøpe inn råvarer og ansette arbeidere, krever mye penger. Derfor hadde britene en fordel da de utviklet finanssystemet sitt på 1600-tallet etter modell av nederlenderne og italienerne. Argumentet til Williams er at industrialiseringen er basert på det vi i dag kaller forbrytelser mot menneskeheten. Spørsmålet man da kan stille seg, er hvor viktig «slavepenger» var i industriøkonomien. Kanskje det ikke var av avgjørende betydning, industrialiseringen ville nok skjedd også uten slaveinntektene, men dette er likevel noe historikere må ta alvorlig.

* *Mer om kolonialisme i tema 27.*

Storbritannia var det landet som fraktet flest slaver fra Afrika til Amerika i hundreårene med trekanthandel.

I videreføringen av dette er det også naturlig å bringe inn perspektivet om at industrialiseringen i seg selv var med på å skape utbytting og ødelegge utviklingsmuligheter for andre land. Selv den dag i dag er enkelte land låst til å leve råvarer, en økonomisk virksomhet som er utrygg og aldri særlig profitabel selv om olje er et unntak. Dette skyldes mange ting, men det skyldes også maktforholdet mellom landene i verden på 1700- og 1800-tallet, mellom koloniland og de som ble kolonisert. Som eksempel kan vi nevne at britene med sitt kolonivelde hadde tilgang på billig bomull fra Karibia og India, og senere fra Egypt. I England, på fabrikker av den typen Richard Arkwright grunnla, ble bomullen spunnet til tøy. En del av tøyet ble solgt tilbake til India, og det til priser som utkonkurrerte bomullsververne i India. Dette, sammen med bevisst eksport- og importpolitikk fra britene, var med på å ødelegge en hel bransje i India.

Hvorfor ikke andre steder?

Nå har vi pekt på mulige grunner til at den første industrielle revolusjon startet i England. La oss til slutt se på noen årsaker til at England på dette tidspunktet lå adskillige tiår foran konkurrentene. Eller sagt på en annen måte, noen grunner til at det ikke skjedde andre steder.

Frankrike: I utgangspunktet var Frankrike en rikere stat enn den britiske med mye større jordbruksarealer og kortere vei til markedene i Europa. Også Frankrike hadde kolonier de kunne hente råvarer fra. Men Frankrike brukte mye lengre tid enn britene på å kvitte seg med sin føydaltid, adel og konge hadde mye friere spillerom enn i England. De lå altså langt bak i utviklingen av et moderne retts- og finanssystem. Terje Tvedt påpeker at de franske elvene for en stor del er mye striere og ustabile enn i England, spesielt de som renner ned fra Alpene. Elvene var derfor ikke bare mindre egnet til transport, man kan bare seile én vei når elva er stri, men bratte og uforutsigbare elver er også dårligere egnet til å drive vannhjul.

Kina: I middelalderen var Kina verdens største jernprodusent, og hadde tidlig manufakturer med 10 000 håndverkere som produserte varer under samme tak. De hadde også oppfunnet vannhju-

I våre dager er Keiserkanalen oppgradert til å take stor skipstrafikk, og er igjen blitt en viktig transportåre i Kina. Her er tre bilder fra kanalen der den renner gjennom millionbyen Hangzhou.

let, så det var ikke noe å si på entreprenørånden. Men de kinesiske elvene er mye større enn de britiske, og bringer dessuten med seg mye slam og stein som ødelegger vannhjul på kort tid. For å binde sammen elvesystemene i nord og sør, bygget kineserne den massive Keiserkanalen lenge før The Bridgewater Canal var påtenkt, men som alle kanaler var den avhengig av vedlikehold. I Kina var det ikke mange små entreprenører som holdt på, men den kinesiske staten. På 1600-tallet mistet staten interessen for denne typen virksomhet. Veiene og den store Keiserkanalen var i stor grad bygget av militære hensyn, akkurat som den kinesiske mur var det. Kina hadde på denne tiden ingen ytre trusler, ingen andre nasjoner som var farlige militært sett, og derfor var det liten interesse for å bruke penger på infrastrukturen.

Egypt: Nilen ga i oldtiden verdens mest produktive jordbruk. Men om Nilen er glimrende til jordbruk fordi den drar med seg fruktbart slam og oversvømmer sine bredder en gang i året, så er den ganske uegnet til å drive vannhjul. Egypt hadde faktisk en industrialiseringssperiode på 1800-tallet, basert på egyptisk bomull, finansiert ved å ta opp lån i britiske banker. Egypterne manglet et finanssystem til å støtte opp om industrialiseringen og prosjektet endte i praksis med konkurs og med at britene rykket inn som koloniherrer for å beskytte sine økonomiske interesser. I denne prosessen brakte britene også inn sine kunnskaper om hydrologi for å temme Nilen, prosjekter som egypterne bygget videre på etter frigjøringen fra britene. For om Nilen ikke egnet seg til kraftproduksjon i den første industrielle revolusjon, så er elva i dag en av verdens største leverandører av hydroelektrisk energi, altså vannkraft. Dette var først mulig etter at de elektriske dynamoene ble oppfunnet under den andre industrielle revolusjon. Denne utviklingen gjorde det også mulig å bygge ut vannkraftverk i Norge.

India: Den britiske bomullsindustrien utkonkurrerte den indiske på 1700-tallet. At dette ikke førte til omstilling i India – bare ødeleggelse – skyldes blant annet at India hadde en mye mer fastgrodde samfunnsstruktur. Kastesystemet i India forbød for eksempel bomullsspinnerne å befatte seg med mekaniske innretninger. Dette var urent arbeid som var forbeholdt dalitene, de kasteløse.

I vestlige land gikk den første industrielle revolusjon hånd i hånd med en tilsvarende revolusjon i jordbruket. Effektiviseringen i jordbruket gjorde at matproduksjonen holdt tritt med befolkingsøkningen på tross av alle som reiste inn til byene for å jobbe i industrien. De kommunistiske diktatorene Stalin og Mao (bildet) gjorde det på en adskillig mer brutal måte. De industrialiserte sine land ved å tvangsflytte bønder inn til byene. Resultatet var at matproduksjonen sank dramatisk. I de påfølgende sultkatastrofene døde millioner av russere og kinesere, og situasjonen ble enda verre av at diktatorene i samme periode solgte en del av den lille maten som var igjen, til utlandet for å skaffe maskiner til sin nye industri. I Russland startet industrialiseringen på 1930-tallet. I Kina fra 1958 og framover (du kan lese mer om Kina i temakapittel 40).

Vi ser her at veldig industrialisering dreier seg om mye mer enn naturforhold, det er også viktig om kulturen og religionen og de rådende maktforholdene i samfunnet, gjør utviklingen mulig. I 1880 var det lagt mer enn 350 000 km jernbane på kryss og tvers over hele Europa. Norge hadde på det tidspunktet 1500 km offentlig jernbane, bygget for å frakte blant annet tømmer og passasjerer. Den var finansiert gjennom aksjeselskaper. Til sammenlikning ble den første jernbanen i det en gang så mektige Persia, det som i dag er Iran, bygget i 1888. Den var 10 km lang, og med den kunne man reise til et hellig sted rett utenfor byen. Den hadde altså ingen utviklingsmessig betydning, og ble bygget av religiøse og ikke økonomiske årsaker.

At religiøse og kulturelle hensyn fortsetter å trumfe de praktiske, er fortsatt et problem i mange land i dag. Andre steder er man i ferd med å innhente Vesten. Spesielt i India og Kina som helt siden 1990-tallet har hatt vekstrater i økonomien, som man ikke har sett på noe annet tidspunkt i verdenshistorien. Disse to gigantlandene kombinerer alle de fire industrielle revolusjonene i samme tidsalder, og det både gjennom kopiering av Vesten og egen innovasjon. Dette er en prosess som er i ferd med å bringe hundrevis av millioner mennesker ut av fattigdom, men medfører også de samme problemene vi hadde i Vesten med forurensning og elendige forhold for de som jobber i fabrikkene. Det er denne delen av verden som har de mest forurenede byene i dag. Kinesiske Hotan og de indiske millionbyene Ghaziabad, Bulandshahr og Bisrakh er like forferdelige steder i dag som London, Manchester, Liverpool og Birmingham var det i år 1900, om ikke verre.

London og andre vestlige storbyer var fram til 1960-tallet sterkt preget av smog, altså en kombinasjon av tåke og luftforurensning (smoke + fog = smog) som på vindstille dager kunne bli så tykk at den krevde menneskeliv. Tusenvis av mennesker døde på grunn av smog, millioner hadde luftveisproblemer. I dag har mange byer i India samme problem. Her fra Dehli i 2019.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p19

TIDSLINJE

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvorfor kaller vi den industrielle revolusjon for en revolusjon når det ikke var en brå omvelting?*
2. *På side 236 kan du lese at «mens en nordmann midt på 1800-tallet kunne forvente å bli mellom 40 og 50 år, er gjennomsnittlig levealder i dag mellom 80 og 90». Hva er årsakene til denne økningen i gjennomsnittlig levealder?*
3. *Hvilken betydning hadde den industrielle revolusjon på maktforholdene i verden?*
4. *Hva menes med opplysningsstiden, og hva er sammenhengen mellom opplysningsstid og den industrielle revolusjon?*
5. *I hvilken bransje startet den industrielle revolusjon?*
6. *I denne læreboka har vi lagt vekt på både geografiske og kulturelle forhold når vi skal forklare at fremveksten av den industrielle revolusjon startet i Storbritannia. Hvilke geografiske forhold nevnes og hvilke kulturelle forhold nevnes?*
7. *Hva mener du selv er de viktigste årsakene til at den industrielle revolusjon startet i Storbritannia? Forklar.*

TEMA 20

FRA JEGER OG SANKER TIL KONSULENT

Hva har vi
levd av i Norge?

Økonomen Terry Lynn Karl er kjent for følgende tese: «Midlene en stat innhenter, hvordan de innhentes, og måten de bruker dem på, definerer statens natur.» Det er ikke tvil om at oljen har preget samfunnet vårt på flere måter enn gjennom inntektene denne ressursen har gitt. Men det går dypere enn som så, for hva enkeltmennesker lever av, hva som gjør at folket har mat og ressurser, former hele samfunnet. Et jordbruksamfunn fungerer på en helt annen måte enn et industrisamfunn som igjen har andre utfordringer enn et tjenestesamfunn, som vi i Norge lever i nå. Vi skal i dette kapittelet se på hvordan livet i Norge helt siden førhistorisk tid har blitt preget av måten vi har overlevd og skapt verdier på.

Da de første menneskene kom til våre kyster for anslagsvis 12 000 år siden, var det fordi det fantes byttedyr på stredene og fisk i havet. Da isen trakk seg tilbake, ble det mulig å bosette seg. Først langs havet, deretter lenger og lenger inn i landet. For rundt 4300 år siden (år 2300 fvt.) begynte noen «nordmenn» å dyrke jorda og leve som bønder selv om mange også fortsatte å leve på den gamle måten. Stadig flere levde av en kombinasjon av jakt, fiske og jordbruk. Den gradvise overgangen til jordbruksamfunnet medførte at folk ble bofaste, og vi fikk større og mindre samfunn som levde tett på hverandre med høvdinger på toppen. Høvdingene vokste seg sterkere, og ble til småkonger som til slutt ble samlet under «storkonger». Harald Hårfagre regnes som den første av våre nasjonale konger selv om han nok bare styrtede deler av Vestlandet.

Kystlivet

Vår nærhet til havet har gjort at vi alltid har vært gode sjøfolk, og i perioder har nordmenn kunnet reise vidt og bredt. Spesielt under vikingtiden, hvor vi ble kjent for utforsking og handel over store avstander, men også for plyndring, sjørøveri og hærtokter.

Forrige side og over: Med vår lang kyststripe er det ikke rart at Norge har et nært forhold til havet, gjennom skipsfart, fiske, hvalfangst og – i moderne tid – oljenæringen. Bildet er tatt på seilskuta Statsraad Lehmkuhl som er bevart og restaurert fra seilskutetiden.

Muligheten for å leve på denne måten forsvant da de langt mer ressurssterke og folkerike landene i Europa vokste seg mektige utover i middelalderen, mektige nok til å kaste vikingene på havet. Uten muligheten til å ta seg til rette på denne måten ble det – på den tiden – ressurssvake landet vårt dominert av sine naboland. Den norske staten var relativt mye svakere enn den danske og den svenske fordi befolkningen vår var spredt over et stort område og vanskelig å beskatte og kontrollere. Svartedauden ble en utløsende årsak til det Henrik Ibsen kalte firehundreårsnatten, altså den lange perioden fra 1300-tallet da Norge havnet under Danmark og senere Sverige.

Gokstadskipet er et eksempel på de revolusjonerende skipene som tillot vikingene å seile over verdenshavene. Gokstadskipet er 1200 år gammelt, og befinner seg i dag på Vikingskipsmuseet på Bygdøy utenfor Oslo.

* Mer om Hollendertiden i tema 16.

Norge som skipsfartsnasjon

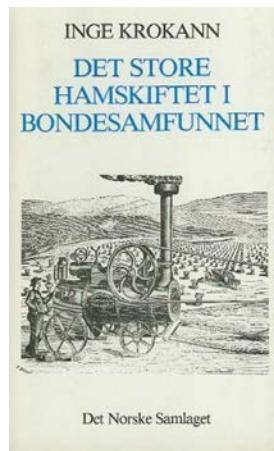
I denne perioden – fra 1300-tallet – var nordmenn lite aktive på de store havstrekningene. Men takket være de tyske hansakjøpmennene fikk vi avsetning på fisken vår utover i Europa, med Bergen som det store handelsknutepunktet. Fra 1400-tallet begynte hollenderskutene å anløpe kysten vår for å kjøpe tømmer av lokale bønder. Denne handelen skjedde i Oslofjorden, nedover langs Sørlandskysten og opp til det som er dagens Kristiansund. Etter hvert begynte de norske tømmerbøndene å ta i bruk vanndrevne sager til å sage opp tømmeret til plank, og kunne kreve høyere pris per kilo treverk enn når de bare leverte ubehandlete trestokker. De tok kontroll over større deler av produksjonskjeden, og satt igjen med større deler av overskuddet. Det ble en hel industri av dette, for norsk tømmer var ettertraktet over hele Vest-Europa, i alle de tettbefolkede landene som allerede hadde hogget ned skogene sine. Vannet i elvene våre ble altså utgangspunkt for en industrialiseringfasen i Norge allerede på 1500-tallet og framover. Men hollendertiden hadde også andre ettvirkninger. Da hollenderskutene forsvant fra norske kyster på 1700-tallet, hadde nordmennene igjen fått kunnskap om og behov for å bygge skip og starte den skipsfartsindustrien som har vært viktig for oss i de hundreårene som har gått*. Da andre verdenskrig startet, besto den norske handelsflåten faktisk av 1000 skip som kunne frakte krigsmateriell over verdenshavene og bidra på en veldig viktig måte til de alliertes krigsinnsats mot Nazi-Tyskland og Japan.

Skipsfartsindustrien skulle altså få betydning først senere, men

på 1600-tallet oppsto det en ny type industri i landet vårt, gruveindustrien. De tre viktigste enkeltvirksomhetene var sølvgruvene på Kongsberg (Viken fylke), kobbergruvene på Røros (Trøndelag), og koboltgruvene på Modum (Viken), men vi hadde etter hvert også en betydelig jernindustri. Jernverkene Sulitjelma gruber og Sydvaranger og kullgruvene på Svalbard kom senere. Gruveindustriens fremvekst på 1600-tallet var drevet av militære behov, av kongene i København som søkte etter måter å hente ut mer inntekter av det fjerne Norge. Men disse virksomhetene medførte også betydelig rikdom til lokale krefter, til de lokale partisipantene (aksjeeierne), og til at det oppsto nye leveveier for vanlige folk. Gruvarbeiderne kom med familiene sine og bosatte seg, og det vokste fram hele samfunn rundt disse gruvene. Dagens Røros er for eksempel helt og fullt et resultat av 333 års suksessrik gruvedrift i området. Før gruvevirksomheten var det ikke engang et tettsted her.

Dette sølvet er utvunnet ved Kongsberg sølvverk.

Forfatteren Inge Krokann (1893–1962) kalte mekaniseringen av bondenæringa for «det store hamskiftet». Hamskift betyr å skifte pels (ham). Det er noe enkelte dyr gjør, for eksempel når haren får hvit pels (ham) om vinteren og brun om sommeren. Slik Krokan så det skiftet Norge «pels» i siste halvdel av 1800-tallet. Da gikk stadig flere bønder over fra selvbergingsjordbruk til at gårdene ble små bedrifter som benyttet mekaniske hjelpemidler til å effektivsere gårdsdriften, eksempelvis slåmaskiner. Dermed produserte mange av bondene så mye korn, poteter, melk, egg og kjøtt at de kunne selge den maten de ikke spiste selv. «Hamskiftet» har siden festet seg blant historikerne som en beskrivelse av denne tiden.

Industrisamfunnet vokser frem

Slik ser vi at de nye næringsveiene gradvis begynte å endre samfunnet vårt. Fortsatt levde nesten alle enten som bønder eller fiskere, selv gruvarbeiderne i Røros baserte deler av mataukens sin på jordbruk, men det begynte å dukke opp nye måter å leve og overleve på, delvis basert på vannkraften vi har i landet vårt. Det var ikke lenger bare tømmerbøndene som brukte vannmøller, også gruveanlegg som det i Røros, hentet kraft fra lokale elver.

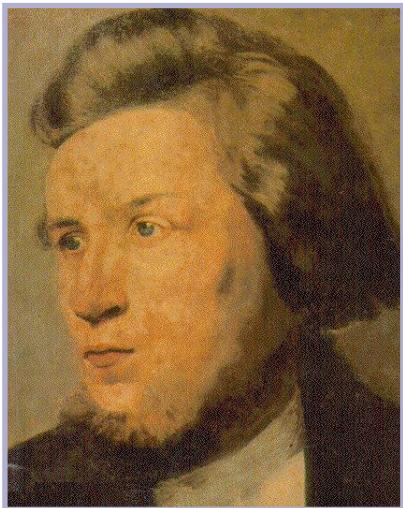
Men vi må fram til midten av 1800-tallet for å se starten på det virkelig store skiftet. Hvis du sammenlikner hverdagslivet i Norge rundt 1750 og rundt 1850, så ville du ikke se store forskjeller, kanskje bare til det verre. Folk hadde det nemlig enda trangere i 1850 enn i 1750 på grunn av flere tiår med det som trolig var verdens raskeste befolkningsvekst. Resultatet ble at det ikke var nok jord og arbeid i jordbruket, mange levde fra hånd til munn, og fattigdommen var økende. Men fra 1850 til 1950 kan vi trygt si at samfunnet ble endret totalt. Dette var et hundreår hvor landbruket blir mekanisert og effektivisert, hvor fabrikker dukket opp over hele landet, og hvor folk begynte å flytte på seg både fra land til by og fra land til land. Ikke minst takket være det nye jernbanenettet som bandt landet sammen, telegrafene

Dette er malerier utgitt av Adolph Tidemand i 1858, under titelen «Norske folkelivsbilleder». Om de kanskje er litt romantiserte, så viser de eksempler på to næringssveier som har vært viktige i Norge helt opp til moderne tid, nemlig husdyrhold og skogsdrift. På 1500-tallet var tømmeret Norges viktigste eksportvare, ved siden av fisk.

Det øverste bildet heter «En aften ved Sæteren», det nederste «Tømmerkjørsel og Mørkning».

Hans Nielsen Hauge fra Rolvsøy i Fredrikstad var en tidlig industrigrunder. Innen han døde i 1824, hadde han etablert 8000 norske arbeidsplasser, deriblant papirmøller. Den kristne bevegelsen han startet, haugianerne, representerte trolig den sterkeste bedriftsetablererkulturen i Norge på 1800-tallet. Haugianerne hører derfor også med i historien om dannelsen av det moderne norske næringslivet selv om altså stifteren var aktiv før dampmaskinene og fabrikkenes tid.

* *Mer om arbeidernes rettighetskamp i tema 36.*

Industrimiljøet rundt Akerselva på 1890-tallet. Fra venstre Nedre Vøiens Bomuldsspinderi, Hjula Væverier, «Hønse-Lovisas hus» og Den Norske Hesteskosømfabrik.

som muliggjorde kommunikasjon over store avstander, og de nye dampskipene som kunne krysse verdenshavene mye tryggere og på kortere tid enn seilskutene kunne. 1850–1950 er også et hundreår hvor gamle sosiale mønstre brytes opp, og nye skapes, med nye muligheter og nye utfordringer.

Oppbrudd fra autoritetene

Hvordan preget industrialiseringen samfunnet? I et jordbruks-samfunn er tradisjoner den store autoriteten. Tidligere var bøndenes liv bundet av årstidenes sykliske rytme som gjentok seg år for år, og livene deres var i stor grad en repetisjon av forfedrenes liv. Med industrialiseringen endrer både menneskenes liv og mentalitet seg. Fortidens kunnskap mister sin opphøyde status. Hver generasjon opplever endring i forhold til foreldregenerasjonen. Bøndene får maskiner som gjør at de kan effektivisere driften. De går fra å være selvbergingsbønder til å investere i maskiner og produsere for salg. Også industrisamfunnene inne i byene var preget av forventninger om endring. Stadig nye produkter ble introdusert på det frie markedet, og medisin og bedre kosthold forlenget befolkningens gjennomsnittsalder. Den store gruppen arbeidere som flyttet til byene, krevde etter hvert å få politiske og sosiale rettigheter*. Kampen for bedre forhold for arbeiderne kommer vi tilbake til i tema 36. Her skal vi se på noe av den industrien som vokste fram i vårt langstrakte land mellom 1850 og 1950.

Norges store «hamskifte» (se bildetekst side 251) og industrielle revolusjon manifesterte seg på ulike måter over det langstrakte landet vårt. Her kan du lese om noen av dem.

Tekstil langs Akerselva

Akerselva i dagens Oslo forbindes med den første fasen av industrialiseringen i Norge. Langs elva hadde det eksistert virksomheter basert på vannkraft siden middelalderen. Ved hjelp av vannhjul ble korn malt til mel, og tømmer bearbeidet til papir. Men fra 1843 ble det mulig å kjøpe den tidens høyteknologi fra Storbritannia, spinnemaskiner drevet av vannkraft ("power looms"). Da opphevet nemlig britene sitt eksportforbud på slike

maskiner, og tekstilfabrikkene spratt opp langs elva. Blant disse fabrikkene var Nydalens Compagnie i 1845, Vøiens Bomuldsspinderi i 1846, Hjula Væveri i 1855 og Christiania Seildugsfabrikk i 1856. Sistnevnte var på det tidspunktet Oslos største bygning etter Slottet. Etter hvert ble vannkraften ved disse fabrikkene supplert med dampkraft og senere elektrisk kraft.

På dette tidspunktet bodde bare 15 prosent av den norske befolkningen i byer, og Christiania, som Oslo het den gang, hadde bare så vidt passert Bergen i folketall. I 1814 ble Christiania landets hovedstad, og på første halvdel av 1800-tallet skyldes en del av tilflytningen til Christiania alle de nye institusjonene som ble bygget her: Rikshospitalet, Borgerskolen, Ride- og ekserserhuset, Børsen, Artillerigården, Norges Bank, Armeens depot, Observatoriet og Forsvarsdepartementet. Stortinget sto klar litt senere, i 1866.

Med industrialiseringen langs Akerselva åpnet det seg mange nye jobbmuligheter, denne gang i like stor grad for kvinner som for menn, og tilstrømningen til byen økte.

Aass bryggeri i Drammen.

Brygging i Drammen

Aass bryggeri regnes som Norges eldste eksisterende bryggeri, og ble grunnlagt i 1834. På midten av 1800-tallet var det 353 bryggerier i Norge, de fleste ganske små. Ved sammenslåinger og industrialisering av produksjonen vokste det fram større enheter, og selv den dag i dag har ølmerkene sin geografiske tilknytning, Hansa-øl i Bergen, Ringnes i Oslo, Tou i Stavanger, CB i Kristiansand, Borg i Sarpsborg, Mack i Tromsø ... og altså Aass i Drammen.

Våpen på Kongsberg

Kongsberg hadde sine sølvgruver, men byen er i moderne tid enda mer kjent for våpenfabrikken som ble etablert i 1880. Kongsberg våpenfabrikk produserte blant annet Krag-Jørgensen-geværet og var i noen år leverandør av standardvåpenet til den amerikanske hæren. Det ble også produsert harpuner til hvalfangst.

Et Krag-Jørgensen-gevær fra 1893.

Hermetikk i Stavanger

Stavanger er i moderne tid kjent som Norges oljehovedstad, men hadde vært gjennom både oppgangstider og nedgangstider da byen på 1890-tallet opplevde stor vekst i hermetikkindustrien. I 1912 hadde byen 48 hermetikkfabrikker som sysselsatte mange tusen kvinner. Denne industrien var basert på den lokale råvaren sild. Salt sild og poteter hadde på 1800-tallet overtatt som fattigmannskosten i Norge, det man spiste hvis man ikke hadde råd til noe annet. Dette var et trinn opp i forhold til vassgraut, en rett som består av byggmel kokt i vann, og som var eneste alternativ for mange i tidligere tider. Det var altså saltingen som sørget for at silda kunne fraktes og lagres og serveres uker og måneder etter

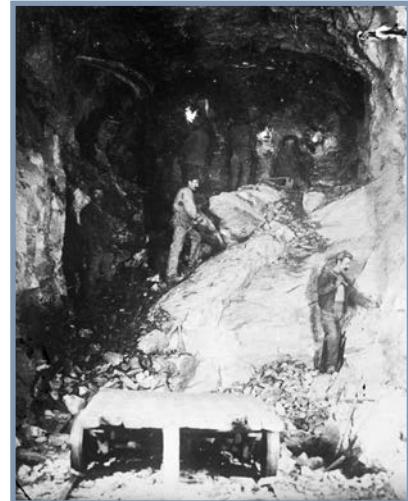
Kvinnene på hermetikkfabrikene la fisk på boks. Her med brisling som er tredd på pinner. Bildet er fra 1924.

at den var fanget, men med hermetiseringen ble den enda mer tilgjengelig over hele landet.

Bergensbanen

Norges første jernbane ble åpnet i 1854 mellom Christiania og Eidsvoll, men det er Bergensbanen som må kunne betegnes som selve prestisjeprosjektet i norsk jernbanehistorie. Det tok nesten førti år fra det kom et forslag om en jernbanelinje mellom Bergen og Christiania, til banen ble høytidelig åpnet av Kong Haakon i 1909. Det var et enormt ingeniørteknisk prosjekt. Ikke bare fordi den 493 km lange skinnegangen skulle legges over norsk høyfjell helt opp til 1200 meters høyde, men også på grunn av alle de 2700 bruene over dype juv og de mange kilometerne med tunneler som måtte sprenges gjennom fjell.

De som bygget de norske jernbanene, ble kalt rallarer, og det dannet seg en helt egen rallarkultur i denne jernbanebyggingens gullalder, med stort innslag blant annet av svenske «fremmedarbeidere». Underveis i byggingen av Bergensbanen ble det bygget egne kraftverk til anleggsarbeiderne, og veistrekninger ble konstruert til å bringe fram materialer til banearbeidene. Den 120 km lange Rallarvegen er et minne fra denne tiden, i dag brukt som turistvei. Og mens ferden fra Bergen til Christiania kunne ta fem døgn med dampbåt, kunne man fra 1909 tilbakelegge den samme strekningen med tog på under en femtedel av tiden. I dag er reisetiden under sju timer. Med moderne høyhastighetstog kan man i teorien i fremtiden bringe reisetiden ned til en femtedel av dette igjen, men i et langstrakt og kupert land som Norge, vil byggekostnadene for slike høyhastighetstog være mye høyere enn i flatere og mer tett befolkede land, som Japan og Frankrike. Kanskje det må til andre transportteknologier og enda større effektiviseringsgevinster for å få vedtatt nye infrastrukturprosjekter av denne typen i Norge?

Manuell tunnelboring og graving var ekstremt arbeidskrevende, og tusenvis av rallarer var i arbeid på Bergensbanen. Her fra Hardangervidda i 1904.

Bergensbanen går over snaufjellet, og krever innsats for å holde åpen om vinteren. Her et tog utstyrt med snøfreser på Bergensbanen i 1909. Bildet er tatt ved Myrdal.

Cellulose i Sarpsborg

Norge var allerede på slutten av 1800-tallet Europas største tømmereksportør. Alle de store tømmerbyene i Norge ble kjent for sin industri der tømmer ble viderebehandlet til plank, og cellulose

Mange kystnære byer utviklet sagbruks- og papirindustri ettersom tømmeret kunne fraktes til byen med elva og ut i verden med skip, deriblant Sarpsborg. Denne tegningen er riktignok fra Moss rundt år 1800.

Anleggene på Rjukan har produsert mye kraft.

som utgangspunkt for papirproduksjon. Drammen og Fredrikstad hadde mange arbeidere i denne industrien, men den største av alle cellulosefabrikkene var Borregaard i Sarpsborg. Norge var fra 1880-tallet verdens største eksportør av tremasse, og hadde styrket stillingen landet hadde hatt i tømmerindustrien helt siden 1500-tallet.

Elektrisk kraft på Rjukan

Oppfinneren av den dynamo-elektriske turbinen ga muligheter for en storstilt utnyttelse av de norske elvene. På grunn av fallhøyden egnet mange av elvene våre seg utmerket til slikt, og utbygningen av hydroelektriske kraftstasjoner gjorde at det i 1920 ikke var noen andre land som var kommet så langt i bruken av elektrisitet i industrien som Norge. Dessuten hadde to av tre norske hjem innlagt strøm. Dette var langt foran både USA og Sverige. Verdens største kraftstasjon lå på Rjukan, den leverte strøm til Norsk Hydros kunstgjødselselfabrikker både lokalt i byen og på Notodden.

Norge manglet kapital, men utenlandske investorer kjøpte seg inn både i den norske gruveindustrien og i den kraftkrevende industrien, i smelteverk og kjemiske fabrikker som Norsk Hydros fabrikker for kunstgjødsel. Over 80 % av disse industriene var på utenlandske hender i 1909, noe som medførte at myndighetene innførte de såkalte konsesjonslovene. Disse skulle sikre norske rettigheter til naturressursene slik at de ikke skulle kunne kjøpes eller leies til evig tid av utenlandske selskaper. Dette kan sammenliknes med arbeidet som ble gjort i starten av oljealderen på 1960- og 1970-tallet for å sikre Norges kontroll over havbunnen utenfor kystene våre.

Frakteskip på Sauda havn.

Kraftkrevende industri i Sauda

Mange norske tettsteder vokste opp rundt smelteverkene som utnyttet den lokalt gode tilgangen på elektrisitet. Blant dem var Tyssedal, Odda og Sauda. Sauda smelteverk ble bygget i 1913, og har produsert forskjellige typer metaller etter hvert som etterspørselen har endret seg. I dag produserer smelteverket mangan,

et metall som blant annet brukes i fremstilling av stål. Den voldsomme utbyggingen av denne typen industri på starten av 1900-tallet gjorde at Norges industriproduksjon doblet seg fra 1905 til 1913.

Skipsværftet på Stord

Skip og båter bygges over hele Norge, men har i dag sitt tyngdepunkt på Vestlandet. Stord Verft ble startet som sildeoljefabrikk i 1919, men gikk etter hvert over til å bygge skip. Verftet har bygget supertankere på opptil 370 000 tonn, og er i dag en storleverandør av moduler til oljeindustrien i Nordsjøen. Alle kystbyer hadde i en periode både båtbyggerier og skipsverft, og fram til midten av 1970-tallet utgjorde verftene den største industrigrenen i Norge. I gullalderen hadde de over 50 000 arbeidere.

Industriens storhetstid i Norge

Fra og med 1905 var Norge et fullverdig industrieland med vekstrater som tidvis var på verdenstoppen. Høydepunktet for denne økonomien var fra 1945 til 1975. Da begynte norsk industri å flagge ut. Først ved å kjøpe eller bygge fabrikker i et lavkostland og ha deler av produksjonen der, senere ved å overføre all drift dit, og til slutt ved å selge seg helt ut av industridelen. Norske bedrifter i dag har for det meste ikke egen fabrikkproduksjon, i stedet henter de inn anbud og kjøper andre steder. Kina har fra 1970-tallet utviklet seg til å bli et sted der mange vestlige land kjøper produksjon, Kina er på mange måter blitt «verdens fabrikk». Fra den første industrialiseringsfasen har vi altså mistet alle fyrstikkfabrikkene, teglsteinsverkene, tobakksfabrikkene, klesfabrikkene, og etter hvert også tresliperier, papirfabrikker, mekaniske verksteder og leireindustrien. I norske byer er mange gamle industrilocaler bygget om til helt nye formål. Dessuten har mye av skipsproduksjonen gått til land som Polen, Japan og Sør-Korea. Norge er i dag først og fremst en tjeneste- og serviceøkonomi, der bare et lite mindretall er bønder, fiskere og industriarbeidere.

Mange norske byer hadde Mekaniske verksteder der det blant annet ble laget skip. Her fra Akers mekaniske verksted i Oslo, der Aker Brygge ligger i dag.

Henry Ford lagde sine første traktorer i 1907, og kalte dem «automobilpløger». Her en traktormodell, Fordson fra 1925.

Såing med såmaskin i en vestlandsbygd rundt 1960. Hesten var i bruk i jordbruket en stund etter andre verdenskrig.

Mekaniseringen av landbruket

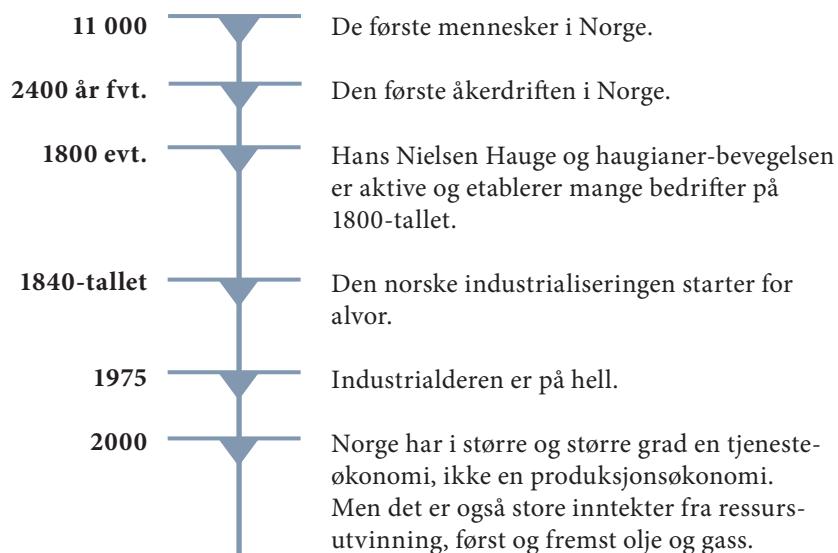
Antallet mennesker i jordbruket sank ikke nevneverdig fram til andre verdenskrig. Norske kvinner fødte så mange barn på denne tiden at det var mange nok igjen til å dyrke jorda selv i perioden med stor utvandring til USA. Metodene og redskapene ble forbredt gjennom hele perioden. Effektiviseringen av landbruket fram til midten av 1900-tallet dreide seg om at stadig flere bønder fikk seg hest, og at hesteredskapene ble stadig bedre. Antallet hester i landbruket vokste faktisk helt fram til etter andre verdenskrig. I 1949 var det nesten 214 000 gårdsbruk, med til sammen 238 000 hester. 61 år etter, i 2020, var antallet gårdsbruk sunket til 45 500. Hesten er i dag erstattet med traktorer og skurtreskere.

Og framover?

Som vi har sett, har nordmenn alltid levd av det landet har naturlige forutsetninger for, som sjøfart og fiske, men også etter hvert gruvedrift. Under den industrielle revolusjon ble det bygget opp en rekke fabrikker og små industrisamfunn rundt i landet. Maskinene gjorde sitt inntog i landbruket og gjorde at det ble behov for færre folk på gårdene, det Inge Krokann kalte «hamskiftet». I dag lever bare et lite mindretall av jordbruk eller industri. Langt de fleste jobber i det vi kan kalle tjenesteytende yrker.

Dette er en utvikling som nok vil fortsette også i fremtiden. Blant annet er helse- og omsorgstjenester i rask vekst. Det er ikke fordi vi blir sykere og sykere, men fordi arbeid som tidligere ble gjort av familien, som pleie av gamle og syke, nå anses som fellesskapets ansvar. Dessuten lever vi lenger og lenger, og dermed øker behovet for ansatte i helse- og omsorgssektoren ytterligere. Andre tjenesteytende yrker vokser også. Vi får stadig mer fritid, og dermed åpner det seg også flere og flere muligheter for å skape seg yrker der man tilbyr måter å benytte denne fritiden på. Eksempelvis yrker innen trening, kultur, turisme, underholdning, og så videre.

TIDSLINJE

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Norges lange kystlinje har vært viktig gjennom hele landets historie. På hvilke måter har den lange kystlinjen preget folk og samfunn i Norge?*
2. *Hvilke ressurser har vi hentet fra gruver i Norge?*
3. *Industrialiseringen av landet kom til å prege både byene og jordbruksbygdene. På hvilke måter endret industrialiseringen livene til folk i by og bygd?*
4. *Nevn noen av de viktigste industristedene i Norge og den viktigste industrien der.*
5. *I dag er det lite industri igjen i Norge. Hvilket land nevner læreboka som «verdens fabrikk», og hva er grunnen til at det produseres så mye nettopp der?*
6. *Hva slags type yrker har overtatt for industri i Norge?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p20

TEMA

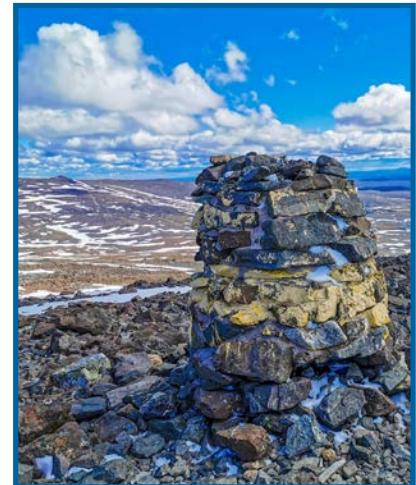
21

KAMPEN FOR FRIHET

Hvordan fikk
nordmenn og finner
noe de skulle ha sagt?

Norge er et lite land i verden. Det preger også vår utenrikspolitikk. Vi har blitt kjent som en fredsnasjon, et land som deler ut Nobels fredspris hvert år, og som i de siste tiårene har sendt diplomater som forhandler fram fred til steder i verden der det er krig. Den første generalsekretæren i FN, det som kan kalles verdens store prosjekt for å skape fred, var norsk. Han het Trygve Lie. Det er ikke tilfeldig at det har blitt slik. Norge er et av de landene som har mest å tjene på at alle land i verden respekterer og følger det internasjonale regel- og avtaleverket som har vokst fram i det siste århundret. Alternativet til regler er at alle land gjør som de vil, og det medfører nesten alltid at de sterke landene tar seg til rette på bekostning av de små. Slik Tyskland gjorde under andre verdenskrig. Eller Sovjetunionen gjorde med sine naboland i Øst-Europa under den kalde krigen. Maktbruk og maktmisbruk er noe alle stormakter i verdenshistorien har gjort seg skyldige i, også dagens USA og Kina.

I dette temaet skal vi sammenlikne Finland og Norge, to små land med mektige nabøer. Målet med denne sammenlikningen er å belyse hvordan internasjonale forhold også preger nasjonalhistorien, eksemplifisert gjennom våre to lands vei mot idealene i folkesuverenitetsprinsippet, altså tankene om selvråderett og folkets rett til å velge sine egne ledere. Kort sagt: Veien mot frihet.

Geografien forener, språket skiller

Finland og Norge har felles grense i nord, og er begge del av det nordiske fellesskapet. Men hvis du spør en gjennomsnittlig nordmann hva han eller hun kan om Finland, så er det langt mindre enn vi vet om andre naboland. Det er ganske gjensidig. Én årsak er selvfølgelig språket, finsk oppleves som langt mer fremmedartet enn andre europeiske språk. Norsk er en del av den germanske språkgruppen, som også svensk, dansk, tysk og engelsk er en del

Dette er Finlands høyeste punkt, der Norge og Finland møtes i nord. Vi har 736 km felles grense med Finland her. Området i bakgrunnen tilhører Troms og Finnmark fylke. I 2015 tok en gruppe nordmenn til orde for å flytte grensen noen hundre meter som en gest til Finland slik at punktet ville havne helt og fullt innenfor Finlands grense. Den norske regjeringen endte med å avslå forslaget, med henvisning til grunnloven. Den sier at Norge er udeelig.

Forrige side: Et kart over Skandinavia i et engelsk atlas utgitt på 1600-tallet. Legg merke til at Norge på denne tiden var del av Danmark, mens Finland var del av Sverige.

Mummitrollet er finsk.

av. De germanske språkene deler i sin tur røtter med den romanske språkgruppen, altså språk som fransk, italiensk og spansk. Germanske og romanske språk kalles med en samlebetegnelse for indoeuropeiske språk. Norsk deler altså kjennetegn selv med et språk som italiensk, selv om det snakkes i en helt annen del av Europa. Finsk er ikke i slekt med den indoeuropeiske språkgruppen, og deler bare karakteristika med andre språk i den finsk-ugriske språkgruppen, altså språk som estisk, ungarsk og samisk. Denne språkgruppen har sitt opphav blant folk som levde langt inne i det som i dag er Russland, og som innvandret til det som i dag er Finland flere hundre år før vår tidsregning.

Den kulturelle utvekslingen mellom Norge og Finland er på grunn av språkforskjellene ganske små. Mummitrollet er finsk, men du forbinder kanskje heller denne barnebokserien med Sverige, fordi forfatteren Tove Jansson snakket finlandssvensk, slik noen hundretusener finner gjør. Norge og Finland har også sine kontaktpunkter i idrettens verden, kanskje spesielt på ski. Alle nordmenn over en viss alder har hørt om skihopperne Matti Nykänen, Toni Nieminen og Janne Ahonen. Men finnene boltrer seg gjerne på andre sportsarenaer enn nordmenn flest er veldig opptatt av, som ishockey og motorsport. De har en lang tradisjon for å levere eminente sjåfører til formel 1-sirkuset, som Valtteri Bottas, Keke Rosberg og Kimi Räikkönen.

På tross av språkforskjellene og de tilhørende kulturforskjellene – innbilte eller reelle – er det likevel mye ved den finske nasjonalforståelsen som minner om den norske, av historiske årsaker. La oss gå tilbake til 1800-tallet.

Finnene har sine idrettshelter også i en del andre idretter enn det nordmenn er vant til å følge med på. Som formel 1, for eksempel, den mest prestisjetunge motorsporten.

Stormaktsspill

Både Norge og Finland var kasteballer under Napoleonskrigene, vi ble ufrivillig del av en og samme handlingsrekke som startet i Finland og endte i Norge. Slik gikk det til: Finland hadde vært under svensk dominans helt siden 1100-tallet, men i 1808-09 ble svenskene kastet ut av Finland av russerne. Sverige innså at de ikke hadde noe militært å stille opp mot den russiske overmakten, og ga opp tanken på å vinne Finland tilbake. I stedet vendte de blikket vestover, mot Norge. Målet om å overta Norge var faktisk noe av motivasjonen til svenskene for å gå inn i

Napoleonskrigene på motsatt side av den Danmark-Norge befant seg på. Danmark-Norge var allierte med Frankrike under keiser Napoleon, og da den franske siden gikk mot tap, ble det klart at svenskene skulle motta Norge som krigsbytte fra danskene. Danskene gikk med på dette ved å skrive under på Kieltraktaten i januar 1814.

Økt status for Norge

Dette var på et tidspunkt da Norge i praksis ikke eksisterte som eget land, men bare var en provins i Danmark. Vi kunne altså etter Kieltraktaten endt opp med å bli en provins i Sverige i stedet.

Slik skulle det ikke gå, vi fikk en langt mer selvstendig status enn dette da vi inngikk union med Sverige. Bakgrunnen for at Norge fikk en løs union med Sverige etter 1814 var at den danske utsendingen til Norge, og tronarvingen til den danske tronen, Kristian Fredrik, forsøkte å bryte med Kieltraktaten. Han innkalte i februar 1814 de viktigste embetsmennene og forretningsmennene i landet til et møte på Eidsvoll. Der forsøkte han å bli valgt til Norges eneveldige konge. Men de norske embetsmennene henviste til folkesuverenitetsprinsippet og hevdet at kongen måtte velges av folket etter først å ha sverget ed til en grunnlov. Dette foregikk mens de svenske troppefremdeles var nede i Europa og kriget mot Napoleon. Så tiden var knapp, men kirkene organiserte valg til en grunnlovsgivende forsamling som kunne møtes på Eidsvoll allerede i april. I løpet av 6 uker fikk forsamlingen ferdig en grunnlov som Kristian Fredrik kunne sverge ed til. Dermed hadde Norge for første gang fått en konge med begrenset makt. Kongens makt ble definert av lover og disse lovene ble igjen bestemt av en folkevalgt forsamling, det vi kaller Storting.

Etter krigen mot Napoleon kom Karl Johan tilbake til Sverige. Han ville sette en stopper for Norges forsøk på bestemme sin egen skjebne, og sendte 25 000 soldater over grensen. Halden og Fredrikstad ble raskt erobret. De norske soldatene hadde større hell ved Kongsvinger, der de klarte å slå svenskene tilbake. På Rakkestad i dagens Viken sto i august 1814 12 000 nordmenn klare til et motangrep, men det kom aldri til noe slag. Den norske hærledelsen og vår nyvalgte kong Kristian Fredrik innså at utfallet var gitt, også fordi de svenske soldatene var flere og hadde

Oscar Wergelands maleri av grunnlovsforsamlingen på Eidsvoll, som han malte 61 år etter grunnlovsåret.

erfaring fra kamper mot Napoleons tropper ute i Europa. Slaget ville i beste fall ha endt med et ydmykende og raskt tap for vår unge stat. Nordmennene la ned våpnene, og i de påfølgende fredsforhandlingene ble det klart at Norge måtte oppgi tanken om å velge sin egen konge. Under fredsforhandlingene i Moss, som ble sluttført med den såkalte Mossekonvensjonen, undertegnet 14. august 1814 gikk nordmennene med på å inngå i en union med Sverige. Men vi fikk beholde grunnloven nesten uendret.

To mirakelår

1814 endte altså med at vi fikk felles konge med Sverige, og også felles forsvar og utenrikstjeneste. Det er likevel gode grunner til at dette omtales som det første av to mirakelår i norsk historie. For det var det samme Stortinget som var opprettet i 1814 som vedtok løsrivelsen fra Sverige i 1905, og det var med den samme stemmeretten vi begynte å få i 1814 som det norske folk gjennom en folkeavstemning i 1905 avga et rungende «ja!» til denne løsrivelsen. I folkeavstemningen stemte 368 208 av de stemmeberettigede for løsrivelse, bare 184 stemte mot! Kvinnene i Norge hadde på dette tidspunktet ikke allmenn stemmerett, likevel mobiliserte de 244 765 underskrifter for løsrivelsen de også.

Kong Oscar 2. var den siste kongen vi delte med Sverige.

Det som skjedde i 1905 foregikk bare gjennom politiske kanaler, ikke militære. Mye av dette skyldes selvfølgelig også motparten, svenskene. Kong Oscar 2. – vår siste felles konge – lot Norge slippe fredelig ut av unionen. Vi kan altså delvis takke nabolandet vårt for at 1905 ble like mye av et mirakelår som 1814. Samtidig hadde den politiske bevisstgjøringsprosessen som hadde foregått i den norske befolkningen gjennom hele 1800-tallet, gjort at Norge var et stabilt og modent demokrati da vi oppnådde friheten.

Dramatisk kamp

Finlands kamp for frihet var adskillig mer dramatisk og brutal. Russland hadde altså drevet ut svenskene og overtatt kontrollen i 1808, men lot finnene ha stor grad av indre selvstyre, med status som storfyrstedømme i det russiske riket. Tsaren hadde også stadfestet Finlands forfatning ved overtakelsen i 1808, omtrent som svenskene senere stadfestet Norges grunnlov med små endringer i

1814. Men mens Norge mot slutten av 1800-tallet oppførte seg mer og mer egenrådig med basis i denne grunnloven, ble forholdene i Finland på samme tid mye verre. Den nye generalguvernøren i Finland, Nikolaj Bobrikov, startet en hardhendt russifiseringspolitikk. Både i skolevesenet og i statsadministrasjonen skulle språket nå være russisk, noe Bobrikov innførte med diktatoriske fullmakter fra tsaren. Bobrikov ble senere drept i et attentat av en ung finne, og med den russiske revolusjon i 1917 så finnene sitt snitt til å erklaere selvstendighet. Det brøt ut borgerkrig mellom «de røde» (de som ville forbli i Russland) og «de hvite» (alle andre) som varte i fem måneder. I denne kampen fikk de hvite også hjelp utenfra, spesielt fra Tyskland. Dette var en borgerkrig som sto som verdens mest brutale per måned fram til borgerkrigen i Rwanda i 1994, med massehennettelser på begge sider.

Nikolaj Bobrikov,
generalguvernør i
Finland 1898–1904.

Forsoning etter borgerkrigen

Etter krigen etablerte Finland seg som republikk, altså med en president på toppen, ikke konge, og med like rettigheter selv for de som kjempet på den tapende siden i krigen. Et symptom på hvor vellykket forsoningspolitikken fungerte, var at landet allerede i 1926 fikk en statsleder fra den røde siden, altså til og med før Norge fikk sin første arbeiderpartistatsminister, Christopher Hornsrød, i 1928. Sikkerhetspolitikken til finnene på 1930-tallet besto i å ignorere sin store nabo i øst, altså Russland, og søke allianser vestover i Europa. Men det var lite støtte å hente da Nazi-Tyskland og Sovjetunionen inngikk en ikke-angrepsspakt i august 1939. Som finnene da mistenktes, inneholdt denne pakten også en hemmelig tekst der Hitler og Stalin i praksis fordelte Øst-Europa seg imellom. Da tyske tropper angrep Polen 1. september 1939, sto sovjeterne klare til å rykke inn og forsyne seg med de østlige delene av Polen. Etter Polens fall stilte Josef Stalin et ultimatum til de tre baltiske statene Estland, Latvia og Litauen, samt til Finland. Alle fire hadde vært del av Russland før revolusjonen, men løsrevet seg. I ultimatumet krevde Stalin at småstatene avga grenseområder til Sovjetunionen, samt aksepterte å ha sovjetiske tropper stasjonert i nærheten av hovedstedene sine.

De baltiske statene aksepterte, men finnene ville ikke ha en sovjetisk marinebase ved Helsinki. De mistenktes at sovjeterne ville

Den sovjetiske utenriksministeren Molotov (til venstre) var den som forhandlet fram ikke-angrepsspakten med Nazi-Tyskland. Her i samtale med Hitler, mellom seg har de en tolk til å oversette.

Den såkalte Molotovcocktailen er en finsk oppfinnelse fra andre verdenskrig. Her fra opptøy i Ukrainas hovedstad Kyiv i moderne tid.

Sovjetisk stridsvogn i de finske skoger, ødelagt i vinterkrigen 1939–40.

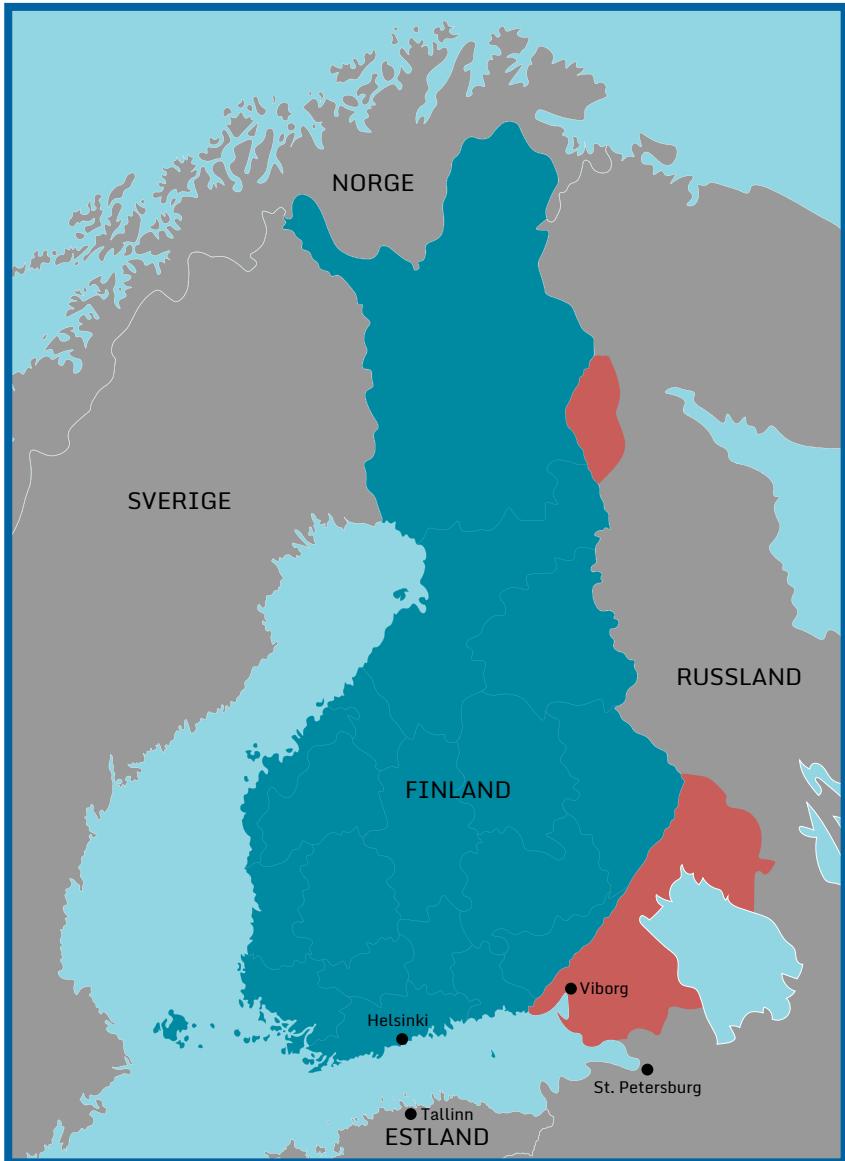
En sovjetisk soldat som frøs i hjel under kampene 1939–40.

komme til å overta resten av Finland uten motstand hvis de først fikk etablere seg i nærheten av den finske hovedstaden. Samme type manøver hadde Hitler ganske nylig brukt mot Tsjekkoslovakia, med stort hell, og nå var det altså Josef Stalins tur til å prøve seg på det samme. Da finnene nektet, må den sovjetiske diktatoren ha tenkt at det uansett ikke spilte noen rolle. Sovjetunionen hadde en befolkning som var femti ganger større enn den finske, og med en stor hær. I henhold til de sovjetiske angrepsplanene ville Finland være okkupert i løpet av to uker.

Vinterkrigen begynner

30. november 1939 sendte Stalin en halv million soldater inn i Finland, tre armeer støttet av fly, artilleri og moderne stridsvogner. Finnene hadde lite av den typen utstyr, og selv med en fullt mobilisert finsk hær var det fire sovjetiske soldater for hver av de finske. Likevel skjedde det utrolige at finnene klarte å stanse den sovjetiske fremrykningen. Det finnene hadde, var godt vinterutstyr til soldatene sine, effektive håndvåpen som ikke låste seg eller frøs i kaldt vær, og soldater som var trent til å ta initiativ og operere på egen hånd. I mangel av gode antitankvåpen fant de opp det som fikk navnet molotovcocktail, oppkalt etter den sovjetiske utenriksministeren Molotov som hadde skrevet under den beryktede ikke-angrepssakten med Tyskland. En molotovcocktail var bare en glassflaske fyldt med bensin og en tøyfille som stakk opp av tuten. Dette enkle våpenet kunne ha ganske stor effekt når man tente på tøyfilla og kastet flaska mot fiendtlige soldater, og mot vanlige transportkjøretøy. I tillegg brukte finnene tømmerstokker til å ødelegge beltene til de sovjetiske stridsvognene.

Det var gjennom et skogrikt område sovjeterne angrep Finland, og trange veier gjorde at de sovjetiske divisjonene var spredt i kilometerlange marsjkolonner. Finske skijegeravdelinger hadde stor suksess med sine nattlige angrep mot sovjetiske tropper som hadde slått leir og satt godt synlige rundt åpen ild. Her kunne finnene angripe raskt med maskinpistoler og molotovcocktails, innen de forsvant inn i natten igjen før sovjeterne rundt andre leirbål kunne komme stormende til.

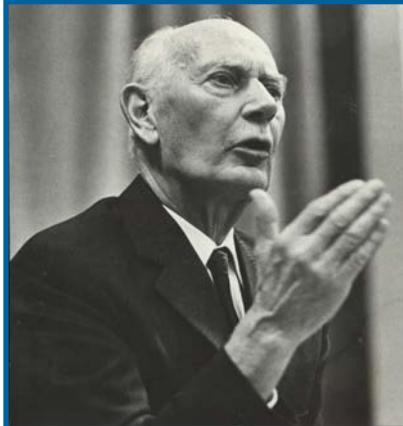
En ydmykende seier

Suksessen til tross, finnene visste at de ikke kunne vinne denne kampen. De håpet at ved å forsinke sovjeterne ville andre land rekke å komme dem til hjelp, kanskje Sverige, Norge eller Danmark, og selvfølgelig stormaktene Frankrike og England. Den hjelpen kom aldri. Og det var ikke håp om hjelp fra Tyskland denne gangen, i og med Hitlers pakt med Stalin. Riktignok meldte det seg 12 000 frivillige svensker og noen hundre nordmenn, men uten støtte fra andre nasjoner måtte finnene i mars 1940 starte fredsforhandlinger med Sovjetunionen. Kravene var enda hardere enn finnene først ble presentert for, blant annet måtte de overgi sin nest største by til Sovjetunionen, men den sterke motstanden hadde trolig overbevist Stalin om at det ikke var verdt prisen å skulle ta resten av Finland. Han ville heller ikke risikere å havne i krig med England og Frankrike, som kunne ha

Finland måtte blant annet avgi Karelenområdet i sør, der Viborg, som på den tiden var Finlands nest største by befant seg. Den tiendedelen av befolkningen som dermed mistet sine hjem flyktet over til Finland, der de etter hvert bygget seg nye hjem etter å ha delt husrom med alle familiene som lot dem få sove hjemme hos seg de første månedene.

Mange nordmenn engasjerte seg privat i Finlandshjelpen da nabolandet vårt ble angrepet i november 1939. Norge sendte forsyninger og utstyr (øverste bilde) og feltsykehus (midterste bilde). Dessuten meldte det seg noen hundre frivillige til å kjempe (nederste bilde) selv om Norges offisielle holdning var nøytralitet.

Statsminister Einar Gerhardsen tok i 1948 et tydelig oppgjør med kommunismen i Norge, den luksusen kunne ikke den finske presidenten Juho Paasikivi (til venstre nederst) tillate seg. Her er han på besøk i Moskva og godsnakker med lederen for det øverste Sovjet, Klement Vorosjilov. Finnenes diplomatiske bragd var å overbevise Sovjetunionen om at de hadde større glede av Finland som et alliansefritt land enn underlagt Sovjetunionen.

Parade i Hellas i 1947 for å markere at landet hadde mottatt en million tonn mat gjennom Marshall-hjelpen.

blitt tilfelle hvis felttoget hadde vart lengre. Hele affæren hadde vært en stor ydmykelse for Sovjetunionen, med tapstall som var åtte ganger høyere enn de finske.

Store tap

Nå fulgte en periode fram til slutten av andre verdenskrig der finnene først vant tilbake sine tapte områder i ly av det tyske angrepet på Sovjetunionen, før de tapte dem igjen og deretter måtte inngå en ny fredsavtale med Stalins regime. Men Finland forble fritt, som det eneste angrepne landet i Europa under andre verdenskrig, utenom Storbritannia. Prisen var høy. Til sammen 100 000 finner døde i løpet av andre verdenskrig, blant annet som følge av sovjetisk bombing av sivilbefolkningen i byer som Helsinki og Turku. Til sammenlikning falt 10 262 nordmenn i samme periode. Dette inkluderer både de militære og de sivile falne, som de mange tusen norske sjømennene som ble torpedert på havet.

Den finske etterkrigstiden må kunne betegnes som en diplomatisk balansegang av de sjeldne i verdenshistorien. Sovjetunionen var blant seiersmaktene i andre verdenskrig, og sørget for at det ene østeuropeiske landet etter det andre fikk kommunistisk styresett, først og fremst ved å hjelpe lokale kommunister til makten. Dette skjedde blant annet i Øst-Tyskland, Polen, Ungarn og Tsjekkoslovakia. Det var lenge fare for at Finland skulle lide samme skjebne. Kommunistpartiet i landet fikk en fjerdedel av plassene i det finske parlamentet rett etter krigen, og de forsøkte også å ta kontrollen over politistyrkene. Å ta over maktapparatene i et land var en vanlig strategi som forberedelse til kupp mot demokratiene i Øst-Europa, men i Finland lyktes kommunistene ikke. Finland måtte betale en sum tilsvarende 300 millioner dollar i krigserstatning til Sovjetunionen, til tross for at det var Sovjetunionen som hadde angrepet, og det var Finland som hadde måttet avgjort 10 % av landområdet sitt og fikk bombet sine byer.

Seierherrene setter betingelsene

Dette er et av de beste eksemplene etter andre verdenskrig på at det er seierherrene som setter betingelsene og som skriver historien. Riktignok hadde sovjetene lidd tap på opptil en halv

Winston Churchill, Franklin D. Roosevelt og Josef Stalin møttes på Krimhalvøya i januar 1945, på Jaltakonferansen. Der aksepterte vestmaktene at Sovjetunionen skulle få beholde sine ero bringer fra tidlig i krigen, deriblant områdene tatt fra Finland. Øst-Europa var blitt Stalins bakgård.

million døde i kampene mot Finland. Disse døde inkluderte også 5000 sovjetiske soldater som havnet i finsk krigsfangenskap, og som ble sendt tilbake etter fredsslutningen. Hjemme i Sovjetunionen ble disse henrettet for å ha latt seg ta til fange av fienden, et faktum som ikke ble allment kjent før man begynte å grave i arkivene etter Sovjetunionens fall i 1991. Da ble det også kjent at Stalins tropper hadde henrettet tusenvis av polakker etter sin innmarsj i Polen, blant annet i «Katynmassakren». Øst-Europa var i mye større grad enn man var klar over, omgitt av hensynsløst aggressive makter på begge sider, men dette ble nedtonet i årene etter andre verdenskrig i og med at en av disse maktene var alliert med Vesten, altså Sovjetunionen. Det var den samme aggressive stormakten som Finland nå måtte utvikle en måte å sameksistere med, som nabo og tidligere motpart i en krig. Og det attpå til med en diktator på toppen som på mange måter kan beskrives som like ille som Adolf Hitler. Josef Stalin hadde på dette tidspunktet millioner av menneskers liv på samvittigheten, etter tjue år som ubestridt leder av kommuniststaten.

Mens Norge var havnet i det som må kunne betegnes som den trygge delen av Europa, en trygghet som ble garantert av amerikansk militærmakt med dannelsen av Nato i 1949, innså den finske regjeringen at landet måtte klare seg selv, allianseløst. Den manglende hjelpen utenfra i vinterkrigen 1939–40 hadde lært dem det.

Finlands løsning

«Finlandisering» er et litt nedsettende begrep som beskriver en situasjon der en mindre partner tilpasser seg en større i ett og alt. Begrepet stammer fra tiårene etter andre verdenskrig. Målet for finnene var å unngå kommunistisk maktovertakelse både innenfra og utenfra, men samtidig beholde så mye selvstendighet som mulig. Finlandiseringspolitikken ble utformet av president Juho Paasikivi og hans etterfølger Urho Kekkonen, og har derfor fått deres navn: Paasikivi-Kekkonen-politikken. Mens Norge etter andre verdenskrig mottok 450 millioner dollar i utviklingshjelp fra USA gjennom Marshallhjelpen, valgte finnene å stå utenfor amerikanernes hjelpeprogram for å ikke provosere Josef Stalin. Og mens Arbeiderparti-statsminister Einar Gerhardsen i 1948 kunne ta et oppgjør med kommunismen også i sitt eget parti, i den såkalte Kråkerøytales, så valgte finnene å sensurere alle som ytret eller skrev på en måte som kunne bli oppfattet som kritikk av kommunisme eller av Sovjetunionen. Parallelt med krigserstatningene måtte Finland også forplikte seg til å gi en spesiell status til Sovjetunionen som handelspartner. Det ga Finland stabil tilgang til olje under oljekrisen på 1970-tallet, men gjorde også at de måtte importere etter hvert ganske underlegen teknologi fra sin nabo i øst.

Finland ble medlem av EU i 1995 og er i dag godt integrert i det europeiske fellesskapet. Her statsminister Sanna Marin i samtale med EU-topper i Brussel. Marin ble verdens yngste kvinnelige statsminister og verdens yngste regjeringsjef da hun tiltrådte som finsk statsminister i 2019, i en alder av 34 år.

Vellykket balansegang

Men finnene lyktes med sin diplomatiske balansegang. Finland fikk lov å melde seg inn i det internasjonale økonomiske samarbeidet etter krigen, de ble aldri innlemmet i Sovjetunionens militærallianse Warszawapakten, de utviklet en moderne industri og velferdsstat, og fikk et skolesystem som i årevis har befunnnet seg på toppen av de internasjonale Pisa-oversiktene. Og det i ganske stor motsetning til riket de var del av fra 1808 til 1918 (Sovjetunionen ble jo til Russland igjen etter kommunismens fall).

Norge og Finland er i dag begge det som må kunne betegnes som svært velfungerende land, med lav ulikhet og høy score på internasjonale lykkemålinger. Men som våre to lands til dels like og til dels ulike historier bevitner, så må hvert land finne sin egen vei fram til idealene i folkesuverenitetsprinsippet, målet om at et folk skal få velge sine egne ledere. Det må foregå i den realpolitiske og militærstrategiske virkeligheten som hvert land befinner seg i.

TIDSLINJE

1809	Finland går fra svensk til russisk dominans.
1814	Norge er ikke lenger underlagt Danmark, men må inngå union med Sverige.
1905	Norge bryter ut av unionen med Sverige.
1917	Finland løsriver seg fra Russland. Borgerkrig bryter ut.
1939	Sovjetunionen (Russland) angriper Finland.
1940	Norge angripes og okkuperes av Tyskland.
1941	Finland angriper Sovjetunionen samtidig med at Tyskland gjør det.
1944	Finland signerer våpenstillsstandsavtale med Sovjetunionen med flere klausuler og krav om stor krigserstatning.
1945	På Jaltakonferansen i februar får Stalin aksept for at vestmaktene ikke skal legge seg opp i det som skjer mellom Sovjetunionen og Finland.
1945	Tyskland kapitulerer, Norge fritt.
1947	Marshallhjelpen lanseres. Norge sier ja til 450 millioner dollar i utviklingshjelp fra USA. Finland takker nei og skal betale 300 millioner dollar i krigserstatning til Sovjetunionen.
1948	I en tale på Kråkerøy erklærer statsminister Einar Gerhardsen at de norske kommunistene er en fare for demokratiet og for norsk selvstendighet.
1949	Nato dannes, Norge er med fra starten.
1953	Josef Stalin dør, avstalinisering i Sovjetunionen.
1955	Warszawapakten dannes, Finland er ikke med.
1991	Sovjetunionen oppløses.
1995	Finland inn i EU, knytter seg nærmere Vest-Europa.
2022	For første gang viser meningsmålinger et flertall i den finske befolkningen for å søke seg inn i Nato, etter Russlands invasjon i Ukraina.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *I innledningen skriver vi at «Norge er et av de landene som har mest å tjene på at alle land i verden respekterer og følger det internasjonale regel- og avtaleverket som har vokst fram i det siste århundret». Hvorfor er det sånn?*
2. *I dette kapitelet hevder vi at Norge og Finland har lite kulturutveksling på grunn av språkforskjellene mellom Norge og Finland. Hvilke språkfamilier tilhører norsk og finsk?*
3. *Både Norge og Finland ble tatt som krigsbytte under Napoleonskrigene. Forklar hvordan det henger sammen.*
4. *Hvorfor tror du Karl Johan gikk med på en fredsavtale i Moss i 1814 når svenskene var både tallmessig overlegne og hadde mer krigserfaring?*
5. *Fortell kort om unionsoppløsningen i 1905.*
6. *Om Finlands kamp for selvstendighet skriver vi at den var «adskillig mer dramatisk og brutal». Forklar.*
7. *Hvorfor tror du finnenes løsrivelse fra Russland ble så mye mer blodig enn nordmennenes løsrivelse fra Sverige?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p21

Bilde fra dagens Helsinki. Bykatedralen ruver over gamlebyen i Finlands hovedstad.

Fredsprotest i Helsinki etter Russlands invasjon av Ukraina i 24. februar 2022. Finner og ukrainere har et historisk skjebnefellesskap på grunn av sin nærhet til Russland.

TEMA 22

KAMPEN FOR DEMOKRATI

Hvordan fikk
bøndene, arbeiderne og
kvinnene noe de skulle sagt?

*Henrik Wergeland (1808–1845),
norsk samfunnskritiker, avis-
redaktør og forfatter.*

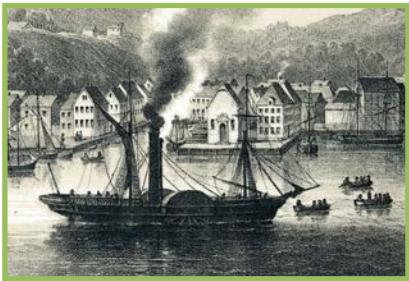
Den norske dikteren og riksarkivaren Henrik Wergeland (1808–1845) var en idealist. Han kjempet mot urettferdighet og strid i all sin form. Han håpet at innen «aarhundret nedrødmer» (altså før slutten av 1800-tallet) skulle diktatur og kastevesen forsvinne i verden, at kvinner og menn skulle få de samme rettigheter, og at europeerne ville avslutte sin undertrykking av koloniserte folk. Enten de var indere eller indianere. Wergeland var også opptatt av at alle klasser og folk skulle oppleve rettferdighet i landet Norge, både bønder, husmenn, arbeidere – og jøder for den saks skyld.

Henrik Wergeland levde i det norske demokratiets første fase, det som ble opprettet i 1814. Wergelands far, Nicolai, var selv en av de 112 eidsvollsmennene som fikk vedtatt den norske grunnloven og opprettet det norske demokratiet 17. mai 1814. Vi kan kanskje kalle dette en versjon 1.0 av demokratiet, for systemet vårt har blitt utvidet og forbedret mange ganger siden. Ikke minst takket være Henrik Wergeland selv som kjempet for å få fjernet den såkalte jødeparagrafen fra grunnloven, den som definerte at «Jøder ere fremdeles udelukkede fra Adgang til Riget». Den paragrafen ble fjernet i 1851, for sent til at Wergeland fikk oppleve det i sin egen levetid.

Embetaansstata

Wergeland selv var representant for den gruppen som fikk makt allerede ved dannelsen av grunnloven, altså menn av embetsstanden. Riktignok definerte grunnloven at alle menn over 25 år med et visst inntekt kunne stemme, men de som i praksis hadde ansvaret for styre og stell i staten Norge i disse første tiårene etter 1814, var alle de mennene som hadde studert jus eller teologi på universitetsnivå og utgjorde en ganske ensartet gruppe på bare et par tusen menn. Alle de med ansvarlige stillinger i norske departementer på denne tiden, samt prester, dommere og soren-

*Forrige side: Norske arbeidere i streik i 1931, på vei til en markering på Youngstorget i Oslo.
Streikerett og demonstrasjonsrett var noe som ble kjempet fram på 1800-tallet og de første tiårene av 1900-tallet.*

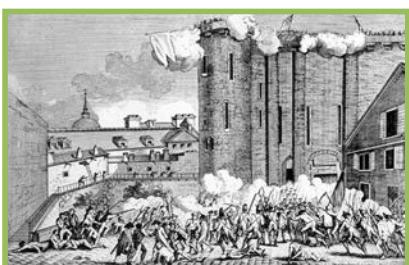
DS Constitutionen var Norges første dampbåt, kjøpt inn av Postverket i 1826, med plass til post, varer og 32 passasjerer. Navnet inspirerte nordmenn til å begynne å feire grunnloven (et annet ord for konstitusjon) på 17. mai.

skrivere i distriktene, var alle rekruttert fra denne lille gruppen av mennesker. Et fellesnavn på de som har disse yrkene i staten er *embetsmenn*, og det er derfor historikeren Jens Aarup Seip har kalt denne første fasen av det norske demokratiet for «embetsmannsstaten».

Mange av de som var engasjert i denne tidlige fasen, var godt opplyst om idealene fra opplysningstiden generelt og de amerikanske og franske revolusjonene spesielt. Det er ingen tvil om at flere av dem var idealister, de kjempet for rettighetene til langt flere grupper enn den de selv tilhørte. Henrik Wergeland var en av disse idealistene. Men hvis vi skal beskrive kampen for individets frihet og rettigheter i generelle ordelag, så er det noen tendenser som peker seg ut. De skal du få stifte bekjentskap med her i dette temakapittelet.

Inspirasjon fra utlandet

Kampen for frihet og rettigheter i Europa startet på 1700-tallet med opplysningstiden, som representerete et brudd med føydaltidens tanker. Kampen har foregått i rykk og napp siden. Det har vist seg at rettigheter gjerne blir kjempet gjennom som en allianse av idealisme og egeninteresse. Idealister drives av høye idealer, og lar seg inspirere av tankemessige strømninger. Dette er gjerne eliten i samfunnet, og egeninteressen stammer på sin side fra de gruppene som selv vil ha frihet og rettigheter, en kamp som får mer av drivstoffet sitt fra sosioøkonomiske forhold. Slik kan man beskrive alle prosesser som siden 1700-tallet har gitt frihet og rettigheter til stadig nye grupper: bønder, arbeidere, kvinner, urfolk, homofile og så videre. I det samme bildet hører også slaver og kolonifolk, hvis vi velger den internasjonale vinklingen.

Innbyggere i Paris stormer Bastillen, dreper vaktene og setter fangene fri, 14. juli 1789. Det er denne hendelsen som feires på den franske nasjonaldagen hvert år.

Hva som er den viktigste drivkraften varierer fra situasjon til situasjon. På Eidsvoll i mai 1814 var det de idémessige strømmingene som spilte størst rolle. Man diskuterte og vedtok, uten en motmakt å forhandle med. Men da Sverige invaderte Norge senere på sommeren 1814, fikk vi plutselig denne motmakten som vi hadde sluppet på Eidsvoll. Maigrunnloven ble endret, og ble til det som vi kjenner som novembergrunnloven av 1814.

Revolusjonsbarn

At vi likevel fikk beholde mesteparten av det eidsvoldsmennene bestemte i mai, skyldes nok blant annet at representanten for den svenske staten, nemlig øverstkommanderende og kronprins Karl Johan, selv var et barn av den franske revolusjonen. Som sønn av en advokat hadde Karl Johan gjort karriere på grunn av mulighetene som åpnet seg etter revolusjonen i 1789, som blant annet var et oppgjør med det gamle foydalsamfunnet i Frankrike der alle var låst til sin samfunnsklasse fra fødselen av. Med idealer som frihet, likhet og brorskap åpnet det seg muligheter for dyktige folk nede i samfunnsdypet, selv de som ikke var av adelig blod.

Karl Johans døpenavn var Jean-Baptiste Bernadotte. Han hadde gjort karriere som offiser under Napoleon Bonaparte, før Jean-Baptiste ble headhuntet som tronarving til det svenske kongehuset. Gamlekongen i Sverige var barnløs. Dette er egentlig en veldig spennende historie i seg selv, hvordan en folkets mann og en revolusjonshest fra Frankrike endte opp med å bli monarkiets forsvarer i Sverige og Norge. Det vi skal ta med oss videre herfra i dette kapittelet, er hvordan alle mennesker kan ha ulike strømninger i seg. Man kan være for forandring i det ene øyeblikket, og så motarbeide dem i det neste. Selv i voldsomme prosesser som under den franske revolusjon, viser det seg i hvert tilfelle at det bare er enkeltgrupper som slippes gjennom frihetens dør av gangen. Og etterpå kan det attpåtil vise seg at sist ankomne gruppe vender seg mot sine tidligere allierte. Det er altså en tendens til at mennesker tar de styrendes perspektiv straks de selv blir del av de privilegerte klassene.

Karl Johan av Sverige og Norge, franskmann som gjorde svenske av seg.

Amerika 1776

Denne tydelige tendensen ser vi for eksempel i 1776, der amerikanerne begynner sin kamp for frihet fra kolonimakten Storbritannia*. I amerikanernes uavhengighetserklæring er parolen «All men are created equal», noe som skal vise seg å ikke gjelde hvis man er urfolk (indianer), slave eller kvinne. Etter revolusjonsåret 1789 gikk franskmennene enda et skritt lenger enn i uavhengighetserklæringen, for der vedtok man en universell menneskerettighetserklæring. Men det måtte gå to revolusjoner til (i 1830 og 1848) og nesten hundre år før Frankrike hadde

* Mer om USAs historie i tema 33.

Den amerikanske urbefolkningen var ikke inkludert i Uavhengighetserklæringen. Bildet av høvding Heebe-tee-tse av Shoshone-folket er tatt i 1899.

sikret sine grunnleggende demokratiske rettigheter og fått et stabilt demokrati. Deretter skulle det gå enda 75 år før franske kvinner fikk stemmerett i 1945, og enda 20 år til før frihetens, likehetens og brorskapets fanebærer Frankrike ga slipp på koloniene sine. Ingenting av dette skjedde helt frivillig, alt måtte på en eller annen måte «tas».

Dette er en tendens vi mennesker gjør oss skyldig i hele tiden. Når vi mener «alle», så mener vi først og fremst dem vi har rundt oss. Vår gruppe. Dem vi klarer å identifisere oss med.

Likhet og ulikhet

Vi kan se en liknende tendens i Norge som i Frankrike. Norske bønder begynte ikke å engasjere seg for alvor i politikken før noen tiår etter 1814, det var først utover på 1840-tallet de ble en velgergruppe som måtte tas hensyn til. Men det var slett ikke bøndene som heiet fram arbeidernes rettigheter, da disse meldte seg på for alvor på 1870-tallet. Sine egne rettigheter måtte arbeiderklassen i stor grad kjempe fram selv, i kraft av at de var mange. Senere var det blant annet arbeiderforeninger som skulle komme til å stikke kjepper i hjulene for kvinnenes rettigheter i arbeidslivet, en kamp som i sin tur først kan sies å ha skutt ordentlig fart da norske kvinner fikk allmenn stemmerett i 1913. Da først begynte de å få den makten som gjorde at de ikke bare var avhengig av idealister, altså mannlige politikere som kjempet for kvinnerettigheter fordi «det var den rette tinga å gjøre», men hvor de også kunne stemme inn sine egne politikere som var avhengig av å gjøre en god jobb for sine velgere for å bli gjenvalgt. Det var først etter dette at kvinnekjønn ble et tema å vinne valg på.

Idealisme er ofte en god kraft, at noen har innsikt og mot til å gå foran, men kraften i idealismen blir mye sterkere når mennesker gis muligheten til å kombinere det med egeninteresse. At man ved å yte sitt beste for andre som politiker også bidrar til at man selv beholder jobben. Det er dette prinsippet som gjør demokratiet så mye mer fleksibelt enn andre styringsformer. Store deler av folket kan gjøre seg hørt gjennom stemmene sine, i stedet for å bli nødt til å bruke hardere midler, som under den franske revolusjon. Og det er også derfor ytringsfriheten er et hellig prinsipp i alle fullverdige demokratier. Skal det være mulig å gjennomføre

prinsippet om nulltoleranse for vold som et politisk virkemiddel, så må det være fulltoleranse for ord. I det minste for ord som ikke fremmer vold.

I andre del av dette temakapittelet skal vi se mer konkret på hvordan bøndene, arbeiderne og til slutt kvinnene fikk sin politiske makt. Disse prosessene har sine paralleller til samenes kamp for innflytelse og rettigheter, og også homokampen*.

* *Mer om disse to temaene i kapittel 23 og 24.*

Fra sult til vekst

I 1814 spredte nyhetene seg sakte utover i landet, nesten ingen leste aviser, og for vanlige mennesker rundt om i Norge var det ingen forskjell på hverdagen før 17. mai og hverdagen etterpå. Politikk var noe som for de fleste skjedde langt unna, det spilte nok ikke stor rolle ute på landsbygda om kongen satt i København eller Stockholm. For folk flest betyddet mer at Napoleonskrigene endelig var over. På grunn av den britiske blokaden av norskekysten under Napoleonskrigene hadde folket sultet og mange norske skip og sjøfolk var tatt til fange. Blokaden ble opphevet med Napoleons fall, og den livsviktige kornimporten kom i gang igjen. 1815, året etter, ble kalt «året uten sommer», på grunn av et massivt vulkanutbrudd like ved Bali i april. Aske havnet i atmosfæren, temperaturen sank over hele kloden, og resultatet ble matmangel.

Men de neste tiårene var gode på landsbygda i Norge, med en

Retten er satt. En scene fra Adolph Tidemanns bok fra 1858, «Norske folkelivsbilleder».

Også før traktoren fantes det mye utstyr som kunne effektivisere arbeidsdagen for en bonde, eksempelvis denne høyrica som bonden kunne spenne hesten foran. Bildet er tatt rundt år 1900 i Nore og Uvdal kommune.

jevnt stigende matproduksjon og voksende familier. Med grunnloven i 1814 var eneveldet avviklet, og Norge begynte sin lange vei mot rettsstat. For bøndene, som i næringslivet ellers, betydde trygge lover også sikrere tider for å drive økonomisk virksomhet. Med formannskapslovene av 1837 ble det muligheter for å drive politikk lokalt, dette medførte at også bøndene begynte å se poenget med å bruke tid på å bygge demokrati. Dette var på en tid da Stortinget bare møttes hvert tredje år, så rikspolitikk var uansett ingen vinner i kampen om vanlige folks oppmerksamhet.

Bøndenes kamp

Gode tider ga bøndene mulighet til å importere slåmaskiner og høyriver, og kjøpe ploger og harver fra norske produsenter. Kanskje måtte man låne penger for å kjøpe disse hjelpemidlene, og til å dekke avdrag og renter måtte bøndene ha pengeinntekter. Dermed ble bøndene trukket inn i politikken for å ta vare på interessenene sine, enten det gjaldt rentepolitikk, skattpolitikk, eller toll på utstyr fra utlandet. Det norske samfunnet tok store skritt fra bytteøkonomi og over til pengeøkonomi i disse årene, og samtidig fikk bøndene både innsikt og interesse for all politikk som påvirket egen hverdag.

Marcus Thrane.

Arbeidernes kamp

De fleste bondesrepresentantene var tilfredse med det de hadde oppnådd fram mot midten av 1800-tallet. Stemmerett og demokrati var vel og bra for folk som hadde eiendom og ansvarsfølelse, mente man, men det var lite engasjement rundt tankene på å trekke med seg husmennene, tjenestefolkene og andre eienomsløse arbeidsfolk inn i demokratiet.

Kampen ble i stedet plukket opp av arbeiderbevegelsene, de dukket opp rundt 1850. Marcus Thrane var sønn av en banksjef, men jobbet blant annet som lærer ved Modum Blaafarverk før han ble redaktør for avis Drammens Adresse. Inspirert av 1848-revolusjonen i Frankrike, startet han en bevegelse som kjempet for stemmerett, religionsfrihet, ytringsfrihet og sosiale reformer for

de som ennå ikke hadde fått det. Det var ikke tilfeldig at dette skjedde i Drammensområdet, for langs elva som deler byen i to, lå det tett i tett med sagbruk, planketomter, skipsverft og frakteskip. Byen hadde på dette tidspunktet 1680 lønnsarbeidere, og mange gikk inn i Thranebevegelsen. Fra Drammen spredte bevegelsen seg over hele landet, og i løpet av tre år steg medlemstallet til 30 000. Dette var altså på et tidspunkt da industrialiseringen så vidt hadde begynt i Norge, likevel var nok Thranittene verdens største sosiale bevegelse på den tiden i forhold til folketallet. Riktig nok hører det med i dette bildet at slike foreninger var forbudt i Storbritannia fram til 1867, et land som hadde mange industriarbeidere allerede på midten av 1800-tallet, men det er likevel påfallende det Thrane fikk til i industriens barndom i Norge.

Thrane knebles

Også stattholder Løvenskiold (svenskekongens personlige representant i Norge) innså hvor personavhengig en slik bevegelse var, og han tilbød i 1850 en god stilling i staten til Marcus Thrane. Åpenbart med en plan om å gjøre Thrane til del av de privilegerte, og – som vi har sett tidligere i teksten – polere av ham viljen til å slåss. Thrane ser imidlertid ut til å ha vært like mye av en idealist som Wergeland, og fortsatte å bygge opp bevegelsen.

Ganske snart kom det imidlertid til voldelige sammenstøt, etter hvert som frustrasjonen bygget seg opp over manglende fremgang for arbeiderne. Thrane sendte en petisjon til kongen og regjeringen med krav om sosiale reformer, men ble avvist høsten 1850. Thrane selv ble satt under oppsyn, blant annet ble all posten hans åpnet, og politimesteren i Christiania hadde konstabler som overvåket ham. Ledende skikkelses i Thranebevegelsen ble tatt inn til forhør og fengslet, noe som førte til flere sammenstøt i gatene. Blant de mest kjente er den såkalte Hattemakerkrigen på Hønefoss. Det startet med at folkemengden tok seg inn i fengselet og frigjorde den arresterte hattemakeren og thranitten Halsten Knudsen. Deretter ble det sendt militære tropper for å bringe orden i byen. Soldatene som marsjerte over bybrua i Hønefoss måtte trenge seg fram mellom illsinte arbeiderkoner som viste sin forakt ved å dra skjørtene opp og vise rumpa til øvrigheten.

Hønefoss rundt år 1900.

Thrane i fengsel

Thrane visste at vold var det siste bevegelsen trengte, og hadde advart nettopp mot dette. Erfaringer fra Frankrike viste at vold førte til at staten kunne rykke inn og knuse reformene. Det var også dette som skjedde i Norge. Thrane og mange av lederne i bevegelsen ble dømt til tukthus ved en høyesterettsdom. Hattemakeren fra Hønefoss fikk ni år, Thrane selv satt i sju. Da han slapp ut utvandret Marcus Thrane til USA, han hadde åpenbart ikke mer kampvilje igjen.

Scener fra et demonstrasjonsstog under bankkrisen i 1924.

Etter denne tidlige massebevegelsen skulle ikke arbeiderbevegelsen komme til å bli en maktfaktor før utover på 1870-tallet. Da ble de første fagforeningene dannet. Det var flere av stifterne som hadde vært med i Thranebevegelsen, men det store gjennombruddet både nasjonalt og internasjonalt kom i 1889. Da oppsto det en rekke streikar i Norge. I Norges hovedstad – som nå hadde skiftet navn fra Christiania til Kristiania – streiket arbeidere ved to fyrstikkfabrikker, ved et jernstøperi, samt en gruppe typografer. Typografer er de som hadde ansvaret for å trykke aviser og bøker. I Bergen streiket skomakere og reipslagere, og i Halden la 300 ansatte ned arbeidet ved Saugbruksforeningen.

Radikalisering og avholdssak

Ved den internasjonale arbeiderkongressen i Paris i 1889 ble det vedtatt at 1. mai skulle være den internasjonale arbeiderdagen, og at åttetimersdagen skulle være den samlende kampsaken. 1. mai 1890 var første gang at arbeiderne markerte sin egen dag ved å marsjere i gatene i norske byer og tettsteder.

Fremveksten av arbeiderbevegelsene var resultat av flere tendenser i tiden, deriblant religionsskepsis, pasifisme, politisk radikalisering – og avholdssaken. Poteten hadde riktignok betydd mye for matvaretryggheten og den tilhørende befolkningsveksten på 1800-tallet. Men samtidig hadde tilgangen på billig sprit laget nettopp av poteter skapt et massivt folkehelseproblem. Spesielt var helgefylla blitt en utfordring, med økende familievold og festvold som noen av de sørgetlige resultatene. Parolen til en arbeiderforening på Rjukan var da også tydelig nok: «Ned med alteret, våpnene, pengesekken og flaska».

Demokratiet utvides og utdypes

Kamp om innflytelse og bedre livsvilkår har blitt ført på mange fronter. Så langt har vi sett mest på hvordan arbeidere har kjempet for bedre vilkår på arbeidsplassene sine. Men det norske demokratiet tok også viktige skritt mot å gi vanlige folk mer innflytelse over politikken i siste halvdel av 1800-tallet.

En viktig utvikling av det norske demokratiet skjedde i og med innføringen av parlamentarismen i 1884. Parlamentarisme går kort fortalt ut på at regjeringen (som styrer landet) står ansvarlig overfor parlamentet (som i Norge heter Storting) og må ha støtte i et flertall i parlamentet for å styre. Stortinget er valgt av folket. Opprinnelig hadde de kun i oppgave å vedta statsbudsjett og vedta nye lover. Regjeringen ble på sin side valgt av kongen og stod kun ansvarlig overfor ham. Dette var et prinsipp formulert av opplysningsfilosofen Charles Montesquieu (1689-1755). Han mente at statsmaktene måtte være uavhengige av hverandre. Det var et demokratisk fremskritt da USA, og etter hvert Montesquieu sitt eget hjemland Frankrike, skrev grunnlover basert på Montesquieu sitt maktfordelingsprinsipp. De to landene følger fremdeles dette styringsprinsippet, men den som velger regjering er ikke en konge, men en folkevalgt president. Folket har altså innflytelse på regjeringen gjennom hvilken president de velger.

Slik var det ikke i Norge etter 1814. Stortinget var valgt av folket, men regjeringen var valgt av den svenske kongen. Stortingsrepresentanten Johan Sverdrup, og mange med ham, ønsket at regjeringsmedlemmene skulle møte i Stortinget og forsøre den politikken de førte. Men også den norske grunnloven var skrevet med utgangspunkt i Montesquieu sitt maktfordelingsprinsipp, som sier at statsmaktene skal være uavhengige av hverandre. Derfor krevdes en grunnlovsendring for at regjeringsmedlemmene skulle kunne møte i Stortinget. Men kongen hadde vetorett i grunnlovsendringer. Kongen ønsket selvsagt ikke å miste makt, og nedla veto mot forslaget tre ganger. Da brukte Sverdrup og hans menn den tredje av statsmaktene, nemlig domstolen. De stilte hele regjeringen for riksrett. Saken endte med at kongen måtte bøye av og avsette regjeringen. Dermed var i praksis parlamentarismen innført. Kongen måtte utnevne en regjering som

Anna Rogstad (1854–1938) var første kvinnelige stortingsrepresentant, og møtte første gang i mars 1911.

Bilde fra en arbeidsplass i 1967, 25 år før PC-en begynte å innta kontorene.

hadde et flertall i Stortinget bak seg. Slik har det vært siden. Også i dag møter regjeringsmedlemmene i Stortinget, blant annet i Stortingets spørretime, der regjeringsmedlemmene må forsvere den politikken de fører.

Striden om regjeringsmedlemmenes møteplikt i Stortinget skapte også de to første partiene. Gruppen som samlet seg om Sverdrup fikk navnet Venstre, mens de som støttet kongen fikk navnet Høyre. Tre år senere ble Arbeiderpartiet dannet. Fra 1898 fikk alle menn over 25 år stemmerett ved stortingsvalg. Dermed fikk voksne menn en opplevelse av at demokratiet kunne brukes til å kjempe frem endringer i samfunnet.

Kvinnenes kamp

Rettighetskamp er noe du kan drive med hvis du har fritid og overskudd. Mellom 1735 og 1900 fikk norske kvinner i snitt fem barn hver, og befant seg i en hverdag fylt av tungt husarbeid, svangerskap og fødsler. Gjennomsnittlig levealder i år 1800 var 35 år, så for mange var det heller ikke snakk om noe langt liv «etter at barna hadde flyttet ut», slik det er i våre dager. Rundt år 1900 endret dette seg, slik det har vist seg også å gjøre i alle historiske situasjoner der et land kommer opp på et visst sosioøkonomisk nivå. I løpet av noen tiår etter år 1900 var tobarnsfamilien blitt den vanligste familietypen i Norge.

Tradisjonelt har kvinnearbeid, altså jobben som husmor, gitt få rettigheter. Fram til industrialiseringen og de nye «kvinnearbeidsplassene» på fabrikkene, var det bare menn som brakte inn pengene i familien, med den makten som følger med det å være familiens eneste inntektskilde. Industrialiseringen skapte nye muligheter for kvinner, som flyttet inn til byene i større grad enn det menn gjorde. Men fortsatt var det store forskjeller. I 1909 var gjennomsnittlig timelønn for menn i industrien 37 øre (tilsvarende 26 kroner i 2021), for kvinner var det 18 øre (tilsvarende 13 kroner i 2021).

Med fritid og økende økonomisk makt fulgte også politisk makt. 1913 ble det store merkeåret da et enstemmig storting vedtok å innføre stemmerett for kvinner på like vilkår som for menn.

Solidaritet og lovverk

I tidlige år var det ikke nødvendigvis slik at mennene i fagbevegelsen stilte seg solidarisk i lønnskampen til kvinnene. I 1925 ble det på LO-kongressen (sammenslutningen av mange fagforeninger) vedtatt som et prinsipp at mannlige forsørgere skulle ha fortrinnsrett til arbeid. I nedgangstider var det altså slik at fagforeningene ville sikre at kvinnelige arbeidstakere skulle sies opp før menn.

Men her var det faktisk lovverket og domstolene som kom kvinnene til hjelp. I 1937 vedtok høyesterett at Oslo Samvirkelag hadde brutt loven da de hadde sagt opp en kvinnelig ansatt da hun giftet seg. I vedtekten til Samvirkelaget sto det at kvinner som var forsørget ikke kunne jobbe i bedriften. Denne vedtekten ble erklært ulovlig i og med dommen i høyesterett.

I dag er det forbudt med ulik lønn for likt arbeid, så det er litt andre mekanismer som gjør at kvinner i dag i snitt fortsatt tjener under 90 % av det menn tjener. Blant annet jobber kvinner mer deltid. Dessuten er det flere menn i privat sektor og flere kvinner i offentlig sektor. Jobber i det private næringslivet har en tendens til å være bedre betalt enn jobber i stat, fylke og kommune.

De skrevne og de uskrevne reglene i et samfunn – altså lovene og normene – endrer seg i ulikt tempo. Noen ganger går lovene foran slik som i tilfellet med Oslo Samvirkelag. Et annet eksempel er da homofili ble avkriminalisert i 1972*. Dette på et tidspunkt da fordommer mot homofile var veldig utbredt. I tiårene siden loven kom, har normene og holdningene rundt dette endret seg voldsomt, selv om det fortsatt finnes fordommer.

* Mer om dette i tema 24.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva er en embetsmann og hva menes med at Norge i de første tiårene etter 1814 var en embetsmannsstat?*
2. *Hvilke opplysningsideer var eidsvollsmennene inspirert av?*
3. *Den svenske kronprinsen, Karl Johan var selv et ektefødt barn av den franske revolusjonen. Forklar.*
4. *Her skriver vi at det kan ha vært en grunn til at han lot nordmennene fikk beholde så mye av grunnloven fra 17. mai. Hva tenker du selv om denne forklaringen?*
5. *På side 280 kan du lese om «en tendens vi mennesker gjør oss skyldig i hele tiden. Når vi mener «alle», så mener vi først og fremst dem vi har rundt oss. Vår gruppe.» Gi eksempler på dette fra kapittelet.*
6. *I dette kapittelet har du kunnet lese om både bønder og arbeidere som har kjempet for bedre vilkår for sin egen samfunnsgruppe. Hva er likt og forskjellig i deres kamper for rettigheter og bedre vilkår.*
7. *Hvilket år fikk kvinner allmenn stemmerett i Norge?*

TIDSLINJE

1688-1814	Opplysningstiden.
1814	Det norske demokratiet innføres.
1837	De nye formannskapslovene gir mer lokaldemokrati og trekker bøndene inn i politikken
1884	Partiene Høyre og Venstre stiftes, basert på henholdsvis konservativ og liberalistisk ideologi.
1887	Arbeiderpartiet stiftes, basert på sosialistisk ideologi.
1898	Allmenn stemmerett ved stortingsvalg for alle menn over 25 år uten krav om skattbar inntekt, og tilsvarende stemmerett ved kommunevalg kom tre år senere.
1913	Kvinner får allmenn stemmerett på like vilkår som menn.
1920	Bondepartiet stiftes (som i dag kalles Senterpartiet).

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p22

TEMA 23

KAMPEN FOR INKLUDERING

Hvordan fikk
samene noe de
skulle ha sagt?

Flagget som representerer Sameland/Sápmi. Det ble designet og godkjent i 1986. Bakgrunnen består av tradisjonelle samiske farger, brukt eksempelvis på samenes drakter. Sirkelen representerer månen (den blå delen) og sola (den røde delen).

Christian Magnus Falsen omtales gjerne som «den norske grunnlovens far». Blant de 112 eidsvollsmennene ledet han diskusjonen, og skrev ned det forslaget til grunnlov som til slutt ble underskrevet 17. mai 1814. Norge hadde blitt et demokrati. Men det var et demokrati for de få. I politikken var bare en elite på omrent 2000 personer direkte engasjert i styre og stell, dette var menn som hadde studert fag som jus og teologi i utlandet og hadde tid og muligheter til å være opptatt av nasjonal politikk. De store lag av folket hadde ennå verken stemmerett, eller var særlig opptatt av det som skjedde i hovedstaden. Demokratiet hadde med andre ord en lang vei å gå fra Norge anno 1814 til det folkestyret vi forbinder Norge med i dag.

Etter grunnlovsåret i 1814 fulgte en århundrelang prosess der stadig nye grupper ble opptatt av politikk og innflytelse, og fikk det, bønder, industriarbeidere og kvinner. Men Norges urfolk, samene, sto fortsatt i stor grad utenfor politikk og innflytelse. 6. februar 1917 var dagen da samenes kamp startet for alvor. Og sentralt i det som skjedde i 1917, står kvinnen vi kan kalle samenes svar på Christian Magnus Falsen, nemlig Elsa Laula Renberg.

Elsa Laula Renbergs liv og virke er på mange måter illustrerende for de utfordringene som samene over hele Skandinavia sto overfor da nasjonalstatenes makt bredde om seg på 1800-tallet. Vi skal bli nærmere kjent med henne i dette kapittelet, og hendelsene som ledet fram til at 6. februar 1917 er omtalt som samenes grunnlovsdag og nasjonaldag. Vi skal også se på hva som gjør at det gode demokratiske prinsippet om at flertallet bestemmer ikke

Forrige side: Kvinnene spilte en viktig rolle i det første nasjonale samemøtet 6. februar 1917, spesielt Elsa Laula Renberg (andre rad, sittende på venstre side).

Det finnes samer så langt øst som i Russland. Her fra Kola-halvøya, i Gudenes dal. Trearbeidet er utført i moderne tid, basert på eldre kunst.

Tradisjonelt samisk fottøy. Støvlene av reinskinn kalles «skaller», og er laget av huden fra reinsdyrets hode.

alltid er til det beste for de gruppene som for alltid kommer til å være i mindretall, og hvordan dette problemet er løst i Norge.

De lange linjer i verdenshistorien

Men la oss først begynne med det store bildet. Vi skal se på urbefolkninger i verdenshistorien og deres prøvelser i møte med samfunnene som koloniserte dem, fordrev dem og i ekstreme tilfeller utryddet dem. Denne konflikten så vi egentlig starten på allerede under jordbruksrevolusjonen for mer enn 10 000 år siden. Konflikten mellom de som dyrket jorda, og de som fortsatte som omstreifende jegere og sankere. Disse to livsstilene kan fungere bra ved siden av hverandre i perioder, men snart danner det seg et mønster av at jordbruksfolket begynner å fortrengne de omreisende fra sine områder. Årsaken er for det første at jordbruk gir mye mer mat per kvadratkilometer jord, noe som gjør at befolkningen i jordbruksområder vokser mye raskere enn nomadebefolkning. I tillegg gir den fastboende livsstilen til jordbrukerne mulighet for skattlegging, og at stater kan vokse fram – stater som kan lønne soldater og smi våpen. Befolkningsveksten i jordbruksamfunnene medførte at de ekspanderte inn på nomadenes områder, og i konfliktene som oppsto, var det nesten alltid nomadene som måtte gi seg. Enten bukket de under, eller så trakk de seg tilbake til karrige områder som jordbrukerne ikke kunne dyrke på og derfor ikke var interessert i. Sagt på en annen måte, ved jordbruksrevolusjonens begynnelse var det egentlig ingen vei tilbake. I de områdene jordbruket spredte seg, møtte jeger- og sankerfolkene en av to skjebner. Enten startet de med jordbruk selv, eller så ble de fortrengt av andre folkegrupper som gjorde det.

Hestefolkene

På denne måten spredte jordbruksrevolusjonen seg over hele det eurasiske kontinent, og det ble en blodig konkurranse mellom gammel og ny levemåte. I det vi kan kalte en mellomfase i verdenshistorien var det én livsstil som militært kunne konkurrere med jordbruksamfunnenes makt. Det var den livsstilen som var bygget rundt hold av dyreflokker. I dag kaller vi folk som driver med dette for gjetere, en geskjeft som er fredelig nok i seg selv, men helt fram til 1400-tallet var det ett folk som levde på denne

måten som tidvis satte skrekk både i mektige Kina og Europas stormakter: mongolene. Kjerneområdet deres i det som i dag er Mongolia, var mye bedre egnet som beitemark enn som jordbruksområde. Livsstilen deres var bygget rundt husdyrholt, og da først og fremst hester. Hestene ga dem det de trengte for å leve, men samtidig ga dette dyret dem militære fordeler som jordbruksamfunnene hadde vanskelig for å finne midler mot. Ikke før ved utbredelsen av kruttet og oppfinneren av skytevåpen ble mongolenes makt brutt.

Etter dette var det fortsatt mange folk som ikke levde av å dyrke jorda, men disse gruppene befant seg i områder som ikke egnet seg for jordbruk, eller de var ennå ukjente for verdens jordbruksstater. Nå begynte også en ny tendens å gjøre seg gjeldende. For i konkurransen innad og utad opplevde de folkerike jordbruksamfunnene store teknologiske fremskritt, og begynte å bruke sterkere og sterkere materialer. De gikk tidlig fra stein og bein til bronse, og deretter til jern og stål.

370 millioner mennesker regnes som urfolk. De bor i 90 ulike land, består av rundt 5000 grupper og snakker 7000 språk. Kartet viser noen av de mest kjente urfolkene.

En kollisjon mellom levemåter

Nord-Amerikas urfolk (tidligere kalt indianere) befant seg i stor grad på jeger og sanker-stadiet da europeerne dukket opp i 1492. Snart begynte den samme prosessen som hadde skjedd

Geronimo (1829–1909), apachehøvding og en av de siste som overga seg til et liv i reservat etter å ha drevet geriljakrig mot amerikanske soldater på grensen mellom USA og Mexico.

så mange ganger før i verdenshistorien. Jordbruksfolket, europeerne, begynte å fortrenge jegerfolket, Amerikas urfolk, med sin teknologiske og militære overlegenhet. Med migrasjonsbølgene til Nord-Amerika hadde europeerne etter hvert også et befolkningsmessig overtak, og gjennom fire hundre år fordrev europeiske nybyggere urbefolkningen fra alle deres gamle jaktmarker. I 1890 ble de såkalte indianerkrigene erklært avsluttet. Landet nybyggerne overtok ble i den prosessen forvandlet til det som nå er verdens mest produktive jordbruksområder. USA er i dag verdens største matprodusent og -eksportør. I denne fire hundre år lange prosessen ble også det viktigste levebrødet til en del av urfolkene utryddet, nemlig de store bisonflokken. Kraftige rifler gjorde kort prosess med dyrearten som med sin størrelse og sitt aggressive lynne var umulig for urfolket å utrydde når de bare hadde buer og steinøkser som våpen, og som derfor levde i naturlig balanse med dem. I dag lever den gjenværende urbefolknlingen enten som en del av det moderne USA, eller de vansmekter i reservater som ikke egner seg til jordbruk – ute av stand til å opprettholde den livsstilen forfedrene en gang hadde, og av flere årsaker også ute av stand til å finne sin plass i det nye samfunnet som omslutter dem.

En del av de nordamerikanske urfolkene hadde et levevis basert på bisonjakt.

En tilsvarende prosess skjedde med aboriginene i Australia og maoriene på New Zealand. Tidvis fredelig sameksistens, men deretter et mønster av konflikt, forfølgelse, fortrengning og drap.

Utenforskapets pris

I alle slike situasjoner skjer det noe med mentaliteten til begge parter. Den parten som dominerer og fortrenger, vil utvikle tankesett og ideologier som begrunner og rettferdiggjør. Man anser seg som overlegen, genetisk eller kulturelt, eller favorisert av gudene. Derfra er det ikke så lang vei til å rettferdiggjøre drap og overgrep på samme måte, at det er «naturens orden» det som skjer. Det er for eksempel slik alle folk som har tatt slaver har begrunnet sin virksomhet, og det var også dette som skjedde da folk ble kolonisert og fordrevet. Enten det har vært mongoler, europeere, japanere, arabere eller andre som har stått for erobringene, så viser det seg at dette skjer i større eller mindre grad hver gang. Slike tenkemåter går under merkelapper som imperialisme, rasisme og sosialdarwinisme. Enda mer tragisk er at dette også

fører til en tilsvarende prosess hos de som blir dominert, bare motsatt. Man umyndiggjøres, mister sitt kulturelle fotfeste, samt også stoltheten i bakgrunnen sin. Resultatet er en ond sirkel av utenforskapskap, alkoholisme, fattigdom, familievold og rotløshet for de få individene som blir igjen av de fortengte folkene. Dette er utfordringer som urbefolkninger over hele verden sliter med den dag i dag, både Amerikas urfolk, aboriginere, maorier, inuitter på Grønland og Japans ainoer, for å nevne noen.

Det samme bildet i Skandinavia

I dette bildet passer også konflikten mellom jordbruksamfunnene og jeger- og gjetersamfunnene på den skandinaviske halvøy inn. Lapper er en foreldet betegnelse på samer, som ble brukt av ikke-samer, og ble en fellesbetegnelse på alle de folkene som for tusenvis av år siden hadde innvandret østfra og som fortsatt levde av reindrift, fiske og jakt. Samene levde i mindre grupper, jaktlag som kunne inngå i større samfunn som møttes jevnlig til riter. De snakket språk som var beslektet med hverandre, og deres felles identitet ble videreført i møtet med andre folk som hadde startet med jordbruk sør i Skandinavia og som etter hvert trakk nordover. Menneskene sørfra, altså de vi i dag kaller etniske nordmenn eller svensker, hadde språk fra den germaniske språkgruppen, som hinter om opphav blant annet fra det som i dag er Tyskland. Samene pratet på sin side et finsk-ugrisk språk, som alle har sitt opphav i Volga-området, i det som i dag er Russland. I dag er det registrert elleve forskjellige samiske dialekter, og ikke alle av dem er gjensidig forståelige. Dialektene

Av tusenvis av pattedyr i verden er det bare 14 arter som har vist seg egnet som husdyr. Deriblant hest, gris, geit og storfe. Reinsdyret er også blant disse 14, og denne arten har gjort det mulig for mennesker i tusenvis av år å overleve også i kalde områder der det ikke kan drives jordbruk.

Reinsdyrhold har tradisjonelt vært en veldig viktig del av samenes levemåte. Bildet er tatt i Troms.

For de kongelige på 1600-tallet representerte Sameland inn-tektsmuligheter, men vi skal ut på 1900-tallet før de fikk en mer praktisk erfaring med området. Her er kronprins Olav på Finnmarksvidda i april 1934, 23 år før han selv ble konge.

kan være så forskjellige som islandsk og norsk, men det er likevel nok som binder samene sammen at de til identifiserer seg som samme folk. Et folk som altså befinner seg i Norge, fra Finnmark og så langt sør som Røros og Trysil, samt i Sverige, Finland og på Kola-halvøya i Russland. Fellesbetegnelsen på alle disse områdene er Sápmi – samenes land.

Mindre konflikt

Kontakten mellom jordbruksfolket sørfra og samene har aldri blitt så brutal og skånselsløs som den ble for eksempel i Nord-Amerika. Det kan ha flere årsaker. For det første har samene aldri vært mange, de har aldri vært sett som noen militær trussel, og de har stort sett funnet seg på områder som ikke egner seg veldig godt som jordbruksområder. Kontakten mellom folkene har dessuten fått tid til å utvikle seg over lang tid, begge parter fikk oppleve at de hadde gjensidig nytte av hverandre gjennom handel. Samene solgte pelsverk og fisk, bygget båter og drev annet håndverk som nordmennene sørfra kunne dra nytte av. Det fortelles også historier om hvordan samenes sjamaner, noaidene, ble oppsøkt av nordmenn for å få råd om fremtiden eller forsøke å kontrollere naturkraftene. Fiskere kunne komme med ønsker om mer vind, eller forsikre seg om at det ikke ble storm før de la ut på fiske. Enkelte steder aksepterte man også å betale skatt til lokale same-siidaer, for å benytte seg av områder som var «deres». Som jegerfolk hadde samene ikke noen regler for eiendomsrett på land, like lite som man kan ha eiendomsrett på luft eller vann. Men like fullt var det altså etablert en kultur for at de som hadde vært der først hadde rett på leieinntekter.

Forverring

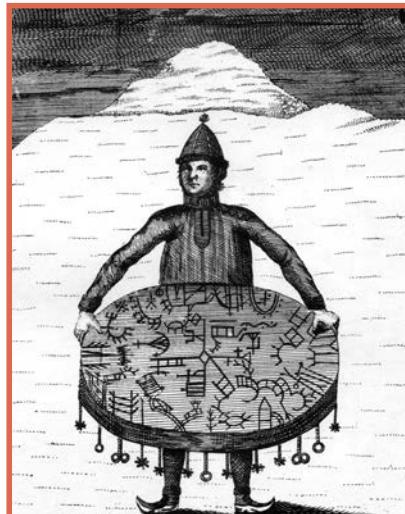
Denne harmoniske sameksistensen tok slutt på 1600-tallet. Den første årsaken var at kongene på den tiden begynte å innse at de hadde muligheter til å hente skatteinntekter fra områdene der samene befant seg. Det tok lang tid før det ble gjort klare grensedragninger her oppe mellom det som i dag er Russland, Norge, Sverige og Finland. En dansk-norsk skattefogd var eksempelvis i år 1613 helt borte på Kolahalvøya for å innkreve skatt av befolkningen der. Og motsatt var det også russiske og svenske

oppkrevere i det som i dag er Finnmark. Noen siidaer var så uheldige å bli avkrevd skatt fra tre forskjellige stater. Og det å kreve leieinntekter av norsktalende for bruk av områder, ble det også slutt på for samene. Det var kongen – og kongen alene – som skulle avkreve landleie, ingen andre. Heretter kunne samer forvente seg strenge straffer for å fortsette den praksisen med å ta seg betalt for land, dette var nå kongens privilegium.

Den andre årsaken til at samene gikk verre tider i møte, skyldes religionskonflikten i Europa mellom katolikker og protestanter. Helt siden Martin Luthers tid og reformasjonen i Danmark-Norge i 1537, hadde religion vært et påskudd for krig. Europa hadde lange krigsperioder både på 1500 og 1600-tallet der religion spilte en viktig rolle, og perioden kulminerte med 30-årskrigen fra 1618–1648. Religion var på denne tiden en del av makkampen mellom statene, og toleransen for annerledestenkende ble mindre også innad*. Heksebålene flammet opp både i katolske og protestantiske land, og paranoiaen spredte om seg. I Norge ble 307 mennesker brent som hekser/trollfolk i denne perioden, både menn og kvinner, og aller verst var det i Finnmark. I utgangspunktet var nordområdene allerede forbundet med djevelske krefter, det eksisterte forestillinger om at selve inngangen til helvete skulle befinner seg her i polare strøk, og at man kunne høre skrik fra skjærnsilden nede i grotter. I tillegg var samene på denne tiden ikke kristne, i stedet viet de seg til sin gamle animistiske religion der de tilba naturen. Blant annet ofret de til steinguder (sieiddit) rundt om i terrenget, og de tilba Beaivi, solen som den sentrale kraften. De hadde også guder for blant annet lyn og torden og regnbuer (Dearpmis), for vinder og stormer (Bieggolmmái) og for fødsler (Sárahkká).

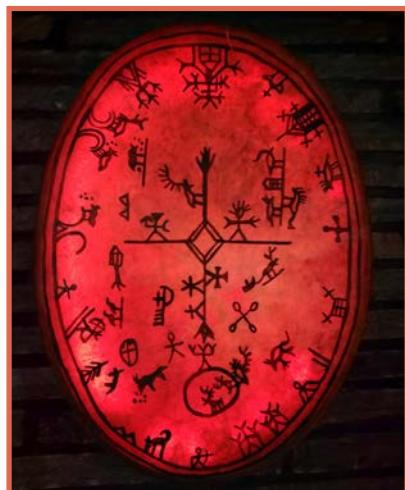
Samisk magi

Noaidene, samenes sjamaner, hadde ansvaret for kontakten med gudeverdenen, en kontakt som blant annet ble opprettet gjennom de magiske trommene som ble kalt runebommer. Den fremvoksende kristne kirke anerkjente nok den religiøse kraften sjamanene hadde, men for dem kunne det like gjerne være djevelen som ble påkalt, nær som han trolig var der oppe i nord. Samenes religion ble forbudt, og kirken strammet grepet. Flere noaider ble

På 1700-tallet fantes det fortsatt sjamaner med runebommer. Dette er et kobberstikk i boka «Beskrivelse over Finnmarkens Lapper, deres Tungemaal, Leve-maade og forlige Afgudsdyrkelse» (1767).

* Mer om religionskonflikter i tema 18.

Moderne replika av en runebomme, laget i den finske delen av Sameland, Lappland.

Elsa Laula, senere Elsa Laula Renberg.

En samisk familie, bildet er tatt rundt år 1900.

brent på bålet som hekser, deriblant en mann ved navn Quive Baardsen i året 1627. Lokale fiskere hadde bedt om vind til sin kommende båttur, og ba Quive om hjelp. Ute i havgapet hadde imidlertid vinden blitt så kraftig at alle fiskerne omkom. I den påfølgende rettsaken ble Quive dømt til døden ved brenning, den hardeste straffen av dem alle.

I 1751 ble grensene fastsatt mellom Norge og Sverige gjennom den såkalte Lappekodisullen. Da ble det klart hvilke samer som var underlagt svenskekongen og hvem som var underlagt norskekongen (altså han som på denne tiden satt i Danmark). Men saken ble ikke nødvendigvis bedre av dette. Grenser for nomader og gjetere er mer til hinder enn til gavn selv om skattespørsmålet ble mer avklart og samene gitt særrettigheter.

Elsa Laulas bakgrunn

Og nå vender vi endelig tilbake til damen vår historie startet med, nemlig Elsa Laula Renberg. Hun ble født i 1877, på den tiden da Norge var i union med Sverige. Hun ble født i det som i dag er Nordland fylke, men vokste opp på svensk side av grensen. Her havnet familien hennes i konflikt med svenske nybyggere, i den samme situasjonen som har oppstått så mange ganger i verdenshistorien mellom nomadiske folk og fastboende folk. Konflikten oppsto blant annet fordi de frittbeitende reinsdyrene til samefamiliene forsynte seg av proviant som nybyggerne hadde samlet til egne dyr. Elsas far og bror ble i 1899 funnet druknet i en lokal innsjø, og det ble hevdet at de hadde druknet da de viklet seg inn i sitt eget fiskegarn. Saken ble henlagt av den lokale lensmannen, og det kom aldri noe svar på hva som virkelig hendte. Elsas liv skulle imidlertid ta en lysere vending da hun av den svensk-norske dronningen i Stockholm ble tilbuddt et stipend for å studere. I den svenske overklassen var det adskillig sympati for samenes sak. Elsa tok jordmorutdannelse, og i løpet av disse årene ble hun en talstmann for samenes sak i hovedstaden. Hun kom også i kontakt med den svenska kvinnesaksbevegelsen som ga henne verdi-full erfaring i organisasjonsarbeid. I 1904 var Elsa medstifter av verden første samiske organisasjon, Lappernas Centralforbund.

Vitenskapen nedvurderer samene

Dette var i en periode der både sosialdarwinisme og studier av rasegenetikk var i vinden. Den vitenskapelige tanken om at man må samle inn og bygge opp anatomisk kunnskap om alle verdens arter var en bevegelse som startet med svensken Carl von Linné på 1700-tallet. Han regnes som taksonomiens far, og er opphavet til det systemet vi har i dag som deler alle verdens dyrearter inn i ordener, familier og klasser. Denne innsamlings- og sammenlikningsiveren hadde på Elsa Laulas tid også gitt seg utslag i en egen vitenskap om menneskeraser. Man sammenliknet blant annet hodeform, og det ble gjort forsøk på å dele inn menneskene i såkalte langskaller og kortskaller, hvor den siste typen mennesker var presumentivt mindre utviklet enn den første. Samene ble plassert i gruppen kortskaller. Dette var en vitenskap som ikke førte noe sted, og som mistet sin siste rest av troverdighet med nazismen. Men på den tiden var det innflytelsesrike tanker i tiden om arvelige forskjeller i høyrestående og laverestående mennesketyper, og det attpå til fra vitenskapen selv.

Dette påvirket selvfølgelig også hvordan man så på samene. Andras Gjølme, prost i Sør-Varanger, skrev for eksempel dette om samene i 1886:

Lappefolket er et barnefolk i mer end en henseende. De står som folk på barnets umiddelbare, naive, uudviklede standpunkt, og det er et fornorskingens formål som folk at bringe dem fram til mands modenhet – om dette da er muligt. Dette er et stort og varigt mål at arbeide for.

(Sitert i «Den finske fare: sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940», Universitetsforlaget, 1981.)

Over og under: Filmen «Kautokeino-opprøret» (2008) tar for seg en hendelse i 1852 der en gruppe samer endte med å drepe den lokale lensmannen etter en konflikt som dreide seg både om religion, kulturforskjeller og tvang. Kort sagt: Om hvordan en minoritet blir fattige og alkoholiserte, gjør opprør når de opplever at de blir utnyttet, og at verken prester eller andre tar sin kristne tro på alvor.

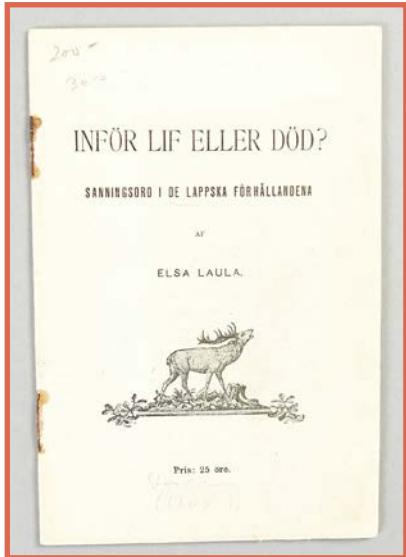

-Søsteren din kommer senere.
-Jeg vil ikke reise !

Assimilering, ikke integrering

Den fornorskingen Gjølme snakker om er et prosjekt som startet på midten av 1800-tallet i Norge, midt i det vi kaller nasjonalromantikken, og som ledet fram til den norske frigjøringen fra Sverige i 1905. I denne nasjonaliseringssiveren var det både vinnere og tapere. Minoritetsbefolkningen skulle inn i samme støpeskjje

NRK-serien om Ante (1975) dreier seg om en gutt som må reise fra familien for å gå på kostskole. Der er det ingen som snakker samisk, norsk er eneste tillatte språk. For mange nordmenn ble serien en øyeåpner om samenes skjebne.

Elsa Laula Renberg gjorde seg første gang bemerket i politikken da hun skrev et lite hefte som ble delt ut blant delegatene til den svenska riksdagen i 1904. I teksten argumenterer hun for samenes rettigheter i svensk sameland, og tar for seg eiendomsrett, stemmerett og behovet for utdanning.

som majoriteten. Samene skulle slutte å være samer. De skulle lære seg norsk og bli gode nordmenn. Etter hvert begynte også staten å opprette egne internatskoler der samiske barn måtte bo langt vekk fra sine familier og opplæres i det norske. Mange fikk opplæring på et språk de ikke forstod, enkelte steder uten å få lov til å bruke sitt eget språk på skolen. Det må ha vært et traume for alle dem som opplevde det. Den norske sosialpsykologen Per Fugelli har kalt praksisen for statlig initiert barnemishandling.

Dette kan selvfølgelig ses på fra to vinkler. Man kan se på det som et angrep på den samiske kulturen, som et ønske om å utrydde den og erstatte den med noe nytt. Altså som en lightversjon av det prosjektet den kinesiske staten i våre dager driver med overfor den muslimske folkegruppen uigurene i landet. Eller man kan se på det som et tvangspreget misjonsprosjekt som dreide seg om å la samene få ta del i det moderne livets fordeler. Altså det vi i dag vil kalte integrasjonsarbeid, en nødvendig del av all nasjonsbygging. Velfungerende samfunn er avhengig av at innbyggerne kan skjonne og sympatisere med hverandres perspektiver. Spørsmålet er bare hvor like man må være hverandre for å få det til, og i hvor stor grad man skal tillates også å dyrke ulikheten. Dette har vi mennesker hatt mange forskjellige svar på opp gjennom historien.

Foredagsvirksomhet

Elsa Laula selv fikk nytte godt av den sistnevnte typen tankegang gjennom det utdanningsstipendet hun fikk fra den svensk-norske dronningen i Stockholm. Hun skulle i de nærmeste årene utvikle seg til å bli en ledestjerne for det samiske organiseringssarbeidet og for samenes økende bevissthet som folk. Hun reiste rundt med foredrag både om alkoholens farer og om behovet for samisk språkopplæring. Hun pådro seg også mektige fiender. I 1907 – etter unionsoppløsningen – flyttet hun tilbake til Norge, etter en dramatisk historie der hun ble anklaget for bedrageri og høyføræderi. I Norge giftet hun seg med reineieren Thomas Renberg i Vefsn, Nordland. Ved siden av å få seks barn, fortsatte hun sitt arbeid for å bygge samenes kulturelle identitet, fra Trondheim i sør til Finnmark i nord.

I omtalen av et foredrag hun holdt i Trondheim i april 1914,

Det er ingen tvil om hva som er den arkitektoniske inspirasjonskilden for sametinget: en samisk lavvo.

konkluderte Adresseavisen: «Lapperne er like mottagelige for kundskaper og oplysning som andre folk. Som et levende bevis paa dette sto hun der selv, den lille kloke lappekvinde i sin vakre nationaldragt og talte saa greit og klart for sit folks sag.»

I dag ville vi vel kanskje beskrevet en slik omtale som en smule ovenfra og ned, men den er likevel mer velvillig enn den nevnte prosten i Sør-Varanger tidligere i teksten.

Slik oppsummerer Elsa Laula selv sin kamp i et intervju med avisas Vestfinnmarken 12. september 1916:

Lappen har virkelig været dum, han har ladet seg kujonere av de norske bønder, av handelsmannen, av fogden, han har følt sig som det underordnede individ som de andre hadde ret til at tyrannisere, han har manglet mot til at sætte sig op og si: – jeg er et menneske som du.

Filmen «Veiviseren» (1987) er basert på et hundrevis av år gammelt samisk folkeeventyr. Den er en milepæl både fordi den var den første samiskspråklige spillefilmen og fordi den ble nominert til Oscar. Her Mikkel Gaup i hovedrollen som Aigin, gutten som må berge familien sin fra de morderiske tsjudene.

Samene organiserer seg

6. februar 1917 var Elsa Laula Renberg leder i komiteen som lykkes med å samle 150 samer – hvorav 40 kvinner – for å formulere krav til staten om reinbeitepolitikk og alt annet som angår den norske statens forhold til samene. 6. februar er blitt samenes nasjonaldag. Ikke fordi de fikk gjennomslag for disse kravene, det fikk de først mye senere, men fordi det regnes som starten på den bevisstgjøringen om samepolitikk som ledet til opprettelsen av et eget sameting i 1989. Kong Olav foretok åpningen. De 39 dele-

Norsk, samisk, eller norsk-samisk? Mange med samiske røtter har gjort seg bemerket også nasjonalt de siste tiårene. Rent språklig kan man kanskje si at det går et skille i holdningsarbeidet når man i stedet for å si «samisk artist eller kunstner» bruker betegnelsen «norsk artist eller kunstner med samisk avstamning». Med artister som Agnete Saba har det vel blitt slik? Her fra 2016, der hun var Norges representant i Eurovision-semifinalen med låta «Icebreaker».

gatene i tinget blir valgt for fire år av gangen, og har anledning til å engasjere seg i all norsk politikk de anser for å angå samene, selv om det bare er et rådgivende organ i forhold til det norske Storting.

Siden har både kong Olav, kong Harald og daværende statsminister Kjell Magne Bondevik bedt om unnskyldning for den fornorskingspolitikken som samene ble utsatt for på 1800-tallet og fram til omtrent 1950. Altså slik Canada har gjort overfor sin urbefolkning, og New Zealand overfor maoriene.

Etter andre verdenskrig har det foregått et omfattende lov arbeid, deriblant sameloven (Grunnlovens paragraf 108), som skal beskytte samene i møtet med storsamfunnet. Fortsatt oppstår det tvister, for eksempel hvem skal de samene som bor i Sverige og har dyr på sommerbeite i Norge skatte til. Og fortsatt er det konflikter om arealbruk. Eksempelvis bestemte regjeringen i 2016 at det ikke skulle gis konsesjon til å bygge et planlagt vindkraftverk i Bindal kommune i Nordland. Dette var et kraftverk som kunne ha gitt strøm til 30 000 husstander, men man valgte å la hensynet til reindriftsamene i området veie tyngst. Opptil 40 000 tamrein har beite i samme område.

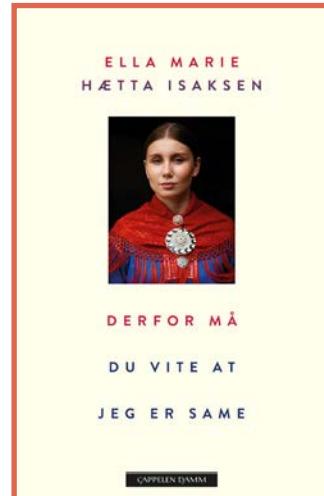
Politikk dreier seg altså ikke bare om å velge det alternativet som gir størst nytteverdi – rent matematisk ville vindkraftverket ha langt større økonomisk verdi enn det reindrift kaster av seg – men også om å vurdere konsekvenser for mindretallet og om å beskytte en livsstil. Det handler ikke bare om hvorvidt en stat kan ta seg råd til det, men også om de ønsker det. Vi vet mye mer om verdien av dette nå i våre dager enn første gangen de skandinaviske statene begynte å utforme en samepolitikk på 1600-tallet.

Alta-konflikten i 1979

Tilpasningen til en sårbar minoritet har ikke alltid gått så ryddig for seg som ved prosessen rundt vindkraftverket i Bindal. I 1979 oppsto det en tilsvarende konflikt. Den norske stat ønsket å bygge vannkraftverk ved å demme opp Altaelva, noe som ville komme til å skade reindriftsamene i området. Samene tapte kampen, kraftverket ble bygget, men man kan godt si at denne hendelsen

var det neste viktige skrittet videre i samenes politiske oppvåkning etter det som skjedde i 1917. I forbindelse med Alta-aksjonen demonstrerte samene blant annet foran Stortinget. Riktignok ble frontene hardere da anleggsarbeidet ble blokkert av samer og andre aktivister som lenket seg sammen. Dette endte i Norges-historiens største politiaksjon der 600 politifolk ble innkalt for å fjerne de demonstrerende. I etterspillet etter dette forsøkte også en samisk aktivist å ødelegge en av bruene i området med sprengstoff. Bomben gikk av for tidlig, og skadet heldigvis ikke andre enn aktivisten selv.

Det har vært mange eksempler etter dette på at samer har kunnet kjempe for, og få gjennomslag for sine saker gjennom det demokratiske systemet, som med Bindalen i 2016 og som med lovendringene. Dette viser at det er mulig for et system der flertallet skal bestemme å også beskytte sine minoriteter. Men med folks holdninger vil det ta lenger tid. Å være same er dessverre fortsatt forbundet med større risiko for å bli trakassert for sin bakgrunn, fysisk og på nettet.

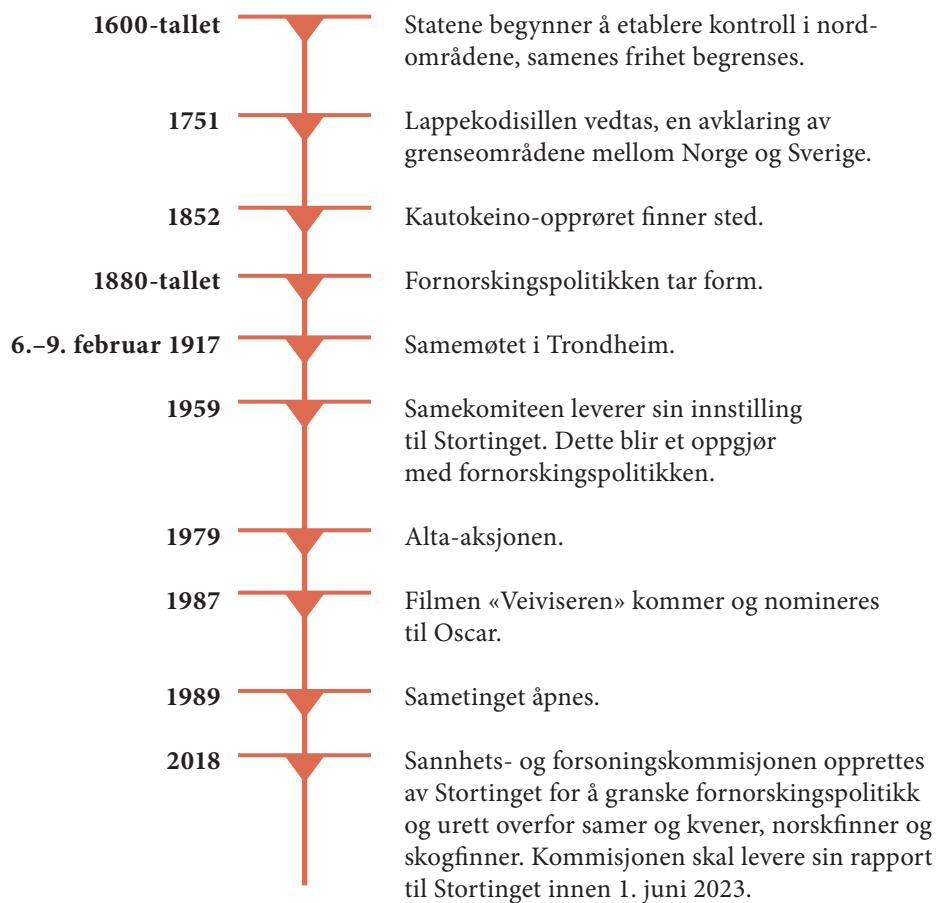

Ella Marie Hætta Isaksen er en annen ung artist av samisk avstamning, bosatt i Oslo og med røtter i det samiske miljøet i Øst-Finnmark. Hun kaller seg 100% norsk og 100% samisk. Gjennombruddet kom med seier i realityserien «Stjernekamp» i 2018. Boka «Derfor må du vite at jeg er same» kom i 2021 og tar både for seg sameenes fortid og nåtid.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Hvordan har jordbrukere ofte greid å fortrenge nomader fra fruktbare områder opp gjennom verdenshistorien?
2. Kolonisering utvikler ulik mentalitet hos erobrerne og de erobrede folkene. Forklar hva som menes med det.
3. I hvilke land lever samene?
4. Møtene mellom samer og nordmenn har ikke vært like brutale som mellom urfolk og kolonister i Nord-Amerika. Hvorfor ikke?
5. Hvordan ble samene behandlet på Elsa Laula Renbergs tid?
6. På hvilken måte engasjerte Elsa Laula Renberg seg, og hva førte det til?
7. Hva gjaldt Alta-konflikten i 1979, og hva ble resultatet av den på kort og lang sikt?
8. I innledningen til kapittelet kalles Elsa Laula Renberg samenes Christian Magnus Falsen. Hva menes med denne sammenlikningen?
9. Hvilke konflikter kan oppstå mellom samer og andre nordmenn i dagens Norge?

TIDSLINJE

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p23

1979 var året da samene for alvor ble synlige i politikken og i de nasjonale mediene. Et av virkemidlene de brukte var sultestreik foran Stortinget.

Et annet virkemiddel var den sivile ulydigheten de viste ved å blokkere anleggsmaskinene.

TEMA

24

KAMPEN FOR AKSEPT

Hvordan ble det enklere
å være skeiv i Norge?

Fra Hertzberg til Høie

Ebbe Hertzberg og Bent Høie er begge kjent som statsråder fra Høyre i borgerlige regjeringer. Ebbe Hertzberg var statsråd i 1884, Bent Høie var det i årene 2013–2021. Mellom dem skiller det nesten 130 år. Hertzberg er kjent for skandalen da han ble avslørt som homoseksuell, og bekymringene i samtiden rundt det faktum at han som professor i sosialøkonomi omgikkes mannlige studenter. Han ble sett på som en trussel mot samfunnet og mennesker rundt seg. Bent Høie ble på sin side i 2013 satt i en rolle som kan beskrives som det motsatte av Hertzbergs. Som statsråd for Helse og omsorg var det nettopp beskyttelse av samfunnet som ble jobben til Høie. At Bent Høie også levde i ekteskap med en mann, var bare en interessant kuriositet i media. I utvalgsprosessen som statsråd kan vi nok heller se for oss at Høies homofile legning var en fordel, i en tid da sammensetningen av norske regjeringer mer og mer skal avspeile folket de leder.

I dette temaet skal vi ta for oss utviklingen i årene fra Hertzberg til Høie. Hva har skjedd juridisk, politisk, kulturelt og holdningsmessig som gjør at det norske samfunnet i dag har en mye åpnere innstilling til alternative seksualiteter enn i tidligere tider, og hvor det å ha annerledes legning enn flertallet heller kan ses på som en styrke enn som en trussel?

Gulatingsloven

Fra tidlige tider vet vi mest om holdningen til homofili gjennom lovtekster. Europas første lovparagraf om homofili finner vi faktisk i den norrøne Gulatingsloven, i den versjonen som kom på 1100-tallet da Norge var blitt et kristent land. Loven gjaldt for det området som i dag er Vestlandet i Norge. Her står det følgende, i henhold til Knut Robberstads oversettelse fra norrønt:

Um to karmenn blandar seg med kvarandre til lekamslyst, og vert sannskyldige i det, då er dei begge ubotamenn.

Forrige side: Helse- og omsorgsminister Bent Høie presenterte handlingsplan mot diskriminering på bakgrunn av seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk og kjønnskarakteristika sommeren 2021. Det lille bildet: Ebbe Hertzberg rundt 1885.

Denne bestemmelsen ble videreført i Magnus Lagabøtes landslov fra 1273. En slik forbrytelse kunne straffes med inndragelse av gods og formue. Reformasjonen på 1500-tallet medførte at de dansk-norske kongene overtok kontrollen over kirken, men også at de religiøse føringene ble sterkere. Martin Luthers lære var at man skulle gå tilbake til kilden, altså Bibelen, og med det fikk den strenge Moseloven i Det gamle testamente sterkere innflytelse over lovutforminga. Man gikk tilbake til en forståelse av at moral var noe som angikk hele samfunnet, og som Gud også kunne straffe samfunnet som helhet for. Slik han hadde gjort i Det gamle testamente med byene Sodoma og Gomorra, der han hadde latt begge byene utslette på grunn av innbyggernes umoral. Det var trolig denne forståelsen som var opphav til tanken om at forbrytelser skulle straffes og «renses vekk» med henrettelse på bålet. Slik som denne paragrafen i kong Christian den femtes norske lov fra 1687:

Omgængelse som er imod Naturen, straffis med Baal og Brand.

Kollektiv skyld

Denne bestemmelsen var rettet mot det som ble omtalt som sodomi, etter Sodoma i Bibelen. Sodomi var et begrep som ble brukt både om likekjønnet sex og om sex med dyr. Denne dødsstraffen ble stående helt til 1842, og det er eksempler på at menn som ble anklaget for å ha forgrepet seg på hester og kuer ble henrettet på bålet, sammen med dyret de hadde forgrepet seg på. Vi ser her at synd er noe som ikke nødvendigvis dreier seg om skyld eller ikke skyld, men om noe man er blitt påført. Dydrene kan jo vanskelig lastes for noe slikt, men de var blitt syndige av selve handlingen, og den synden måtte altså brennes bort for å beskytte samfunnet som helhet mot Guds vrede. Den totale mengden synd i et samfunn var altså det som ga bekymring på denne tiden, i Sodoma og Gomorra hadde jo Gud straffet alle med døden. Selv små barn, som umulig kan ha rukket å synde mot religiøse regler.

En sovende paragraf

På 1600- og 1700-tallet var det imidlertid ingen som ble registrert henrettet på grunn av den andre formen for sodomi, altså sex mellom menn. Det kan tenkes at man ønsket å være mer diskré på

dette området, ikke sette søkerlyset på det, for å unngå oppmerksomhet og utbredelse. Eller – hvis vi antar at homofil legning er like utbredt i alle samfunnslag – at kirken og staten ikke ønsket å legge seg ut med de rike og mektige. Men det kom likevel noen dommer. I 1693 ble sagbruksarbeideren Aron Åsulsen beskyldt for å ha lagt an på menn og for å ha utført «dend sýnd som icke burde nefnes», trolig oralsex. Han tilsto med forklaringen om at det var umulig for ham å la det være, og ble dømt til 29 piskeslag, brennemerking og bortvisning fra hjembyen Kragerø. Han var nok heldig som unngikk dødsstraff.

På 1800-tallet skjedde det imidlertid store endringer, utviklingen fra å se på likekjønnet sex som enkeltilfeller av synd til en lidelse. I London fantes det såkalte Mollyhouses der menn møtte andre menn, og det fantes trolig også miljøer i større byer i Norge. Men nå var det en annen skikkelse som ble sinnbildet på det vi dag kaller homofil praksis, nemlig «pederasten». Dette var gjerne en eldre mann som forførte – eller kjøpte – en yngre mann. Pederasten ble sett på som en uforbederlig avviker og overgriper, og en begrunnelse for fortsatt kriminalisering av homofili helt fram til 1972 i Norge. Man mente at man måtte beskytte unge mot disse overgriperne, mot pederasten, også fordi homofili lenge ble sett på som noe som kunne smitte fra generasjon til generasjon.

Bildet av pederasten kan tolkes inn i en kritikk av overklassen i mange land. Dekadansen, overdreven og feminisert prakt og umoral sprer seg i høyere lag, og overgriperne fra disse lagene jaktet på arbeiderklassens barn. En «homoskandale» ved den tyske keiser Wilhelms hoff i 1906 ble tolket inn i denne konteksten av noen arbeideraviser her i Norge.

Prideopptogene i Oslo har vokst seg store på 2000-tallet. Her fra 2014, da toget var tre kilometer langt. I 2021 var toget vokst til 50 000 personer i Oslo, og kan snart sammenliknes med 17. mai-toget.

Homodagene i Bergen 1983, bare ni år etter at homofilt samliv ble avkriminalisert.

Det romantiske vennskapet

Om pederasten var det sensasjonaliserte og skandaliserte symbolet på likekjønnet tiltrekning, fantes det på 1800-tallet et langt mer stillfarent uttrykk for det vi dag vil kalle homofil livsstil. Verden på 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet var langt mer oppdelt i sfærer enn i våre dager, særlig blant borgerskapet. Kvinnenes og mennene levde livene sine adskilt fra hverandre i lengre perioder. Det finnes en rekke eksempler på hvordan livslangt og intenst vennskap mellom menn og mellom kvinner ble hyllet som noe edelt og rent. Komponisten Edvard Grieg (1843–1907) har etterlatt seg mange brev til vennen Frants Beyer, og tonen i brevene kan lett tolkes som flörtende lest med moderne øyne. Likeledes vår forfatter Bjørnstjerne Bjørnson, som brevvekslet med mange, deriblant den danske litteraturkritikeren Clemens Petersen. I et brev skrev Bjørnson følgende: «Kjere, gode Ven, saa øm og blød du er, finere end en Kvinde ...», og svaret var fra Peterson var «...naar Du rører vid mig, saa gnistrer jeg». Blant kvinnene fantes de såkalte peppermøene, altså slike som aldri ble gift. De kunne flytte sammen, som bildekunstnerne Harriet Backer og Kitty Kielland, og pleie sine romantiske vennskap. Andre eksempler er Synnøve Finden, hun med osten, som delte livet med sin forretningspartner Pernille Holmen.

Synnøve Finden etablerte en ostefabrikk i 1928. Hennes liv skildres i boka «Min bestemor elsket Synnøve Finden» (2010) av Tor Edvin Dahl.

Det vitenskapelige 1800-tall

1800-tallet var også en tid for systematisering og vitenskapeligjøring av verden, og med etableringen av psykiatrien begynte man å studere såkalt kontrær seksualfølelse. Dette ble starten på en fase der å bli tiltrukket av personer av eget kjønn ble definert som en lidelse som var medfødt, løsrevet fra moral. Det var spesielt skribenter og forskere i Tyskland som var toneangivende i denne fasen. Det skyldes også at Berlin på denne tiden var Europas mest liberale storby, og det begynte å utvikle seg et stort homomiljø av alle de som søkte seg vekk fra fordømmelse andre steder. En av de kjente psykiaterne fra denne tiden er professor Carl Westphal, som i 1870 publiserte forskning rundt det han kalte kontrær sekualfølelse, eller «Psychopathia sexualis».

Utpresning

Det er på dette tidspunktet vi kommer til Ebbe Hertzberg i vårt temakapittel. Han hadde vært statsråd i 1884, men i 1885 var han gått tilbake til sin stilling som professor i sosialøkonomi ved Universitetet i Kristiania. Det var en «offentlig hemmelighet» at han oppsøkte unge menn for sex, og han valgte å forsøre sin legning fremfor å benekte den da han i 1885 ble forsøkt presset for penger. Forsvaret til Hertzberg var basert nettopp på de teoriene som Westphal var en talsmann for, at homofili var en medfødt lidelse og ikke hadde noen ting med synd eller moral å gjøre. Hertzberg var også en tur i Berlin og fikk en uttalelse fra den berømte psykiater om sin tilstand.

Likevel var skandalen et faktum.

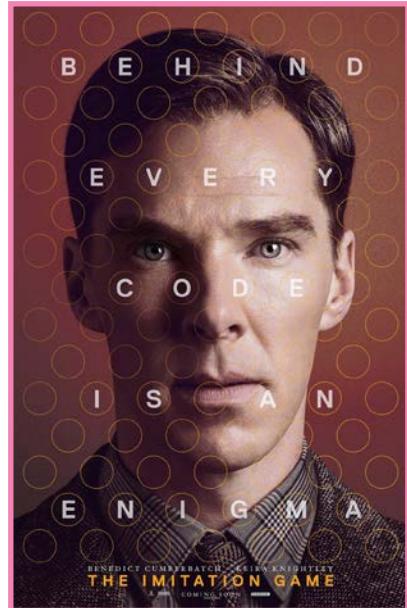
Diagnose eller ikke, skyld eller ikke skyld, synd eller ikke synd, universitetsledelsen kunne ikke tillate å ha «en pederast» i næheten av studentene. Hertzberg mistet derfor professoratet sitt. Det hører riktignok med til historien at Hertzberg fikk fortsette å forske etter noen år, og i 1906 ble han riksarkivar. For Hertzberg var det nye synet på homofili som noe medfødt frigjørende, men den nye kunnskapen ble også brukt til det motsatte, til å diagnostisere og behandle. I de neste tiårene var det mange forsøk på å utvikle kurer, både med og uten inngrep i kroppen. Den engelske matematikeren Alan Turing var et av de mange ofrene i denne fasen. Han ledet forsøkene på å knekke de tyske enigma-kodene under andre verdenskrig, og under arbeidet utviklet gruppen hans verdens første elektroniske datamaskin på basen Bletchley Park nord for London. Men etter krigen ble han i stedet langt mer kjent som det homofile geniet som ble dømt til kjemisk kastring, man forsøkte altså å dempe tilbøyelighetene hans gjennom medisiner. To år inn i denne behandlingen begikk han selvmord.

En trussel mot folkehelsen

Begrepet «degenerering» var i bruk på mange felter på slutten av 1800-tallet og starten av 1900-tallet. Tanken var basert på Darwins evolusjonslære, og frykten var at adferd man anså for skadelig ville forplante seg fra generasjon til generasjon og skape

Carl Westphal, rundt 1860.

Norske Morten Tyldum har regien på «The Imitation Game», som tar for seg Alan Turings bidrag i andre verdenskrig og den personlige tragedien som utspant seg etterpå. Benedict Cumberbatch spiller hovedrollen.

Regnbueflagget ble designet i 1978 av Gilbert Baker, de seks fargene symboliserer mangfold. Baker kan også ha vært inspirert av Judy Garland og hennes «Somewhere over the Rainbow», Garland var et tidlig ikon i homobevegelsen.

Holmenkollen opplyst i LHBT-fargene i forbindelse med Pride 2020.

Det var på denne måten Det hvite hus i 2015 markerte at likekjønnet ekteskap var blitt tillatt i alle femti delstater.

stadig dårligere arvemateriale. Dette ga seg utslag i tanker om rasehygiene, som på politikkens arena skulle spille en rolle i denne tidsperioden der europeiske makter var i ferd med å legge under seg Afrika med brutal hånd. For eksempel gjennom folkemordet på herero-folket i tysk sørvest-Afrika i 1904, dagens Namibia (dette kan du lese mer om i tema 32 om folkemord). Degenerasjonsteorien skulle også komme til å spille en rolle i behandlingen av grupper i det europeiske samfunnet. Den norske psykiateren Harald Holm skrev for eksempel en lærebok der han omtalte en rekke tilstander som både var forårsaket av og skapte degenerasjon, deriblant «religiøst og politisk svermeri», alkoholisme og homoseksualitet.

Gener og psykoanalyse

Degenerasjonstanken ble tilbakevist da kunnskapen om gener begynte å spre seg på begynnelsen av 1900-tallet. Dette var basert på funnene til den russiske munken Gregor Mendel, hvor man i naturvitenskapen innså at menneskers arvemateriale, altså gener, er noe mye mer konstant enn man opprinnelig trodde og ikke endres av adferd gjennom livet. Samtidig spredte Sigmund Freuds teorier om psykoanalyse seg, der grunntanken er at man formes av opplevelser i oppveksten. Personligheten blir til, på godt og vondt, av alt man opplever – også legningen. Degenerasjonsteorien fant altså en ny forbundsfelte i psykoanalysen.

Loven speiler samfunnet

Loven mot homofili hadde blitt endret og mildnet flere ganger gjennom 1800-tallet i Norge, og i 1902 kom den siste lovendringen som ble stående helt til den ble fjernet 70 år senere. Slik lød §213 i den nye loven fra 1902:

Finder der utugtig Omgjængelse Sted mellem Personer af Mand-kjøn, straffes de, der heri gjør sig skyldige eller som medvirker dertil, med Fængsel indtil 1 Aar. Med samme Straf ansees den, som har utuktig Omgjængelse med Dyr. Paatale finder alene Sted, naar det paakræves af almene Hensyn.

Som vi ser, var det bare sex mellom menn som var omfattet av

lovforbudet, ikke sex mellom kvinner. Det skyldtes i stor grad at sex mellom kvinner ble sett på som enten utenkelig, eller i alle fall noe som skjedde i skjul og ikke truet samfunnet.

Denne bestemmelsen er blitt kalt en sovende paragraf, årsaken er blant annet den siste setningen i lovteksten. Den oppfordrer til forsiktighet, man skal bare straffeforfølge når det er viktig for allmennheten. Ifølge Statistisk Sentralbyrå ble i overkant av hundre menn dømt for homofil praksis etter denne paragrafen. Dommene ble stort sett gitt til voksne menn over 21 år, og bare hvis partneren var mellom 16 til 21 år. Det var i praksis en slags verneregel, og med basis i den gamle forestillingen om at homofili var noe som smittet mellom generasjonene. Men kanskje ikke lenger like preget av degenerasjonstanken som av Freuds psykoanalytiske teorier.

På dette tidspunktet var forestillingen om det romantiske vennskapet mellom to av samme kjønn blitt erstattet med skam. Det som i noen kretser kunne bli sett på som noe nobelt på 1800-tallet var nå blitt mer tvilsomt.

Som medlem av Det norske forbundet av 1948 betalte man sin medlemskontingent til «Foreningen for by og bygd» i de tidlige årene. Dette var i en tid da man betalte slike regninger på posthuset, og ekspeditøren der kunne se hvem man betalte til.

Organisering og hemmelighold

I Danmark ble homoseksualitet delvis avkriminalisert i 1933, og i Sverige i 1944. Inspirert av dette begynte norske homofile å organisere seg i Det norske forbundet av 1948 rett etter andre verdenskrig. Foreningen var organisert omtrent på samme måte som Hjemmefronten under krigen, med stort hemmelighold. For å bli medlem av Forbundet måtte minst to andre medlemmer gå god for at du var diskré og aktverdig, og på møter presenterte medlemmene seg enten med dekknavn eller bare fornavn. I byene hadde man sine fristeder der det var mer åpenhet, som i kunstnermiljøene. Theatercafeen rett ved siden av Nationaltheatret i Oslo var kanskje det mest kjente møtestedet i disse årene, knyttet til kjente skikkelsjer i teatermiljøet som Per Aabel, Einar Sissener og Arne Bang-Hansen, sistnevnte sto fram som homofil i 1985 gjennom selvbiografien *Fra mitt skjeve hjørne*. Andre levde sine liv i større diskresjon og forstillelse. Hele Norges Alf Prøysen sto aldri fram offentlig, men venner og kjente har siden fortalt om hans bekjennelser og kvaler privat om «kjærligheten til menn».

Alf Prøysen må kunne betegnes som en av Norges nasjonal diktere, og er kjent for sine viser og fortellinger, eksempelvis «Steinrøysa nedi bakken» og «Snekker Andersen og julenissen».

Dette ble også et hovedpoeng i boka til Ove Røsbak. Han skrev en Prøysen-biografi i 1992, men i det var i oppdateringen av boka i 2014 at han valgte han å gå ut med det han visste om Prøysens seksuelle orientering. I 1992 ville opplysningene trolig skapt mer furore og ryggmargspaget motstand, som et gufs fra en fortid da man knyttet homofili til pederasti, men i 2014 var altså tiden moden.

Kim Friele (1935–2021) kjempet en åpen kamp mot § 213. Hun holdt foredrag, skrev artikler og påvirket politikere gjennom direkte møter.

Kim Friele ledet an

En av dem Prøysen skal ha bekjent sin legning før han selv døde i 1970, var Kim Friele. Selv ble Friele den første lederen av Forbundet av 1948 som sto fram offentlig. Som kvinne hadde hun den fordelen at hun ikke var kriminell i henhold til paragraf 213, den gjaldt jo bare menn, derfor ble hun den politiske homobevegelsens ansikt på 1960- og 1970-tallet. Paragraf 213 ble fjernet i 1972, deretter ble homofili fjernet som psykisk diagnose i 1977. Det sluttet altså å være en sykdom, noe som var et viktig skritt mot normalisering. Stortinget vedtok i 1981 at homofile hadde rett på spesielt vern mot hets, i det året ble nemlig homofile som gruppe inkludert i den såkalte rasisme-paragrafen. I 1993 ble loven om partnerskap vedtatt, og Kim Friele ble en av de første som tok i bruk bestemmelsen da hun inngikk partnerskap med rektor og stortingsrepresentant for Høyre, Wenche Lowzow. Full likestilling mellom heterofilt og homofilt ekteskap kom i 2008.

Holdningsendring

Parallelt med rettighetsarbeidet endret folks holdninger seg dramatisk fra generasjon til generasjon.

- 1947: I en spørreundersøkelse rangerte nordmenn homofili som det tredje verste av sju lovbrudd, bare mord og voldtektsvar verre.
- 1967: Ny nasjonal holdningsundersøkelse. På spørsmålet «Ville du ha brutt kontakten med en venn som viser seg å være homofil?» svarte 58 prosent ja.
- 1983: Andelen som svarte ja på det tilsvarende spørsmålet dette året var for første gang under halvparten av de spurte, 39 prosent.

Underveis ble normendringene drevet framover ikke bare av lovarbeid, men også av at kjente mennesker sto fram og flyttet folks perspektiver på hva en homofil kunne være. Av holdningsundersøkelsene rett etter krigen skjønner man lett at de personlige kostnadene ville vært store, og at mange valgte å leve hemmelige liv fremfor å stå fram. Det er også lett å skjonne hvorfor Forbundet av 1948 drev etter samme prinsipp som Hjemmefronten de første årene. Sosial skam og uthengning er noe vi alle frykter, på samme måte som man fryktet Statspolitiet og Gestapo under krigen.

Virkeligheten i dag

I våre dager kan det fortsatt være vanskelig «å komme ut av skapet» i noen miljør mer enn andre. En undersøkelse fra 2019 viste at «homo» var det mest brukte skjellsordet i norske skolegårder, og en levekårsundersøkelse fra 2021 viste at dobbelt så mange LHBT-personer er utsatt for diskriminering og uteslengelse som resten av befolkningen.

Likevel er det ingen tvil om at det har skjedd store forskyvninger fra Ebbe Hertzbergs tid og fram til våre dager. På Hertzbergs tid i 1885 kan man nok si at bildet av homofile ble preget av de få stereotypiene man kjente til, slik som bildet man hadde av «pederasten» eller «den sinnessyke». Hertzberg ble per definisjon en overgriper i kraft av sin legning selv om vi også i dag ville ha synes det var merkelig om en mann på rundt 50 år hadde seksualpartnere på 16 år. I dag har vi fordelen av å ha så uendelig mange flere «båser» å putte folk i. Vi har innsett at hvem du tiltrekkes av eller hvilket kjønnsuttrykk du har, ikke definerer resten av personligheten din. Det norske lovverket har også blitt endret i en felles samfunnsmessig forståelse for at folks frivillige seksualliv er noe som egentlig bare angår dem selv, det er definert som privatliv.

Religion vs. jus

Avkriminaliseringen i 1972 og arbeidet etterpå er også et endelig brudd med fortidens religiøse begrep om synd som noe samfunnet må beskyttes mot og renses for. I mange land er det fortsatt

En bande homoseksuelle menn

har politiet i Trondhjem nu tatt sig av og spredt fra hverandre. De har i den siste tid holdt til på flere av byens hoteller og ført et uteilig levnet, og en stund har de også holdt til på en hytte i Bymarken. De er alle sammen unge menn i 25 års alderen. Den ene av dem hadde i de siste dager søkt tilflukt hos en forretningsmann her i byen, som politiet før har hatt med å gjøre for lignende saker. De er nu alle sendt avgårde til sine respektive hjemsteder.

Tidene forandrer seg. I dag ville vi kanskje omtalt disse karene som «en vilter vennegjeng» eller kanskje «støyende festdeltakere». I 1924 mente altså Arbeider-Avisa i Trondheim at det var «bande» som var den korrekte omtaleformen. Unektelig mer skremmende.

Baren Stonewall Inn var åstedet for sammenstøt mellom homo- og transmiljøet og politiet i New York 28. juni 1969, en hendelse som regnes som en milepæl i homohistorien og er også årsaken til at Pride-opptog arrangeres hvert år rundt 28. juni. Stonewall eksisterer ennå, på dette bildet er baren åsted for en sympatiaksjon etter masseskytingen mot en annen homsekklubb i Orlando i 2016. Hatkriminalitet mot LHBT-personer forekommer fortsatt, selv i Vesten.

Til refleksjon: Noen religiøse miljøer ser fortsatt på homofilt samliv som synd. Skal det være rom for slike meninger i et tolerant samfunn som Norge, eller er toleranse for en minoritet avhengig av intoleranse for slike meninger?

slike religiøse koblinger i lovverket, gjerne kombinert med forestillinger om homofili som noe samfunnsnedbrytende og smittsomt. Altså tilsvarende forestillingen om «degenerasjon» som var utbredt i vestlige land rundt år 1900.

Det store spørsmålet er hvorfor de av oss som er skeive er utpekt som hatgruppe i så mange kulturer og så mange ganger gjennom historien. Dreier det seg om en ryggmargspreget frykt for «det unormale», slik gamle lovtekster kan antyde, eller er det større mekanismer i spill? Mekanismer av den samme sorten som har rammet jødene så mange ganger opp gjennom historien, der minoriteter gjøres til syndebukker for ting som egentlig ikke har så mye med dem å gjøre?

Dette er viktige ting å studere også av samfunnsvitenskapelige hensyn. For gang på gang viser det seg at det egentlige problemet er majoritetsgruppen og hvordan de og deres representanter handler, og hvordan dette igjen er basert på fordommer og følelser, og som skaper situasjoner som ikke gagner noen, verken enkeltmennesker eller samfunn.

Toleranse er vinn-vinn

Dette er et stort spørsmål som vi ikke får gått i dybden på her. Men det er et uomtvistelig faktum at utstøting og mistro skaper en ond sirkel som både rammer enkeltpersoner og samfunnet som helhet. Det motsatte eksemplet er inkludering, der målet er at alle skal kunne leve gode liv og bidra på en mest mulig produktiv måte til samfunnene de er en del av. Eksempelvis dreier mye av velstandsutviklingen i Vesten siden 1970-tallet seg om at kvinnene har kommet inn i arbeidslivet, og i dag er det stor bevissthet i Norge om at velferdsstatens bærekraft avhenger av at flest mulig får muligheten til å bidra, uavhengig av kulturbakgrunn eller seksuell orientering. Integrering- og rettighetsarbeid er derfor også viktig fra et økonomisk ståsted.

Sagt enkelt: Samfunn som er gode å leve i for flest mulig mennesker er også de som skaper mest velstand. Derfor er det mulig å tenke vinn-vinn. Det er det positive budskapet vi har lyst til å avslutte dette temakapittelet med.

TIDSLINJE

1100-tallet	Gulatingsloven blir første kjente lovverk med regler mot homofili.
1687	Kong Christian den femtes norske lov.
1870	Kontrær seksualfølelse blir et begrep i psykiatrien.
1897	Magnus Hirschfeld starter i Tyskland verdens første organisasjon for homofiles rettigheter.
1950	Det norske forbundet av 1948 stiftes, en norsk organisasjon som arbeidet for homofiles rettigheter.
1969	Stonewall-opprøret regnes som startskuddet for en mer radikal og åpen homokamp.
1972	Homofili avkriminaliseres i Norge.
1977	Homofili fjernes som psykiatrisk diagnose av psykogene.
1993	Loven om partnerskap.
2008	Homofilt ekteskap likestilles juridisk med heterofilt.
2010	Skeiv verden stiftes, foreningen for LHBTIQ+-personer med minoritetsbakgrunn. For skeive muslimer finnes dessuten organisasjonen Salam.
2016	Landsforeningen for homofile, lesbiske, bifile og transpersoner (LLH) skifter navn til FRI – foreningen for kjønns- og seksualitetsmangfold. Nå dreier det seg ikke bare om homofili, bevegelsen har vokst til noe større. Flere unge i dag definerer seg som «skeiv» i en eller annen forstand, og da ikke bare definert ut fra hvem man føler seg tiltrukket av. Det kan like gjerne dreie seg om oppfatning av eget kjønn.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Les om lovene mot homofili fra Gulatingsloven til kong Christian den femtes norske lov. Ble straffene strengere og strengere eller milder og milder for homofil praksis? Hva tror du det kan komme av?*
2. *Hva mente lovgiverne tidligere med begrepet sodomi, og hvor kommer begrepet fra?*
3. *På side 310 står det at 1800-tallet var en tid for systematisering og vitenskapelig gjøring av verden. Hvilken betydning fikk det for synet på homofile?*
4. *Les §213 fra 1902 på side 312. Hvilket syn på homofile gir denne straffeloven uttrykk for? Hvorfor er ikke kvinner omfattet av loven?*
5. *Fortell kort om Kim Friele og hennes kamp for anerkjennelse og lovendring.*
6. *Tror du det er noe sammenheng mellom religioners rolle i samfunnet og samfunnets syn på homofile? Begrunn svaret ditt.*
7. *Siste undertittel er at «Toleranse er vinn-vinn». Hva menes med det?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p24

«Homse» var – og er til dels fortsatt – et skjellsord. Men bruken endrer seg, ettersom homofile nå også bruker det om seg selv og har tatt eierskap til ordet. Oslo fagottkor har tatt et tilsvarende eierskap til et annet ord. «Faggot» er et skjellsord på engelsk, men med det absurde ordet fagottkor viser denne gjengen at man også kan lage humor av gamle fordommer. Her er medlemmene av koret på vei til en opptreden.

Homorettigheter er under press flere steder i verden, som i Øst-Europa og i Afrika, men det er også mange land der flertallet av befolkningen har lagt homofobi bak seg og LHBT-personer kan leve åpent. For eksempel i Israel, selv om det er store regionale forskjeller. Her fra en Pride Parade i Tel Aviv i 2021.

Begrepet «skeiv» brukes i dag om flere grupper enn de homofile. En levekårsundersøkelse fra 2021 viser at bifile og transpersoner er spesielt utsatte grupper blant de skeive, og at det er her «kampen» står nå. I Norge finnes det mange steder man kan finne støtte og informasjon. Ved siden av foreningen FRI, finnes også Forbundet for transpersoner (FTPN), Harry Benjamin ressurssenter (HBRS) og Pasientorganisasjonen for kjønnsinkongruens (PKI).

TEMA 25

KAMPEN MOT KRIMINALITET

Hvorfor
hogger vi ikke
lenger hoder i Norge?

Hengning var en metode som ble benyttet den gangen Norge var underlagt danskekongen, men denne metoden ble avskaffet ved kongelig forordning fra København i 1789.

Vi skal ikke så langt tilbake i norsk historie før synet på straff var helt annerledes enn det er nå. Det er Kriminalomsorgen som driver norske fengsler. Navnet på denne offentlige etaten er i seg selv et veldig klart signal om at også folk som bryter lover har menneskerettigheter. Straffene i Norge begrenser seg til frihetsberøvelse og kontroll, og det er et klart uttrykt formål at man gjennom straffen også skal forberede de innsatte på å klare seg ute i samfunnet igjen. Fengslene er ikke bare et sted der de dømte skal gjøre opp for seg, det er også et sted der de skal settes i stand til å unngå fremtidige forbrytelser.

Det er ikke noen tvil om at dette virker. Norge har lavere tilbakefallsprosent enn mange andre land, det er altså færre innsatte i Norge som bryter lovene igjen når de slipper ut etter avtjent straff. Norge er i det hele tatt et samfunn med lite kriminalitet. Men er det ikke egentlig ganske rart at et land som behandler sine kriminelle relativt sett bra, likevel har så lav kriminalitet? Burde det ikke være motsatt, at det må hardhendt behandling til for å skremme forbrytere fra å begå sine handlinger? Dette ville være den naturlige konklusjonen hvis vi så på det med den logikken som man brukte tidligere her i landet. En logikk som fortsatt benyttes i mange andre land.

Vi skal i dette temakapittelet ta for oss synet på straff før og nå, spesielt dødsstraff, og finne ut hvorfor og hvordan det endret seg. Hvorfor brukte man så harde straffer i det gamle norske bondesamfunnet?

Forrige side: En øks med bred egg, av den typen som bødler benyttet til halshogging. Siste henrettelse på denne måten skjedde for Norges del i 1876.

Botsfengselet på Grønland i Oslo ble bygget i 1851 og hadde på det meste 223 innsatte. Der ble det blant annet drevet trearbeid. Her et bilde fra 1904.

Matservering i botsfengselet.

Mer tortur enn innesperring

Fengsel er i seg selv en ganske ny oppfinnelse. I tidligere tider tok stater seg sjeldent råd til slike institusjoner, og benyttet i stedet en rekke andre straffemetoder. Bøter var vanlige, men i tillegg kunne man bli idømt straffearbeid eller bli utvist fra byen for en bestemt periode. Lenge var det en praksis å sende dømte små forbrytere til Finnmark, et område av Norge som det tok lang tid å befolke. Altså omtrent på samme måte som det britiske imperiet sendte straffanger til Australia. Men rettsvesenet hadde også andre og langt mer skremmende metoder i verktøykassa, tortur og diverse måter å ta livet av folk på.

Poenget med straff i tidligere tider var hevn og avskreckelse, og ikke stort mer. Derfor ble gjerne straffen gjennomført på offentlige steder, for at det skulle bli mer avskreckende. Barn var til stede med sine foreldre, og tanken var at de skulle skremmes til å bli gode samfunnsborgere. Den kjente norske forfatteren Bjørnstjerne Bjørnson var selv vitne til en halshogging da han var ni år. I 1842 var han med faren sin, presten, da den 23 år gamle bondesønnen Peder Pedersen Hagebøen ble henrettet i Romsdalen i nærheten av Molde. Hagebøen var blitt dømt til døden for å ha drept tjenestejenta Britt Knutsdatter etter å ha gjort henne gravid. Han drepte henne med øks før han kastet henne utfor et stup. Slik skildrer Bjørnson selv henrettelsen i fortellingen «Et stygt barndomsminne», som han skrev femti år etter:

Ullersmo fengsel ble bygget i 1970 og tok over for Botsfengselet som høysikkerhetsfengsel. Fengselet ligger på Kløfta utenfor Oslo. Konstruksjonen av de to fengslene vitner om at filosofien bak straff har endret seg de siste hundreårene.

... en høy mann kom fram og tok Peder over nakkemusklene, mens en mindre høy dro ut en blank, overmåte bredegget, tynn øks av sammenføyde håndklær. Da vendte jeg meg bort (...) Jeg hørte en be Fadervår, kanskje var det Peder selv, så et hugg, akkurat som i en stor kålrabi. Straks så jeg frem, det ene ben slo opp i det samme, og et par alen foran kroppen lå hodet og gapte og gapte, som snappet det luft (...) Selv gikk jeg derfra så hjertesyk, ja, så forkommen av frykt, som skulle jeg være den neste der henrettedes. Og jeg talte siden med mange som hadde hatt nøyaktig samme følelse.

Mange norske steder var kjent for slike offentlige henrettelser, for eksempel Galgeberg i Oslo. I moderne tid forbinder man gjerne folkemasser med idrettsarrangementer og tilsvarende, men helt fram til 1876 kunne det i stedet være offentlige henrettelser folk var kommet for å se på. Ved spesielt viktige avrettinger gikk det til og med ut beskjed om pliktig oppmøte. På henrettelsesdagen kunne driftige entreprenører tilby VIP-plasser på høye kjerrer, slik at folk fikk best mulig utsikt til spetakkelet. Mat og drikke kunne man også kjøpe, akkurat som på en norsk eliteseriekamp i fotball i dag.

Folk som skulle henrettes måtte legge hodet mot en hoggestabbe av denne typen.

Ulike henrettelsesmetoder

Halshogging var den vanligste metoden for henrettelse på 1700- og 1800-tallet i Norge. Tidligere brukte man også hengning. Hengningen foregikk på den måten at den dømte måtte klatre

Galgeberg i Oslo har fått navn etter henrettelsene som foregikk der. Her en tegning fra Galgeberg fra 1870.

opp på en stige og få et tau lagt rundt halsen, og tauet var bundet til en galge eller en kraftig grein. Stigen ble sparket vekk, og den hengte ble kvalt til døde i en langsom dødskamp mens han eller hun gryntet, sprellet med beina, og både avføring og urin kunne sprute ned på bakken under.

Halshogging var både litt raskere og litt mer humant. Men i 1698 ble straffen skjerpet, da kom det en regel om hvordan grove mordere skulle henrettes. En grov morder var en som hadde drept noen i sin egen husstand, enten det var familiemedlemmer eller tjenestefolk. Da skulle den dømte tildeles fem klyp med en rødglødende tang før selve henrettelsen. Sånn sett økte man også effekten av det hele når publikum fikk lukte svidd kjøtt og høre den dømte hyle av smerte, før han eller hun måtte legge hodet på blokka og vente på øksa.

Syndsforlatelse gjennom henrettelse

Bak denne skjerpingen av straffen lå det også et annet hensyn. Forsøket på å unngå at folk begikk selvmord gjennom henrettelse.

Hva var logikken her, spør du kanskje? Forklaringen er at på denne tiden var det sterke religiøse tabuer knyttet til selvmord. De som begikk selvmord ville ikke kunne komme til paradis og de ble gravlagt utenfor kirkegården i umerkede graver. Men i en henrettelse lå det en vei til tilgivelse. En del av plikten til prestene var å følge dømte mennesker til retterplassen, be for dem og sammen med dem og spørre om de angret sine synder. Rett etter syndsforlatelsen skulle den dømte så henrettes, før han eller hun rakk å begå noen nye synder. I dødsøyeblikket var forbryteren syndfri, og det var derfor en sterk folkelig tro på at henrettede kunne komme rett til himmelen.

Det var en del slike saker der man kunne mistenke at gjerningsmannen hadde et dødsønske som ved mord der man ikke klarte å slå fast noe motiv hos den dømte. Sagt på en annen måte, det var det å bli henrettet som kunne være selve motivet. Flere ganger på 1700-tallet ble det innført nye ordninger for å avskrekke potensielle selvmordere. Dødsstraffene ble krydret ved at den dømte også måtte gjennomgå diverse ydmykelser før henrettelsen, som

at publikum kastet gjenstander på dem, at de ble pisket eller at hendene ble hogget av.

Mennene som henrettet

Allerede på 1500-tallet kom det en lov fra den dansk-norske kongen Christian II om bødler i byene:

«... wele Wii uti hwer Kiøbstedt shall holdes en Bødiill og Racker under theres Faldtzmoell till Oss». (Oversettelse: «... ville vi at det i hver kjøpstads skal holdes en bøddel og en rakker, hvis ikke skal det bøtes til oss.»)

En rakker var den som i tidligere tider sto ansvarlig for det kommunale renholdet, blant annet tömming av utedoer, feiing av piper, bortkjøring og nedgraving av både selvmordere og dyreskrotter. Rakkere ble også kalt «nattmenn». Dette var et yrke som ble regnet som urent, en status også bøddelen hadde. Det var mennesker som på mange måter sto utenfor samfunnet som fikk disse yrkene. Det var forbundet med stor skam å ha noe med dem å gjøre, det fantes eksempler på mennesker som mistet status bare av å ha hatt en bøddel stående på dørterskelen. Denne skammen og stigmaet inkluderte også familiene deres, derfor er eksempelvis «rakkerunger» et skjellsord som har overlevd helt til vår tid.

Skammelig, men rikelig

Den sosiale kostnaden var nok høy, men å være bøddel var til gjengjeld et godt betalt yrke. I tillegg til bolig på kommunens regning og fast lønn hadde bødlene også krav på honorar per oppdrag, samt få dekket reisekostnader hvis oppdraget skulle foregå langt ute i distriktene. Dette er eksempel på en attestert regning fra Trondheims tysktalende bøddel Mathias Fliegenring etter et oppdrag i Hemne 11. juli 1722, ti mil fra Trondheim:

Noch ein Delinquent auf Hevne mit dend Schwerdt justicerit 10 Rd, den Kopf auf dend Pfahl zu schlagen 4 Rd, vor Reisen ankostung 10 Rd. (Oversettelse: Nok en lovbryterske henrettet med sverd på Hemne 10 riksdaler, hodet spikret opp på en stokk før reise).

Henrettelse med sverd i Italia rundt år 1600.

4 riksdaler, reiseomkostninger 10 riksdaler.)

Den gode herr Fliegenring var litt av en skurk selv, avslører denne fakturaen. Taksten for å spikre hoder på påler var på dette tidspunktet nemlig bare på 2 riksdaler, etter en kongelig ordre fra 1698, men Fliegenring tok altså sjansen på at man i Hemne ikke var oppdatert om statens satser for slikt. Dermed kunne han innkassere totalt 24 riksdaler for bryderiet.

Hjem ble dømt?

Mye kunne gi dødsstraff i det gamle Norge, som å stjele en hest. En hest kunne være det mest verdifulle folk eide, og man var avhengig av den for å kunne brødfø familien. Problemene med harde straffer for mindre forbrytelser er at det da ikke er noen grunn for gjerningsmannen til å la være å begå større forbrytelser, som mord, for å dekke over den første forbrytelsen.

At staten valgte såpass harde straffer var også et uttrykk for at tiltalemakten på denne tiden hadde få muligheter til å bevise skyld. Når man først fant en som kunne dømmes, skyldig eller ikke, var håpet at straffen skulle være så hard at den virket avskreckende på alle, også de som var vant til å slippe unna. Dette var lenge før gjerningsmenn og -kvinner kunne knyttes til åsteder gjennom fingeravtrykk, mobilnettverk, kameraer eller DNA-analyser, derfor måtte etterforskerne basere seg på vitner. En del mord startet ofte som tyverier, som av en hest eller noe annet verdifullt, og med gjerningsmenn som forsøkte å dekke over sin forbrytelse ved å drepe eieren av hesten. De gjerningsmennene som ble avslørt var som regel de minst smarte, de som kunne gå rundt med en ny hatt eller en litt for liten jakke som hadde tilhørt offret. Eller som hadde forsøkt å selge den nye hesten eller sølvtojet i nærheten, og ikke kunne svare fornuftig på hvor de hadde skaffet seg hesten eller sølvtojet.

Barnemorderskenes skjebne

En påfallende stor del av de dømte var kvinner som hadde drept sine egne barn, de såkalte barnemorderskene. Forløpet i slike tragiiske saker var ganske likt. Kvinnene hadde blitt gravide uten å være gift, fødte i hemmelighet, og tok livet av den nyfødte babyen. Bakgrunnen for dette valget lå i samfunnets normer på denne tiden, de skrevne og de uskrevne.

Blant de skrevne reglene sto det tydelig formulert i kong Christian den femtes norske lov av 1687, hvor sex utenfor ekteskap ble omtalt som «leiermål». Straffen for slikt leiermål var 6 riksda-

Om en kvinne var gift eller ikke betydde veldig mye for hennes juridiske og sosiale status i gamle dager, og for støtte fra omgivelsene ved barnefødsler. Her blir bruden forberedt til vielsesseremonien i et maleri av Adolph Tidemand i boka «Norske folkelivsbilleder» fra 1858.

ler for kvinner og 12 riksdaler for menn, summer som tilsvarte tre-fire årslønner på denne tiden. I tillegg skulle man bekjenne sine synder for hele menigheten, gjøre et såkalt offentlig skrifte, og deretter sitte blant de utstøtte i kirken resten av livet. Tanken var at det skulle være en oppbyggelig øvelse for alle parter, men i praksis var dette en så hard straff at en del kvinner valgte drap fremfor skam og økonomisk ruin. Det var nettopp en slik forbrytelse Eli Rustlien ble dømt og henrettet for på Hemne i 1722, altså det oppdraget som nevnte Mathias Fliegenring innkasserte 24 riksdaler for. Eli var åttebarnsmor og nylig blitt enke da hun ble gravid med en gift nabo, og endte med å drepe det niende barnet i fortvilelsen.

Automatisk skyld

I mange av tilfellene med dømte barnemordersker var nok jentene uskyldige i drapet. Fødsler på denne tiden var farlige selv med en jordmor og annen hjelp til stede, og jenter som fødte i hemmelighet utsatte både seg selv og barnet for livsfare. Mange av de som ble dømt for barnemord, forsvarte seg nettopp med at barnet var dødt eller døde under fødselen. Etter hvert kom det regler som krevede at kvinnen måtte ha et vitne til stede for å kunne hevde noe slikt. Et dødt barn var altså å definere som mord uansett årsak hvis ikke moren hadde hatt en fødselshjelper til stede.

Hvor skyldige var disse jentene, hvis vi skal se på det med dagens øyne?

Sikkert er det i hvert fall at små øyeblikk med ubetenksomhet kunne få store konsekvenser i en tid uten prevensjonsmidler, helseopplysning, og der enslige mødre like gjerne kunne bli møtt med forakt som med forståelse.

Fra denne tiden går det en klar linje fram til Katti Anker Møllers arbeid for seksualopplysning på slutten av 1800-tallet, til de Castbergske barnelover på tidlig 1900-tall som skulle gi ugifte kvinner og barna deres bedre beskyttelse, og fram til loven om selvbestemt abort som ble vedtatt av Stortinget i 1975. Alle disse fremskrittene ble gjort med en bevissthet om alle skadevirkningene som en streng og skånselløs seksualmoral kan medføre. Utroskap blir i dag ansett å tilhøre folks privatliv, det er altså ikke lenger noe i straffeloven som dreier seg om «leiermål».

Med den andre industrielle revolusjonen kom elektrisiteten, og den elektriske stolen ble introdusert som en ny og – ble det påstått – human henrettelsesmetode i 1890. Den ble først testet ut på hester og en sirkuselefant(!).

Så sent som i 2018 ble to menn henrettet med elektrisk stol i den amerikanske delstaten Tennessee. Avbildet er en elektrisk stol som står i Kentucky og først ble brukt i 1911. Den er kjent som «old sparky».

Dødsstraffens videre skjebne

Reformasjonen, overgangen fra katolsk til protestantisk tid på 1500-tallet, medførte strengere straffer og flere dødsdommer. I denne fasen var det kongene som etablerte den nye troen. Katolske tradisjoner som Maria- og helgendyrking ble slått ned på, og man søkte å gjenetablere den ufiltrerte kontakten med innholdet i skriften, slik Martin Luther krevde. I strafferetten medførte det et nytt fokus på de harde Moselovene fra Det gamle testamentet, de som er kjent for sine prinsipper om at kriminalitet måtte straffes rettferdig, likt mot likt, «øye for øye, og tann for tann». I protestantiske land der kongene overtok kontrollen over en del av kirken, ønsket de å vise at de tok dette på det største alvor. I mange tilfeller giret de opp straffene for å unngå Guds vrede!

Opplysningsperioden på 1700-tallet medførte nye tanker om dødsstraffen, og det ble vanligere å sende lokale dødsdommer videre til hovedstaden – altså København – for å bli bekreftet i høyesterett. Flere og flere av dødsdommene ble her omgjort til andre straffer. Det er uklart hvorfor dette skjedde, men en årsak kan være at rettsvesenet ble profesjonalisert, og med en økende bevissthet om

hvor vanskelig det var å fastsette skyldspørsmålet 100 prosent. Det kan også ha vært knyttet opp mot de liberalistiske tankene som var i ferd med vokse frem, de som ble tydeligjort med formuleringen om at «all men are created equal» i den amerikanske uavhengighetserklæringen i 1776 og med den franske menneskerettighetserklæringen i 1789.

Dødens tall

I tidsrommet 1783–1876 skal det, ifølge forfatteren Torgrim Sørnes, ha vært gjennomført 73 offentlige henrettelser i Norge. Etter dette ble dødsstraffen benyttet i særdeles skjerpende tilfeller av landsforræderi, altså i forbindelse med andre verdenskrig. 25 nordmenn ble henrettet for landsforræderi etter frigjøringen i 1945. I tillegg ble 12 andre, hovedsakelig tyskere, skutt for krigsforbrytelser i Norge. Men denne gang skjedde det ved skyting, og uten andre tilskuere enn de som skulle sørge for at det gikk riktig for seg.

Giftsprøyte er blitt den vanligste henrettelsesformen i USA og utføres i rom som dette. Her fra San Quentin-fengselet rett nord for San Francisco.

Siden har det ikke skjedd henrettelser i Norge, men et formelt forbud var faktisk ikke på plass før i 2014. Da ble følgende bestemmelse tatt inn i grunnlovens § 93:

Ethvert menneske har rett til liv. Ingen kan dømmes til døden. Ingen må utsettes for tortur eller annen umenneskelig eller nedverdigende behandling eller straff.

Fra og med da ble det altså formalisert at staten ikke har lov til å ta liv, selv ikke for å signalisere at det er galt å ta liv. Egentlig ganske logisk når man tenker seg om, at man ikke kan ta liv for å signalisere at det er galt å ta liv. Av verdens demokratier er det bare USA, Japan og India (per 2022) som fortsatt har dødsstraff. Landene der dødsstraff blir praktisert oftest, er i våre dager diktaturer som Kina, Iran, Saudi-Arabia og Vietnam.

TIDSLINJE

1274	Magnus Lagabøtes landslov.
1687	Kong Christian den femtes norske lov.
1876	Siste offentlige henrettelse i Norge, ved Løten nær Hamar.
1945	Vidkun Quisling henrettes på Akershus festning under landssvikoppgjøret.
1948	Den siste i landssvikoppgjøret henrettes.
2014	Stortinget vedtok at § 93 første avsnitt i Grunnloven skal lyde slik: «Ethvert menneske har rett til liv. Ingen kan dømmes til døden».

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Norge har generelt et lavt straffenivå og humane fengsler. Samtidig er det lite kriminalitet i Norge. Hva tror du det kommer av?*
2. *Tidligere var offentlige henrettelser en publikumsattraksjon der store menneskemengder frivillig dukket opp. Hvorfor tror du folk ville se forbrytere henrettes?*
3. *Kjenner du til land i verden der myndighetene gjennomfører offentlige henrettelser i dag? Har slike stater andre fellestrekks?*
4. *I dette kapittelet får du en forklaring på hvordan kvinner kunne få seg til å ta livet av sitt eget barn. Forklar hvordan noen kunne ende som «barnemordersker»*
5. *Mange som ble dømt som barnemordersker, var antakelig uskyldige. Hvorfor ble de likevel anklaget for barnemord.*
6. *Hvilken virkning hadde Luthers reformasjon på straffelovgivningen i Norge?*
7. *Dødsstraff for sivile forbrytelser ble avskaffet i 1902, men senere gjeninnført. Hva var bakgrunnen for at det ble gjeninnført?*
8. *Se på bildet av giljotinen til høyre. I billedteksten kan du lese at giljotinen var en mer human henrettelsesmetode enn andre samtidige henrettelsesmetoder. Hvilke andre henrettelsesmetoder var det snakk om?*

Giljotinen ble funnet opp rundt den franske revolusjon. Tusenvis av franskmenn mistet hodet i denne maskinen. Som henrettelsesinstrument var det langt mer humanit og effektivt enn både henging og halshogging med øks. De fleste vil vel også mene at instrumentet overgår den elektriske stol som kom hundre år senere.

Oslo botsfengsel, bilde fra 1936.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p25

DET NYE NORGE - INTRODUKSJON TIL TEMA 26

Hvordan ser en nordmann ut? Titter du på et klassebilde fra dine besteforeldres tid eller eldre, går det kanskje an å generalisere seg fram til et typisk norsk utseende. Det bildet er i ferd med å endre seg. I våre dager er det fristende å si at en typisk nordmann kommer fra hvor som helst i verden, og kan ha alle mulige hår- og hudfarger!

Dette var avgangsklassen 3STI ved Drammen videregående skole våren 2021. Foran er rektor Kristine Novak, hennes far flyktet fra kommunismen i Tsjekkoslovakia i 1948, og representerer en av de første bølgene med flyktninger til landet vårt. Bak henne er elever med røtter i India, Tyrkia, Irak, Tyskland, Bosnia, Romania, Danmark, Chile, Slovenia, Montenegro, Afghanistan og Eritrea, og selvfølgelig Norge.

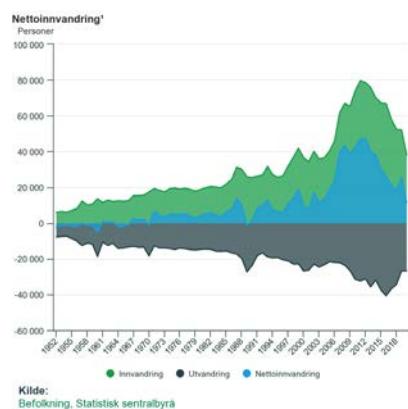

Migrasjon er en av de kretene som har vært med på å forme verden, helt siden de første familiene av arten homo sapiens – oss – vandret ut av Afrika for rundt 100 000 år siden. Til norske kyster begynte de første menneskene å ankomme for 12 000 år siden, den gang siste istid var på hell, og den norske kyststripa viste seg å gi bra fangstutbytte for hardføre jegere og fiskere.

Norge har alltid hatt lite dyrkningsmark, og dermed også lav jordbruksproduksjon i forhold til størrelsen. Mens vårt lille naboland Danmark har en naturgeografi som tillater at mer enn halvparten av landområdet kan brukes til jordbruk, har det norske landskapet aldri gitt mulighet til å dyrke mer enn noen få prosent av jorda. Og hver gang gode forhold i landbruket har sørget for at folketallet har steget, som da poteten ble tatt i bruk som matplante, så har dette ført til fattigdom og påfølgende sterk utferdstrang. Det skjedde i vikingtiden, det skjedde på 1600-tallet med Nederland som reisemål, og det skjedde på 1800-tallet med de 800 000 nordmennene som forlot bygdene her hjemme og reiste over Atlanterhavet på jakt etter nye muligheter.

Etter andre verdenskrig har bildet endret seg. Norge har blitt et stabilt og rikt demokrati, og et sted som tiltrekker seg mennesker fra hele verden. Siden 1971 har antallet innvandrere til Norge årlig oversteget antallet utvandrere. Norge er, som grafen til høyre viser, blitt et netto innvandringsland. Dagens folketall ville ha vært minst én million lavere uten innvandringen som har skjedd siden den gang. Det startet i det små, rett etter andre verdenskrig fikk vi flyktninger hit fra kommunistregimene i Øst-Europa, som Tsjekkoslovakia i 1948 og Ungarn i 1956. På 1960-tallet startet arbeidsinnvandringen fra land som Pakistan og Tyrkia, på 1970-tallet kom det flyktninger etter Sør-Vietnams fall, på 80-tallet tok vi imot spesielt mange iranere, og på 90-tallet kom flyktningene fra borgerkrigen i Jugoslavia. Etter 2004 har den frie flyten av arbeidskraft i EUs indre marked fortsatt å endre sammensetningen av samfunnet.

To barn av innvandrarfamilier møter hverandre: Prinsesse Ingrid Alexandra ønskes velkommen på Stortinget av stortingspresident Masud Gharakhani i januar 2022 i forbindelse med hennes 18-års dag. Ingrid Alexandras danske tippoldefar Haakon 7. kom med sin engelske kone Maud til Norge i 1905. Masud kom fra Iran med sine foreldre i 1987. «Norskhet» er i mindre og mindre grad noe som defineres av gener.

TEMA

26

DEN GANG NORDMENN VAR DE NYE LANDSMENN

Migrasjon før og nå

Vi er i bydelen Brooklyn i New York. I det fjerne kan man skimte Frihetsgudinnen godt opplyst av lyskastere ute i havnebassenget. På det som er en stor, åpen plass med gammelt skrot, der planker og blikkplater ligger hulter til bulter, sitter åtte menn rundt et bål. Fillete og mørkete, som uteliggere gjerne er. I en rusten oljekanne blir varmt vann, sukker og sprit blandet sammen. Det er fest, og praten går livlig om sjømannslivet de en gang levde, og kanskje også om damer de hadde møtt og damer de savner. Litt guttastemning må det ha vært, på tross av tid og sted.

Året er 1930, på den tiden da salg av alkohol var forbudt i USA. Men karene har fått tak i noe å ruse seg på likevel. Kanskje vet de ikke hva det er? Men det er metanol, også kalt tresprit. Mennene rundt bålet er ikke av typen som spytter i glasset. Drikkes skal det, rusen er herlig og får dem til å glemme uteiggerlivet for noen timer. Skam på den som gir seg først!

Neste dag starter tragedien. Mennene har en hodepine som ikke gir seg, de begynner å brekke seg og får voldsomme mage-smerter. Og aller verst, synet begynner å forsvinne! Noen av mennene kommer seg på sykehus, men i løpet av ytterligere ett døgn er alle deltakerne i fylleslaget døde.

Denne hendelsen skal komme til å gjøre Ørkenen Sur kjent helt hjem til Norge. Ørkenen Sur – eller The Bitter Desert – er et navn som forekommer i Bibelen, men er også blitt et kallenavn på denne store tomta i Brooklyn der fylleslaget pågikk. Her hadde byen New York i årevis planlagt å bygge en jernbanestasjon, men i påvente av penger til å starte prosjektet er plassen blitt en soppelfylling og dumpeplass for skrot. Blant skrotet har det flyttet inn hundrevis av mennesker som bor under blikkplater og presenninger, sommer som vinter. Grunnen til at hendelsen i Ørkenen Sur skal havne i nyhetene selv i Norge 6000 km unna, er at sju av de åtte som dør i dette fylleslaget er nordmenn.

Ørkenen Sur lå i Red Hook i Brooklyn. Denne bydelen i New York hadde fram til 1970-tallet en stor koloni med norske innvandrere, og man kunne høre engelske ord med norsk tonefall på mangt et gatehørne.

Forrige side: En nordmann som har laget seg et krypinn av tønner i Ørkenen Sur. Her er ikke innlagt vann, så det må hentes annetsteds fra. Eller kanskje det er en dobøtte han holder i hånden?

Multikulturelt uteliggersamfunn:
Her på denne jernbanetomta i Brooklyn holdt en del av de mest uheldige nordmennene til, med innslag også av andre nasjonaliteter. Finner du alle personene på bildet, innimellom skrotet?

Hvordan har de havnet her, og hvordan har det seg at de fleste andre som bor på plassen også har norsk som morsmål?

Tre norske migrasjonsbølger

Nordmenn har alltid vært et reisende folkeslag. I vikingtiden og storhetstiden reiste vi til og bosatte oss i hele Nordsjøområdet – inkludert Island, Færøyene, Skottland og Irland. På 1600-tallet var det særlig Nederland som var målet for nordmenn med utreisetrang*. Den tredje og største migrasjonsbølgen fra Norge kom på 1800-tallet med utvandringen til Amerika. Utvandringen i denne perioden var så stor at det snart var flere norsk-amerikanere enn det var nordmenn. I 1930 – da det dødelige fylleslaget fant sted i Ørkenen Sur – fantes det flere i USA som enten var født i Norge, eller hadde foreldre eller besteforeldre som var født her, enn det var nordmenn igjen i hele Norge. Sagt på en mer moderne måte: 3 millioner av USAs innbyggere var enten første-, andre- eller tredjegenerasjons innvandrere fra Norge. 2,4 prosent av alle amerikanere på den tiden hadde altså sine røtter i Grimstad, Geiranger eller Gudbrandsdalen. Eller Harstad, Holmestrands og Halden.

De første bølgene av utvandringen til USA var utløst av stadig

* Mer om dette i tema 16.

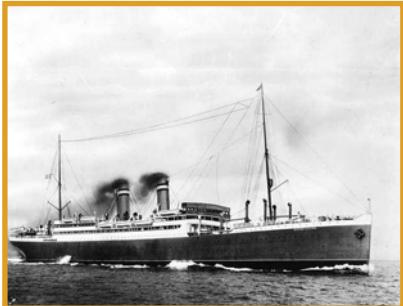
trangere kår i det norske bondesamfunnet som paradokksalt nok var resultat av gode tider. På grunn av stigende matproduksjon i landbruket helt siden starten av 1800-tallet, hadde norske bønder vært i stand til å få langt flere barn enn det var mulig å dele bort jord til. Norske kvinner fødte og oppfostret i gjennomsnitt fem barn hver i denne perioden. Men bare eldste sønn kunne arve jorda, og resten av barna hadde valget mellom å jobbe som tjenestefolk på gården eller reise. Noen flyttet nordover, noen til de fremvoksende byene, spesielt døtrene, mens andre benyttet seg av de nye mulighetene som hadde dukket opp for å reise over havet.

De tre tidligste bølgene av nordmenn til USA kan oppsummeres slik:

1. På 1860-tallet flyttet spesielt jordløse gutter – med eller uten familie – til USA. Amerikanske myndigheter lovet gratis jord til innflyttere gjennom The Homestead Act, dette trakk mange. Disse jordløse guttene flyttet til Midtvesten, spesielt til Minnesota.

I 1893 ble det bygget en kopi av Gokstadskipet ved verftet Rødsverven i Sandefjord. Med norsk mannskap ble skipet seilt fra Bergen og over til New York, derfra ble det rodd oppover Hudsonelva og gjennom Eriekanalen. På bildet ankommer skipet Chicago til den store verdensutstillingen det året. Påskuddet var selvfølgelig å markere at Leiv Eiriksson var den første europeer i Amerika. Dette er et maleri av Magnus Andersen basert på et foto av den storlagte ankomsten.

DS Bergensfjord tilhørte Den Norske Amerikalinje og brakte mange nordmenn til USA.

2. På 1870-tallet begynte håndverkere å emigrere, lokket av gode lønnsmuligheter i den voksende amerikanske industrien. Disse flyttet gjerne til storbyer som Chicago og New York.
3. På 1880–90-tallet var det spesielt nordmenn langs sørlands-kysten som utvandret, og den utløsende årsaken var en krise i den store norske skipsfartsindustrien. Norske seilskuter kunne ikke konkurrere med utenlandske dampskip, og mange små rederier gikk konkurs fordi de ikke hadde økonomisk ryggrad til å foreta de store startinvesteringene som dampskip krevde.

I disse tre bølgene kan vi altså se en kombinasjon av både push- og pull. Nordmenn reiste fra trange kår (en push-faktor) og sökte den amerikanske drømmen (en pull-faktor). I tillegg sökte mange friheten som USA representerte, deriblant kvekerne fra Stavanger som reiste allerede i 1825. De ville vekk fra den stadig strengere norske statskirken.

Smeltdigel

Migrasjon skaper nye muligheter, men det skaper også utfordringer og gnisninger. Det vet vi fra dagens Norge når mennesker fra ulike kulturer omgås, og skal forsøke å tilpasse seg og finne sin plass i storsamfunnet. Hvordan var det nordmenn preget og forsøkte å tilpasse seg USA? Hvordan opplevde de å være de sist ankomne, og bli definert som «våre nye landsmenn»?

Det går tre store bruver fra Brooklyn og over til Manhattan. Dette er Manhattan Bridge som ble bygget i 1909. På det store bildet til høyre er Manhattan Bridge den brua som er nærmest kamera, med den eldre Brooklyn Bridge rett bak.

Vi skal bruke Brooklyn som eksempel, en bydel hvor det bodde spesielt mange nordmenn. Ikke bare de ulykkelige sjelene i Ørkenen Sur. I noen gater i Brooklyn var nordmennene i flertall, i området som ble kalt «mysost-kolonien». I andre gater bodde nordmenn sammen med mange andre nasjonaliteter, tyskere, italiener, irer, svensker og polakker. Nordmennene i området livnærte seg gjerne som bygningsarbeidere, på fabrikk eller som havnearbeidere. Jentene tok gjerne jobber som hushjelper før de ble hjemmeværende husmødre når de giftet seg. Brooklyn hadde verdens største havn for industrivarer på denne tiden, kilometer på kilometer med kaianlegg. Her fantes spisesteder som «Haugesund» og «Sandefjord», og overalt kunne man høre norsk. Eller det vi kan si var den tidens parallelle til kebab-norsk. Vi kan kanskje kalle det mysost-engelsk: Nordmennene i Brooklyn snakket

om å sjeiva seg (barbere seg), relaksa litt (slappe av) eller ta seg en kåfi på kårneren.

I bydelen var det også norsk sjømannskirke, et norsk sykehus, og man kunne lese nyheter fra gamlelandet i avisene Nordisk Tidende. Nordmennene trivdes blant seg og sine, i små og større parallellsamfunn.

Her i Brooklyns havneområde var det mange nordmenn som tok seg jobb. I bakgrunnen ser du Manhattan på den andre siden av East River. Red Hook befinner seg bak bygningene til venstre i bildet, i retning havnebassenget.

Innenforsk og utenforsk

Noen gjorde det bedre enn andre, Charles E. Larsen drev et bakerfirma som leverte til 250 butikker og 20 000 private kunder over hele Brooklyn. Men blant dem som forsøkte å etablere seg i et nytt land, var det også en del løse fugler som ikke fikk det til. Kanskje de ikke passet inn i gamlelandet, og da de kom over Atlanteren, fant de ut at de ikke passet inn i det nye landet heller. I tillegg til disse kom alle de norske sjømennene som var innom New York på kortere eller lengre opphold. Norge hadde på denne tiden en av verdens største handelsflåter, og norske sjøfolk gikk på fylla i alle verdens store havner, inkludert Antwerpen, Shanghai, Buenos Aires – og Brooklyn. De levde liv som må har fortonet

seg ganske eventyrlige i de første årene, men som med 84 timers arbeidsuker på havet og tunge løft kunne slite så mye på ledd og rygg at mange måtte gå i land etter få år. Kanskje skjedde dette langt hjemmefra, strandet på den andre siden av kloden og uten sosialt sikkerhetsnett.

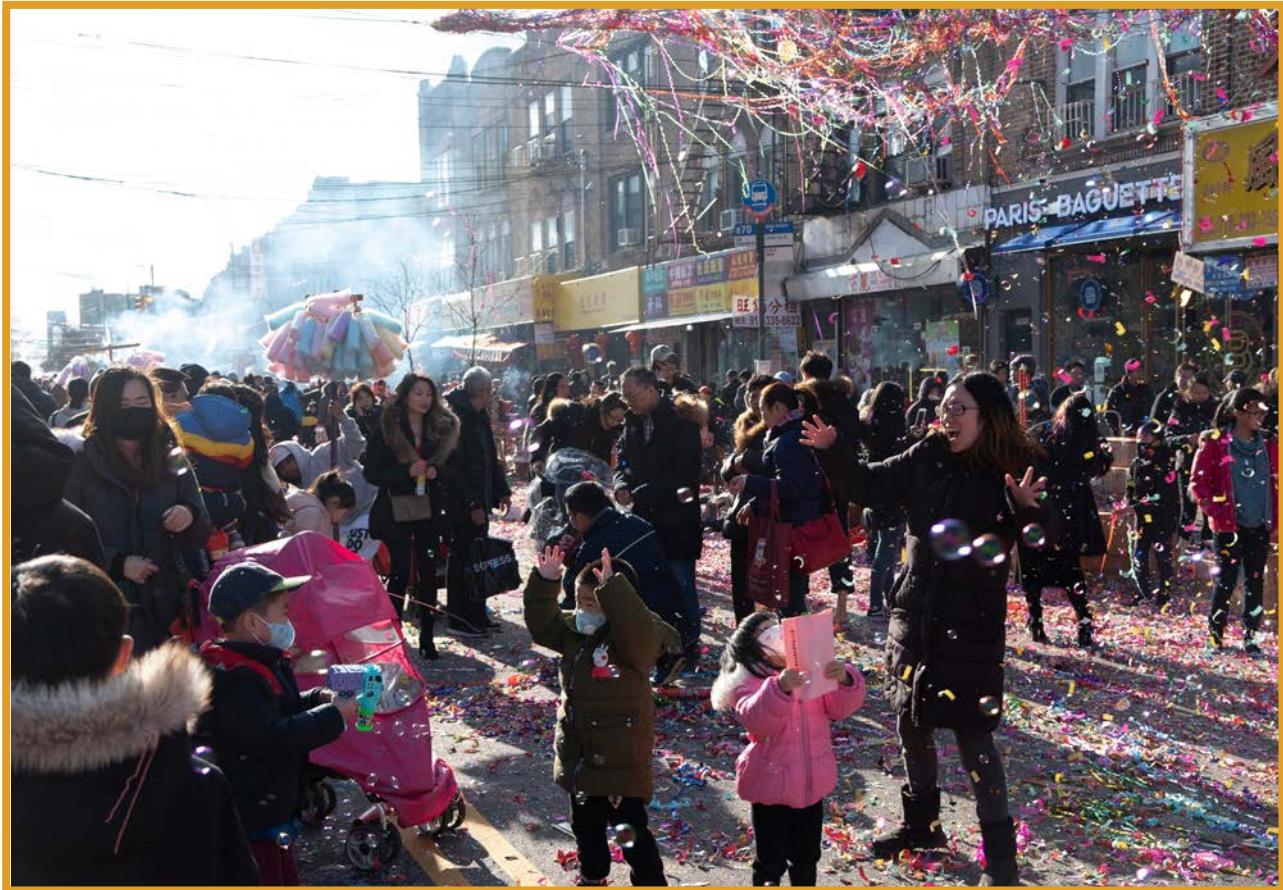
Noen gjorde en livsstil ut av dette også, en livsstil som sjømann på land. De ble kalt boms. Den norske sjømannspresten Sverre Nordborg skildret dem i sin bok *Sjøliv og sjømenn* fra 1932:

Det finnes vel i alt flere hundre av slike havnelasaroner av norsk avstamning, i Europa og Amerika. De er en landeplage, de er seiglivet, de er alltid i veien, de forbedrer seg aldri, de drikker, sover og tigger. De er aldri skikkelig klædt, men de er heller ikke fillefanter. Skjorten er åpen, sixpenceluen er trukket faretruende ned i pannen, ansiktet vasker de under en eller annen spring. De «bommer» presten, sjømennene, alle de tror det nyttet med. De dør nok, men det synes å komme en ny skare med rekrutter i liknende ørend.

Gjennemsnittsalderen synes å være 25–30 år, men mange av dem er meget eldre. De finnes ikke i alle havner. De er utryddet i Buenos Aires, de tåles ikke i engelske havner, de finnes i skandinaviske havner, de vil aldri utdø i New York med dets slappe politioppsyn.

Farligere rovdyr

Ved siden av bomsene, fantes også de såkalte beach comberne, de som befant seg et hakk opp i næringskjeden i forhold til bomsene. Beach comberne drev profesjonell svindel av forskjellig slag. Denne svindelen fungerte særlig bra mot godtroende nordmenn, som lett kunne la seg lure når de møtte en tilsynelatende hyggelig fyr som pratet deres eget språk. «Slangen» var en av de mest kjente av disse beach comberne. Til forfatteren Sverre S. Wik fortalte Slangen om oppveksten i en norsk kystby før han stakk til sjøs rett etter konfirmasjonen. Han lærte seg snart trikset med å skjenke norske sjømenn fulle og deretter rane dem. Dette levde han av i Hamburg, Rotterdam og Antwerpen. I sistnevnte by fantes det buler som «Narvik» og «Horten» der både innehaver og serveringsjentene var norske. Gullfisk ble de kalt, alle de norske

sjømennene som steg i land med litt for mye penger i lomma og en litt for lite kritisk innstilling til egne landsmenn. Slangen elsket gullfisk, og han trengte ikke å lure så mange i måneden for å kunne opprettholde livsstilen sin. Slangen var også aktiv i Brooklyn, der han lokket folk med seg opp på rommet i løfte mot gratis drikke. Deretter kvittet han seg med dem:

«Jeg fandt moro og behag i aa stjæle trøie og vest, støvler og strømper fra dem, dra dem ned trapperne og lægge dem paa gaten hvor de laa til spot og spe for alle mennesker som gik forbi»

(Kilde: Sverre S. Wik. *Under Samfundets skygge. Træk fra Blaa Kors-arbeidet blande skandinaver i Brooklyn og New York, 1926*)

Slangen hadde ifølge eget utsagn også draget på damene, og spredte kjønnssykdommer fra havn til havn, uten å ha spesielle kvaler med det. Riktig et prakteksemplar av en nordmann, der altså!

Fram til 1970-tallet var det så mange som 100 000 første-, andre- og tredjegenerasjonsinnvandrere fra Norge i Brooklyn. 8th Avenue på Brooklyn ble da også gjerne omtalt som «Lapskaus Boulevard». Nå preges området av andre etnisiteter, dagens kallenavn er Little Hong Kong. Her fra en gateparade på 8th Avenue i 2020.

Både sjømannskirken, Frelsesarmeoen og andre steder hadde soveplasser arbeidsledige sjøfolk kunne søke seg til. Men det var alltid mange som ikke fikk plass, spesielt på 1920- og 1930-tallet. Om sommeren kunne det fungere fint å slenge seg nedpå noe søppel i en bakgate, men på vinternetter med minusgrader og snø var det ikke annet å gjøre enn å drive gatelangs og vente på morgenens. Eller søke seg til steder som Ørkenen Sur.

I Ørkenen Sur havnet det også folk av andre nasjonaliteteter. Denne karen var svensk, 32 år gammel og blakk. Den hvite dressen hadde sett hvitere dager, men skoene var ganske nye: De hadde han laget ved å feste gummi fra et bildekk på plankebiter.

Kirken var møtepunkt

Norge var det landet i verden som hadde tredje flest skipsanløp i amerikanske havner, målt i tonnasje, og en god del av disse skipene lastet og losset i New York. Mange av sjøfolkene besøkte den norske sjømannskirken i Brooklyn, der de ved siden av å motta litt kristen forkynnelse også kunne få mat, samt sende og motta brev og oppdatere seg på nyheter hjemmefra. Disse sjømannskirkene i havner over hele verden ble kontaktnoder for sjømennene og familiene deres som satt hjemme i gamlelandet. Mange sjøfolk lot ikke høre fra seg på årevis, og tusenvis av ettersøkninger ble sendt via sjømannskirkene. De fikk stadige forespørsler fra fortvilte foreldre. Mest hjerteskjærende var historien om den norske 80-åringen som forsøkte å oppspore de ni sønnene sine via sjømannskirken i Brooklyn. Han kjente ikke adressen til noen av dem, og visste ikke hvorvidt de befant seg i USA eller ikke.

Desperate sjøfolk

I 1921 ble det krise i skipsfartsnæringen, og arbeidsledigheten blant sjøfolk steg dramatisk. Plutselig befant det seg mange tusen hjemløse norske sjøfolk i gatene i New York i påvente av ny hyre. Kanskje kunne de få kortere og lengre oppdrag, men livet for mange av dem ble heretter som løse fugler. En del av dem havnet i Ørkenen Sur. Og med fylleslaget i 1930, hvor altså sju av åtte omkomne var norske, ble Ørkenen Sur kjent som den norske uteliggerkolonien i Brooklyn. Beboerne gikk under kallenavn, få eller ingen ville oppgi sine egentlige navn eller stå med ansiktet mot kameraet når misjonærer, journalister eller andre var innom. Ingen ville gjøre skam på familien der hjemme. Folk ble derfor kjent under navn som «Tromsø», «Arendal» eller «Bodø», eller de kunne få navn etter yrket. Det var mange som ble kalt «fyrbøteren», men det var også folk med akademiske titler som «sakføreren» og «ingeniøren». Det aller fineste tilnavnet hadde nok «Greven», et navn han må ha fått fordi han kom først og ble i over ti år. Ørkenen Sur hadde i en periode også sin egen «borgermester», en mann ved navn Egil Olsen. Han hadde bedre kontroll enn de fleste på eget spritforbruk, og var god til å megle om det skulle oppstå krangler på plassen. Om han ble det sagt at «han styrte med sunn fornuft og to knyttnever». Borgermesteren døde ikke som de fleste andre i uteliggerkolonien av alkoholforgiftning eller andre alkoholrelaterte lidelser, eventuelt tuberkulose eller

Karl Holm (til høyre) fra Gjesdal i Rogaland var den som ga Ørkenen Sur navn, første gang han besøkte plassen i 1926. Han gjorde området til sitt personlige misjonsprosjekt, og bidro i flere år med like deler nødarbeid og oppbyggelige ord. Her på søndagsbesøk med en kristen givergruppe, formodentlig mange nordmenn blant dem.

syfilis, i stedet ble han påkjørt av en bil i 1934. USA var på den tiden blitt bilens hjemland, på tross av de økonomiske nedgangstidene i trettiårene.

Hjelpearbeid og solidaritet

Hvordan forholdt de andre nordmennene i Brooklyn seg til all den norske fattigdommen og nøden som var synlig i gatene? Hvor synlig nøden enn var, så klarte nordmenn flest seg ganske bra. Det fantes en god del gode samaritanere blant disse, folk som samlet inn mat til sine nødlidende landsmenn og hjalp til som best de kunne, for eksempel med frivillig arbeid i sjømannskirken og i arbeid på suppekjøkken. Men samtidig gjaldt det å bevare egen identitet og finne stoltheten over egen kultur i et mylder av andre nasjonaliteter. De møttes i hverdag og foreningsliv, eksempelvis var «Stavangerlaget» og «Tysneslaget» aktive i denne perioden.

Samtidig var det en god del av det vi vil kalle rasisme blant nordmenn i denne perioden. Man kan kanskje kalle det en naturlig forsvarsreaksjon. Når man møter problematiske sider ved sin egen kultur, vil en av strategiene være å nedvurdere andre. Forfatterne Thor Gotaas og Roger Kvarsvik har skrevet bok om livet i Brooklyn (*Ørkenen Sur*) og intervjuet Gina Lie om dette, Gina ble født i Brooklyn i 1921 av norske foreldre. At nordmenn var bedre enn andre, fikk hun stadig høre i oppveksten. Nordmenn jobbet mer, var bedre i tøyet og var ærligere enn de svartehårede og brunøyde de hadde rundt seg i gatene i Brooklyn. «Degos» var et ord også nordmenn kunne bruke om folk eksempelvis fra Sør-Europa.

Gruppetenkningens forbannelse

Alle mennesker har en innebygget skepsis til det ukjente, blant annet av evolusjonære årsaker, og vi har alle behov for å føle tilhørighet til en gruppe. Dette er egenskaper som gir seg både positive og negative utslag, og kan både brukes og misbrukes, for eksempel den nevnte Slangen, som utnyttet den tilliten norske sjømenn fikk til ham fordi han var norsk selv. Eller av politikere som øker gruppertilhørigheten ved å spille nettopp på skepsisen til det utenfor, slik Hitler var i ferd med å gjøre i Tyskland akkurat på samme tid som våre fyllevener i Ørkenen Sur holdt på å drikke seg i hjel.

Rasisme er bare en av mange forsvarsmekanismer man kan kjenne igjen i slike situasjoner der man står nederst på samfunnets rangstige. Andre strategier er å bli enda mer konservative når det gjelder å holde på egen kultur, eller bli enda mer religiøse. Eller bli enda mer ambisiøse på barnas vegne når det gjelder utdanning og oppdragelse. Strategier vi også kan kjenne igjen blant minoriteter i Norge i dag.

I dagens USA er det ikke lenger norsk-amerikanere som er de sist ankomne, og som utgjør de nedre sjiktene av samfunnet sosioøkonomisk sett. Etter hvert ble det italienerne og andre sør-europeere som ble mer utsatt for storsamfunnets fordommer, deretter endret det seg til nye grupper når meksikanere begynte å komme i stort monn på 1960-tallet og muslimene fra Midt-Østen på 1980-tallet.

Ørkenen Sur ble ryddet i 1934 og etter hvert bygget om til park- og idrettsanlegg. Men selv den dag i dag har Brooklyn områder som må kunne betegnes som slum, og med mange hjemløse. Nå er det imidlertid afro-amerikanerne som er i flertall*.

* Mer om USAs historie i tema 33.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p26

TIDSLINJE

900–1200	Nordmenn utvanderer til områder rundt Nordsjøen, De britiske øyer, Island og Grønland.
1600-tallet	Norsk utvandring til Nederlandene, særlig Amsterdam.
1825	52 emigranter, de fleste kvekere fra Stavanger reiser til USA med skipet «Restauration».
1860-tallet	De store utvandringsbølgene til USA øker.
1870-tallet	Fagarbeidere og havnearbeidere emigrerer til amerikanske byer.
1880-tallet	Spesielt mange utvanderer fra Sørlandet.
1921	Krise i skipsfartsindustrien etter første verdenskrig.
1929	Børskrakk på Wall Street, økonomisk krise i verden.
1934	Ørkenen Sur ryddes og blir omgjort til et park- og idrettsanlegg.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *I hvilket århundre kom den største migrasjonsbølgen fra Norge til USA?*
2. *Hva vet du om forholdene i Norge, politisk, sosialt og økonomisk på samme tid?*
3. *Hvilke grupper i samfunnet var det som i størst grad emigrerte til USA fra Norge på 1800-tallet?*
4. *Hva menes med at norske immigranter til Brooklyn levde i parallellsamfunn?*
5. *Beskriv med egne ord utfordringene norske immigranter i Brooklyn opplevde på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet.*
6. *I avslutningen av kapittelet kan du lese at «I dagens USA er det ikke lenger norsk-amerikanere som er de sist ankomne og som utgjør de nedre sjiktene av samfunnet sosioøkonomisk sett». Hvilke grupper er det i dag?*

TEMA

27

DET BRITISKE IMPERIET

**Drivkrefter og
konsekvenser av Europas
kolonitid**

Hør teksten

I sin bok *Confession of Faith* fra 1877 skriver den britiske finansmannen og politikeren Cecil Rhodes følgende:

«Jeg vil hevde at vi er den beste rasen på jorda, og at det er desto bedre for menneskeheten jo større deler av verden vi behersker. Tenk bare på de delene som nå er bosatt av de mest foraktelige slags mennesker, og hvilken endring det ville ha blitt om disse menneskene hadde kommet under angelsaksisk påvirkning. Tenk dessuten på de arbeidsplassene det gir når et nytt land blir lagt til dominionene våre. Jeg vil hevde at hvert nytt mål som blir lagt til territoriet vårt, i framtiden vil bety at det blir født flere av den engelske rasen som ellers ikke ville ha blitt født. Dessuten vil det at brorparten av verden kommer under vårt styre bety slutt på all krig.»

Cecil Rhodes var representant for det britiske imperiet, og i sitatet over gir han uttrykk for utbredte holdninger blant britiske kolonitjenestemenn. Det er lett i dag å ta avstand fra en så utilslørt rasisme som Rhodes her gir uttrykk for. Men skal vi forstå den britiske kolonialismen, må vi nærme oss Rhodes og hans samtidige historisk. Det innebærer blant annet å se på hvilke erfaringer Rhodes og hans samtidige kan ha hatt som har formet deres syn på seg selv og andre folkeslag. Og hvilke konsekvenser Rhodes og andre britiske kolonialisters syn hadde for de koloniserte folkene. Det er blant annet det vi skal gjøre i dette kapittelet.

I tillegg stiller vi et annet spørsmål. Kan Cecil Rhodes også ha noe rett i det han skriver? Kan utbredelsen av det britiske imperiet også kan ha vært til gode for de koloniserte folkene? Ifølge

I løpet av 1800-tallet spredte den europeiske innflytelsen over Afrika seg til hele kontinentet med britene som de største koloniatorene. Cecil Rhodes lanserte planer om å bygge jernbanelinje fra Kairo i Egypt til Cape Town i Sør-Afrika, som på det tidspunktet var underlagt det britiske imperiet. Planene ble sett på som relativt stormannsgale slik denne karikaturen fra 1892 antyder. Den dag i dag er det fortsatt ikke bygget en slik jernbane, men det er ikke tvil om at det ville ha betydning for utviklingen av kontinentet.

Forrige side: Det britiske imperiet i Afrika og India slik det var på sitt største rett etter første verdenskrig. Kartet angir dagens landegrenser og med moderne navn på byer og land.

Rhodes skapte det både fred og arbeidsplasser når nye land ble lagt under det britiske imperiet. Det finnes nok av eksempler på at britene før hensynsløst fram med krig og vold for å utbre imperiet. Og i mange tilfeller stjal de også levebrødet fra de koloniserte folkene. Men kan man også finne eksempler på det motsatte? Det skal vi undersøke her.

Til slutt skal vi se det britiske imperiet i en større sammenheng. Historien er full av imperier som har avløst hverandre. Det britiske imperiet dekket på et tidspunkt en fjerdedel av kloden. Men i en imperiehistorisk sammenheng hadde det britiske imperiet svært kort levetid. I boka *Verdens historie – med fortiden som speil* viser historiker Terje Tvedt dette ved å sammenstille det britiske imperiet med Winston Churchills livsløp. Som ung mann var Churchill med på å erobre deler av Afrika på slutten av 1800-tallet for den britiske kronen. Dette var under det britiske imperiets glansdager. Som koloniadministrator så Churchill i mellomkrigstiden det britiske imperiet på sitt aller største. Men da han døde i 1965, var det britiske imperiet stort sett oppløst. Koloniene hadde fått sin selvstendighet og opprettet nasjonalstater. De fleste britiske koloniene i Afrika var altså britiske kolonier i under en mannsalder. Og da imperiet ble oppløst, skjedde det ikke som vanlig i historien – ved at nye imperier overtok, men ved at de koloniserte områdene ble til selvstendige nasjonalstater. De fleste av dem overtok til og med varianter av det britiske demokratiske systemet som styreform.

Hva kjennetegner det britiske imperiet sammenliknet med andre store imperier i verdenshistorien? Vi har allerede antydet ett svar:

Britiske tropper i kamper med indiske i nærheten av Delhi. Britenes kanoner og geværer gjorde det mulig å dominere slagmarken selv med små styrker.

Det varte i relativt kort tid – i alle fall om man sammenlikner med andre store imperier som Romerriket eller Det osmanske riket. Og det ble som nevnt ikke erstattet av nye imperier, men av selvstendige, mer eller mindre demokratiske nasjonalstater. Vi skal forsøke å gi noen flere svar ved å sammenlikne det med to andre store imperier som bygget seg opp samtidig, nemlig det franske imperiet og det japanske imperiet. Også disse imperiene er i dag erstattet av selvstendige nasjonalstater. Avslutningsvis ser vi kort på arven etter det britiske imperiet i et slikt sammenliknende perspektiv, og spør hva som preger de tidligere britiske koloniene sammenliknet med de tidligere franske koloniene.

Handelskolonier og settlerkolonier

Det britiske imperiet var stort og mangfoldig, og besto av et utall folkegrupper med forskjellige relasjoner til styret i London. Et hovedskille kan trekkes opp mellom handelskolonier og settlerkolonier. India er et eksempel på det første. Da britene først kom til India, var landet styrt av det muslimske mogulimperiet. På 1700-tallet etablerte Storbritannia og flere andre europeiske handelskompanier handelsstasjoner langs kysten. Disse samarbeidet med lokale fyrster og handelsmenn. Utover på 1800-tallet fikk handelsstasjonene også følge av misjonærer og soldater fra den britiske staten. Ettersom det britiske nærværet økte, ble også motstanden fra inderne selv sterkere. I 1857 gjorde indiske soldater under britisk ledelse opprør. Opprøret har fått navnet Sepoyopprøret etter navnet på de soldatene med etnisk-indisk opprinnelse som britene hadde i sin tjeneste. Sepoyopprøret ble brutalt slått ned av britene som valgte å ta kontroll over hele landet gjennom erobring.

Med erobringens av India fikk Storbritannia kontroll over et stort og på alle måter mangfoldig, område. Både religiøst, kulturelt og økonomisk var India mangfoldig og uoversiktlig for britene. I tillegg var inderne tallmessig mange ganger flere enn britene. Britene var heller ikke først og fremst interessert i å forme India etter britisk modell. Britene var først og fremst opptatt av handel. India var en stor produsent av bomull som kunne brukes i den britiske tekstilindustrien. Samtidig utgjorde inderne et stort marked for britiske ferdigvarer. Som vi skal komme tilbake til, kom likevel Storbritannia til å sette dype spor i det indiske sam-

Britisk India inkluderte mer enn dagens India. Også dagens Pakistan, Bangladesh og deler av Myanmar lå under et samlet britisk styre.

Slik ser sydspissen av Afrika ut. Her et oversiktsbilde over dagens Cape Town med det flate Table-top Mountain i bakgrunnen.

funnet. Men før vi kommer så langt, må vi si litt om den andre typen kolonier, settlerkoloniene.

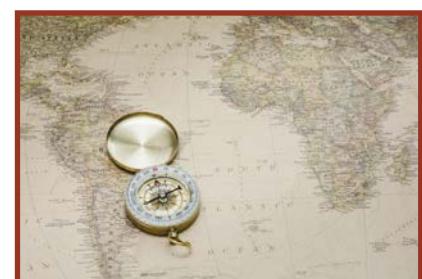
Midt på 1800-tallet var ikke Suezkanalen gravd ut, så for å komme til India, måtte britene seile hele veien rundt Afrika. På sørspissen av Afrika ligger dagens Sør-Afrika. Det er et land som klimatisk kan minne om Sør-Europa. Det egner seg godt for jordbruk, og har ikke de samme tropiske sykdommene som rundt ekvator. Sør-Afrika ble raskt en mellomstasjon på veien til India, men da britene innså hvilke muligheter som lå i å drive jordbruk i det fruktbare området, begynte de å kolonisere landet. Det fantes også rike mineralforekomster som lokket britene. Den nevnte Cecil Rhodes var en av de mest aktive. Han drev gruveselskapet De Beers Mining, og med penger fra gruvedriften finansierte han videre okkupasjon innover i landet. Dette landet fikk navnet Rhodesia etter Rhodes selv. Mesteparten av Rhodesia ligger i dagens Zimbabwe.

Rhodes hadde store ambisjoner på egne vegne, og ikke minst på britenes vegne. Han drømte om et sammenhengende britisk

imperium fra sør til nord i Afrika, fra Kapp til Kairo. Men britene var ikke det første europeiske folket som hadde oppdaget mulighetene i Sør-Afrika. Allerede på 1600-tallet hadde nederlenderne begynt å bosette seg i Sør-Afrika. De nederlandske boerne hadde fordrevet den opprinnelige befolkningen nordover slik at de selv kunne bosette seg i de fruktbare områdene i sør. Ordet boer er nederlandsk og betyr bonde. Det viser tydelig hva som var boernes formål med å bosette seg der. Med den britiske koloniseringen ble boerne selv fordrevet nordover. Gjennom to kriger, som er gått inn i historien som boerkrigene (1880–1881 og 1899–1902), ble området som i dag er Sør-Afrika fordelt mellom briter og nederlandske boere. Den opprinnelige befolkningen måtte ta til takke med de minst fruktbare områdene, eller de måtte jobbe nesten gratis for de hvite jordeierne. Under boerkrigene etablerte også britene de første konsentrasjonsleirene. Her samlet de og sperret inne boere og afrikanere som ikke samarbeidet med britene. I 1910 ble Sør-Afrika selvstendig. Men det betydd ikke at den opprinnelige befolkningen nå var blitt «herrer i eget hus». Det hvite mindretallet, som nå eide de store jordeiendommene, var ikke interessert i å gi fra seg makten. Tvert imot innførte de stadig strengere lover for å holde på sine privilegier og sørge for å holde den fargede befolkningen nede. I 1948 ble denne politikken formalisert i det som ble kalt apartheid-politikken. Ordet apartheid er nederlandsk og betyr rett og slett adskillelse. Denne politikken ble først opphevet i 1994. Sør-Afrika er et ekstremt eksempel på en arv alle de britiske settlerkoloniene har slitt med. Etterkommere etter britiske settlere har sittet på store eiendommer og privilegier som deres forfedre ranet til seg. Bør denne uretten reverseres, og i så fall hvordan? Hvordan kan man omfordеле land og rikdom i Sør-Afrika, Kenya, Zimbabwe, USA, Canada, Australia og New Zealand fra den hvite rike befolkningen til den opprinnelige befolkningen som ble berøvet land og rikdom?

Statue av en boersoldat i den sør-africanske hovedstaden Pretoria.

Før åpningen av Suezkanalen i 1869 måtte britene seile rundt hele Afrika for å komme til kolonien sin i India. På sørspissen av det afrikanske kontinentet fant britene klima og jordsmønster som egnet seg for jordbruk. Der slo de seg ned og etablerte settlerkolonier.

Utvikling eller utnytting

Som vi har sett, utviklet britene ulike relasjoner til de erobrede folkene. De ulike delene av imperiet ble også styrt på forskjellige måter. Men de fleste landene under britisk styre fikk en eller annen form for indirekte britisk styre. Det vil si at britene styrte ved å alliere seg med lokale mellommenn, en modell de tok med

Nilen med dagens stater. Britene sørget for å sikre seg kontroll over hele Nilen på slutten av 1800-tallet.

Også i våre dager er bomull et viktig landbruksprodukt i Egypt.

seg fra India. Dette store landet ville neppe vært mulig å administrere uten å samarbeide med lokale fyrster. Dermed kom britene til å forsterke forskjellene som lå i det indiske kastesystemet.

Med handel og misjon ble det britiske nærværet i India stadig større. Men så lenge bomull og ferdigvarer ble fraktet hele veien rundt Afrika, mellom Storbritannia og India, var det grenser for hvor stor denne handelen kunne bli. Det vakte derfor betydelig interesse i London da den franske ingeniøren Ferdinand de Lesseps fikk i oppdrag av kediven (kongen) i Kairo å grave ut en kanal mellom Middelhavet og Rødehavet. Utgravningen ble finansiert gjennom et aksjeselskap, og av frykt for fransk dominans i området sørget britene for å sikre seg de fleste aksjene. Da kanalen sto ferdig i 1869, ble avstanden mellom Storbritannia og India halvert.

Men britene hadde større ambisjoner for Egypt enn bare kontroll over Suezkanalen. Også Egypt var en stor bomullsprodusent. I 1882 okkuperte Storbritannia Egypt. Med kontroll over Egypt innså britene at de var blitt herrer i en stat hvis eksistens ene og alene hvilte på en elv. Nilen renner fra sør til nord (den renner også oppover på kartet) fra det indre av Afrika til Egypt og ut i Middelhavet. For britene ble dermed kontroll over Nilen veldig viktig. Dersom de kunne demme opp noe av flomvannet i Nilen og irrigere det ut på bomullsplantasjene, ville det innebære en betydelig produksjonsøkning for tekstilindustrien i Storbritannia. Samtidig kunne en oppdemming av vannet holde egypterne i et jerngrep. Dersom egypterne begynte å gjøre opprør mot det britiske overherredømmet, kunne britene «skru igjen krana» og hele Egypt ville lide av tørke. Men skulle denne strategien lykkes, måtte britene få kontroll over hele Nilen. Britene begynte derfor å erobre, eller inngå avtaler med alle landene som Nilen renner gjennom på sin vei mot Middelhavet (se kart til opp til venstre). I 1894 okkuperte britene Uganda, og i 1898 Sudan. Sudan ble erobret i samarbeid med Egypt, noe som viser et trekk ved Storbritannias overordnede Nil-strategi. Kontrollen over Nilen var, som vi skal se, ment å tjene britenes interesser i Egypt. Den egyptiske bomullsproduksjonen skulle økes.

For første gang ble hele Nilen lagt under én makt – som i tillegg hadde teknologi og ressurser til å gjennomføre store demnings-

og irrigasjonsprosjekter. Den største og viktigste var den første Aswan-dammen som sto ferdig i 1902. Med denne demningen fikk for første gang menneskeheten kontroll over flomvannet som fosset nedover elven og oversvømmet Egypt en gang i året, og britene ble herrer over nilvannet. Evnen til å porsjonere ut og irrigere vannet gjorde at de egyptiske bomullsbøndene kunne høste tre ganger i året i stedet for en. For egyptiske bønder representerte dermed det britiske styret en radikal forbedring av livsvilkårene. Egypterne hadde vært under ulike imperier helt siden faraoisk tid. Men verken Romerriket, omayyadene, abbasidene, mamelukkene eller Det osmanske riket hadde skapt så radikale forbedringer for den egyptiske bonden som det britene fikk til, og det var ikke fordi britene ønsket å spre sivilisasjon og vestlige verdier. Storbritannia var først og fremst opptatt av å øke bomullsproduksjonen i Egypt til sin egen tekstilindustri. Men gjennom det kom de også til å skape bedrede kår for den egyptiske bonden.

La oss et øyeblikk vende tilbake til Cecil Rhodes sitat som innledet dette kapittelet. For Cecil Rhodes betydde utbredelsen av det britiske imperiet fremskritt og fred for alle folkeslag som kom under britisk innflytelse. Det finnes en rekke eksempler på det motsatte, men for Egypt betydde faktisk tiden som britisk koloni en viss teknologisk utvikling, som landet har kunnet bygge videre på etter selvstendigheten i 1922. Samtidig var britenes okkupasjon av resten av Nil-vassdraget ment å sikre vann til Egypt. Britene ønsket derfor ikke utvikling i de øvrige Nil-landene. I det minste ikke hvis utviklingen krevde Nil-vann.

Frigjøring og arven etter kolonimaktene

Selvstendigheten som Egypt oppnådde i 1922, hadde klare begrensninger. Britene beholdt militære styrker i landet, og betydelig kontroll over utenrikspolitikken. I tillegg hadde britene sørget for å legge under seg eller gjøre avtaler med samtlige land langs Nilen. Nilen renner fra det indre av Afrika. Det meste av vannet kommer fra den årlige monsunen som regner i det etiopiske høylandet og skyller ned og skaper store årlige flommer. En annen kilde er de store sjøene i Uganda og Burundi. Vannet fra disse to områdene møtes i Sudans hovedstad Khartoum, før det fortsetter til Egypt og ut i Middelhavet. Ved å ta kontroll over disse landene og bygge en demning også i Sudan, hadde britene

Dagligliv rundt Nilen, publisert i det franske Magasin Pittoresque i 1850.

Ved Aswan bygget britene det første damanlegget i Egypts historie. Denne første Aswandemningen stod ferdig i 1902, og med det kunne britene porsjonere ut nilvannet gjennom hele året og dermed skape flere dyrkingssesonger. På den måten økte også utbyttet av jordbruket.

sikret seg at de holdt egypterne i et jerngrep. Den dagen egypterne satte seg opp mot britenes interesser, kunne britene bruke sin makt lengre oppe i Nilvassdraget til å stoppe egypternes livskilde. Likevel inngikk Storbritannia i 1929 en avtale med det da selvstendige Egypt om at Egypt fikk vetoret overfor alle prosjekter i de britiske koloniene i Øst-Afrika som krever Nil-vann. Dette er en avtale som kaster lange skygger inn i våre dager. For er dette en avtale selvstendige land som Uganda, Burundi, Kenya, Tanzania og Etiopia bør føle seg bundet av i dag? Egypt ønsker det, men nå bygger også landene oppover Nilen demninger og det blir stadig vanskeligere for Egypt å kreve å få bestemme over hele Nilen.

I dag er britenes imperium langs Nilen historie. Etter andre verdenskrig var Storbritannia nær konkurs. Dessuten hadde en rekke unge menn fra koloniene vervet seg til den britiske hæren og kjempet for imperiet. Etter krigen krevde de selvstendighet. De to supermaktene som sto fram etter andre verdenskrig, USA og Sovjetunionen, ønsket begge avkolonisering. Verdenskrigens grusomheter gjorde også at det var vanskeligere å moralisk forsvare okkupasjon mot sivilbefolkningenes ønsker.

Det skulle imidlertid gå flere tiår før de afrikanske landene oppnådde selvstendighet. Det første landet som brøt ut av britenes koloniimperium etter krigen var India som fikk sin selvstendighet i 1947.

Indisk uavhengighet

Mange indere forventet uavhengighet allerede etter første verdenskrig der indere hadde kjempet og satt livet på spill for kolonimakten. Men britene demonstrerte sin vilje til å slå ned demonstrasjoner og opprør i det som er blitt kjent som Amritsar-massakren i 1919. Da skjøt og drepte britiske soldater 400 ubevæpnede demonstranter. Hendelsen skal ha fått advokaten Mohandas Karamchand Gandhi til å innse at det ikke fantes noen fremtid for India under britisk styre. De neste 20 årene kjempet han utrettelig for Indias frigjøring.

Det var likevel andre verdenskrig som skulle åpne mulighetene for indisk uavhengighet. I 1941 underskrev den britiske stats-

ministeren Winston Churchill og den amerikanske presidenten Franklin Roosevelt Atlanterhavspakten (The Atlantic Charter). Pakten bestod av 8 punkter for en felles politikk under andre verdenskrig og visjoner for verden etter krigen. Punkt 3 i Atlanterhavspakten:

De [statene som signerer] vil respektere ethvert folks rett til selv å velge hvordan det vil regjeres, og de ønsker å gjeninnføre denne retten til de folk som med makt er frarøvet den.

Atlanterhavspakten var tenkt som en felles politikk mot Tyskland, som på det tidspunktet var i ferd med å legge hele Europa under seg. At ordene også oppildnet selvstendighetsbevegelser innenfor det britiske imperiet, var neppe Churchills hensikt. Men etter andre verdenskrig begynte selvstendighetsbevegelser å røre på seg over hele det britiske imperiet. Folk fra koloniene hadde kjempet side om side med britene under krigen mot det rasistiske Tyskland, og de så ingen grunn til å skulle gå tilbake til en underordnet posisjon under britisk overherredømme etter krigen. Krigen hadde dessuten tappet Storbritannia for menneskelige og materielle ressurser. Imperiet var bankerott og uten evne til å lønne administratorer og soldater over hele det store imperiet. I Storbritannias første parlamentsvalg etter krigen vant Labours Clement Attlee over Winston Churchill. Attlee var langt mer velvillig innstilt til indisk uavhengighet enn Churchill. Det store spørsmålet var hva slags India som eventuelt skulle få selvstendighet. Skulle det være en samlet stat for både hinduer og muslimer, eller skulle landet deles etter religiøse skillelinjer? Våren 1946 sendte Attlee en delegasjon til India for å undersøke hvordan det britiske styret burde avvikles. Den konkluderte med at India burde forbli ett land og ikke deles. Men lederen for det største muslimske partiet, Den muslimske liga, Muhammed Ali Jinnah mente det annerledes. Han ville ha en egen stat bestående av de områdene der muslimer utgjorde flertallet. Gandhi var imot. Men Jinnah kom til å få det som han ville.

Da India fikk sin selvstendighet i 1947, ble landet delt i to etter religiøse grenser. De områdene med et flertall av muslimer ble til Pakistan, mens områdene med flest hinduer ble India. Men verken India eller Pakistan var i utgangspunktet religiøst rene områder. Hinduer og muslimer som hadde vært naboer og venner

Indiske og pakistanske rupi med hver sin landsfader: Mohandas Gandhi (1869–1948), som ønsket et samlet India og Muhammed Ali Jinnah (1876–1948), som sørget for at det landet ble delt.

Kashmir har vært en kilde til konflikt mellom India og Pakistan siden uavhengigheten og delingen i 1947.

i generasjoner, kom plutselig til å se på hverandre som fiender. På begge sider av de nye grensene begynte folk å jage hverandre over grensa for å rense sine landsbyer for de med annen tro. I de omstridte grenseområdene flyktet over ti millioner mennesker fra sine hjem, og over en million mennesker ble drept. Også Gandhi måtte bøte med livet. Året etter uavhengigheten ble han skutt av en hindunasjonalist som mente han hadde forrådt India ved å gå med på delingen.

India og Pakistan har vært fiender siden uavhengigheten. Flere ganger har de vært i krig om det omstridte området Kashmir. Mesteparten av Kashmir kom under indisk styre til tross for at flertallet av befolkningen er muslimer. Et annet omstridt område kom til å bli det tidligere Øst-Pakistan. Den muslimske befolkningen var i flertall i både nordvest og nordøst i den britiske kolonien India. De to områdene, som begge ble Pakistan, fikk India mellom seg. Øst-Pakistan ønsket etter hvert selvstendighet fra Vest-Pakistan, noe de oppnådde i 1971, og da med hjelp fra India. Selvstendighet for den nye staten Bangladesh (tidligere Øst-Pakistan), kom til å bli en ytterligere kilde til konflikt mellom India og Pakistan.

Britiske offiserer inspiserer indere som skal kjempe i den britiske hæren under første verdenskrig.

Arven etter britene i India

Hvordan skal vi vurdere arven etter kolonitida i India? Vi kan ikke vite sikkert hvordan India ville utviklet seg uten britisk tilstedeværelse. Og svarene vil være avhengige av hvilke samfunnsområder vi undersøker: religion, kaste, demokrati og økonomi. På alle disse områdene etterlot britene seg dype spor. Vi skal kort gjengi noe av det forskere har pekt på når det gjelder noen av disse områdene.

En av de som har gått lengst i å kritisere Storbritannias tilstedeværelse i India, er den indiske diplomaten og politikeren Shashi Tharoor. Han argumenterer i boka *Inglorious Empire: What the British Did to India* (2016) for at britene bare utnyttet og ødela for India. Tharoor er først og fremst opptatt av økonomi. Han skriver blant annet at før britene kom til India, stod landet for 23% av verdens samlede vareproduksjon. Da britene forlot landet 200 år senere, var India blitt ett u-land som stod for under 3%. Britene hadde derimot blitt en økonomisk stormakt: «Grunnen er enkel:

India ble styrt på en måte som tjente Storbritannia. Storbritannias vekst i 200 år ble finansiert ved å uthule India», skriver Tharoor. Storbritannia ønsket simpelthen ikke at India skulle utvikle seg og konkurrere med Storbritannia om verdenshandelen. Derfor tvang britene på India et handelssystem som kun tjente Storbritannia, og holdt India fast i fattigdom. Hvis Tharoor har rett, kaster britenes urett overfor India lange skygger også inn i vår tid. BNP per innbygger i India er mangedoblet på de tre tiårene, mens britene bar har hatt noen få prosent vekst i året. Likevel har avstanden mellom britene og inderne fortsatt å øke.

Men livet handler ikke bare om økonomi. Også på det kulturelle området etterlot britene seg varige spor. Det religiøse landskapet britene møtte i India, var et land med muslimer, som var en kjent religion for britene, og et utall andre religiøse tekster, ritualer og praksiser som levde ved siden av hverandre. For å styre landet måtte britene kartlegge og forstå landet de skulle styre. Ideen om at alle de indiske gudene, tekstene og ritualene britene møtte var en del av ett felles religiøst univers, ble trolig utviklet av indere i dialog med britenes kartleggingsiver. Det samme var forestillingene om kaste som ett felles hierarkisk system som hadde støtte i de religiøse tekstene. Enkelte går så langt som til å hevde at det var britene som oppfant både hinduismen som religion og kaste som system. Det er nok å trekke det langt, men det er grunn til å tro at den britiske tilstedeværelsen bidro til å sementere og forsterke motsetningene mellom hinduer og muslimer og mellom de ulike kastene.

På den annen side bidro Storbritannia til å spre demokratiet til India. India er verdens største demokrati. Med demokrati kommer mulighetene for å arbeide kollektivt for underpriviligeerte grupper.

Afrika etter kolonitiden

Også afrikanere hadde kjempet side om side med briter under andre verdenskrig, og mange afrikanere ønsket, i likhet med inderne, selvstendighet etter krigen. Afrikanerne måtte imidlertid vente helt til 1950- og 60-tallet før de oppnådde selvstendighet, og da først etter harde kamper. Det var ulike årsaker til at kolonimaktene ønsket å beholde de afrikanske koloniene. Fra et

økonomisk ståsted var koloniene viktige råvareeksportører, som kolonimaktene gjerne ville ha enerett på. Deler av det rasistiske tankegodset hang også igjen. Briter og franskmenn så på seg selv som de som spredte sivilisasjonen til det mørke Afrika, som var bebodd av folk som ikke kunne styre seg selv. Dessuten var flere av de afrikanske koloniene settlerkolonier, i motsetning til India, som først og fremst hadde vært en handelskoloni. Kenya var eksempel på en settlerkoloni. Der hadde hvite europeere okkupert den beste jorda og tvinnet den opprinnelige befolkningen til å jobbe for de hvite settlerne. Her var det hvite mindretallet avhengig av støtte fra den britiske kolonimakten for å fortsette å ivareta sine interesser. I 1952 begynte mer eller mindre spontane angrep fra jordløse kikuyuer mot offentlige bygninger og europeiske storgårder. Kolonimyndighetene svarte med det som må kunne kalles etnisk rensing. Hele landsbyer ble tvangsflyttet fra sine hjem og plassert i interneringsleirer. Under streng bevoktning ble de satt til tvangsarbeid. Mange ble torturert og mistet livet i fangeleirene. Først på slutten av 1950-tallet begynte britisk presse å avdekke forholdene i leirene. Bildene og beskrivelsene lignet til forveksling de leirene briter hadde vært med på å frigjøre jødene fra bare et tiår tidligere. Det ble stadig vanskeligere å hevde at det britiske imperiet fremmet sivilisasjon.

En kvinne fra Agni-folket på et frimerke fra 1947. Det ble utgitt av den franske kolonimakten på Elfenbenskysten (Cote d'Ivoire).

Og britene var ikke alene om interneringsleirer for afrikanere i disse årene. Frankrikes viktigste settlerkoloni var Algerie. Her kjempet FLN (Front Libération National) for selvstendighet fra 1954. Også Frankrike svarte med tortur og kollektive avstraffelser, som å sperre store befolkninger inne bak elektriske gjelder og piggtråd. Først i 1962 oppnådde Algerie selvstendighet, etter en åtte år lang kamp, som kan ha krevd så mange som en halv million menneskeliv, og flere millioner skadde og hjemløse.

Kenya og Algerie er blant de verste eksemplene på hvordan Storbritannia og Frankrike tviholdt på sine settlerkolonier for å ivareta interessene til et lite privilegert mindretall som hadde ranet til seg jord og privilegier fra lokalbefolkningen. To land som hadde vært med på å åpne de tyske konsentrationsleirene bare et tiår før, brukte altså omrent de samme metodene mot afrikanske sivilbefolkninger. Hvordan kan vi forklare det? Kanskje var de fremdeles preget av det tankegodset Cecil Rhodes gir et så godt

eksempel på i innledningen til dette kapittelet: «Vi er den beste rasen på jorda og det er desto bedre for menneskeheten jo større deler av verden vi behersker.» De som levde i et slikt verdensbilde, hadde antakelig vanskelig for å ta inn over seg omfanget av de lidelsene de påførte mindre siviliserte «raser».

Hvordan har det ellers gått med de britiske og franske koloniene etter frigjøringa?

De fleste afrikanske land ble selvstendige på 1960-tallet. Generelt har det gått bedre med demokratiet i de britiske koloniene enn i de franske. Britene hadde et indirekte styre der de allierte seg med lokale høvdinger – etter modell fra India. Mange afrikanere fikk utdannelse på britiske universiteter og mye styringserfaring. Mange tidligere britiske kolonier tok med seg den britiske demokratimodellen da de ble selvstendige stater. Men dette er ikke upproblematiske. Den britiske modellen egner seg best i samfunn der mennesker stemmer etter ideologi og klasseinteresser. Mange afrikanske land har mange forskjellige etniske grupper med ulik tilgang til landets ressurser. Når den britiske demokratimodellen er blitt innført i Afrika, har mange land slitt med at de største og sterkeste etniske gruppene har beholdt et makt- og ressursmonopol gjennom valgsystemet. Samtidig er demokratiet mange steder et gode når det fungerer. Britene har også (som vi så i tilfellet Egypt) bygd opp kompetanse og i noen tilfeller industri som det selvstendige Afrika har kunnet bygge videre på.

Sammenliknet med britene styrt Frankrike sine kolonier mer direkte. Med inspirasjon fra franske opplysningsideer hadde franskmenne en tanke om at de sto for universelle siviliserende verdier som de ville spre til hele imperiet. De sendte derfor ut store grupper franske kolonitjenestemenn som overtok styret i landene de koloniserte. Mange steder, som i Algerie, okkuperte de også jord. Sammenliknet med Storbritannia bygde Frankrike få institusjoner koloniene kunne bygge videre på. Det var også færre mennesker fra koloniene som fikk utdannelse i Frankrike og styringserfaring i hjemlandet. Et ekstremt eksempel, som du kan lese om i tema 58, er Syria, som herjes av borgerkrig. Det er noe flere tidligere kolonier har opplevd, men det har vært vanlige i franske kolonier enn i britiske.

Britene var tungt involvert i trekanthandelen med slaver fra Afrika på 1500–1800-tallet. Det britiske imperiet forbød slavehandel i 1807, men virksomheten fortsatte på Afrikas østkyst i regi av arabiske slavehandlere til langt inn på 1900-tallet. Deriblant på øya Zanzibar der denne statuen av en barneslave står. En del stammer levde av slavehandel til europeere og arabere, noe som har vanskeligjort forsoning mellom etniske grupper siden.

Hvordan skal vi vurdere den europeiske imperialismen?

Spørsmålet om hvordan vi skal vurdere den europeiske imperialismen, henger sammen med hvordan vi tror disse landene ville utviklet seg om de ikke hadde blitt underlagt europeiske imperier. Det kan vi selvsagt ikke vite alt om, det vil variere fra sted til sted. Deler av det indiske samfunnet har tatt veien inn i teknologialderen, mens andre deler av samfunnet er primært et jordbruksamfunn. Afrika er i hovedsak råvareprodusenter for industri andre steder i verden. Fordi prisen på råvarer er så lav og prisen på ferdigvarer er så høy, er man avhengig av å bygge opp industri for å komme seg ut av fattigdommen. Om afrikanske samfunn hadde gjort det dersom de ikke hadde blitt underlagt vestlig dominans, er usikkert. Det finnes ett eksempel på et land utenfor Vesten som ble et industriland nærmest på egen hånd. Det var Japan som fra slutten av 1800-tallet begynte å invitere vestlige eksperter for å bygge opp landets industri. Og siden Japan, i likhet med Storbritannia, er et øyrike med få egne naturressurser, ble også Japan en kolonimakt i samme periode som Storbritannia. Under andre verdenskrig var Japan alliert med Tyskland og Italia, og var på den tapende siden i krigen. Dermed tok også det japanske kolonieventyret brått slutt.

Britene som skapere av den moderne verden

Vi har allerede vært inne på kritikken av det britiske imperiet, for eksempel fra Shashi Tharoor. Avslutningsvis kan vi kontrastere Tharoor s fordømmelse av det britiske imperiet med den britiske historikeren Niall Ferguson. I boka «Empire: How Britain Made the Modern World» fra 2003 og «Civilization: The West and the Rest» fra 2011 gir han langt på vei vesten generelt og Storbritannia spesielt æren for å ha skapt den moderne verden. I *Empire* erkjenner han riktig nok at Storbritannia ikke alltid levde opp til sine egne idealer som individets friheter og rettigheter, men de bidro allikevel til å spre disse idealene til resten av verden. Ferguson argumenterer også for at Storbritannia var med på å avskaffe praksiser vi i dag tar avstand fra, som slaveri og enkebrenning. Ikke minst er det et poeng for Ferguson at Storbritannia bekjempet andre og mer brutale imperier, det tyske og japanske, under 2. verdenskrig.

I boka *Civilization* er Ferguson opptatt av hvordan den vestlige verdens kultur bidro til å gi vesten er forsprang på resten av verden. Han identifiserer seks faktorer som bidro til vestens militære, økonomiske og teknologiske overlegenhet over resten av verden. De seks faktorene er konkurranse, vitenskapelige metoder, styre ved lov, moderne medisin, konsumerisme og yrkesetikk. Fergusons argumenterer også i boka for at disse kulturtrekkene i dag i stor grad er overtatt av Asia, spesielt Kina.

Fergusons hyllest til det britiske imperiet og spredning av vestlig kultur, har ikke fått stå uimotsagt. Vi skal ikke gå inn på kritikken av ham her, men kun konstatere at han langt på vei har rett i at verden i dag i stor grad er formet av det britiske imperiet. På godt og vondt.

Vil du bli bedre kjent med Ferguson og hans ideer, har han også laget en rekke dokumentarserier basert på bøkene sine som finnes på Youtube, der du også finner kritikere av det britiske imperiet, som Shashi Tharoor, samt den norske historikeren Terje Tvedts dokumentar om kampen om Nilen.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Forklar forskjellen på handelskolonier og settlerkolonier, og gi et eksempel på hver fra det britiske imperiet.
2. Hva var det britene ønsket seg i India da de begynte å handle der?
3. Og hva var det de ønsket seg i Sør-Afrika?
4. Et annet europeisk folk hadde allerede begynt å okkupere land i Sør-Afrika da britene kom, hvem var det?
5. Hvordan har arven etter den europeiske kolonialismen preget Sør-Afrika i nyere tid?
6. Hva menes med at de fleste britiske koloniene hadde et indirekte styre?
7. I dette kapittelet hevder vi at britene kom til å «forsterke forskjellene som lå i det indiske kastesystemet». Hva kan det komme av?
8. Hvorfor var kanalen mellom Middelhavet og Rødehavet (Suezkanalen) av så stor interesse for britene?
9. Hvorfor var det så viktig for Storbritannia å ta kontroll over hele Nilen?

10. I dette kapittelet sammenligner vi det Egypt under britisk styre med Egypt under de tidligere imperiene. På hvilke måter var britenes styre annerledes enn de tidligere imperiene som styrtet Egypt, og hva kommer det av?
11. De fleste britiske koloniene oppnådde selvstendighet i de første tiårene etter andre verdenskrig. Er det noe sammenheng mellom krigen og selvstendighetsbevegelsene?
12. Hva kommer det av at tidligere britiske kolonier generelt har greid overgangen til selvstendighet bedre enn tidligere franske kolonier?
13. Hvilke likheter er det mellom det Storbritannia og Japan som kolonimakter?

TIDSLINJE

Liverpool-bandet The Beatles slo gjennom i USA i 1964, og var det første i en lang rekke av britiske band som gjorde det bra på hitlistene i Amerika: The Rolling Stones, The Who, The Kinks, The Animals og Yardbirds. I kjølvannet av disse kom Pink Floyd, Led Zeppelin, Elton John og Queen og mange andre. Det var dette som ble kalt «The British Invasion», og som fungerte som en slags motvekt til den dominansen innen musikk som USA hadde hatt siden andre verdenskrig. Beatles revolusjonerte ikke bare populærmusikken, i tillegg engasjerte de seg politisk. På 1960-tallet var Storbritannia midt i oppgjøret med sin egen kolonitid, og mange unge så med kritisk blikk på foreldre- og besteforeldregenerasjonens handlinger rundt i verden. Slik var det også med de fire gutta i Beatles. På konsertene sine i USA krevde bandet blant annet at publikum ikke skulle være segregert. At publikum var fordelt i en hvit og en svart del var en praksis som var vanlig i raseskillets USA, men konsertarrangørene rundt omkring ble altså nødt til å endre på dette for å få Beatles til byen. Bevissthet om britisk kolonihistorie var altså noe som gjennom musikken også influerte borgerrettskampen i USA, den som hadde pågått siden 1950-tallet med folk som Rosa Parks, Martin Luther King jr og andre i spissen. Segregeringspolitikken i USA tok offisielt slutt i 1965, da president Lyndon B. Johnson signerte the National Voting Act for å sikre like rettigheter ved stemmeurnene.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p27

1945	Andre verdenskrig er over. Igjen har menn fra koloniene kjempet på britisk side i krigen og mener de bør belønnes med selvstendighet, i overensstemmelse med Atlanterhavserklæringen.
1947	India oppnår uavhengighet og deles i India og Pakistan. Delingen fører til massakre på begge sider av de nye grensene og fiendskap mellom India og Pakistan som har vedvart til våre dager.
1956	Sudan oppnår uavhengighet
1957	Ghana oppnår uavhengighet
1960	Nigeria oppnår uavhengighet
1961	Tanzania oppnår uavhengighet
1962	Uganda oppnår uavhengighet
1963	Kenya oppnår uavhengighet
1964	Malawi og Zambia oppnår selvstendighet

TEMA 28

DE TRE VERDENSKRIGENE

Europas vei
fra krig til fred

Hør teksten

Fredsprisvinneren i 2012 var et kjedelig valg. Det året bestemte den norske nobelkomiteen seg for at EU (Den europeiske union) fortjente den prisen som hvert år blir delt ut for å hedre arbeid for fred og forsoning i verden, og EU vant Nobels fredspris. Andre fredsprisvinnere er Henri Dunant (grunnleggeren av Røde kors), Martin Luther King jr., Mor Teresa, Dalai Lama, Nelson Mandela, Malala Yousafzai og Nadia Murad. Hva har en ansiktsløs organisasjon som EU i dette selskapet å gjøre?

Svaret er at den har alt å gjøre i dette selskapet!

Det er selvsagt beundringsverdig at enkelpersoner står fram og tør å lede an i en prosess på vegne av oss alle, dessuten er det lett å la seg begeistre av en Mandela og en Malala. Men en sammenslutning som EU har bidratt til fred i en verdensdel der stormaktene har ligget i krig med hverandre en tredjedel av tiden de siste 600 årene. EU, og forløperen som ble kalt Det europeiske kull- og stålfellesskap fra 1952, har bundet disse tidligere så krigerske landene sammen i en gjensidig avhengighet som usannsynliggjør krig i vår levetid. Valget av EU som fredsprisvinner var kanskje kjedelig, men det var også fordi det er så selvfølgelig at denne organisasjonen til slutt fikk prisen. Den har bidratt til å endre det som var en normaltilstand av krig til å bli en normaltilstand av handel og politisk samarbeid.

I dette temakapittelet skal vi se på hvordan den strategiske konkurransen mellom de europeiske stormaktene anført av England, Frankrike og Tyskland ledet opp mot verdenskrigene på 1900-tallet, vi skal også se hvordan forløpet av disse krigene medførte et skifte av maktforholdene i verden.

Forrige side: Nazistene samlet hundretusener på sine årlege partistevner i Nürnberg på 1930-tallet.

En verdenskrig på 1700-tallet

På 1700-tallet utviklet Frankrike og England seg til å bli verdens to mest ekspansive stormakter selv om også Kina, Russland og Det osmanske riket må regnes med i denne stormaktsklubben. Frankrike med sitt store folketall, sin landmakt og sin innflytelse på det europeiske fastlandet, og engelskmennene med sin makt på havet og sin godt beskyttede øy.

De sivile amerikanerne som kjempet mot det britiske kolonistyret ble kalt Minutemen, fordi de hadde utstyrt hjemme og kunne kalles ut på kort varsel. Her en Minuteman-statue i Lexington, der den amerikanske uavhengighetskrigen startet i 1775.

Midt på 1700-tallet ble det utkjempet en stor krig i Europa der engelskmennene støttet Frankrikes motparter, samtidig som britiske og franske styrker støtte sammen både i Nord-Amerika og India. Det som skjedde i Europa, ble kalt sjuårskrigen, og kan regnes som historiens første verdenskrig hvis vi regner med det som skjedde i koloniene. Krigen endte med seier for engelskmennene i Nord-Amerika og i India. I Europa endte krigen med at franskmenne hadde omtrent samme innflytelse som før. Altså det vi kan kalle status quo.

Storbritannia var nå blitt verdens ledende imperium, men de neste 65 årene skulle de bli utfordret av et stadig mer aggressivt Frankrike. Først mistet britene de 13 koloniene på den amerikanske østkysten som senere ble til USA, mye takket være franskmenne. Deretter dominerte franskmenne det europeiske kontinentet i omtrent tjue år gjennom krigene som oppsto etter den franske revolusjon i 1789. Krigene startet med at de nest sterkeste landene i Europa allierte seg mot Frankrike, og angrep landet i et forsøk på å hindre at idealene om frihet, likhet og brorskap spredte seg. Frankrike slo tilbake, og disse revolusjonskrigene utviklet seg til det vi kjenner som Napoleonskrigene. Under sin konsul og senere keiser Napoleon vant franskmenne seier etter seier mot de ulike alliansene, der England inngikk i de fleste av dem.

Napoleon dirigerer hæren sin over alpene, på vei mot nye seiere i Italia. Maleri av Jacques-Louis David.

Høydepunktet for fransk makt kom i 1812 da Napoleon med sin 600 000 mann store Grande Armée inntok Moskva. Det er nesten 3000 kilometer mellom Moskva og Paris, og på grunn av en desperat forsyningssituasjon og den russiske vinteren måtte franskmenne og deres allierte trekke seg ut av den russiske hovedstaden igjen. Tilbaketoget ble katastrofalt, og dette ble også starten på slutten for Napoleon. Tre år senere tapte han sitt siste slag ved den belgiske byen Waterloo, og det attpåtil mot en britisk hærfører, Arthur Wellesley, kjent som The Duke of Wellington.

Under slaget ble engelskmennene forsterket av en tysk hær under general Gebhard Blücher.

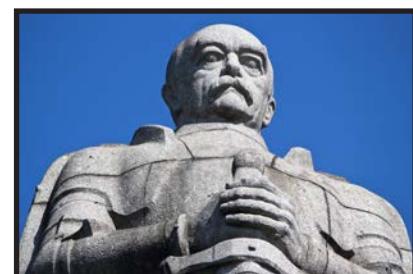
Fransk mynt fra 1808, da Napoleon var blitt keiser etter mønster av de gamle romerske keiserne, i en tid da Frankrike dominerte Europa på en måte det verken har gjort før eller siden.

Fra ydmykelse til ydmykelse

Vi kan beskrive det slik at franskmennene nå hadde opplevd to store ydmykelser, først kampen om koloniene i 1759 og deretter kampen om Europa i 1815. Desto mer ydmykende er dette i lys av at Frankrike helt siden 1200-tallet hadde vært det ledende landet i verdensdelen, det var for eksempel fransk man talte ved de fleste av Europas kongehus. Denne balansen var i ferd med å tippe til fordel britene, og det skulle komme en enda større ydmykelse.

Tyskland samles

Denne ydmykelsen ble tildelt Frankrike av et land som ikke eksisterte før 1871, i et område der det bare var tysktalende småstater som hadde deltatt som juniorpartnere i de store krigene. Gjennom århundrene hadde disse småstatene måttet føye seg etter sine alliansepartnere, og hadde også opplevd å være åsted i mye større grad enn andre områder for store slag og herjinger. Trettiårskrigen på 1600-tallet foregikk for en stor del ved at utenlandske armeer marsjerte rundt i de tyske småstatene. Også Napoleon marsjerte rundt som han lystet i dette området. Men i 1871 klarte den sterkeste av småstatene – Preussen – å samle alle disse småstatene til en nasjon: Tyskland. Det foregikk ved å beseire nabolandene etter tur, som av rent maktpolitiske årsaker ikke var interessert i noen tysk samling. Den siste som ble slått på veien mot tysk samling, var Frankrike selv. I 1871 inntok tyskerne Paris, og Kong Vilhelm av Preussen ble i franskmennenes Versailles hyllet som keiser av et samlet Tyskland.

Tysklands landsfader, Otto von Bismarck.

Balansen i Europa var endret på dramatisk vis, både i folketall og industriell makt måtte Frankrike nå se seg forbigått også på det europeiske fastlandet – av tyskerne.

Kolonikappløp og opprustning

Nå begynte for alvor de mekanismene som skulle lede til første verdenskrig å gjøre seg gjeldende. Tyskland tok mål av seg til å bli en verdensmakt, og på denne tiden var kolonier et mål på i

- * *Mer om kolonialisme i tema 27.*

hvilken grad et land kunne regne seg som nettopp dette. Franskmennene hadde – etter tilbakeslaget med Napoleons fall i 1815 – tatt kontrollen over mesteparten av Nord-Afrika på 1830-tallet. Verdens siste utforskede område var Afrika sør for ekvator*, og her startet fra 1870-tallet et kappløp om ressurser og land. Tyskernes rikskansler Otto von Bismarck så ingen grunn til å slåss om disse områdene når diplomati kunne gjøre samme jobben. Han tok initiativ til en konferanse om Afrika, og i det vi kjenner som Berlinkonferansen i 1884–85 delte stormaktene de «ledige» delene av Afrika seg imellom. Bismarck kan på den ene siden ses på som et eksempel på hva man kan oppnå gjennom diplomati og internasjonalt samarbeid, men Berlinkonferansen kan på den andre siden ikke ses på som spesielt forbilledlig når afrikanerne selv ikke fikk delta på dette «samarbeidet».

Afrika måtte gjennom noen tiår gjennom leve de samme typene overgrep og forbrytelser mot menneskeheten som europeiske stormakter hadde gjort seg skyldig i tidligere, under koloniseringen av Nord- og Sør-Amerika, Australia og Sørøst-Asia.

Alliansene leder til katastrofe

I dette kapittelet skal vi fordype oss i hvordan den nye maktsituasjonen preget Europa, i et stadig mer komplisert system av allianser. Russland og Frankrike innså at de hadde felles interesser i å alliere seg mot Tyskland, sin nye felles fiende, som i sin tur allierte seg med imperiet Østerrike-Ungarn i sør. Tyskerne hadde strategisk interesse av å stå last og brast med Østerrike-Ungarn. De var begge i den situasjonen at de hadde stormaktsrivaler både til øst og vest. Østerrike-Ungarn var et imperium som knirket i sammenføyningene, og som med sine mange nasjonaliteter og språk, hadde liten felles identitet. Mange nasjonale minoriteter ønsket seg ut av keiserriket. Sagt på en annen måte: Å alliere seg med Østerrike-Ungarn var som å be om bråk. Og bråk ble det i juni 1914. Den østerrikske-ungarske tronfølgeren ble skutt og drept i Sarajevo. Dette ga Østerrike-Ungarn et påskudd til å erklære krig mot sitt naboland Serbia, som de hevdet sto bak mordet. Serbia var i sin tur under beskyttelse av Russland som også ønsket innflytelse i området. Russerne begynte å mobilisere sin veldige hær, hvorpå Tyskland fikk et påskudd til å erklære

krig mot Russland. Deretter erklærte tyskerne også krig mot Russlands alliansepartner Frankrike.

Dette var på mange måter en villet krig, og det fra alle sider. Østerrike-Ungarn kan mistenkes å ha startet krigen for å avlede indre misnøye, russerne ønsket større innflytelse på Balkan, det selvsikre Tyskland ville teste krefter mot de andre stormaktene og Frankrike kokte av revansjelyst etter tilbakeslagene på 1800-tallet.

På tross av stor fremgang for den tyske hæren i de første månedene av det som siden ble kalt første verdenskrig, skulle det vise seg at partene var ganske jevnbyrdige. Krigen varte i mer enn fire år, før franskmenne, engelskmennene, italienerne (som byttet side i 1915) og amerikanerne (som kom med i 1917) klarte å tvinge tyskerne i kne. Underveis hadde tre andre riker enten gått under, eller var i ferd med å gjøre det: Russland, Østerrike-Ungarn og Det osmanske riket.

Britiske soldater i 1916 utstyrt med et Vickers maskingevær og gassmasker.

Krigens betydning

Det er fire hovedårsaker til at første verdenskrig er viktig i dette kapittelet:

1. Europakartet måtte etter krigen tegnes om ettersom mange nasjoner fikk sin frihet etter keiserrikenes fall. Deriblant vår nordiske nabo Finland, samt Tsjekkoslovakia (dagens Tsjekkia og Slovakia), og Jugoslavia (dagens Slovenia, Kroatia, Serbia, Bosnia-Hercegovina).
2. Landene som utgjør dagens Midtøsten, ble tegnet opp ved Det osmanske rikets fall, en prosess som først og fremst ble bestemt av franske og engelske interesser og ikke med tanke på å bygge levedyktige nasjoner.* Olje hadde stor betydning i dette spillet, for man innså etter første verdenskrig at militærmakt var knyttet til hvor mye olje man klarte å skaffe til kjøretøyene sine i en krig.
3. USA overtok som verdens finanssentrum ettersom engelskmennene nesten hadde ruinert seg på denne krigen*. London betalte ned på lån etter første verdenskrig til langt ut på 1980-tallet.
4. Fredsoppgjøret i 1919, den såkalte Versailles-traktaten, la så

* Mer om olje i tema 38.

* Mer om USA i tema 33.

tunge byrder på Tyskland at landet gjennom hele 1920-tallet opplevde økonomisk kaos. De økonomiske utfordringene, kombinert med ydmykelsen av å ha bli tillagt all skyld for krigen, og dessuten måtte oppleve at franske styrker rykket inn i Tyskland i 1923 som straff for manglende låneavdrag, skulle medvirke til å bringe nazistene til makten i 1933. Med Versailles-traktaten er det mulig å hevde at første og andre verdenskrig egentlig er samme krig, og at Europa opplevde en krigstilstand som varte fra 1914 til 1945, hvor tiden mellom krigene var en tid der ekstremistiske bevegelser vokste fram mange steder og demokratiet i verden var i tilbakegang.

I historien om det nytegnede Europakartet hører det også med at mange tysktalende etter krigen havnet utenfor Tysklands grenser som minoriteter i naboland. Med det tilsynelatende fromme ønsket om å forene alle tysktalende i samme nasjon, fikk Hitler uten motstand innta Østerrike i mars 1938. Tysk forening var også påskuddet da Hitler innlemmet de østlige deler av Tsjekkoslovakia i Tyskland et halvt år etter. Vestmaktene, med Storbritannia i spissen, lot seg presse til å akseptere disse anneksjonene i den såkalte München-avtalen. Mens Storbritannia og Frankrike forsøkte å unngå en ny storkrig gjennom denne politikken av ettergivenhet (også kalt «appeasement»), så vet vi i etterpåklokapens lys at krig var Adolf Hitlers mål for hele prosessen.

Det store bildet i andre verdenskrig

Skyldspørsmålet for andre verdenskrig er mye enklere å definere enn for første verdenskrig. Ingen krig verken før eller siden har tydeligere stått som kampen mellom det gode og det onde. Adolf Hitler, nazistene, og den tredjedelen av det tyske folk som stemte dem fram, var i stor grad skyldige for andre verdenskrig. Det ble tydeliggjort gjennom fredsoppgjøret etter den tyske kapitulasjonen, rettsakene vi kjenner som Nürnbergprosessene. Men i stedet for et kollektivt ansvar som ved Versailles-traktaten, så var det individuelle ansvaret tydelig. Krigsforbryterne etter andre verdenskrig ble dømt for konkrete handlinger. Mange av toppnazistene kunne i motsetning til «vanlige» tyskere ikke påberope seg uvitenhet om masseutryddelsene som hadde foregått før og under krigen.

Selve forløpet av krigen minner en god del om første verdenskrig. Men de tyske seirene innledningsvis, i 1939–41, var mye mer spektakulære. Mens piggtråd, maskingeværer, skyttergraver og til dels giftgass fikk dominere krigen fra 1914–1918, våpen som favoriserte forsvar, så var det stridsvogner og fly som dannet bildet av andre verdenskrig. Franske og engelske generaler gjorde den fatale tabben å tro at de kunne overvinne Tyskland på samme måte som sist, gjennom forsvar og numerisk overmakt. Tyske generaler hadde på sin side tillatt seg å tenke helt nytt om hvordan krig skulle utkjempes. Svaret var den såkalte blitzkriegstrategien. Ved det tyske angrepet på Frankrike i mai 1940 hadde riktig nok franskmennene og engelskmennene flere stridsvogner enn tyskerne. Men det var én avgjørende forskjell. Mens engelskmennene og franskmennene hadde fordelt sine stridsvogner utover mange infanterienheter, som en slags rullende kanoner og hvor fremrykkingen ikke kunne skje raskere enn soldatene kunne marsjere, så hadde tyskerne samlet sine stridsvogner i egne panzerdivisjoner.

De tyske stridsvognene i starten av krigen var lette og raske – og hadde utstyr for trådløs kommunikasjon mellom enhetene.

Stor mobilitet

Uten å måtte vente på soldatene som gikk til fots, kunne disse divisjonene rykke fram milevis hver dag. Strategien i tidligere tiders krigføring var at man oppsøkte fiendens styrker for å få til avgjørende slag. Denne tankegangen hadde blitt brukt i tusenvis av år, fra Aleksander den store til Napoleon. Slik foregikk også første verdenskrig. Man gikk altså dit hvor fienden var sterkest. Med blitzkriegstrategien tenkte man motsatt. Tyske panzerdivisjoner rullet fram på steder fienden var svakest og med støtte fra Stuka-bombere fra luften slo de seg gjennom franskmennes linjer. Om tyskerne møtte franske stridsvogner som både kunne ha bedre pansring og kraftigere kanoner enn sine egne, så hadde de alltid numerisk overmakt fordi de tyske var samlet i større stridsvognformasjoner. Vel gjennom linjene kunne de tyske stridsvognene vende rundt, avskjære franskmennes forsyningslinjer bakfra og deretter angripe fra uventet hold. Denne metoden krevde grundig rekognosering før angrep, og god kontakt enhetene imellom når fremrykkingen startet. De aller fleste tyske stridsvognene hadde derfor installert radiokommunikasjon, i motsetning til engelskmennes og franskmennes kjøretøyer.

Adolf Hitlers største triumf kom da han kunne reise fra Berlin for å ta i mot kapitulasjonen til de franske generalene 22. juni 1940.

Nazi-Tyskland utviklet to missiler: Den jetdrevne, flygende bomben V1 (bak til venstre) og den raketttdrevne V2. De så imponerende ut, men var så upresise at de ikke hadde noen innflytelse på utfallet av krigen. Her er de utstilt på Peenemunde-halvøya i dagens Tyskland, der de ble utviklet.

Tusenvis av engelske og amerikanske bombefly la gradvis tyske fabrikker og byer i ruiner. Her fra bombingen av Dresden i 1945, der titusener av sivile tyskere ble drept på få timer. Heller ikke dette hadde betydning militært, også de allierte gjorde seg skyldige i krigsforbrytelser.

Denne lynkrigstrategien skapte kaos på fransk side, og resulterte i at tyskerne under andre verdenskrig på seks uker klarte noe de ikke hadde fått til på fire år under første verdenskrig: De fikk Frankrike til å falle, akkurat som i 1871. Blitzkriegstrategien kan forklare mange av de raske seierne i 1939, 1940 og 1941. Angrepet og okkupasjonen av mindre land som Norge kan like gjerne tilskrives dristig planlegging (invasjon over havet på tross av at britene i 1940 hadde verdens sterkeste marine), godt trenede soldater og godt utstyr.

Industrien avgjør

Veldig forenklet kan vi si at andre verdenskrig ble avgjort av det samme som første verdenskrig, nemlig nasjonenes industrielle produksjonsevne. Hvis vi oppsummerer utfallet av en krig med 50 millioner døde og ufattelige lidelser i tall alene, så vil denne tabellen kunne fortelle hvorfor krigen endte med total seier for de allierte:

	De allierte	Aksemaktene	Forholdstall
Kjøretøy	4 358 649	670 288	7 til 1
Fly	637 248	300 000	2 til 1
Skip	54 931	1670	33 til 1
Missiler	0	45 458	-
Atombomber	2	0	-
Olje (i liter)	166 milliarder	10 milliarder	17 til 1

Aksemaktene: Tyskland, Italia, Japan og mindre allierte
De allierte: England, USA, Russland (samtid alle landene som var okkupert hele eller deler av krigen).

Krigen mot Japan

Krigen i Stillehavet kan beskrives litt på samme måte. Japanerne gjorde noe helt uventet da de angrep den amerikanske marinebasen Pearl Harbor på Hawaii i desember 1941. Med fly fra hangarskip klarte de å sette åtte amerikanske slagskip ut av spill. Dette var egentlig en strategi de lånte fra engelskmennene som i 1940 hadde ødelagt deler av den italienske flåten i Middelhavet ved hjelp av fly utrustet med torpedoer. Etter Pearl Harbor var USA nødt til å være vitne til at japanske styrker inntok både Singapore og

Filippinene, der den amerikanske generalen Douglas MacArthur måtte se seg slått. Men krigslykken til japanerne snudde bare et halvår etter amerikanernes inntreden, i slaget ved Midway i juni 1942. På tross av en motstand som i sin fanatisme trolig aldri har sett sin like i verdenshistorien, klarte ikke japanerne å hente seg inn etter tapet ved Midway. Amerikanerne hadde en industri og ressurser nok til å erstatte selv store tap av den typen de opplevde ved Pearl Harbor, Japanerne hadde ikke det.

Etter Pearl Harbor innså Japan og USA for alvor hvor mye mer effektive hangarskip var enn slagskip i krigen om Stillehavet. Men det industrielle gapet mellom de to landene var stort. Fram til krigens slutt bygget japanerne fem nye hangarskip, amerikanerne hele 90!

Krigens betydning

Det finnes ingen krig eller femårsperiode i historien som er mer grundig studert enn andre verdenskrig. Men hovedpoengene våre akkurat i dette kapittelet er følgende:

1. I oppgjøret etter krigen hadde man lært av feilene fra Versailles-traktaten. Begge de store taperlandene fikk hjelp til å komme seg på beina igjen, og Tyskland og Japan er i dag stabile demokratier.
2. Tyskland har tatt et oppgjør med sin fortid, og en meget tilstedevarende minnekultur (Erinnerungskultur) sørger for at nazistenes handlinger holdes høyt i bevisstheten. Nynazisme og generell høyreekstremisme er i dag et mindre problem i Tyskland enn mange andre steder (selv om det nye høyrepartiet Alternativ fur Deutschland har begynt å gjøre det bra i valg de siste årene).
3. Europas 450 år lange verdensdominans var i 1945 blåst bort etter to ødeleggende verdenskriger. USA var blitt verdens maktsentrum, og med en moralsk og kulturell innflytelse som skulle fortsette å stige flere år etter krigen*.
4. Demokratiet som system hadde stor prestisje, og kampen mot nazismen ble også sett på som et startskudd for frigjøringsbølgen i koloniene. Det hjalp selvfølgelig også at de europeiske landenes evne og vilje til å holde på koloniene, var mindre enn før krigen*.
5. Israel ble opprettet i 1948, tildelt dem av franskmennene og engelskmennene og med FN-mandat*. Dette hadde trolig ikke skjedd uten Holocaust selv om man allerede i 1917 ved Balfour-erklæringen hadde erklært vilje til å gi verdens jøder eget land.

* Mer om dette i tema 33.

* Mer om dette i tema 43.

* Mer om dette i tema 39.

EU slik det så ut i 2021. Etter at Storbritannia trakk seg ut i 2020 har EUs to største medlemmer Frankrike og Tyskland ufortrødent fortsatt sitt 70 år gamle samarbeid.

6. Kampen mot Adolf Hitler ga rom for at en annen stormannsgal diktator kunne boltre seg, Josef Stalin. Sovjetunionen fikk med utgangspunkt i andre verdenskrig et jerngrep over Øst-Europa, noe som skulle lede verden inn i den kalde krigen*.

* Mer om dette i tema 34.

I den vestlige delen av verden har vi opplevd 80 år med oppgangstider og fred, ikke minst takket være opprettelsen av EU. Det er i dag ganske utenkelig at Frankrike, Tyskland og Storbritannia skal havne i krig med hverandre igjen selv om britene trådte ut av det økonomiske samarbeidet i EU i 2020.

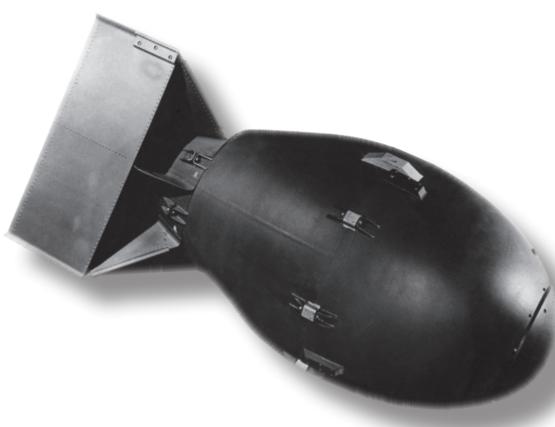
Men det går en klar linje fra Versailles-traktaten fram til andre verdenskrig, og derfra til den kalde krigen. Likeledes går det en linje fra franskmennenes og engelskmennenes oppdeling av Midtøsten etter første verdenskrig, og fram til dagens urolige situasjon i Midtøsten.

Så derfor er det faktisk mulig å påstå at vi ennå lever i skyggen av første verdenskrig.

TIDSLINJE

1759	Europas stormakter fører krig i Asia, Europa og Amerika. Altså en verdenskrig! Britene vinner kampen om Nord-Amerika og India mot franskmennene.
1815	Frankrike taper Napoleonskrigene. Storbritannia er verdens supermakt på 1800-tallet.
1871	Frankrike taper den tysk-franske krig.
1918	Tyskland taper første verdenskrig.
1945	Tyskland taper andre verdenskrig.
1952	Det europeiske kull- og stålfellesskap.
1957	Romatraktaten undertegnes, EUs grunndokument.
2020	Storbritannia går ut av EU, etter å ha vært medlem siden 1973.
2022	Russland invaderer Ukraina, etter et tiår med stadig mer konfronterende oppførsel mot naboland og mot Vesten. EU vedtar felles sanksjoner mot Russland, store Nato-land som Tyskland skrur opp forsvarsbudsjettene sine kraftig.

En modell av atombomben «Fat Man» som endte andre verdenskrig da den ble sluppet på den japanske byen Nagasaki 9. august 1945. Bare i eksplosjonsøyeblikket drepte bomben 39 000 mennesker og ødela alle bygninger i en radius på et par kilometer. I tillegg kom alle de over hundre tusen japanerne som ble skadet eller skulle komme til å dø av radioaktiv stråling de neste årene. Bomben var 3,3 meter lang, og veide like mye som tre biler. Men det var de seks kiloene med plutonium i bomben som ga den sin infernalske sprengkraft.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Fram til midt på 1700-tallet var Frankrike Europas ledende stat, økonomisk og militært. Hvem overtok stormaktsrollen etter Frankrike, og hvordan kan vi se det?*
2. *Før første verdenskrig var Frankrike revansjelystne overfor Tyskland. Hva var det Frankrike ønsket å hevne?*
3. *Nevn noen av de nye europeiske statene som oppsto eller fikk sin frihet etter første verdenskrig.*
4. *Også i Midtøsten ble nye grenser trukket opp, her var det ikke befolkningene selv som fikk bestemme, men europeiske stormakter. Hvilke lands interesser var styrende for oppdelingen av Midtøsten etter første verdenskrig?*
5. *Hvordan kom fredsoppgjøret etter første verdenskrig til å skape forutsetninger for andre verdenskrig?*
6. *Hva var Münchenavtalen?*
7. *Hva menes med at Versailles-traktaten la kollektivt skyld på tyskerne etter første verdenskrig, mens Nürnbergprosessene tydeliggjorde individuelt ansvar for forbrytelserne under andre verdenskrig?*
8. *Mens tyskerne ble liggende i skyttergraver i fire år under første verdenskrig greide de å nedkjempe den fransk-britiske motstanden i løpet av seks uker under andre verdenskrig. Hvordan greide de det?*
9. *Likevel seiret de allierte til slutt. Hvordan kan vi forklare det?*
10. *På side 373 står det «i oppgjøret etter krigen hadde man lært av feilene fra Versailles-traktaten». Diskuter kort hva som menes med det, og om du mener det er riktig?*
11. *Det står også at «Europas 450 år lange verdensdominans var i 1945 blitt blåst bort». Hvem var det om overtok som de nye stormaktene i verden?*
12. *Det står videre at Tyskland har tatt et oppgjør med sin fortid. Hva menes med det?*
13. *Nevn noen flere konsekvenser av andre verdenskrig enn de som er nevnt over.*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p28

Fram til og med andre verdenskrig var det en utbredt forestilling i Europa om at menneskeheten var inndelt i raser, og at den europeiske rase var overlegen de andre rasene på kloden. Etter andre verdenskrig og Hitlers bruk av rasebegrepet har rasetenkningen for det meste forsvunnet fra Europa.

På bildet passerer fly fra Luftwaffe til øre for Adolf Hitler på femtiårsdagen hans 20. april 1939, få måneder før han ledet verden inn i katastrofen.

INTRODUKSJON TIL TEMA 29

Ta en titt på familiebildene på disse to sidene. Mødrene og fedrene i disse familiene kom som del av en flyktningestrøm til Norge rundt år 1900, og hadde lykkes med å skape seg nye liv her i landet. Barna på bildene er alle født i Norge. Men i løpet av høsten 1942 ble disse familiene så og si utryddet, drept som del av nazistenes industrielle folkemord.

Hvorfor? Ikke for noe de hadde gjort, men for noe de var. Jøder.

Jødeforfølgelser er noe vi gjerne forbinder med nazister og andre verdenskrig, men i dette temakapitlet skal vi se at fenomenet har årsaker som strekker seg mer enn 2000 år tilbake. Vi skal også se hvordan ekstreme fordommer kan dyrkes frem igjen og igjen, gitt de riktige historiske forutsetningene og igangsatt av mennesker som vet hvordan de skal spille på frykt og mistro og gamle narrativer som gjentas og gjentas.

Det kan påstås at historiekunnskap er den beste vaksinen for å beskytte samfunnet vårt mot disse mekanismene. Kunnskap som du skal få ta del i på de neste sidene.

Dette er den norsk-jødiske gårdbruker-familien Karpol som kom fra Litauen i 1896. Etter hvert fikk de råd til å kjøpe seg gårdsbruk i Gudbrandsdalen, der de ble en av få norsk-jødiske familiier til å livnære seg som bønder. De tre barna i familien – Esther, Samuel og Klara på bildet – ble deportert og drept i 1942. Foreldrene Gerson og Jette unngikk såvidt å bli hentet, på grunn av dårlig helse. De døde begge rett etter krigen. Dette var altså en familie som ble helt borte, uten etterkommere. Du kan lese mer om alle disse familiene på www.snublestein.no.

TEMA 29

HVORFOR ALLTID JØDENE?

**Historien om mistro
og forfølgelse**

Hør teksten

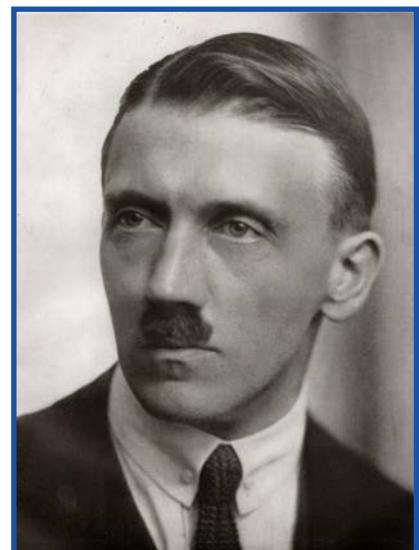
«De som (...) bestandig har vært flinkest til å benytte usannheter og løgner, er jødene. Hele deres eksistens bygger på en eneste stor løgn, nemlig at det for dem dreier seg om et religionssamfunn, mens det i realiteten er rasen som teller – og hvilken rase! Som sådan har de fått sin dom av en av menneskehets største ånder (Schopenhauer) i en evig riktig setning med fundamental sannhetsgehalt: Han kalte dem «løgnens stormestre». Den som ikke erkjenner eller nekter å tro det, vil aldri mer makte å bringe sannheten fram til seier her i verden.»

(Adolf Hitler, *Min kamp*, Literarum forlag, nyoversettelse 2019)

Disse ordene skrev Adolf Hitler i sin bok *Mein Kampf* etter første verdenskrig (1914–18). Han ga jødene skylden for det meste som hadde gått galt med Tyskland under og etter krigen. Han nevner dem hundrevis av ganger i boka, og omtaler dem også som «vampyrer», «parasitter» og «skadedyr».

Hitler gikk adskillig lenger i sin ordbruk og sine beskrivelser enn de aller, aller fleste ville drømme om å gjøre. Selv da. Men hans paranoide hat mot dem han opplevde som en farlig minoritet, hadde en grobunn i folket. Hitlers vei mot makten er et eksempel på hva som skjer når ekstremister treffer en nerve i tiden, blant mennesker som kanskje tenker at de selv ikke ville gått så langt, men «som godt skjønner hvorfor Hitler tenker som han gjør».

Mistenksomhet mot jøder er da også en følelse som er like

Adolf Hitler 1919.

Bilde på forrige side: Ortodoks jøde ved Klagemuren i Jerusalem.

gammel som Europa selv, og her hjemme i Norge manifestertert det seg eksempelvis ved at vi nektet jøder «adgang til riget» i den grunnloven av 1814 som vi ellers er så stolte av. I dag er de sterke antisemittiske holdningene – i det minste i vestlige land – skjøvet ut til ytterpunktene av det politiske spekteret. Høyreradikale og islamister er brødre i ånden når de erklærer sitt felles hat mot jøder. Men hvordan har det seg da at man, selv den dag i dag, kan høre «jøde!» brukt som skjellsord i norske skolegårdar?

I denne teksten skal vi fokusere på hvordan jødehatet oppsto i eldre tid, hvordan ulike konflikter har gitt den næring, og hvordan de eldste fordommene basert på religion og økonomi er utgangspunkt for nye fordommer basert på rasetenkning.

Jødenes eldre historie

Vi ser av jødenes egen historie, den vi kan lese om i Det gamle testamentet, at de alltid har vært et folk i skvis mellom stormakter. De var i henhold til tradisjonen slaver i Egypt. At den jødiske eliten havnet i fangenskap i Babylon*, er godt dokumentert også i andre kilder enn Bibelen, og det er høyst sannsynlig at det var nettopp i Babylon den monoteistiske jødedommen og Det gamle testamentet ble endelig utformet. Kanskje det var nettopp der at det å være under en overmakt ble en del av jødenes selvbilde, som det folket Gud elsker høyest og derfor også plager mest. Man finner også passasjer av denne typen i Det gamle testamentet: «Salige er den du tukter, HERRE, den du underviser i din lov» (Salmenes bok 94:12 – Bibelselskapets oversettelse, 2011).

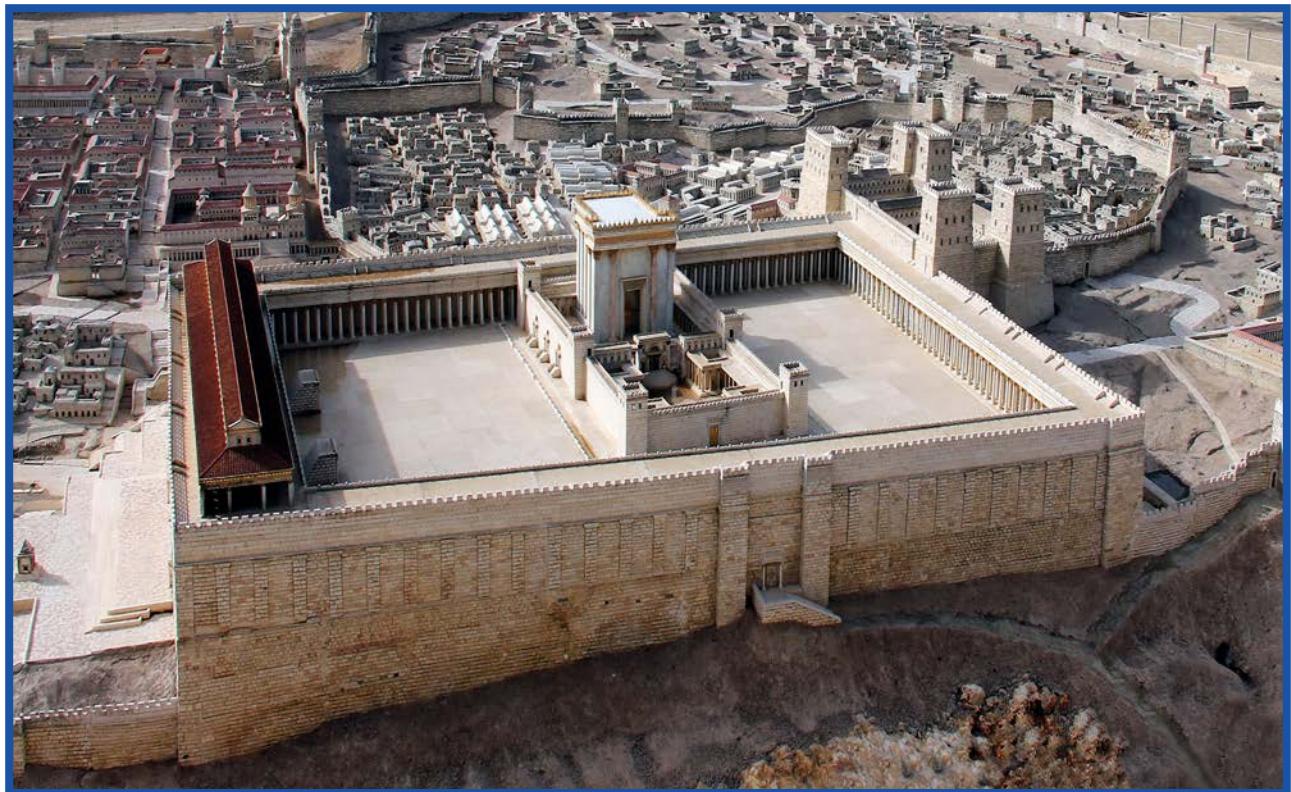
Antallet jøder har alltid vært begrenset. I motsetning til i andre religioner er det ikke bare å la seg konvertere, det kan ta årevis, og i henhold til sterke tradisjoner også kreve omskjæring. Til gjengjeld har den kulturelle identiteten alltid vært påfallende sterk, det skal mye til for å utvanne jødiskhet. Det er egentlig en bragd i seg selv at jødene fortsatt eksisterer som folk på tross av at Midtøsten alltid har vært

* Mer om dette i tema 12.

et sted der erobrende armeer har passert forbi begge veier. Erobrerne har ofte endt med å se jødene som en vanskelig gruppe å styre. Slik var det også med romerne, som brukte mye militærmakt på å knuse jødiske opprør. Da keiser Konstantin konverterte til kristendommen i år 313, fikk Jerusalem en ny betydning som hellig sted. Piligrims-trafikken økte, og selv om jøder i området til å begynne med ønsket den økende turisttrafikken velkommen, varte det ikke lenge før de bare var en minoritet i det de så som sitt Erez Israel, sitt tradisjonelle hjemland. En medvirkende årsak var den såkalte diasporaen, der jøder flyttet ut og etablerte egne samfunn andre steder rundt Middelhavet. Denne prosessen hadde startet tidlig, etter frigivelsen fra Babylon 500 år før vår tidsregning hadde også en del jøder valgt å bli boende der. Flyttestrømmen nådde nye topper etter at romerne ødela det jødiske tempelet i år 70, og deretter knuste enda et jødisk opprør seksti år etter.

Utflyttingen var selvforsterkende, for med alle de forskjellige jødiske samfunnene rundt omkring var det også mange steder å reise for jøder med utferdstrang.

Modell av det jødiske tempelet i oldtidens Jerusalem, slik det så ut før det ble ødelagt av romerne. Området kalles i dag Tempelhøyden, her befinner også Al-Aqsa-moskeen, Klippedomen og Klagemuren seg.

Jødene ble på denne måten en synlig minoritet i mange byer rundt Middelhavet, der mange av dem beholdt sin egen kultur og sin egen religion. Vi antar at det ved starten av vår tidsregning – på Jesu tid – var én million jøder i Palestina og fire millioner rundt resten av Middelhavet.

Den tidlige kirken vender seg mot jødene

På tross av at Jesus var født som jøde, døpt som jøde, og ordinert som rabbi, ble det et poeng for den tidlige kirken å nedtone dette opphavet. I henhold til Paulus var kristendommen universell. Jødene hadde dessuten avvist Jesus som Messias. I utgangspunktet var ikke dette så merkelig. Messias var ifølge den jødiske definisjonen en som skulle komme og sette dem fri. Det gjorde ikke Jesus. Han døde som en vanlig opprører (korsfestning var en vanlig romersk henrettelsesmetode ved opprør) og frigjorde dem følgelig heller ikke fra romerne. Ergo kunne Jesus heller ikke være deres Messias, like lite som alle de andre jødiske opprørerne som stod fram i samme tidsperiode og påstod at de var Messias.

Det skulle bli verre. For mens kirken så bort fra det jødiske opphavet til Jesus, så ble fokuset nå mer og mer på at jødene var dem som hadde forrådt og dømt Jesus til døden. Judas, disippelen som tok imot 30 sølvpenger for å forråde Jesus, ble den arketyptiske jude/jøde. Det å bli kalt «kryptojøde» ble senere et skjellsord i kirken, noe man kunne bruke for å stille sine rivaler og motstandere i et dårlig lys. (Kryptojøde betydde noe sånt som «du later som du er kristen, men du er egentlig jøde og vil ødelegge kristendommen innenfra».) Kristendommen ble stiftet som en utbrytersekt av jødedommen, men i alliansen med den romerske staten vendte den altså seg mot opphavet sitt og klippet effektivt alle bånd. Det skulle gå helt til 1965 før den katolske kirke tok et offisielt oppgjør med dette tankegodset, da paven ga en uforbeholden unnskyldning for kirkens oppførsel mot jødene gjennom 1700 år. Riktignok er det mange eksempler gjennom

historien på at kirkene både sentralt og lokalt beskyttet jøder som var på flukt, likefullt måtte man innse at religionen var medskyldig i den europeiske antisemittismen fra starten av.

Romerriket, som var tuftet på religionsfrihet, strammet inn grepet da kristendommen ble statsreligion i år 383. Kjetteri ble forbudt, selv om jødene stort sett fikk være i fred. I Østromerriket tok denne toleransen brått slutt da Jerusalem falt til Persia i 614. Dette var en katastrofe. I den keiserlige propagandaen var det ikke mulig at den hellige stad skulle kunne falle til vantro, ikke når den østromerske staten hadde definert seg som guds rike på jord.

Mange jøder kjempet på persisk side i denne konflikten, som følge av undertrykkelsen fra romerne. Konsekvensen av dette «ytterligere beviset på jødenes troløshet» – slik det ble fremstilt i den romerske propagandaen – var at de ble forvist fra Jerusalem da romerne gjenerobret byen.

Hva med jødene selv?

Vi må legge til enda en bit i puslespillet om jødenes historie. Dette dreier seg ikke bare om tapet av eget land, påfølgende utflytting og kristen propaganda. Det dreier seg også om økonomi, og hvilke yrker jødene gikk inn i. Dette er sammenhengen: I jødedommen finnes det ikke noe forbud mot å ta renter på utlån, i det minste ikke utlån til ikke-jøder.

Oversiktsbilde ved Klagemuren.

Over hele Norge er det montert mer enn 600 snublesteiner, små messingskilt nedfelt i fortauet. Disse er for å minne om oss alle nordmennene av jødisk avstamning som ble sendt til Tyskland og myrdet i nazistenes masseutryddelsesprogram. Deriblant Isak og Dina Leimann fra Oslo, som du så bilde av på side 378.

Konspirasjonsteoriene mot jødene har sin parallel i de ville historiene som ytre høyre i USA har spredd om Demokratene i de senere årene. Deriblant påstanden om at ledende demokrater misbruker og spiser barn. Folk fortsetter å tro på det, flere år etter at de er tilbakevist i alle seriøse medier. Dette bildet er fra en demonstrasjon mot Demokratene i 2020. Les mer om dette fenomenet ved å google «pizzagate conspiracy». Hva kan være grunnen til at noen mennesker sørger, og andre lar seg forlede av, slike historier?

Felles for både Jesus og Muhammed var at de fordømte nettopp slik virksomhet, uansett hvem som var motpart. Utlånsvirksomhet var knyttet til utbytting, og som sosiale reformatorer var det ikke helt unaturlig at både kristendommens og islams grunnleggere – Jesus og Muhammed – sto på de fattiges side i dette spørsmålet.

I vår moderne verden vet vi at bankvirksomhet er en nødvendig og viktig del av samfunnet, og en like respektabel karrierevei som en hvilken som helst annen. I middelalderen var det mer av en dobbeltmoral rundt dette. Jødene var i utgangspunktet mistenkeliggjort som gruppe, og på stedene de kom til ble de også ofte motarbeidet av sterke laug som ville beskytte sin egen næringsvirksomhet. De ble med andre ord pålagt regler for hvilke yrker de ikke kunne ha. Men selv i foydaløkonomien, med begrenset handel og lite utviklet pengeøkonomi, var det behov for banker. Jødene hadde dermed større spillerom på dette området, og fylte en viktig funksjon. Både bønder, handelsmenn, foydalherrer og konger trengte å låne penger. De hadde altså god bruk for jødene, men kunne i henhold til de religiøse forbudene og fordommene i kristendommen ikke flagge dette åpenlyst. Det skal sies at mange jøder var lutfattige, som gruppe var de på mange måter like forskjellige som vi nordmenn er forskjellige i dag, men blant de som drev med utlån og handel var det også en stor og synlig gruppe jødiske familier.

Penger gir makt, men det skaper også misunnelse og mistro. I det minste hvis dette er idealer som ikke dyrkes av majoritetsbefolkningen. Det finnes for eksempel mange pengesterke jøder i USA i dag, men de møtes av mindre mistro i samfunn med moderne markedsøkonomi enn de ble i middelaldersamfunn der majoriteten drev med jordbruk og følgelig skapte sine normer rundt «ærlig manuelt arbeid» fremfor «pengepugeri».

Dette er opphavet til den jøden vi kan lese om i verdens-

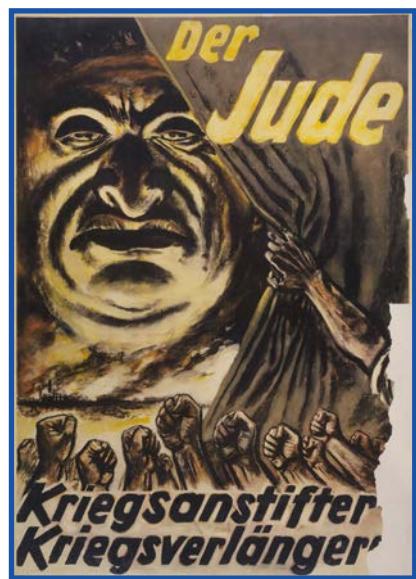
litteraturen. Fra den rike, jødiske kjøpmannen Shylock i *Kjøpmannen i Venedig* av William Shakespeare, til den tvilsomme jødiske handelsmannen i ridderromanen *Ivanhoe* av sir Walter Scott og den grådige barnemishandleren Fagin i *Oliver Twist* av Charles Dickens. Videre går det en klar linje fra disse fremstillingene og fram til den jøden vi ser i nazi-propagandaen på 1930- og 1940-tallet. (Dette gjør det også problematisk for dagens karikaturtegnere når de skal kritisere staten Israels fremferd – for hvordan kritiserer du Israel og deres statsledere uten samtidig å assosieres med middelalderens og nazitidens jødehat?)

Nazistisk valgplakat fra 1928.

Gruppetenkningens forbannelse

Vi mennesker har lett for å falle i den fella som kalles «gruppetenkning». Vi tillegger enkeltmennesker egenskaper, basert på hva vi tror vi vet om gruppene «de andre» tilhører. Nazistene var eksperter på å utnytte vår tendens til gruppetenkning. De fikk eksempelvis fjernet de tyske komunistene fra riksdagen i 1933, etter at en utenlandsk kommunist ble tatt for å tenne på nettopp riksdagen. Trolig var det nazistene selv som tente på bygningen, i hvert fall var det de som hadde mest å tjene på det. På samme måte igangsatte nazistene terroren mot jødiske butikker og synagoger, den såkalte Krystallnatten, etter at en tysk diplomat i Paris var blitt drept i 1938. Attentatmannen var jøde, og i den nazistiske propagandaen ble det én jøde ville til det alle jøder ville. Altså drepe tyskere.

Nazistisk propagandaplakat fra 1943/44 som anklager jødene for å ha startet andre verdenskrig, og deretter sørget for at den har vart i årevis. De skyldige var selvfølgelig nazistene selv.

Den samme mekanismen ser vi i middelalderen. Hvis jødene var Jesusmordere og grådige, så kunne de også gis skylden for pestutbrudd og uår. Eller for å forgifte brønner. Eller misbruке og spise kristne småbarn, omtrent som en pervertert variant av henrettelsen av Jesus på korset. Dette vet vi blant annet fordi pave Gregor 10. i år 1272 så seg nødt til å sende ut en bulle mot en ny type kriminalitet som hadde vokst frem: Kriminelle bander kidnappet kristne barn, og

* Mer om år 1066 i tema 9.

Togsporene inn til Auschwitz, endestasjon for millioner av mennesker, deriblant familiene Leiman, Gorvitz og Karpol.

krevde deretter løsepenger av lokale jøder for å slippe barna fri igjen. Mange jøder så ingen annen utvei enn å betale, de visste at de ville få skylden hvis ikke barna kom til rette. Overalt hvor det fantes jøder, og overalt hvor det skjedde ting folk var frustrert over, kunne det bikkje over i lynsjinger og herjinger. Jødene kom til England i 1066*, i og med at Vilhelm Erobreren trengte penger til sine mange prosjekter. Jødene etablerte seg som pengeutlånere flere steder. En av de mest kjente massakrene på de britiske øyer skjedde da jødene fikk skylden for en brann i York i 1190. Stedets jøder, anslagsvis 40 familier, ble sperret inne i et lokalt tårn og brent inne. Motivet her kan rett og slett ha vært penger, mange mennesker i området hadde nemlig gjeld til jødene. Lokale gjeldsregister ble da også ødelagt i herjingene, noe som neppe var tilfeldig.

Jødehat som påskudd

Det må understreses at jødene og den kristne majoritetsbefolkningen levde fredelig sammen i lange perioder, og at forfølgelse var unntakene. Men det var likevel et mønster, også fordi mistroen stadig ble utnyttet av konger og andre ledere. Både i islam og i kristendommen ble jødene pålagt å bære identifiserbare merker og lapper. Kong Edward I av England påla jødene å bære gule lapper, 650 år før nazistene innførte sine jødestjerner. Gul er fargen for forræderi og feighet, fargen var altså et propagandamiddel i seg selv.

Frankrike utviste sine jøder i 1182, med det samme åpenbare motivet som forfølgerne hadde i York. Franskekongen skyldte jødene store summer, og løste problemet ved å utvise sine egne långivere! I Spania falt den siste muslimske byen i 1492 nesten åtte hundre år etter at muslimene hadde ankommet i 711, og spanjolene hadde dermed fullført sin *reconquista* (gjenerobring av landet). I iveren etter å rense Spania for alt som ikke var katolsk, ble både jødene og muslimene utvist i samme år. Dette trolig etter modell av en jødeforvisning som skjedde 300 år tidligere, da muslimene styrte i Spania.

Denne bølgen av utvisninger brakte jødene østover i Europa. Tsaren av Russland satte i gang sine egne jødeforfølgelser på slutten av 1800-tallet, de såkalte pogromene. Bakgrunnen var nok at tsaren ville ha noen å skynde på for de elendige økonomiske forholdene i landet. Påskuddet denne gangen var «oppdagelsen» om at jødene konspirerte om å overta verden. Kilden for påstanden var boka *Sions vises protokoller*, som skildrer hvordan den jødiske verdenskongress i 1897 klekker ut konspiratoriske planer for verdensjødedommen. Boka viste seg senere å være laget og utgitt av tsarens hemmelige politi, men jødehatere har fortsatt å bruke den som «bevis». Deriblant nazistene. Nå var det altså ikke lenger Kristusmord, barnedrap og forgiftede brønner som var bekymringen, men verdens fremtid!

Det er nok ikke tilfeldig at Joseph Goebbels, nazistenes propagandaminister er tillagt dette sitatet (selv om opphavet er litt uklart): «Hvis du forteller en løgn som er stor nok, som du gjentar og gjentar, vil folk tro på deg til slutt».

Kanskje er det dette som er kjernen i jødehatet gjennom alle tider. Mektige menn har skjønt at de kan slippe unna med forferdelige mye, bare de er i stand til å peke ut troverdige syndebukker. På grunn av historiske forhold har jødene alltid vært i nærheten som en synlig minoritet man kan skynde på.

Jødene har mange ganger i historien måttet bære spesielle kjennetegn, ikke bare i nazitiden. Slike tegn er åpenbart med på å skape den annerledesheten og utenforskaper som ekstremister trenger for å tydeliggjøre for majoritetsbefolkningen hvem som er «fienden». Spesielt der jødene kledde seg og «så ut» som alle andre, slik det eksempelvis var i Tyskland. Tysklands 500 000 jøder var blant de best integrerte i Europa. Det kan altså virke temmelig paradoksalt at det nettopp var i Tyskland Holocaust ble igangsatt.

I moderne tid har muslimene overtatt litt av denne rollen, på sin flukt fra dysfunksjonelle samfunn og kriger i Midtøsten. Etter terroren mot World Trade Center i 2001 var president George W. Bush riktignok raskt ute med å si at USAs gjengjeldsesaksjon ikke var en krig mot islam eller mot muslimer, men mot terrorister. Dette skillet er ikke ekstremistene på begge sider så opptatt av. Både på amerikansk høyreside og blant islamister velger man å se det helt svart-hvitt. Enten er du med oss, eller mot oss. Det finnes ingen mellomting.

Med nazistenes folkemord på jødene hadde det kommet inn enda et element i antisemittismen. Utover på 1700-tallet utviklet den farlige rasetenkningen seg, den som vi også ser spor av i det innledende sitatet fra *Mein Kampf*. Rasetenkningen hadde sin bakgrunn i den europeiske slavehandelen* og kolonialiseringen og ble begrunnet med «vitenskaper» som sosialdarwinisme og eugenikk.

* Mer om slavehandel i tema 15.

Tragediene rasetenkningen har medført vil du lære mer om i tema 32.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva var det som gjorde at jødene havnet mange steder rundt Middelhavet?*
2. *Hvordan endte jødene opp med å få skylden for mordet på Jesus?*
3. *Hvorfor er jødene forbundet med det vi i dag vil kalle bankvirksomhet, selv om de fleste av dem drev med helt andre ting?*
4. *Hvordan er jødene blitt brukt som syndebukker? Lag en liste over hva jødene har fått skylden for, og hva som kan være motivene for å gi dem skylden i hvert enkelt tilfelle?*

TIDSLINJE

(ukjent)	Utmarsjen fra Egypt
586–538 fvt	Det babylonske fangenskapet
33 evt	Jesus henrettes
45	Apostelen Paulus starter sine misjonsreiser, kristendommen etableres
614	Jødene får skylden for Jerusalems fall til perserne
1095	Korstogstid. jøder mistenkeliggjøres og massakreres mange steder i Europa (også i det muslimske Spania)
1182	Jødene utvises fra Frankrike
1290	Utvisning fra England
1492	Utvisning fra Spania
1895	Pogromene i Russland (og som alle familiene i starten av dette kapitlet hadde flyktet fra)
1935–45	Holocaust
1948	Staten Israel opprettes

Holocaustmonumentet i dagens Berlin, oppført for at menneskehetteten aldri skal glemme folkemordet 1935–1945. Den består av 2 710 minnesteiner i betong.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p29

TEMA 30

1945 – ARVEN FRA FREDSÅRET

Fellesskap,
utenforskap,
gjenoppbygging

Hør teksten

«It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of Light, it was the season of Darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair ...» Slik innleder Charles Dickens sin fortelling *Two Cities* med den franske revolusjon som bakteppe. Men slik kan man også innlede et kapittel som skal dreie seg om året 1945, både i Norge og verden.

1945 var året da nazistenes tusenårsrike ble tilintetgjort, og Europa opplevde fred etter fem og et halvt år med krig. Det var et år for hemningsløse feiringer, hvor mennesker som ikke hadde sett sine kjære på mange år fikk vende tilbake til hjemmene sine – soldater, sjømenn, konsentrasjonsleirfanger. Et år da man virkelig fikk føle at det gode hadde vunnet over det onde, hvor optimisme og ny tro på fremtiden kom til syne i samfunn der det før bare hadde vært frykt. Men det var også et år for oppgjør. Oppgjør med okkupantene, og med de av våre landsmenn som hadde gått okkupantenes ærend. Det var et år da de allierte undersøkelseskommisjonene for alvor begynte å grave i alt det grusomme som hadde foregått også på norsk jord, og der frustrasjonene fra krigsårene ga seg utløp i et raseri som kunne ramme både skyldige og uskyldige. 1945 var et år da det norske samfunnet fikk vist både sine styggeste og sine vakreste sider. La oss trekke fram et eksempel på det vakreste først.

Forrige side: Kongefamilien går i land på Rådhuskaia i juni 1945, for første gang på fem år. Bildet er tatt mens musikkorpset spiller «Ja vi elsker».

Kronprins Olav ankom Norge noen dager før resten av kongefamilien. Her sitter han i første bil på vei oppover Karl Johans gate.

Kronprins Olav foran Grand Hotel i Oslo, den dagen han ankom landet som den første i kongefamilien. Datoen var 13. mai 1945.

Kong Olav vender hjem

Det var et nydelig vårvær da kronprins Olav som første medlem av kongefamilien vendte tilbake til Norge søndag 13. mai 1945. Han ble fraktet på mineleggeren HMS Apollo. Turen hadde startet fra Skottland i flåtebyen Rosyth, og på vei innover Oslofjorden viste det norske flagg fra hvert eneste hus og hver eneste hytte på begge sider av fjorden, forteller en marinekadett som var om bord. På den siste strekningen inn mot Oslo ble prosesjonen ledet an av jageren KNM Arendal, og fjorden rundt dem var full av farkoster.

«Småbåtene var dekorert med granbar,» skrev kadetten om bord på kronprinsens skip. «Armadaen besto av motorbåter, kanoer, kajakker, fiskeskøyter, robåter, seilbåter og alle andre farkoster som kunne flyte. De var fullpakket med folk som vinket, viftet med flagg, ropte, jublet og sang. Gamle menn slengte hattene i været, kvinnene svingte tørklær. Patrioter presenterte gevær, speidere sto i givakt. Vi hadde bakt ekstra brød og kastet de hvite loffene ned i båtene. Blomster og buketter kom den andre veien. Overalt hørtes ropet: Kronprins! Kronprins!»

Vel i land på Rådhuskaia i Oslo, på slaget fire, ble kronprinsen ønsket velkommen av soldater med våpen, brannvakt, musikkorps, fylkesmann, ordfører og politimester. Deretter ble den kongelige kjørt avgårde i en bilkortesje.

«Veldig begeistring, vidunderlig vær, og kortesjen gjennom gatene var praktfull – jeg kjørte i bil nummer fire. Det hele var meget rørende. Folk var simpelthen gale», skrev en offiser. «Festdagen var uten ende. Vi så unge kvinner i nasjonaldrakter og sommerkjoler, fregnede unggutter i shorts, studenter med svarte duskeluer og gaster fra de britiske, kanadiske og norske fartøyene i eskadren i lykkelig forening.»

Germanske SS Norge oppstilt foran slottet i Oslo i et av krigsårene.

Seierherrer og tapere side om side

Det er lett å fremstille disse glade maidagene som en festrus uten sidestykke. Overalt i landet var det feiringer. Men i Oslo var det fortsatt mange mennesker med våpen. Foruten britiske fallskjirmsoldater og lokalt norsk politi, var det fremdeles

tyskere der, noen av dem utstyrt med pistoler. På dette tidspunktet fantes det faktisk fortsatt hundretusenvis av tyske soldater i landet som ennå ikke var avvæpnet.

I hovedkvarteret sitt på Lillehammer turisthotell befant den tyske øverstkommanderende i landet seg. Han het Franz Friedrich Böhme, og han hadde underskrevet kapitulasjonspapirene for flere dager siden, men satt fortsatt med ansvaret for de tyske troppene. Aller mest spent var det i nord, der nesten 200 000 av de tyske soldatene satt i den såkalte Lyngenlinjen, bygget til forsvar mot de russiske troppene som nå befant seg i Finnmark.

For de alliertes del ble overtagelsen av Norge en mye mer tilfeldig og uforutsigbar prosess enn i resten av Europa. 30. april hadde Adolf Hitler begått selvmord, etter først å ha overlatt kommandoen over de tyske styrkene til storadmiral Karl Dönitz. Da kontrollerte allerede russerne Berlin, men Dönitz satt i Flensburg. Allerede 7. mai var det klart at tyskerne ville skrive under på en betingelsesløs kapitulasjon i Europa, men Norge fikk en egen status. Her hadde det ikke vært kamper i 1945, men det sto fremdeles 380 000 tyske soldater i landet. Lenge hadde ledende tyskere lekt seg med tanken om å fortsette kampen i Norge. I norske havner befant det seg mellom 50 og 100 tyske ubåter, og en del av dem var av den nye revolusjonerende typen XII som kunne gå mye raskere under vann enn tidligere generasjoner av ubåter. De var fordelt på ubåtbasene i Horten, Kristiansand, Bergen, Trondheim, Narvik, og Laksevåg, og de kunne slå kraftig fra seg på havet. Og selv om den tyske hæren i Norge blant annet manglet drivstoff, så hadde de ammunisjon til å fortsette kampen i månedsvis.

Et tenkt angrep

Operation Doomsday het de alliertes plan for invasjonen i Norge, men den var mest en plan på papiret. Det var ingen som helt så for seg hvordan den kunne gjennomføres. Våren 1945 var det for de allierte viktig å forflytte skip, tropper og fly østover til den endelige kampen mot Japan, og det å bygge opp en slagkraftig alliert styrke til å innta Festung Norwegen ville komme til å ta månedsvis. Spesielt hvis de tyske ubåtene truet forsyningslinjene i Nordsjøen.

Franz Friedrich Böhme, øverstkommanderende for de tyske styrkene i Norge våren 1945.

Josef Terboven, 1940.

Rikskommisæren i Norge, Josef Terboven, hadde tidligere på våren 1945 hatt andre planer for landet. Han hadde uttrykt ønske om å lede de tyske divisjonene i Norge inn i undergangen, til en siste kamp i Østerdalen og Jotunheimen. Terboven innså heldigvis hvor meningsløse disse planene var da den tyske motstanden falt sammen i resten av Europa. Han forbeholdt den dramatiske undergangen for seg selv, i og med at han sprengte seg selv til døde kvelden 7. mai i sitt hovedkvarter på Skaugum.

I månedsvise hadde de norske militære hjemmestyrkene – Milorg – forberedt seg på frigjøringsdagene, og bekymringen i overgangsfasen var at tyskerne skulle gjøre slik Adolf Hitler hadde krevd av sine styrker i Tyskland. Et folk som er i ferd med å tape har ingen rett til å eksistere, mente Hitler, og hadde i Neroforordningen gitt beskjed om å ødelegge så mye tysk infrastruktur som mulig når undergangen var blitt uunngåelig. Tyskland skulle gjøres til en ørken! På kvelden 7. mai rykket tusenvis av norske Milorg-tropper fram fra sine gjemmesteder for å bevokte drikkevannskilder, telenett, kornsiloer, radiomaster og andre steder, alt i frykt for vandalisering fra de tyske troppenes side. Nervositeten var stor etter hvert som stadig flere allierte tropper ankom fra England og andre steder, for ikke på noe tidspunkt var det så mange at de ville ha vært i stand til å tvinge tyskerne til overgivelse hvis de skulle finne på å sette seg til motverge.

Kommandant Wilhelm Nictlein overgir Akershus festning til den norske hjemmefrontens representant fenrik Terje Røll 11. mai 1945. I maidagene hersket det usikkerhet om tyskerne var villige til å overgi seg til hjemmefronten, men det fantes ingen andre representanter for det norske forsvaret eller for de allierte i Norge akkurat da.

Disiplin og transport

Tysk disiplin og strenghet var gode egenskaper i disse dager. Den tyske øverstkommanderende Böhme på Lillehammer insisterte riktignok på at de tyske styrkene i Norge aldri var blitt beseiret, men han insisterte også på at han hadde sine tropper under full kontroll, og at alle ordrer om demobilisering ville bli fulgt til punkt og prikke. Böhme skulle etter krigen bli tiltalt for massedrap på serbere i Jugoslavia, men i Norge viste han seg å være mann for sitt ord.

Ikke før i juli kunne hjemsendingen starte i stor skala. Først ble 50 000 sovjetiske krigsfanger sendt hjem, både via tog til svenske utskipningshavner og direkte med båt til Murmansk. Mange av

dem gikk en like forferdelig skjebne i møte i hjemlandet. Ifølge Josef Stalin var det et svik å gå i krigsfangenskap, for det var tegn på at man hadde overgitt seg uten å ville dø for fedrelandet. De hjemsendte sovjeterne ble derfor sendt videre til kortere og lengre fengselsstraffer i Sibir. I løpet av høsten reiste også 300 000 tyske soldater hjem, men det var fremdeles mange igjen som var satt til minerydding og andre opprydningsoppgaver. I løpet av 1946 forlot de siste sovjetiske tropene Finnmark, de som fra 1944 hadde presset tyskerne tilbake. Dette forårsaket et lettelsens sukk hos den politiske ledelsen i Norge, for det var mange andre steder i Europa der Sovjetunionen ikke trakk seg ut.

Et skammens kapittel

Det var ikke alle nordmenn som jublet over freden. Og nå kommer vi til den stygge delen av historien vår. Så mange som 50 000 jenter hadde hatt forhold til tyskere under krigen, og mange tragedier utspilte seg våren og sommeren 1945. Forfatteren Kjell Fjörtøft fikk denne hjerteskjærende historien fra en person som hadde vært vitne til en hendelse i Tromsø:

Da vi passerte Grønnegata, hørte vi heftige hyl fra en kvinne. Der var fire menn i ferd med å snauklippe ei jente på sytten-atten år. Vi visste begge hvem hun var. Hun lå nede på bakken med kjolen oppunder armene. To av mennene satt oppå henne. De hadde vrengt av henne jakken. Strømpene hennes var sundrevet, brystene blottet. Den tredje holdt hendene hennes fast, mens fjerde mann brukte saksa. Hun hylte og skrek, men var hjelpelös overfor de fire mennene i 30–40-årsalderen. Hold dø te hælvete i ro, di tyskerhore, skrek han med saksa. Men hun fortsatte å vri seg. Han sleivet med saksa flere ganger. Blodet sprutet.

Disse jentene ble omtalt som «tyskertøser», og tilfellet over var nok mer brutal enn mange andre. Men mange av jentene opplevde å få klippet av seg håret, det var også snakk om sykehussinnleggelse og i noen tilfeller også drap. Dette skjedde over hele landet, også på småsteder som i Holmestrand, der 20–30 jenter ble samlet på torget og skamklippet. Etterpå fikk de i oppdrag å vaske ned brakkene til den lokale militærforlegningen. Mange av jentene opplevde å bli internert, og frosset ut når de

En annonse satt inn av en privatperson i Akershus Amtstidende 5. juni 1945. Historien som må ligge i forkant av denne annonsen er ganske lett å lese mellom linjene. Hva tror du har skjedd?

I Adresseavisen 2. juni 1945 går politiet ut og advarer folk mot å ta loven i egne hender.

Anni-frid Lyngstad i ABBA (til venstre) ble født i Ballangen i Troms i november 1945. Moren var 19 år og norsk, faren tysk sersjant. Lokalsamfunnet var ikke nådig mot den unge moren, og i 1947 tok bestemoren med seg Anni-frid til Sverige. Senere traff Anni-frid Benny, Bjørn og Agnetha og historien om akkurat denne tyskerungen utviklet seg til en solskinshistorie.

Henry Rinnan (midten) på vei inn i Trondheim tinghus i 1946.

Nazi-Tyskland brukte østeuropeiske krigsfanger som slavearbeidskraft over hele Europa, også i Norge. Fangene måtte gå i slike klær, sommer som vinter.

kom tilbake. Mistroen eksisterte også i det man vil kalle akademiske kretser. «Psykiatere som Gabriel Langfeldt og Ørnulf Øvergård undersøkte kvinner som hadde vært sammen med tyske soldater, og konkluderte med at de var delvis åndssvake», skriver historikeren Helle Jørgensen. «Det indikerte at kvinnene tilhørte en slags indre fiende som måtte bekjempes, på lik linje med andre mennesker som ble ansett som biologisk mindreverdige og sosialt farlige.»

Det ble født rundt 10 000 barn som resultat av disse forholdene mellom norske kvinner og tyske soldater. Mange av disse «tyskerungene» fikk også gjennomgå under oppveksten, noen så mye at de senere gikk til sak mot staten Norge for manglende beskyttelse. En del av jentene ble tvangssendt med sine tyske ektemenn ut av landet.

Forbrytelser mot fedrelandet

Totalt ble 90 000 nordmenn tiltalt for landssvik. Det kunne dreie seg om milde dommer hvis man ikke hadde gjort mer enn å melde seg inn i nazipartiet Nasjonal Samling etter 9. april 1940 (dette partiet ble først ulovlig etter det tyske angrepet), men også langt verre ting. Noen hadde tjent store penger på å samarbeide med tyskerne, andre hadde vært angivere, latt seg verve til den tyske hæren eller kanskje også tatt en aktiv rolle i den nazistiske undertrykkelsen av Norge. Slike som levangermannen Henry Rinnan og banden hans, Sonderabteilung Lola, som hadde infiltrert motstandsbevegelsen og arrestert nordmenn på vegne av okkupasjonsmakten. Mange hadde lidd grusomme skjebner under forhør hos denne gruppen.

I Trandumskogen 50 km nord for Oslo ble det funnet nesten to hundre lik sommeren 1945. Dette var mennesker som var blitt fraktet dit i nattens mulm og mørke gjennom krigsårene og skutt, før de ble gravd ned i grunne graver. Mange av kroppene ble aldri identifisert. Etter frigjøringen begynte man også å samle inn dokumentasjon på den tyske bruken av slavearbeidskraft under krigen, en virksomhet hvor flere nordmenn deltok som fangevoktere. Både jugoslaviske og russiske krigsfanger ble brukt til arbeider over hele Norge, blant annet til å bygge ubåtbaser, kystfort, veier

og jernbaner. Nordlandsbanen fra Trondheim til Bodø er delvis bygget med slik slavearbeidskraft. Disse slavene ble utsatt for en like grusom behandling som de innsatte i konsentrasjonsleirene i Europa, med mishandling, sult og massehenrettelser. Den aller verste perioden kan nok ha vært i 1944–45 da tusenvis av disse fangene ble satt til å bygge tyskernes forsvarslinje mot russerne i Finnmark, den såkalte Lyngenlinjen i Troms. Tyskerne var på dette tidspunktet selv under hardt press militært, og i forsøket på å forserre byggearbeidene døde langt over tusen russerfanger av arbeidet og sulten.

Quisling var en quisling

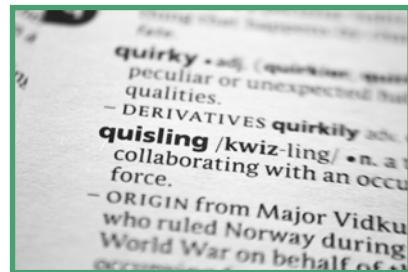
Vidkun Quisling er den nordmannen vi først og fremst forbinder med oppgjøret etter krigen, navnet hans ble til og med brukt som et internasjonalt begrep. Som i «alle land hadde sine quislinger under krigen», i betydningen folk som samarbeidet med fienden. Før krigen var han leder for partiet Nasjonal Samling, og 9. april 1940 hadde han erklært seg som statsminister ved å holde en tale til det norske folk direkte fra NRK. I 1942 ble han utnevnt til ministerpresident i den nazivennlige norske regjeringen. Mye tyder også på at han mistet virkelighetsforståelsen da nederlaget var et faktum i 1945 slik som så mange andre stornazister. Her er det han sa til Hjemmefronten da han ble bedt om å overgi seg:

«Jeg vet jeg er dødsdømt av det norske folk, og det letteste for meg ville være at jeg berøvet meg selv livet. Men jeg vil se historiens dom på dette. Tro meg, om ti år er jeg en ny Hellig Olav!»

Rettssaken mot ham var den som det hastet mest med å få gjennomført i det store landssvikoppgjøret. 24. oktober 1945 ble Vidkun Quisling henrettet på Akershus festning, som en av de første av de 25 som skulle ende med å bøte med sine liv for ugjerninger under krigen. Henry Rinnan var også blant disse.

Med blikk på fremtiden

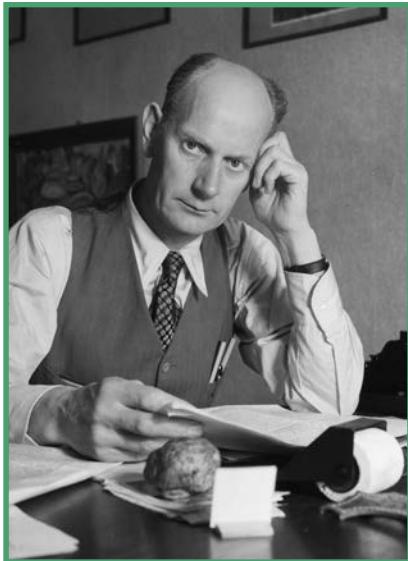
1945 var også året da gjenoppbygningen av landet startet. Da de trakk seg tilbake fra Finnmark i 1944 hadde tyskerne ødelagt 10 000 boliger, og fra invasionsmånedene i 1940 var det fortsatt

Ordet «quisling» finnes i engelske ordbøker den dag i dag.

En av oss eller en av dem? Sonja Wigert var en norsk skuespiller som hadde roller både i norske og svenske filmer, og reiste fram og tilbake til Sverige også under krigen. I Norge omgikk hun med stornazister som Josef Terboven, og i det nøytrale Stockholm rapporterte hun til tyske diplomater. Etter krigen avslørte det svenske etterretningsvesenet at Wigert egentlig var dobbeltagent for de allierte, at hun foret nazistene med feilinformasjon. Men det var vanskelig å bygge opp et ødelagt rykte, og filmkarrieren var mer eller mindre over. Filmen «Spionen» fra 2019 handler om Sonjas liv under krigen.

Einar Gerhardsen satt i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen og på Grini, her er han i 1945, nettopp kommet tilbake.

mange tettsteder og byer lenger sør som ennå ikke var gjenoppbygget, deriblant Narvik, Bodø, Fauske, Namsos, Steinkjer, Kristiansund, Molde, Åndalsnes og Elverum. Av næringslivet hadde det gått spesielt ille ut over fiskeflåten og handelsflåten, og mye av den mekaniske industrien var nedslitt etter å ha måttet drive i fem år uten tilgang på reservedeler. Men samtidig hadde tyskerne lagt ned mye innsats i å bygge ut norsk infrastruktur, både strømnett, veinett, jernbanenett, produksjonsanlegg for aluminium og kaier til lasting og lossing var i bedre stand i 1945 enn i 1940, så staten Norge kom seg raskere på beina igjen enn det man skulle tro hvis man bare telte alle dem som manglet tak over hodet.

Året 1945 var likevel i all hovedsak et år for svulmende nasjonalfølelse. Partipolitikken ble lagt til side, og de fire store partiene kom sammen i en fellesregjering med Einar Gerhardsen som statsminister. Selv hadde Gerhardsen vendt tilbake etter å ha sittet som fange i konsentrasjonsleiren Sachsenhausen, og representerte så godt som noen overgangen fra krig til fred. Og på Chat Noir sang revystjernen Lalla Carlsen en melodi som hadde blitt sensurert under krigen, men som nå ble presentert med ny tittel. Første vers går slik:

*Hvorhen du går i li og fjell,
En vinterdag, en sommerkveld
Med fjord og fossevell,
Fra eng og mo med furutrær
Fra havets bryn med fiskevær
Og til de hvite skjær,
Møter du landet i trefarvet drakt,
Svøpt i et gjenskinn av flaggets farveprakt.*

Sjeldent har vel noe kulturelt uttrykk truffet tidsånden så godt som sangen vi i dag kjenner som «Norge i rødt, hvitt og blått». Den har vært også vært en fast del av 17. mai-feiringene siden.

Finnmark hadde blitt frigjort fra tyskerne allerede høsten 1944. Her en statue i Kirkenes til minne om russernes frigjøring av byen.

Happily ever after?

Vi mennesker liker orden og ryddighet. Vi liker å tenke i svart-hvitt. Andre verdenskrig var litt slik. Nazister var onde. Alle som kjempet mot nazistene, hadde en viss rett til å si at de hadde kjempet mot ondskapen. Men historien om den norske okkupa-

sjonstiden har gått fra å være en historie i svart-hvitt – oss og dem – til å bli en historie med mange gråtoner. Spørsmål vi har stilt oss i tiårene etter andre verdenskrig er blant annet disse:

- Hvorfor var vi så dårlig forberedt på angrepet 9. april i 1940?
- Kunne vi ha gjort mer for å hjelpe de norske jødene, både «vanlige» folk og motstandsheltene våre?*
- Hvorfor var det så mange jøder som – da de kom tilbake til Norge – ikke fikk igjen de leilighetene, husene og bedriftene de hadde eid før krigen?
- Hvorfor fikk de kommunistiske motstandsgruppene så mye mindre heder og ære for sin innsats enn de andre gruppene?
- Hvorfor tillot den norske regjeringen i London at nordmenn i utlendighet fikk lov å gifte seg, selv om de var registrert gift i Norge, og hvorfor fikk ikke familiene der hjemme vite det før etter krigen?
- Hvorfor har alt som skjedde i Finnmark, så lett for å bli glemt?
- Hvorfor fikk de norske krigsseilerne så lite heder og ære, de som tjente på norske skip under krigen og tidvis kunne leve like farlige liv som soldatene på slagmarken?

* *Les mer om dette temaet i metodekapittelet «Tolkning av kilder» i bokas siste del.*

Monument til de norske krigsseilerne i Oslo.

Slik kunne vi ha fortsatt. Den norske krigsinnsatsen blir historikerne ikke ferdig med å diskutere på mange år.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Fra side 394 kan du lese om kronprins Olavs hjemkomst. Søk på nett og finn ut hvor de forskjellige medlemmene av kongefamilien hadde vært under krigen.*
2. *Hvordan skilte den allierte overtakelsen av Norge seg fra resten av Europa?*
3. *På side 396 kan du lese at «Tysk disiplin og nidkjærhet var gode egenskaper i disse dagene». Forklar hva som menes med det? Hvordan kunne frigjøringen av Norge sett ut uten den «tyske disiplinen»?*
4. *Finnmark var blitt inntatt av sovjetiske styrker i sluttfasen av krigen. I løpet av 1946 trakk de seg ut. Kjenner du eksempler fra andre land på at Sovjetunionen ikke trakk seg ut av land de hadde inntatt under krigen?*
5. *Hva tror du ville skjedd om Sovjetunionen hadde blitt stående med soldater i Nord-Norge?*
6. *Les om behandlingen av tyskertøsene og tyskerungene. Hvorfor tror du sinnet mot disse gruppene var så stort?*
7. *Mange nordmenn samarbeidet med den tyske okkupasjonsmakten under krigen. På hvilke måter kunne nordmenn være tyskerne til hjelp?*
8. *Nordmenn var også fangevoktere over krigsfanger. Hvem var disse krigsfangene og hvordan ble de behandlet i de norske fangeleirene?*
9. *Hjem ble statsminister etter krigen, og hvor hadde han vært under krigen?*
10. *På side 401 kan du lese at om noen av spørsmålene historikere i nyere tid har jobbet med, og som alle nyanserer svart/hvitt-bildet av krigen. Nevn noen av spørsmålene du mener det er viktig å undersøke (og kanskje lære av).*

TIDSLINJE FRIGJØRINGEN

25. oktober 1944	Sovjetiske tropper rykker inn i Kirkenes.
7. mai 1945	Milorg-tropper rykker ut for å beskytte strøm- og drikkevannsforsyningene i landet mot sabotasje.
8. mai 1945	Offisiell tysk kapitulasjon. Det er fred, men mange praktiske problemer gjenstår. Terboven begår selvmord.
11. mai 1945	Akershus festning overlates til Hjemmefronten.
13. mai 1945	Kronprins Olav ankommer Oslo.
7. juni 1945	Kong Haakon og resten av kongefamilien kommer hjem.
Juni/juli	Russiske krigsfanger i Norge blir sendt hjem via svenske havner.
September	Hjemsendingen av de tyske soldatene starter.
24. oktober 1945	Vidkun Quisling henrettes.
1946	De siste russiske soldatene forlater Finnmark.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p30

TEMA 31

NÅR VI BLIR EKSTREMISTER

I hva slags
samfunn oppstår
ekstreme bevegelser?

Forrige side: Etter attentatene i regjeringskvartalet og på Utøya 22. juli 2011 var Norge dekket av blomsterhilsener, deriblant denne.

Da Anders Behring Breivik utførte sine udåder 22. juli 2011, sendte det sjokkbølger gjennom Norge. Mange spurte seg om voldelig ekstremisme var i ferd med å bli en varig trussel i landet vårt. Det finnes nettverk av høyreekstreme bevegelser på internett, som også Breivik var en del av, men sannheten er at vi som lever i den vestlige verden i dag, lever tryggere liv enn noen gang før. De aller fleste slutter opp om demokratiet og de demokratiske institusjonene. Bare helt marginale grupper vil bruke ikke-demokratiske midler som vold og terror, for å nå sine mål. Men slik har det ikke alltid vært, og slik er det heller ikke over alt i dag.

I dette kapittelet skal vi se på hva som har preget samfunn der ekstreme og udemokratiske bevegelser har fått oppslutning. Vi begynner i Russland på 1800-tallet og beveger oss til Europa i mellomkrigstiden. Avslutningsvis ser vi på noen nyere ekstreme bevegelser. Spørsmålet vi stiller er om det finnes bestemte samfunnsforhold som gjør at ekstreme bevegelser vokser fram.

1. mars 1881 ble den russiske tsaren Aleksander 2. myrdet av en bombe plassert under vognen han kjørte med. Gruppen som sto bak mordet, var en anarkistisk gruppe kalt Frihet for folket (Narodnaja volja på russisk). Aleksander 2. hadde blitt utsatt for attentatforsøk før, og det skulle heller ikke bli siste gang en russiske tsar ble truet på livet. Aleksanders barnebarn, tsar Nikolai 2. kom også til å bli myrdet av en gruppe ekstremister. Nesten hundre år etter attentatet på Aleksander kunne norske kong Olav sette seg på t-banen på vei til Holmenkollen for å gå på ski, tilsynelatende uten fare for egen sikkerhet. Hvordan skal vi forklare den store forskjellen i politisk kultur som tillot den norske kongen å sette seg på en vanlig t-banevogn, mens statsoverhoder de fleste steder i verden har vært omgitt av et stort sikkerhetsapparat – og enkelte ganger likevel har måttet bøte med livet?

Kong Olav på Holmenkollbanen under oljekrisa i 1973. Norge er et land med høy tillit mellom befolkningen og landets ledere, og lite ekstremisme. Det gjør at våre statsoverhoder kan bevege seg blant vanlige mennesker uten fare for egen sikkerhet.

Et godt sted å begynne for å forstå bevegelsen som tok livet av tsar Aleksander 2., er et dokument kalt «Den revolusjonære katekisme». Dette dokument ble til blant russiske revolusjonære som bodde i eksil i Sveits på 1860-tallet. De to første paragrafene i katekismen lyder:

§ 1. Den revolusjonære er et fordømt menneske. Han har ingen egne interesser, ingen egne saker, ingen følelser, ingen tilknytning, ingen eiendom, ikke engang et navn. Alt i ham er oppslukt av en enkelt, eksklusiv interesse, en eneste tanke, en eneste lidenskap – revolusjonen.

§ 2. Han har til det innerste i sitt vesen ikke bare i ord, men i handling, skåret ethvert bånd til den borgerlige orden og hele den dannede verden over, til alle lover, sømmelighetshensyn, alminnelige anerkjente regler og denne verdens moral. Han er en uforsonlig fiende av denne verden, og når han fortsetter å leve i den er det kun for å kunne tilintetgjøre den så meget mere effektivt.

Tsar Aleksander 2. (1818–1881) ble drept av en bombe kastet mot ham av anarkister.

Dokumentet viser noe av gløden og fanatismen blant de russiske revolusjonære anarkistene og de andre bevegelsene vi skal se på i dette kapittelet. I 1878 ble bevegelsen Narodnaja volja (frihet for folket eller folkeviljen) født. Som navnet viser, mente gruppen å representere folkets vilje, og i deres verden var folkets vilje å rive ned det bestående for å skape noe nytt og fritt. Gruppen tok livet av en rekke politimenn, embetsmenn og høytstående funksjonærer, men målet deres var først og fremst å ta livet av den eneveldige russiske tsaren, et mål de nådde i 1881.

Norge og Russland på slutten av 1800-tallet

Hva slags samfunn levde de i, gruppen som mente å representer folkeviljen, og som var så besatte av å ta livet av tsaren på slutten av 1800-tallet? Russland var på den tiden et av Europas mest autoritære land. Mens de fleste vesteuropeiske land hadde åpnet for et begrenset folkestyre der i alle fall deler av den voksne mannlige befolkningen hadde stemmerett, tviholdt Russland på et eneveldig styre. Her var det streng sensur og ingen mulighet for politisk medbestemmelse for noen deler av befolkningen. Og undertrykkingen forsvant ikke med mordet på tsaren. Sønnen til den myrdede tsaren, Aleksander 3., besteg tronen samme år

som faren ble drept. Skremt av farens skjebne ble overvåkingen og undertrykkingen forsterket. De neste 40 årene skulle tsar Aleksander 3. (1881–1894) og hans sønn Nikolai 2. (1894–1917) fortsette i samme autoritære spor. Dette var en periode da Norge til sammenlikning fikk utvidet og fordypet sitt demokrati. Som vi så i temakapittel 22, ble parlamentarismen innført i 1884, stemmerett for alle menn ved kommunevalg ble innført i 1896, og ved stortingsvalg i 1898. I 1905 ble Norge løst fra Sverige på fredelig vis og fikk konge gjennom to folkeavstemninger. Kvinner fikk allmenn stemmerett i 1913. Vi ser altså en utvikling i de to nabolandene Norge og Russland på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet der norske kvinner og menn fikk erfare at de kan bruke fredelige demokratiske midler til å forandre samfunnet, mens russerne opplevde at det ikke fantes fredelige og demokratiske kanaler for å påvirke samfunnet de levde i.

Kong Oscar II og den norske bonden Ole Haave fra Telemark i 1894.

Den russiske revolusjonen

Slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet var ikke bare tiden for demokratiets fremgang i Norge og flere vestlige land. Det var også en periode med fremvekst av industri og en ny underklasse i byene. Som vi så i tema 19 om den industrielle revolusjon, begynte industrialiseringen på den engelske landsbygda, men den spredte seg snart til byene, både i England og en rekke andre europeiske land. Norge fikk i løpet av 1800-tallet en stor, fattig underklasse av arbeidere i byene, og selv om denne utviklingen kom senere i Russland enn i Vest-Europa, skjedde det samme der. På landsbygda der folk drev med jordbruk, hadde bønder og landarbeidere ofte nettverk av familie og venner som kunne hjelpe de som kom i nød. Innflyttere til byen var ofte overlatt til seg selv*. I Norge kunne innflyttere til byene bruke organisasjoner og politiske bevegelser til å kjempe fram rettigheter og sosiale goder. I Russland var det umulig. Der holdt staten et jerngrep om samfunnet og hindret både partidannelser og kollektive foreninger. De som ønsket å reformere det russiske samfunnet, måtte jobbe i hemmelighet med revolusjonære planer.

Det russiske sosialdemokratiske arbeiderpartiet, forløperen for det sovjetiske kommunistpartiet, ble stiftet i 1889. Selv om partiet hele tiden var lite og de fleste medlemmene ble arrestert kort tid etter stiftelsen, greide de å bygge seg opp i eksil. Flertallet (bolsje-

* Dette kan du lese om i skjønnlitteraturen fra denne tiden. De naturalistiske forfatterne skildret gjerne fattigdommen og nøden i byene, mens modernistene ofte skildret opplevelsen av å føle seg fremmed.

Scene fra «Panserkrysseren Potemkin».

Vladimir Lenin.

vikene på russisk) i partiet samlet seg i 1903 om den autoritære lederen Lenin.

Partiet ville trolig ha forblitt lite og ubetydelig om det ikke hadde vært for første verdenskrig. Krigen ble en katastrofe for Russland og førte til hungersnød i de store byene. I mars 1917 gikk folk ut på gatene og demonstrerte for brød og fred. Tsarens sikkerhetsvakter, som var sendt ut for å roe demonstrantene, sluttet seg i stedet til dem. Tsaren hadde ikke noe annet valg enn å abdisere. Revolusjonen førte umiddelbart til dyptgripende endringer. Et mange hundre år gammelt eneveldig kongedynasti var over, og en ny regjering bestående av både borgerlige og sosialdemokrater ønsket å demokratisere Russland gjennom valg til en ny nasjonalforsamling. Mens dette pågikk, bodde Lenin i Sveits, men da han fikk høre om hendelsene i hjemlandet, kom han seg raskt hjem og satte i gang planer for å kuppe makten. Planen ble satt ut i livet 25. oktober 1917. Den andre revolusjonen det året kalles gjerne oktoberrevolusjonen, men var egentlig et statskupp. Ikke lenge etter var alle de liberale vedtakene som var fattet etter den første revolusjonen skrudd tilbake.

Selv om Lenin fikk sluttet fred med Tyskland og trukket Russland ut av første verdenskrig, begynte en ny krig på russisk jord mellom kommunistenes røde armé og av motstandere av kommunistenes statskupp, også kalt de hvite. Dette var en krig som ikke bare skulle bli kjempet mot ytre fiender, de hvite ble nemlig støttet av vestlige stormakter, dette var en krig som også rettet seg mot landets indre fiender, de man kalte «fiender av revolusjonen». Krigen mot de hvite var over i 1922, og med det var Sovjetimperiet formelt etablert. Men «krigen» mot de indre fiendene kom til å pågå med større eller mindre intensitet gjennom hele Sovjetunionens historie. Skal vi forstå den ekstreme undertrykkingen og behovet for å rydde av veien alle fiender av partiet, reelle eller innbilte, må vi huske på at dette var et regime som vokste fram av krig og statskupp. Russland hadde ingen tradisjoner for fredelige maktovertakelser. Kommunistene hadde tatt makten gjennom statskupp og fryktet nye statskupp*.

* Sovjetunionen og den kalde krigen er tema i kapittel 34.

Spørsmålet vi stilte innledningsvis, var i hva slags samfunn ekstreme bevegelser vokser fram. Som et foreløpig svar kan vi

notere at de ekstreme og voldelige bevegelsene, som Narodnaja volja og Lenins bolsjevikparti, vokste frem nettopp i det autoritære Russland. Som vi skal komme tilbake til mot slutten av kapittelet, ser vi også i dag at voldelige bevegelser oftest oppstår og får oppslutning i udemokratiske, autoritære land.

Også det norske Arbeiderpartiet hadde en kort periode revolusjon som mål i partiprogrammet sitt. De var inspirert av det som skjedde i nabolandet i øst, og representanter for Arbeiderpartiet dro til Moskva for å få opplæring i revolusjonær virksomhet. Men perioden som revolusjonært parti ble kort. Arbeiderpartiet hadde tradisjon for å være et bredt folkeparti i et land med lange demokratiske tradisjoner. At flertallet i Arbeiderpartiet etter hvert vendte den revolusjonære linjen ryggen, viser kanskje nettopp at det er vanskelig å få oppslutning om ekstreme og totalitære bevegelser i etablerte demokratier. Det er likevel ikke hele sannheten. Mange av de nye statene som ble skapt etter første verdenskrig, fikk demokratiske grunnlover. Land som Ungarn, Romania, Polen, Bulgaria, Tyskland, Spania og Italia skulle imidlertid vise seg som skjøre demokratier. Innen et par tiår var de alle overtatt av autoritære bevegelser. Hva kan det skyldes? Vi skal følge utviklingen i Tyskland fra skjørt demokrati i 1918 til diktatur i 1933.

Rett etter andre verdenskrig hadde kommunismen en del tilhengere også i Vesten. I Norge var fascinasjonen for Moskva bare et kort blaff. Her fra kommunistenes eget 1. mai-tog i 1950.

Nasjonalisme og nasjonalsosialisme

I januar 1918 – det siste året av første verdenskrig – sto den amerikanske presidenten Woodrow Wilson på talerstolen i kongressen i det krigstrette USA. I talen sin lanserte Wilson 14 punkter han mente kunne danne grunnlaget for en varig fred i Europa og verden. Flere av punktene handlet om nasjonal selvbestemmelse, både i koloniene og i de store rikene som dominerte Europa, som Østerrike-Ungarn og Det russiske imperiet.

Mens Wilson sto på talerstolen i Kongressen, sto det ennå tyske troppestyrker langt inne på fransk territorium. Hele krigen mellom Tyskland og Frankrike hadde foregått på fransk jord. Men i løpet av sensommeren 1918 var franskmenne og belgierne i ferd med å drive tyskerne tilbake. Den 4. oktober 1918 henvendte derfor Tyskland seg til USA med ønske om fredsforhandlinger.

Tyskernes håp var at Wilsons 14 punkter skulle danne grunnlaget for fredsforhandlingene. Samtidig innførte Tyskland parlamentarisme. Frankrike og Storbritannia ville imidlertid ikke forhandle om fred så lenge keiser Vilhelm 2. satt på tronen i Tyskland. Den 9. november abdiserte derfor keiser Vilhelm 2, og to dager senere, klokka 11.00 11.11.1918, var krigen over.

På nyåret 1919 kom over 1000 delegater til kongeslottet i Versailles i Paris for å utforme fredsvilkårene. Noen delegater var viktigere enn andre. De viktigste var den nevnte amerikanske president Wilson, den franske statsministeren George Clemenceau, og den britiske statsministeren David Lloyd George. Spesielt Clemenceau presset på for å få en avtaletekst som skulle knekke erkefienden Tyskland en gang for alle. Det er blitt sagt om den endelige avtalen at den var for hard til å skape forsoning, men for mild til å knekke Tyskland. Tyskerne måtte påta seg all skyld for krigen og ble pålagt store krigserstatninger. I tillegg fikk de begrensninger på hvor store militærstyrker de kunne ha. Og kanskje mest ydmykende av alt – de måtte gi fra seg store områder, både kolonier og deler av det tyske kjerneområdet i Europa.

Dolkestøtslegenden spilte på fordommer som allerede eksisterte i det tyske samfunnet. Den tyske hæren var egentlig i ferd med å vinne, het det seg, men så ble de forrådt av jøder og kommunister i Tyskland. Dette er et eksempel på en konspirasjonsteori uten basis i virkeligheten, men som nazistene gjentok og gjentok. Bildet er fra et postkort som ble trykket i 1919.

Dolkestøtslegenden

For den vanlige tysker må det ha fortonet seg helt uforståelig at den tyske delegasjonen ble pålagt – og aksepterte – en så ydmykende avtale i Versailles. Tyskerne hadde en opplevelse av å ha hatt overtaket hele krigen. Krigen var blitt ført på fransk jord og tyskerne hadde trukket seg ut i den tro at Wilsons 14 punkter ville danne grunnlaget for en rettferdig fred. Den nye tyske sosi-aldemokratiske regjeringen som hadde undertegnet fredsavtalen, møtte derfor umiddelbart mistillit fra egen befolkning. Det oppsto forestillinger om at noen innenfor det tyske samfunnet måtte ha dolket det tyske folk i ryggen. Den såkalte dolkestøtslegenden skulle senere brukes av Hitler mot både jøder, kommunister, sosialdemokrater, og politiske motstandere.

Noe av det mest ydmykende var som nevnt at det tyske imperiet mistet store landområder. De afrikanske koloniene ble fordelt mellom Storbritannia og Frankrike. I Europa førte fredsslutningen til opprettelsen av en rekke nye stater. Nå skulle de store impe-

riene som hadde innbefattet mange nasjonaliteter som Russland, Tyskland, Det osmanske riket og Østerrike-Ungarn, deles opp ut fra nasjonale grenser. Men hva er en nasjon?

Nasjonal tilhørighet er først og fremst en følelse. Det er et identitetsfellesskap vi er opplært til å føle. Antropologen og statsviteren Benedict Anderson kaller nasjoner for forestilte fellesskap (imagined communities). Anderson mener at vi aldri vil kunne bli kjent med en hel nasjon på samme måte som vi blir kjent med alle i vår omgangskrets som utgjør et reelt fellesskap. Vi må derfor forestille oss at vi har et fellesskap med andre nordmenn. Vi forestiller oss at vi som nordmenn likner hverandre, og at vi samtidig er forskjellig fra svensker og dansker – og italiener og kinesere. Disse forestillingene bekreftes av identitetsskapende fortellinger som historiene om eidsvollsmennene. De danner grunnlag for identitetsskapende ritualer som for eksempel 17. mai-feiring.

Oss og dem

Nasjonale identiteter kan være åpne og inkluderende med stort rom for mangfold innad og uskarpe grenser mot omverden. Eller de kan være lukkede og intolerante, og ha skarpe kanter mot verden utenfor. Hitler var en ekstrem nasjonalist som tenkte seg at den tyske nasjon var en rase. For Hitler var nasjonal tilhørighet noe medfødt, og ikke noe man kunne tilegne seg. Uansett hvor mange generasjoner jødene hadde levd i Tyskland, og uansett hvor godt integrerte de var, kunne de ifølge Hitler ikke bli tyske. De hadde ikke det tyske blod. Hitler mente at de ved å bo i Tyskland og gifte seg med tyskere, utgjorde en fare. Det måtte være de som hadde dolket det tyske folk i ryggen og sørget for at tyskerne tapte krigen. Hitlers prosjekt var todelt. Han ville rense Tyskland for alle personer han anså som utsyke. I tillegg ville han hevne den ydmykelsen han mente tyskerne var blitt påført gjennom Versailles-traktaten. Det innebar å innlemme de tysktalende befolkningene i nabolandene til et nytt tysk storrike.

Så langt har vi pekt på fredsoppgjøret etter første verdenskrig som en av årsakene til Hitlers fremgang. Fredsoppgjøret var utvilsomt en nasjonal ydmykelse for tyskerne, men det kan ikke alene forklare hvordan tyskerne kunne stemme fram en så helt

marginal politisk figur. Det som ga Hitler hans store sjanse, var den økonomiske krisen i 1929. Etter børskrakket søkte velgerne seg til de ekstreme partiene både til venstre og til høyre, altså både til kommunistene og nazistene. Hitler var en ekstrem nasjonalist som spilte på den nasjonale ydmykelsen på et tidspunkt da det var mulig. En rekke faktorer kan sammen forklare Hitlers suksess ved valgene i 1930 og 1933, arbeidsløshet og dårlig økonomi, behov for å finne noen å skynde på, samt ønske om å gjenopprette tysk stolthet og hevne ydmykelsen.

Nasjonalisme og religiøs ekstremisme

På samme måte som nasjonalismen, har religioner et potensial for intoleranse og skarpe grenser. I dag lever de fleste religiøse mennesker fredelig sammen. Men det finnes historiske situasjoner der det er mulig å vekke til live religionenes potensial for intoleranse og skarpe grenser. Religioner har identitetsskapende fortellinger som bidrar til å bekrefte fellesskap mellom de troende. Men skal det finnes et «innenfor» må det også finnes et «utenfor». Når religionene har fortellinger som bekrefter fellesskapet mellom de troende, bekrefter de gjerne også hvordan de skiller seg fra de som er utenfor. Ritualer har gjerne samme funksjon, å bekrefte den identitetsbyggende fortellingen, og bekrefte fellesskapet mellom de troende, samtidig som ritualet markerer avstand til de som er utenfor. I så måte likner religioner på nasjoner.

Abu Bakr al-Baghdadi gikk inn i en moské i Irak i 2013 og erklærte opprettelsen av Den islamske stat, IS. I en periode kontrollerte denne terrororganisasjonen et område som strakk seg fra Syria til Irak.

Hva kjennetegner ekstreme religiøse grupper?

I de fleste religioner finnes det potensial for å begå voldelige handlinger i religionenes navn. Hva kan det komme av? Hvis verden er en kamp mellom Gud og hans motstandere, og noen mennesker kjemper på Guds side i denne kampen, er nesten ingen offer for store. Langt de fleste religiøse mennesker vil overlate til Gud selv å kjempe kampen mot de onde kretene. Men i helt bestemte historiske situasjoner vil politiske motstandere kunne bli identifisert som satans representanter på jord. Det er gjerne brutale diktatorer som blir identifisert som Det onde i et slikt religiøst verdensbilde. Og fordi diktaturer ikke gir rom for fredelig opposisjon, blir gjerne kampen mot dem preget av den samme voldelighet som diktatorene benytter.

Et kjent eksempel fra nyere tid er IS/ISIS, eller Den islamske stat. De hadde kontroll i deler av Syria og Irak fra 2015 til 2019. Lede-

ren for gruppen, Abu Bakr al-Baghdadi, så seg selv som arving til Kalifatet som var blitt oppløst etter første verdenskrig. For Baghdadi og hans folk var det helt sentralt at statene i dagens Midtøsten, som Irak og Syria, var blitt påtvunget den arabiske verden av Vesten. Styresmaktene i disse statene, er slik IS så det, marionetter for Vesten og ikke ekte muslimer. Dermed er de også legitime mål for IS.

IS oppsto i en historisk kontekst der vold og terror hørte til dagens orden. Den irakiske sjiamuslimske milisen og det syriske regimet har vist en vilje til vold og massakre mot egen befolkning som gjør at de færreste vil se på dem som gode muslimer. Som vi har vært inne på flere ganger i dette kapittelet, skaper det grobunn for nye ekstreme bevegelser. Når myndighetene ikke gir rom for å påvirke gjennom demokrati, er terror og vold den eneste måten å kjempe på. For IS var kampen mot de brutale regimene i Syria og Irak også en religiøs kamp. De kjemper en kamp mot satans støttespillere på jorda, og i en slik kamp er omrent ingen ofre for store.

Også innenfor kristendommen finnes det grupper som tenker i liknende baner. Mest kjent er Herrens motstandsarmé (Lords Resistance Army, forkortet LRN) som oppsto i Uganda, og har spredt seg til nabolandene, DR Congo og Somalia. Dette er land med mye vold, først og fremst fra myndighetene, men også mellom grupper i samfunnet.

LRN bygger på leren til lederen Joseph Kony, som ønsker å opprette en stat basert på Konys bibeltolkning. På samme måte som hos IS, er ingen offer for store i Joseph Konys verden. LRN går til angrep på forsvarsløse landsbyer og skoler, og stjeler barn for å bruke dem som barnesoldater til å ræde nye landsbyer.

Ved siden av den ekstreme voldsbruken og forestillingene om å være de få som kjemper Guds sak, i en verden av satans medhjelgere, har de to gruppene et annet fellestrekke. De har oppstått i voldelige samfunn eller med en svært brutal og undertrykkende statsmakt. Dette er også stater som inntil relativt nylig var kolonier under en vestlig stormakt. Kombinert med motstanden mot egne lands regimer ligger det gjerne en forestilling om en tapt storhetstid som skal gjenopprettes. For å få til det må all innflytelse fra kolonitiden renskes ut, til og med statsgrenser.

Jihadisme kan bland annet ses på som en reaksjon på vestlig innblanding i Midtøsten. Her Osama bin Laden, mannen bak terrorgruppen Al-Qaida.

I hva slags samfunn oppstår ekstreme bevegelser?

Vi åpnet kapittelet med å stille spørsmålet om det finnes bestemte forhold som skaper grobunn for ekstreme bevegelser. Vi har sett på flere bevegelser som bruker vold og terror til å nå politiske mål. Er det noen likheter i ideologi og er det noen likheter i politisk kultur der slike bevegelser vokser fram?

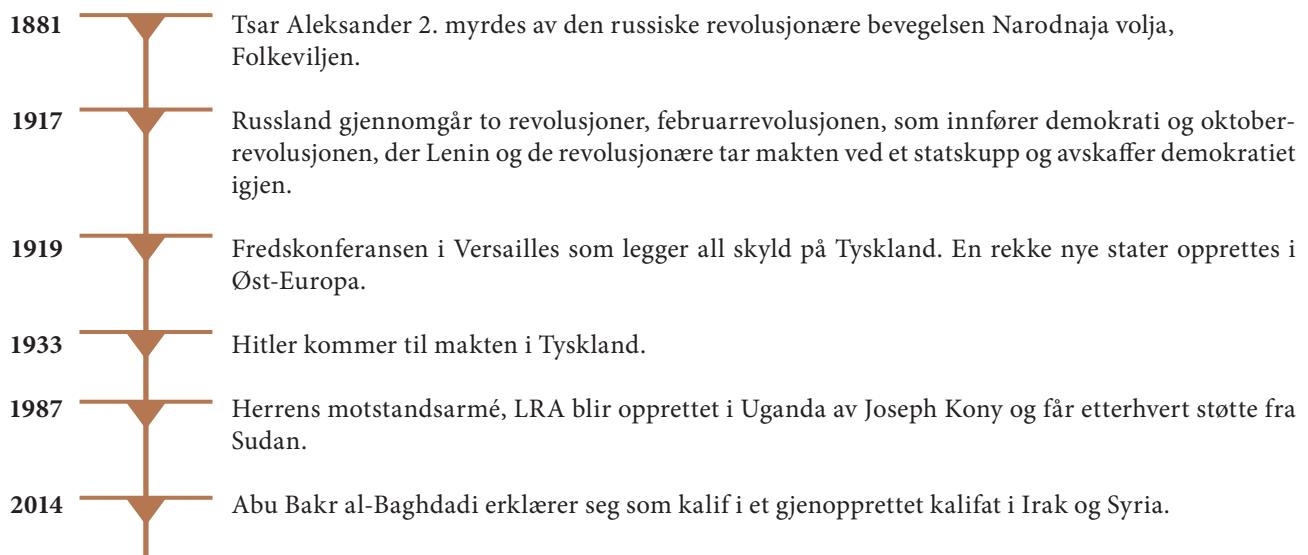
Tsar-Russland var et autoritært enevelde som ikke ga sine innbyggere tillatelse til å jobbe for samfunnsendringer på fredelig demokratisk vis. Det samme gjelder de områder av verden der voldelige og ekstreme grupper vokser fram i dag. Forskjellene i politisk kultur blir mest synlige når vi sammenlikner fremveksten av sosialistiske partier i Norge og Russland. Norge var et demokrati der arbeiderbevegelsen kunne få gjennomslag for politikken gjennom demokratiske valg. I Russland tok kommunistpartiet makten gjennom et statskupp.

Et annet trekk ved de radikale bevegelsene er at de ofte vokser fram i kjølvannet av nasjonal ydmykelse, gjerne i kombinasjon med økonomiske kriser. I Tyskland i mellomkrigstiden var det økonomisk krise. I moderne tid har ekstreme og voldelige bevegelser ofte fått oppslutning i krisetider, eller blant grupper som ikke har fått ta del i velstandsveksten.

«Men hva med Breivik?» kan man spørre. Han vokste opp i et fredelig, demokratisk Norge og ble likevel en av norgeshistoriens verste massemordere. Hvordan skal vi forklare det? Det er det ikke lett å svare kort og enkelt på. Her skal vi nøye oss med å fastslå at historien lærer oss at de fleste ekstreme bevegelser som tyr til terror og vold vokser fram i autoritære og undertrykkende stater. Vi har pekt på noen forklaringer på samfunnsnivå. Samtidig må man, hvis man skal forstå hvorfor enkelte mennesker utfører terror, forsøke å forstå dem på individnivå. Hva gjorde at nettopp denne personen ble en terrorist?

Men det skal vi ikke gå inn på her.

TIDSLINJE

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Les de to paragrafene i «Den revolusjonære katekisme». Diskuter om de kunne vært brukt av noen av de andre bevegelsene du har lest om i dette kapittelet?*
2. *Hvordan forklarer forfatterne av denne læreboka at det russiske arbeiderpartiet ble et revolusjonært parti, mens det norske arbeiderpartiet raskt forlot den revolusjonære linja, og i stedet sluttet opp om demokratiet?*
3. *Det er blitt sagt om Versailles-avtalen at den var for hard til å skape forsoning og for mild til å knekke Tyskland. Hva tror du menes med det? På hvilken måte tror du mellomkrigstiden ville vært annerledes om Versailles-traktaten i større grad hadde fulgt Wilsons 14 punkter?*
4. *Gi eksempler på noen av de nye statene som ble dannet i Europa etter første verdenskrig. Finn ut hva som menes med at de var «skjøre demokratier».*
5. *Under hvilke politiske forhold har ekstreme bevegelser lett for å vokse frem?*
6. *Finn ut om det eksisterer ekstreme bevegelser i Norge eller andre steder i verden som truer oss i dag.*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p31

TEMA

32

HVORFOR SKJER FOLKEMORD?

**Historien om
menneskehets
verste forbrytelser**

Strømførende gjerder rundt Auschwitz.

En uke før angrepet på Polen i 1939 samlet Hitler generalene sine, og skisserte for dem det som skulle komme til å karakterisere den tyske krigsinnsatsen i øst de neste fem og et halvt årene. Hitler sa: «Målet vårt for denne krigen er ikke å kjempe oss fram til en bestemt linje, men den fysiske ødeleggelsen av en fiende ... For hvem snakker vel i dag om utryddelsen av armenerne?»

Det som skulle følge i månedene og årene etterpå, var ikke noen unik måte å føre krig på. Vanlige mennesker har alltid vært utsatt for overgrep i kriger, men her var det snakk om vold i en sjeldent hensynsløs skala. Gjennom mer enn fem år ble spesielle grupper utsatt for grusomheter som dreide seg om noe helt annet enn å oppnå militære mål, polakker, ukrainere, russere, jøder, romfolk. I dette temakapittelet skal vi se på hendelsene som førte fram til FNs offisielle erklæring i 1948 om Folkemord som en spesielt viktig type forbrytelser å kjempe mot, og et enda alvorligere problem enn de ugjerningene som dekkes av sekkebetegnelsene «krigsforbrytelser» og «forbrytelser mot menneskeheten». Vi skal også se på og sammenlikne ulike eksempler på folkemord opp gjennom verdenshistorien, og hva man i moderne tid har innsett må til for å arbeide mot folkemord.

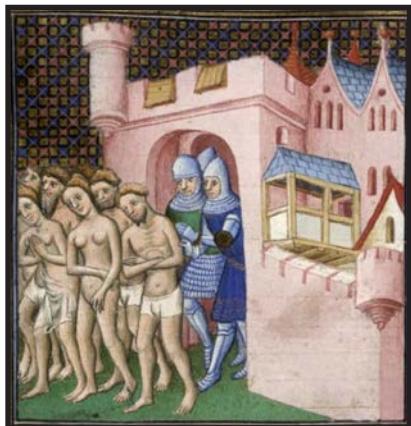
Og hvem var nå egentlig disse armenerne som Hitler nevnte i sin motivasjonstale for de tyske generalene?

Hva er et folkemord?

La oss først se på det store bildet. FNs definisjon fra 1948 er slik: «Folkemord er drap og andre handlinger som tar siktet på helt eller delvis å ødelegge nasjonale, etniske, rasemessige eller religiøse grupper.»

Dette er noe annet enn de massakrene som har foregått utallige ganger i verdenshistorien. I oldtiden – midt i den demokratiske gullalderen – drepte eller slavetok athenerne alle på øya Melos

*Forrige side: To barn som har sultet i hjel i den tyske konsentrationsleiren Bergen-Belsen.
Bildet er fra våren 1945 da allierte tropper rykket inn og befridde dødsleire som dette over hele Europa. Det skulle gå flere år før man fikk den fulle oversikten over nazistenes grusomheter.*

I år 1209 ble Carcassonne inntatt av pavemaktens soldater. Noen få av innbyggerne fikk slippe nakne ut av byen, resten ble brent.

etter at disse hadde gjort opprør og ville ut av det athenske imperiet. Romerne utryddet innbyggerne i byen Kartago i dagens Tunisia etter den tredje puniske krig, og Julius Cæsar og hans soldater massakrerte millioner av gallere for å knekke motstandsviljen mot romersk herredømme i det som i dag er Frankrike. I England skjedde det 13. november år 1002 en tilsvarende folkemord-aktig hendelse mot mennesker som hadde kommet fra Norden og bosatt seg der, altså etterkommere av vikinger. Hendelsen er i dansk historie kjent som Danemordet, eller Massakrene på Sankt Brictiusdagen. Historiene slutter ikke der. Mongolene la byer øde på sine erobringstokter. Gud i Det gamle testamente krever folkemord flere ganger mot jødenes motstandere, inkludert alle innbyggerne i byen Jeriko. Og Paven i Roma lot eksempelvis massakrere en kristen bevegelse som ikke aksepterte pavens styringsrett, i korstoget mot katarene i Frankrike på 1200-tallet. Flere byer i den franske Languedoc-regionen ble inntatt, og tusenvis av innbyggere kastet rett på bålet, i byer som Bézier, Lavaur og Carcassonne.

Mye av dette kan påstås å være maktpolitikk og krigføring på særdeles grusom måte, handlinger med et mål om dominans, og hvor man knekker gruppens evne til å gjøre motstand ved å drepe så mange som mulig av gruppens medlemmer. Og begrunnelsen er ikke nødvendigvis hva gruppen har gjort, men hva den kan komme til å gjøre.

Rasetenkningens forbannelse

Folkemordene på 1900-tallet skiller seg fra historiske massakrer på flere måter, og den nye rasetenkningen var sentral. Tendensen til å overvurdere sin egen gruppe og undervurdere andre, er en tendens vi mennesker har gjort oss skyldige i mange ganger gjennom historien. Men med rasetenkningen som kom på 1850-tallet, ble denne tankegangen vitenskapelig gjort, og det vi kan kalte stueren blant europeere. Denne tilsynelatende rasjonelle måten å tenke på, fortellingen om høyrestående og laverestående raser basert på hvordan man kategoriserte resten av dyreriket, passet på en tragisk måte inn som både som bakgrunn, begrunnelse og bortforklaring for grusomhetene som skjedde ute i koloniene. Dette er det vi i dag kaller vitenskapelig gjort rasisme, «scientific racism».

I Amerika, det sørlige Afrika og Australia dannet det seg et mønster, tragiske hendelsesforløp som gjentok seg gang på gang. Der kom de lokale urbefolkningenes levemåter i konflikt med de europeiske innflytterne sine. Resultatet ble at mange av urbefolkningene døde av europeernes sykdommer, av massakrer, og av å bli sperret inne i reservater som ikke ga dem muligheter til å overleve på tradisjonelt vis. Dette var i stor grad en villet politikk fra den sterke parts side etter hvert som man trengte mer land. San-folket i det sørlige Afrika hadde på 1800-tallet alle odds mot seg, som svarte blant hvite, hedninger blant kristne, som jegere og sankere blant bønder og rancheiere, og som «primitive» blant siviliserte folk. De ble fremstilt som noe i nærheten av skadedyr, og de nederlandske boerne opererte både med skuddpremier og organiserte jaktlag for å «holde bestanden nede».

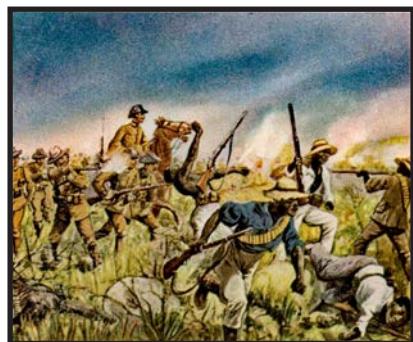
Det var denne dehumaniserende logikken som fikk den tyske generalen Lothar von Trotha til å se på utryddelse som løsningen da herero-folket i 1904 gjorde opprør mot tysk herredømme, i det som i dag er Namibia. Det startet med massakrer mot hvite nybyggere utført av hereroer, og fortsatte med et militært slag der tyske maskingeværer meide ned hereroenes krigere. Etterpå ble overlevende fra dette folket enten drept på stedet, satt i konsentrationsleirer, eller jaget ut i Kalahari-ørkenen for å dø. Menn og kvinner og barn. Både krigførende og sivile*.

Folkemordet på armenerne

Det er nå vi kommer til de armenerne som Hitler nevnte i sin tale i 1939. Folkemord foregår gjerne i forbindelse med en krig, og det var også tilfelle med det folkemordet som armenerne ble utsatt for i 1915, i Det osmanske riket under første verdenskrig. På denne tiden var Det osmanske riket i nedgang, og landet ble ledet av menn fra et parti kalt Ungtyrkerne. I riket bodde 1–2 millioner mennesker som tilhørte den kristne minoriteten armenerne, de hadde lenge levd i fredelig sameksistens med sine tyrkiske naboer. Gjennom det såkalte millet-systemet tillot det muslimske storriket at minoriteter som armenerne tilba sine egne guder mot å betale en ekstra skatt. Men den tyrkiske nasjonalismen var på fremmarsj, og med økonomiske krisetider under verdenskrigen sank toleransen. Samtidig var også armensk nasjonalisme på fremmarsj, og det var enkeltilfeller av massakrer både på tyr-

En mann som overlevde folkemordet i Rwanda, men som fortsatt ble et offer.

I samtidens rapporter ble krigen i Tysk Sydvest-Afrika fremstilt som en vanlig kolonikrig. Her et bilde fra en bok utgitt i 1936. I dag betegner vi massakrene på hereroene som 1900-tallets første folkemord.

* Du kan lese mer om behandlingen av verdens urbefolkninger i tema 23.

Ofre for folkemordet mot armenerne. Bilde mottatt av det amerikanske Røde Kors i februar 1919 som drev hjelpearbeid i området.

kisk og armensk side. Særlig tyrkere var utsatt i området langt øst i Det osmanske riket, det som skulle bli til staten Armenia i 1918. Men i 1915 var det altså armenerne som var den svake part. 24. april 1915 fikk ledelsen i Ungtyrkerne arrestert omtrent 250 armenske ledere i den osmanske hovedstaden Istanbul. Lederne ble deportert ut av hovedstaden, deretter myrdet. Over hele riket startet systematiske massakrer av armenske menn. En del av de yngste mennene ble tvangskonviktet til den osmanske hæren, og deretter satt til tvangsarbeid. Den største tragedien utspilte seg da hundretusenvis av armenske kvinner, barn og eldre menn ble samlet inn fra landsbyer over hele Anatolia og tvunget til å vandre østover mot et ørkenområde i det som i dag er Syria. De fleste av dem segnet om og døde under marsjen, de fikk verken tilstrekkelig mat, vann eller tilstrekkelig hvile. Dessuten ble de angrepet av bevæpnede bander. Bare få av armenerne overlevde marsjen, og nasjonalt og lokalt kunne man begrunne det med hendelser som hørte første verdenskrig til. Altså ikke en forbrytelse, men bare «noe som skjer i krig».

Det var denne hendelsen, og det faktum at ingen ble stilt til ansvar, som fikk Hitler til å be sine generaler gå hardt fram i 1939, ut fra logikken om at verden ikke kan reagere når det ikke er noen igjen til å fortelle historien. En logikk som også skulle være med på å rettferdiggjøre handlingene de neste årene av andre verdenskrig. Deriblant den beryktede Wannsee-konferansen i januar 1942 der nazistenes byråkrater planla sitt industrielle massemord på jødene. Det var dette som ble kalt «*endlösung*».

I samtiden kom det rapporter om folkemordene, men samtidig var vestlige regjeringer sene med å protestere overfor Den osmanske staten. Denne karikaturtegningen antyder at britene er mest bekymret for sine økonomiske interesser.

Hvis vi et øyeblikk tenker oss at nazistene hadde vunnet krigen, så ville ikke dette ha kommet fram. Verken det som ble bestemt i Wannsee eller det som ble resultatet. Vi kan med ganske stor sikkerhet fastslå at dette også ville blitt fremstilt som «noe som skjer i en krig».

Koblinger kolonialisme og nazisme

Den politiske filosofen Hanna Arendt er blant dem som har påpekt koblingen mellom massakrene og folkemordene i Europas kolonitid, og det som skjedde under andre verdenskrig. Ikke bare idémessig, men handlingene ble til dels utført av de samme menneskene.

Det er blitt påpekt at en del unge menn som var til stede ved herero-folkemordet, også hadde viktige roller i gjennomføringen av Holocaust. Ungtyrkerne hadde faktisk tyske rådgivere da de startet sin nedslakting av armenerne. Et konkret eksempel på en kobling fra kolonitiden er legen Eugen Fischer. Han foretok medisinske eksperimenter på mennesker i Namibia, brakte med seg rester hjem for anatomiske studier, og ble senere kansler for Universitet i Berlin. Josef Mengele studerte medisin nettopp her. Mengele er kjent for sine grusomme eksperimenter på jødiske barn i Auschwitz-Birkenau under andre verdenskrig.

Forvaltning av historie, og historiefagets rolle, er veldig tydelig i etterkrigstidens Tyskland. For hvordan forholder man seg til en slik mørk historie, som med bakgrunn i hendelsene både i Namibia i 1904, Det osmanske rike i 1915, og under andre verdenskrig, ikke bare var utslag av nazismens seier i 1933? Hvordan bryter man med historie så bekvart at man helst bare vil glemme og gå videre?

Denne prosessen startet tyskerne med allerede i 1945 da de allierte soldatene fraktet tysk sivilbefolkning ut til konsentrasjonsleirene for å vise dem hva som hadde foregått.

Tyskland var i en viss forstand heldig som tapte krigen og ble tvunget av de allierte til å ta et oppgjør med forbrytelsene begått av det nazistiske regimet. Dagens Tyrkia er ikke blitt beseiret utenfra og dermed heller ikke blitt tvunget til å ta et oppgjør med folkemordet på armenerne. Det samme gjelder dagens Storbritannia og Frankrike. Da de britiske og franske koloniene kjempet for uavhengighet på 1950- og 60-tallet, brukte både Storbritannia og Frankrike konsentrasjonsleirer og massakre på sivilbefolknogene for å bekjempe opprørsgrupper. Men de ansvarlige her har sluppet unna rettsoppgjør og selvransakelse.

Tar ansvar

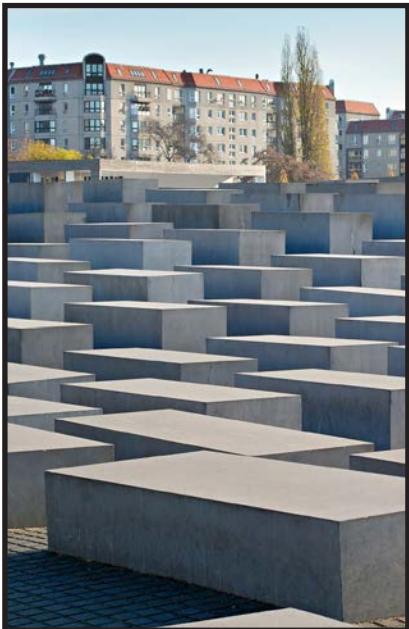
Tyskland måtte i de påfølgende tiårene jobbe seg gjennom en fase av fornekelse og nedtoning, men siden 1980-tallet har det eksistert en enighet om landets ansvar for krigen. Tyskerne bruker denne kollektive erfaringen til å skape det som i dag er blant de mest velfungerende demokratiene i verden. I denne prosessen har

Forfølgelsen har gjort at det finnes armenske immigranter over hele verden, akkurat som med jødene. Og bevisstheten om folkemordet holdes høyt. Her fra en demonstrasjon i New York i 2021.

Armenere i Ottawa i Canada.

*Holocaustmonumentet i Berlin.
19 000 kvadratmeter satt av til
å holde minnet om Holocaust
langt fremme i Tysklands kollek-
tive bevissthet.*

tyskerne skapt en hel terminologi: vergangenheitsbewältigung (det å innse konsekvensene av sin egen fortid), erinnerungskultur (en kultur for å holde denne fortiden i live) og kollektivschuld (den kollektive skylden og ansvaret man har som folk for at noe slikt aldri skal skje igjen).

Folkemord definieres av FN

I forskningens verden, både i den naturvitenskapelige og den humanistiske, kreves det at man definerer det man skal studere. Både for å målrette forskningen, og samtidig avgrense den mot andre fenomener. Først da kan man begynne å samle data og finne sammenhenger. Så også med folkemord. Folkemord er noe annet enn «krigsforbrytelser», som først ble definert i Haag-konvensjonen av 1898. Plyndring, mord på gisler, bruken av gass og drap på fanger, er blant de handlingene som lovene mot krigsforbrytelser dreier seg om. Folkemord er også noe annet enn det som defineres som «Forbrytelser mot menneskeheden» som i Roma-traktaten av 1998 defineres som massemord, utryddelse, slavehandel, tortur og tvangsflytting av folkegrupper.

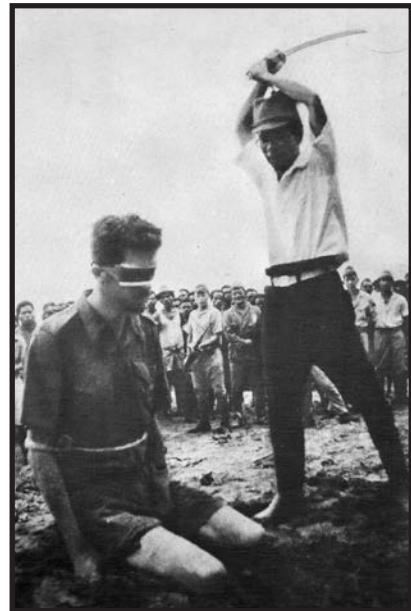
Ingen ble dømt for folkemord under rettsakene som ble gjennomført mot stornazistene i Nürnberg etter andre verdenskrig fordi det rett og slett ikke eksisterte som strafferettlig begrep ennå. De ble i stedet dømt for Krigsforbrytelser og Forbrytelser mot menneskeheden.

Konvensjonen om forhindring og avstraffelse av forbrytelser folkemord, ble først vedtatt av FN i 1948, og det var på bakgrunn av arbeidet til den polsk-jødiske juristen Raphael Lemkin. Folkemord ble fra det tidspunktet et eget begrep som skulle dekke vold og drap på mennesker for noe de er og ikke for noe de har gjort. Det var Lemkin som skapte definisjonen vi kjenner i dag. Basert på dette publiserte professor Gregory Stanton i Genocide Watch i 1996 det som er blitt kjent som «Ten stages of genocide», ti trinn man kan kjenne igjen i alle hendelser som siden blir definert som folkemord:

Raphael Lemkin (1900–1959).

Trinn	Beskrivelse
1. Gruppere	Makthavere definerer mennesker i grupper basert på etnisitet, rase, eller religion.
2. Symbolisere	Gruppene tildeles navn og knyttes til symboler.
3. Diskriminere	Grupper fratas rettigheter, andre grupper gis fordeler.
4. Avhumanisere	Propaganda kommuniserer at en gruppe er mindre verdt, kanskje ikke helt menneskelige. De omtales med nedsettende ord.
5. Organisere	En stat, via hæren eller via miltser, gjør forberedelser til drap.
6. Polarisere	Propagandaen trappes opp, understrekker forskjellene. Interaksjoner mellom gruppene forhindres, moderate medlemmer av maktgruppa blir ekskludert eller drept.
7. Forberede	Ofrene identifiseres, tvinges til å bære symboler. Deporteringer, interneringer, sult, og dødslister utarbeides.
8. Forfølge	Ofrene isoleres og adskilles i stor skala fra majoritetsbefolkningen. Ofrene fratas grunnleggende rettigheter, eiendom innndras.
9. Utrydde	Massakrene starter, de ansvarlige ser på handlingene sine som utryddelse eller nødvendige forholdsregler siden de ikke anser ofrene som egentlig menneskelige.
10. Benekte	De ansvarlige benekter omfanget, forsøker å legge skylden på ofrene, bevis fjernes, og vitner trues til taushet.

Japanerne gikk enda mer hensynsløst fram i sin krigføring enn tyskerne under andre verdenskrig både mot sivilbefolkningen og mot krigsfanger. Her henrettes den australske kommandosoldaten Leonard G. Siffleet med sverd i oktober 1943. Man kan beskrive japanernes fremferd som tradisjonell krigføring på særdeles grusom måte, hvor logikken var at motstanderen vilje til å kjempe skulle knekkes med alle midler. Metoder som også romerne og mongolene brukte. Tyskernes holocaust var imidlertid en enda mer alvorlig forbrytelse, i og med at det her var snakk om overlagte massedrap på utpekt grupper av mennesker, og helt løsrevet fra det man kan kalte militære hensyn. Det er dette som skiller det man kaller «Krigsforbrytelser» fra «Folkemord». Vi er mest opptatt av årsakene og omstendighetene rundt folkemord i dette temakapittelet.

I Bosnia blir minnet om de drep-te ved Srebrenica holdt levende blant annet gjennom et minnesenter.

Den ansvarlige: Ratko Mladic var øverstkommanderende for de bosnisk-serbiske styrkene som gjennomførte folkemordet i Srebrenica. Etter borgerkrigen levde han i skjul hos sympatisører i Serbia, men ble til slutt tatt av det serbiske politiet. Han ble i 2017 dømt til livstid i fengsel for folkemord, krigsforbrytelser og forbrytelser mot menneskeheten. Det er fortsatt noen som ser på Mladic som en helt.

Forebygging er målet

Poenget med en slik punktliste er å hjelpe til med å identifisere situasjoner som er i ferd med å eskalere til folkemord, og med å sette inn tiltak som kan avhjelpe eller forhindre. Det internasjonale samfunnet har flere ganger vært maktesløse vitner til folke-mord-hendelser i trinn 9, slik som i Rwanda i 1994 og Srebrenica i 1995. Et av problemene har vært at FN ikke kan reagere med militærmakt dersom ikke myndighetene i et land spesifikt ber om hjelp. Derfor kom den såkalte Responsibility-to protect-klausulen (R2P) i 2005. Den slår fast at FN kan gripe inn dersom Sikkerhetsrådet definerer at en stat er til fare for sine egne innbyggere, uavhengig om de er blitt bedt om hjelp. I 2011 ble R2P-klausulen benyttet mot Muammar al-Gaddafis regime i Libya, og hans styrker ble blant annet bombet av norske jagerfly. Men ingen land var villig til å sette inn styrker i den kaotiske situasjonen som var på bakken, og resultatet var borgerkrig i Libya da diktatoren falt. I dette tilfellet kan det ha vist seg at en undertrykkende og farlig leder faktisk var å foretrekke fremfor kaoset i etterkant. Dette viser at det internasjonale samfunnet kanskje ennå ikke har knekt koden med å gripe inn i en situasjon som har kommet ut av kontroll.

Oppgjør og minnekultur

Enklere er det å vite hva som er virkemidlene mot trinn 10, etter at folkemordet har skjedd, og de skyldige benekter det eller unndrar seg skyld. Virkemidlet mot dette er å trekke flest mulig av de skyldige for retten og avholde internasjonale tribunaler der målet er å få så mange fakta som mulig på bordet. Den internasjonale domstolen i Haag var involvert både etter folkemordet i Rwanda og etter Srebrenica slik Nürnberg-domstolen var det etter andre verdenskrig. Et slikt oppgjør har vist seg nødvendig før forsonings- og normaliseringsarbeidet kan starte. Det inkluderer også en minnekultur av den typen som ble etablert i Tyskland etter 1945.

Om man skal trekke noe positivt ut av den grufulle erfaringen med Nazi-Tyskland og Holocaust, så er det nettopp det at mye av oppgjøret etterpå faktisk fungerte. Nürnbergprosessen dannet modell for fremtidige oppgjør. Og selv om det er slik at folke-mord har skjedd til alle tider, og det helt sikkert vil komme til

å skje igjen, så er det mulig å se en avtakende tendens i antallet folkemord de siste 50 år. Dette skjer parallelt med nedgangen i antallet kriger, og det er ikke tilfeldig. Folkemord skjer nesten uten unntak i krigssituasjoner. Men som eksemplet med Libya i 2011 viser, går denne prosessen ikke framover i en rett linje.

Det er viktig å skape en minnekultur rundt folkemord fordi det alltid vil være mennesker som fornekter at det har skjedd. Fornekelse øker faren for at fordommene mot ofrene skal virvles opp igjen og misbrukes av nye ekstremistiske ledere og bevegelser. I Ungarns hovedstad Budapest minnes man jødeforfølgelsene med disse skoene langs elvebredden.

Ufullstendig definisjon

Dette er også enkelt å demonstrere ved å gå tilbake til den gangen begrepet folkemord ble definert, i 1948. Den nevnte Raphael Lemkin ville nemlig ha enda en type hendelser inn i definisjonen på folkemord. I tillegg til angrep på nasjonale, etniske, rasemeslige eller religiøse grupper, ville han også definere som folkemord angrep på «politiske eller sosiale grupper». Dette ble imidlertid stanset av Sovjetunionen, en av seiersmaktene etter andre verdenskrig og derfor en av de viktigste premissmakerne under de tidligere årene i FN. Årsaken var åpenbar. Før andre verdenskrig hadde Sovjetunionen under Josef Stalin drept millioner av mennesker, enten fordi de var politiske motstandere av Stalin, eller de motsatte seg den omdanningen av samfunnet som kommunistene satte i gang. Spesielt i Ukraina, der de selveiende bøndene ble definert som fiender av revolusjonen, og på 1930-tallet utsatt for behandling som kunne være like grotesk som den jødene ble utsatt for på 1940-tallet. I tillegg ble det satt i gang en menneskeskapt sultkatastrofe for å knekke den ukrainske nasjonalismen. Ukrainerne kaller hendelsen Holodomor (=drepe gjennom sult), og i omfang kan denne katastrofen til og med sammenliknes med Holocaust. Tilsvarende hendelser foregikk også i Kina og Kambodsja fram til 1970-tallet, også der med utallige millioner døde som resultat. I slike tilfeller kan verdenssamfunnet lite annet gjøre enn å rapportere og å overvåke. Bevisstgjøringsarbeid fungerer, men internasjonal politikk er et eksempel tydeligere enn noe annet sted på at arbeidet for å skape en bedre verden må foregå innenfor rammer som sjeldent er ideelle.

Denne jenta i Ukrainas hovedstad Kyiv minner forbipasserende på det som skjedde under Holodomor på 1930-tallet.

I Armenias hovedstad Yerevan har man satt opp dette monumentet for å minnes folkemordet i 1915. I Tyrkia finnes det foreløpig ingenting tilsvarende.

I USA bor det mange mennesker med armensk tilhørighet, og hendelsen i 1915 er derfor også noe som opptar amerikanske presidenter. Men Joe Biden var den første som brukte begrepet «folkemord» om hendelsen, etter at Tyskland hadde vært først ute. Det engelske ordet for folkemord er «genocide», det tyske er «völkermord».

I arbeidet mot folkemord er det et mål at ingen skal kunne bruke argumenter som Hitler brukte, «... hvem snakker vel i dag om utryddelsen av armenerne». Et slikt bevisstgjøringsarbeid er også del av det store spillet mellom stater. Den moderne staten Tyrkia har lenge benektet at hendelsen med armenerne i 1915 var et folkemord, og reagerte med å kalle hjem sin ambassadør fra Berlin da Tyskland i 2016 anerkjente dette som et folkemord i henhold til FNs definisjon. Den 24. april 2021 omtalte også USAs president Joe Biden hendelsen som et folkemord, men da lagde ikke Tyrkia oppstyr. Tyskland selv tok et grep i mai 2021 da de offisielt ba om unnskyldning også for det som skjedde i Namibia i 1905.

Kampen om historien er også en kamp om ord, og om hva som skal defineres som hva. Det kan høres ut som juridisk flisespikkeri, men i det store bildet har slike ting en betydning. Og det har også betydning hvem som sier det.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Ordet rase ble fra midt på 1800-tallet brukt til å kategorisere mennesker på samme måte som dyr. Hvordan kunne rasetenkningen legge grunnlaget for folkemord?*
2. *Fortell kort om hva som skjedde med san-folket og hereroene etter møtene med europeere.*
3. *Kan de tyske overgrepene mot hereroene betegnes som folkemord? Søk på nett og finn ut hvordan det beskrives i forskjellige oppslagsverk.*
4. *Armenerne hadde lenge levd fredelig sammen med tyrkerne i Det osmanske riket da de ble utsatt for folkemordet i 1915. Hvordan forklarer denne læreboka at de ble utsatt for et folkemord under første verdenskrig?*
5. *Hvem sto bak arbeidet med å definere «folkemord» som kategori, og når ble denne definisjonen vedtatt av FN?*
6. *Les tabellen med de ti stegene mot folkemord. Kjenner du eksempler fra våre dager på politikere eller samfunn som har beveget seg nedover på listen?*
7. *De første punktene kan i utgangspunktet virke nokså harmløse. Diskuter om «varsellampene bør lyse» allerede på de første to punktene?*
8. *Utryddelse av «politiske eller sosiale» grupper ble ikke tatt*

Maya-urfolket i Guatemala ble rammet av et folkemord på 1980-tallet da de protesterte mot de utenlandske gruveselskapene i landet. Rigoberta Menchú ble tildelt Nobels fredspris i 1991 for forsoningsarbeidet i etterkant. Dette er et norsk minnefrimerke utgitt senere.

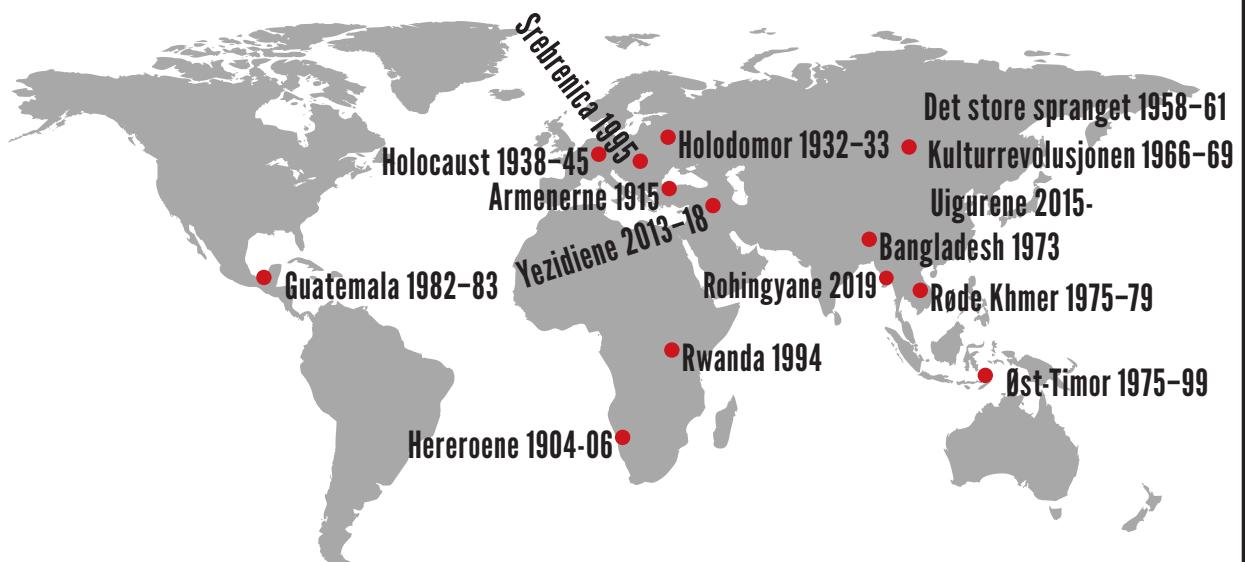
med i definisjonen av folkemord. Hva var grunnen til det?

9. Hva var det ukrainerne kaller Holodomor?
10. Les bildeteksten øverst på side 426. Der kan du lese at Joe Biden var den første amerikanske presidenten til å bruke ordet folkemord om det som skjedde med armenerne under første verdenskrig. Hvorfor tror du tidligere amerikanske presidenter har villet unngå å bruke det ordet?

En viktig del av oppgjøret etter et folkemord i dag er at den ansvarlige parten erkjenner sin skyld. Det kom sent, men mer enn hundre år etter folkemordet på hereroene og sama-folket tok staten Tyskland dette oppgjøret. Her fra en minneseremoni i 2011, der representanter fra herero-folket og staten Namibia var til stede i Tyskland for å bringe hjem hodeskaller som ble brakt til Tyskland etter folkemordet. I 2021 tilbød Tyskland et milliardbeløp i utviklingshjelp til etterkommerne som del av denne forsoningsprosessen.

FOLKEMORD OG ANDRE TYPER MASSAKRER SIDEN 1900

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p32

TEMA 33

AMERIKAS ÅRHUNDRE

Veien
fra koloni
til supermakt

Hør teksten

Rose Miller Monroe fra Kentucky var blitt enke etter at ektemannen hennes døde i en trafikkulykke. Hun hadde to unge døtre å forsørge, og en vinterdag tidlig i 1942 plasserte hun jentene sine i familiens gamle Ford og brøt opp hjemmefra. Det var få jobber kvinner kunne søke på i Kentucky, men forholdene var annerledes 50 mil lenger nord, i Michigan. USA hadde nettopp gått med i andre verdenskrig, og Detroit i Michigan var den største motoren i USAs rustningsindustri. Her tok Rose seg jobb på det som var verdens største fabrikk: Willow Run. Denne digre fabrikksbygningen var blitt oppført på rekordtid etter at den andre verdenskrig startet.

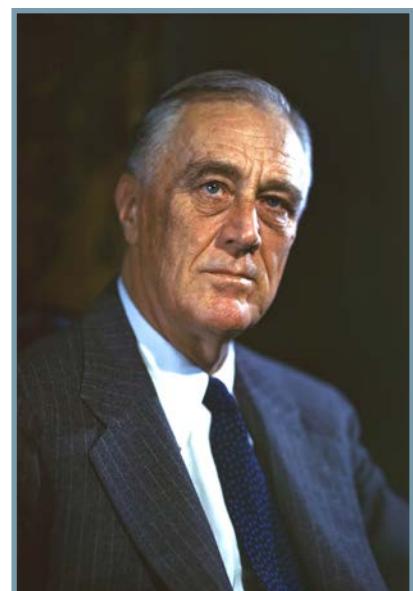
Riktignok var ikke USA involvert i krigen i 1939 og 1940, krigens to første år, og det fantes sterke krefter som ville holde landet utenfor, den såkalte America First-bevegelsen. Den ble frontet av flygerhelten Charles Lindberg, og med prominente medlemmer som Walt Disney og Henry Ford – president for det mektige Ford-konsernet i Detroit. Mot seg hadde America First-bevegelsen USAs president, Franklin Delano Roosevelt. Han var overbevist om at USA var moralsk forpliktet til å engasjere seg, og at andre verdenskrig var en kamp der USA måtte kjempe for demokratiet, og mot tyranniet. I en tale erklærte presidenten at USA skulle være «The Arsenal of Democracy» (demokratiets våpenprodusent), og begynte å forsyne landene som kjempet mot Tyskland med krigsutstyr, gjennom de såkalte lend-lease-avtalene*. Prosessen med å ruste opp USA hadde altså allerede startet da japanerne angrep Pearl Harbor i desember 1941, og Japans alliansepartnere Tyskland og Italia erklærte krig mot USA rett etter.

Den sovende giganten

«Amerika er ikke noe annet enn missedronninger, millionærer, idiotisk musikk og Hollywood», var Hitlers nedlatende kommentar om USA. Det var ikke noen tvil om at USA før andre verdens-

Forrige side og øverst: Under andre verdenskrig fikk den tradisjonelle pin-upen (på bombeflyet) en konkurrent i Rosie the Riveter. Med krigen kom et nytt kvinneideal. Alle mann til samlebåndene, kvinner innbefattet!

Franklin D. Roosevelt i 1944.

* Mer om verdenskrigen i tema 28.

Det var millioner av arbeidsplasser å fylle i den amerikanske rustningsindustrien, noe som ga åpninger både for kvinner og afroamerikanere. Rekrutteringen var så massiv at USA i 1945 sto for halvparten av verdens industriproduksjon.

krig ble undervurdert, isolert som landet var på den andre siden av Atlanterhavet. Den amerikanske hæren var ikke større enn Belgias, og verken marinen eller flyvåpenet kunne måle seg med det de andre stormakter disponerte. USA hadde riktignok ledet an økonomisk, industrielt og kulturelt siden første verdenskrig, men det var nå – fra desember 1941 – at landet skulle reise seg fra nedgangstidene på 1930-tallet og omdannes til en virkelig supermakt. 1941 var året da rustningsindustrien satte inn det høyeste giret, og den mektige amerikanske V12-motoren av industriell kapasitet buldret seg opp i toppfart.

Med et umettelig behov for arbeidskraft, og med millioner av unge amerikanske gutter og menn som ble kalt ut til krigstjeneste, åpnet det seg muligheter for andre grupper i landet. 17 millioner amerikanere reiste i disse årene av gårde for å ta jobb på våpenfabrikkene i nord. Mange kom langveis fra, både alle de svarte amerikanerne fra sørstatene som tidligere hadde hatt problemer med å skaffe seg jobber i «hvite» bransjer, og slike som vår enslige tobarnsmor, Rose. I disse årene økte kvinnenes andel blant de yrkesaktive fra 27 til 37 prosent, og det skyldes først og fremst alle de som tok seg jobb i våpenindustrien.

Stor som Frognerparken

Størst av alle våpenfabrikkene var altså Willow Run utenfor Detroit. Den ble oppført på et jordbruksområde, og sto klar ett år etter at første spadetak var tatt. Fabrikken hadde gigantiske dimensjoner. Et av samlebåndene var halvannen kilometer langt, den hadde over 40 km med skinner i taket til frakt av deler, og

På Willow Run var det aktivitet døgnet rundt, og B24-bombeflyene rullet ut som på samlebånd.

dekket et område på 330 000 kvadratmeter. Sagt på en annen måte, den ville ha fylt mesteparten av Frognerparken i Oslo eller hatt plass til 66 fotballbaner. Her var det god plass til at 40 000 arbeidere kunne sette sammen bombefly i fem ulike produksjonslinjer. I disse produksjonslinjene lagde man innervingen, yttervingene, nesepartiet med cockpiten, flykroppen og halepartiet. Metalldelene ble formet ved hjelp av hydrauliske presser som veide flere hundre tonn. Med løftekraner som flyttet seg langs skinnene i taket, ble de tunge delene fraktet rundt i fabrikken og satt sammen til det 30 tonn tunge bombeflyet B-24 Liberator. På sitt mest effektive klarte arbeiderne på Willow Run-fabrikken å lage ett bombefly i timen. Dette var en produksjonstakt som gjorde at denne fabrikken i løpet av fire år produserte flere bombefly enn det hele Nazi-Tyskland klarte i samme tidsperiode.

Det var i denne fabrikken at Rose Miller Monroe ble ansatt som nagler, altså en som var med på å sette flydelene sammen ved hjelp av en hydraulisk hammer som banket naglene inn i skroget. I og med at Willow Run-fabrikken befant seg en god kjøretur utenfor Detroit, måtte det bygges opp et helt bysamfunn rundt fabrikken, omtalt som Bomber City. Her var alle de tjenestene en by krever, som en barnehage der Rose kunne ha døtrene sine når hun var på jobb. Tilstedigheten ville ha det til at «Rosie the Riveter» allerede var et begrep brukt om alle de kvinnene som jobbet i rustningsbransjen. Rose passet derfor både navnemessig og yrkesmessig godt inn i en kampanje som de amerikanske myndighetene sendte ut for å vise hvordan kvinnene fant seg til rette i fabrikkene. Og fortsatt i dag forbindes Rose med plakatene av Rosie the Riveter («We can do it!»), selv om det var andre kvinner som sto modell for de mest kjente plakatene.

I dette temakapittelet skal vi se på bakgrunnen for at USA vokste inn i den rollen de har i dag som verdens ledende supermakt. Vi skal bruke Detroit som eksempel fordi byen eksemplifiserer landet på flere måter, både på grunn av oppturene og nedturene.

Gunstig plassering

Byen Detroit ble grunnlagt i 1701 av en fransk utforsker med den kompliserte tittelen Antoine Laumet de La Mothe, sieur de Cadillac. Franskmennene var på dette tidspunktet en stormakt

Kvinnene ble rekruttert på begge sider av fronten. I Tyskland var idealet at unge menn og kvinner skulle arbeide i den frivillige riksarbeidstjenesten (RAD) i en periode før ekteskap og barn.

i Nord-Amerika, helt til de tapte den store kolonikrigen mot engelskmennene i 1759. Navnet Detroit betyr «stredet» på fransk, et navn byen fikk fordi den befinner seg i stredet mellom de to store innsjøene Lake Erie og Lake Huron, «le détroit du lac Érié». Da den industrielle revolusjonen begynte å gjøre seg gjeldende i USA på 1800-tallet, var Detroit godt plassert. Ikke bare fordi byen lå i den delstaten som lenge produserte 80 prosent av alt jernet i USA – Michigan – men også fordi de store sjøene muliggjorde enkel transport av råvarer inn og ferdige industrivarer ut av byen, akkurat på samme måte som kanalene skapte tilsvarende muligheter i England. USA viste seg å ha verdens største forekomster av kull og dessuten masse olje, og på grunn av de flate slettene i sentrum av landet – prærien – lot det store området seg snart også binde sammen ved hjelp av jernbanen. Og det var prærien som fram mot år 1900 gjorde USA til verdens største matprodusent. Utviklingen var mulig på grunn av de mange millionene som innvandret, og fikk tildelt jordbruksland så å si gratis gjennom den såkalte Homestead Act, deriblant mange av de 800 000 som utvandret fra Norge.

USA var verdens ledende olje-produsent fram til etter andre verdenskrig. Billig drivstoff var viktig både for den vanlige bilist og for militæret.

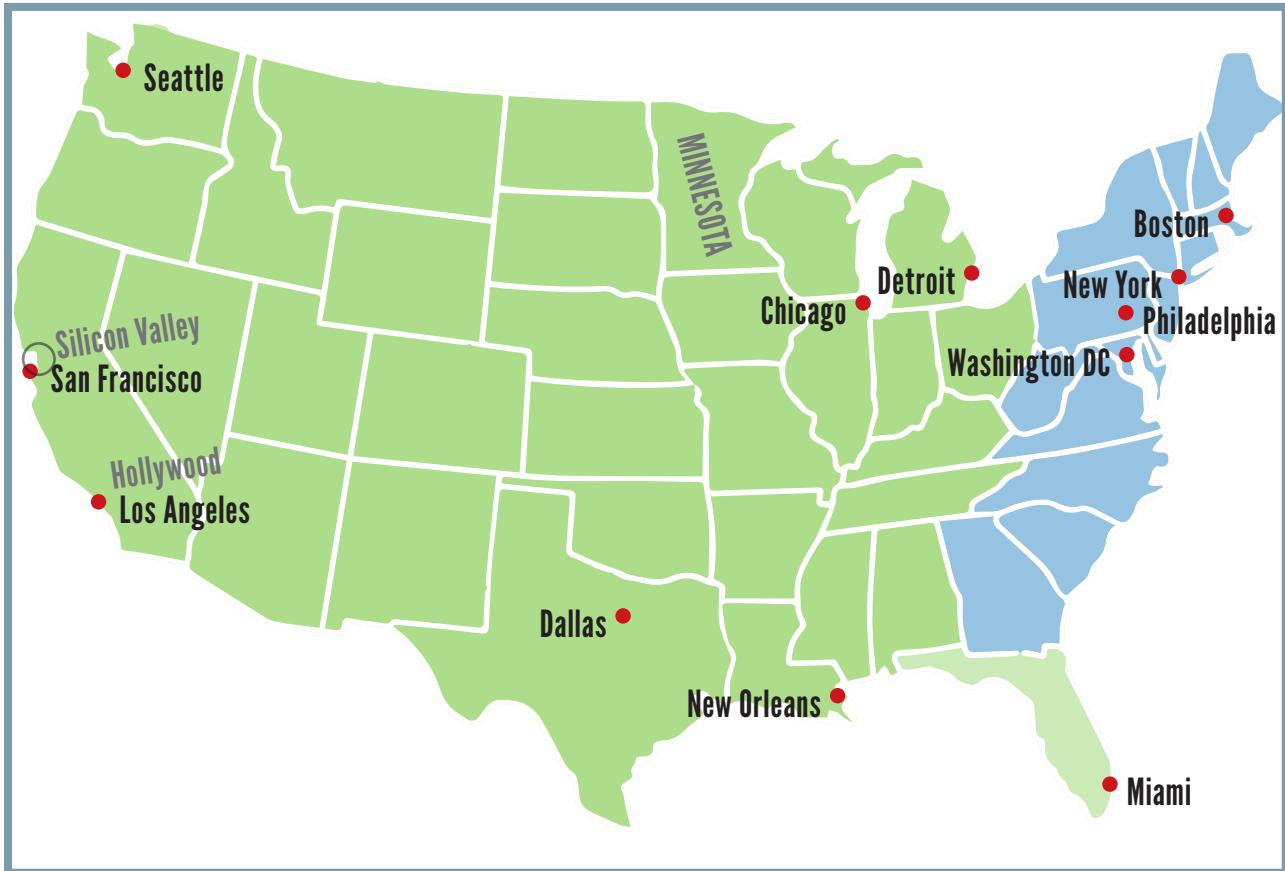
Stor vekst

Det som bare var 13 kolonier og 5 millioner mennesker i 1783, året de amerikanske koloniene løsrev seg fra England, hadde i løpet av 1800-tallet, i det som må ha vært den mest intense befolkningsveksten i verdenshistorien, vokst til det landet vi kjenner i dag. I år 1900 hadde USA 76 millioner innbyggere, altså en femtendobling fra 1783. Denne ekspansjonen skjedde ikke bare gjennom fordrivingen og folkemordet på urbefolkningen (tidligere kalt indianere), men også gjennom oppkjøp og kriger. Og gjennom alle de som reiste til USA i håp om å oppnå «The American Dream».

Amerikansk frimerke.

Oljebrønnene begynte å poppe opp, først i Pennsylvania i 1859 og senere i Texas. Etter at Nicolaus Otto hadde utviklet sin bensinmotor i 1876, og Carl Benz oppfunnet bilen, var det Detroit som utviklet seg til å bli sentrum for den industrien som på midten av 1920-tallet gjorde bilen til allemannseie i USA, mange tiår før andre land. Det var i Detroit den unge oppfinneren Henry Ford kjørte sin første motoriserte «quadricycle» gjennom byen og skapte moderne masseproduksjon på fabrikkene som produserte de berømte, svarte T-Fordene hans. 300 dollar kostet disse bilene.

Riktig nok tilsvarte dette en årlønn for arbeiderne på fabrikkene hans, men ved hjelp av bilfinansiering – også en tjeneste funnet opp på samme tid – kunne selv ufaglærte arbeidere skaffe seg sin første bil.

Legendariske navn

Henry Ford ble en amerikansk myte. En av mange «titans of industry» som vi forbinder med USA, og i Detroit hadde han selskap og konkurranse av en rekke navn som er legendariske i dag: John og Horace Dodge, David Dunbar Buick, Louis Chevrolet, Walter Chrysler og Henry Leland. Sistnevnte valgte en litt mer ydmyk stil enn de andre. I stedet for å kalle opp bilfabrikken sin etter seg selv, lånte han navnet til byens grunnlegger, den nevnte franskmann Antoine de la Mothe Cadillac.

Detroit oppnådde en dominans innen bilindustrien som kan sammenliknes med den California har i dag innen kommunikasjonsindustrien, med sine datagiganter i Silicon Valley rundt San Francisco Bay.

Da USA ble grunnlagt besto nasjonen bare av de 13 blåmarkerte statene på østkysten (som hadde litt andre grenser på den tiden). Gjennom hele 1800-tallet ekspanderte USA vestover. Både gjennom våpenmakt – mot urbefolkningen og i kriger med Mexico – men også gjennom oppkjøp. Louisiana-området og nordover ble kjøpt fra Frankrike i 1803, og Alaska fra Russland i 1859. De mange innvandrere gjorde at folketallet mangedoblet seg, blant dem alle nordmennene som dro til Minnesota i nord for å ploye seg land eller hogge tømmer.

Downtown Detroit ser ut som en hvilken som helst amerikansk storby. Her monumentet til byens store sønn Joe Louis, han var bokseverdensmester 1937–1949.

I forstedene ser det annerledes ut. Tomme fabrikklokaler og hus vitner om et usikkert arbeidsmarked i byen.

Eminem vokste opp i Detroits forsteder, oppdratt av en enslig mor med rusproblemer. Det er mange likhetstrekk mellom Eminem og rollen han spiller i filmen «8 Mile» (bildet). Musikken brakte ham ut av fattigdommen, en reise flere Detroitere har gjort før ham. Byens kallenavn er Motown (Motor Town), og Motown vært et viktig begrep i musikkindustrien helt siden 1970-tallet.

Under andre verdenskrig tok bilfabrikantene på seg store oppdrag for det amerikanske forsvaret, og med sin tekniske ekspertise kunne Ford-konsernets Willow Run og Chryslers Tank Factory alene overgå Hitlers tredje rike i produksjonen av bombefly og stridsvogner. Det er derfor det kan påstås at andre verdenskrig ble avgjort like mye ved samlebåndene i Detroit som på slagmarken.

Etter krigen fulgte en periode med fortsatt oppgangstid for Detroit, nå som leverandør av stadig større privatbiler til generasjonen som vokste opp etter krigen. Etterkrigsoptimismen blomstret, fødsels-tallene steg til nye høyder (de som var født på denne tiden kalles gjerne The Baby Boomers), og folk opplevde en voldsom materiell velstandsøkning over hele den vestlige verden. Men akkurat som engelsk industri tidligere hadde blitt utkonkurrert først av Tyskland og deretter av USA, så begynte de japanske bilfabrikkene å utkonkurrere de amerikanske konsernene på 70-tallet. Først på pris, deretter også på kvalitet. Dette ble også en forløper til utfloggingen av mye annen industri i USA, til lavkostland som Mexico og Kina.

Fra topp til bunn

Detroit var på et tidspunkt USAs fjerde største by, etter New York, Chicago og Philadelphia. I dag er folketallet halvert, og Detroits bilindustri er bare en skygge av det den var. Byen ble i 2013 den første amerikanske storbyen noensinne til å gå konkurs, og hele byområdet sliter med store sosiale problemer og motsetninger mellom ulike etniske grupper. Mordraten lå i 2019 på 40 per 100 000. Til sammenlikning lå den på 5 per 100 000 i USA som helhet. I Norge er mordraten på 0,5 per 100 000. Det er altså nesten hundre ganger så stor risiko for å bli myrdet i Detroit som i Norge, per innbygger.

Detroit var i sine oppgangstider et eksempel på det amerikanske samfunnet på sitt beste, med en stor entreprenørånd og et episenter for prosesser som har hatt ringvirkninger langt utenfor USA. Men i nedgangstidene ser vi det amerikanske samfunnet på sitt mest problematiske. Et samfunn der mange faller utenfor, også fordi de mangler sikkerhetsnettet de fleste land i Europa har. Et system der fattigdom og utenforskaps overføres fra en generasjon til den neste.

Diego Riveras frescomaleri fra et av Detroits samlebånd for bilproduksjon. Bildet er laget i 1933 og henger i dag i Detroit Institute of Arts.

Tilfellet Henry Ford

Det er faktisk mulig å skildre Henry Ford selv på samme måte, som en mann med både inspirerende og frastøtende egenskaper. I en undersøkelse blant amerikanske collegestudenter ble han i sin tid kåret til den viktigste personen i verdenshistorien etter Napoleon og Jesus, og det er ikke tvil om at han er et slags sinnbilde på den industrielle tidsalder. I tillegg er han eksempel på hvor langt man kan komme selv med to tomme hender. Henry vokste opp på gård, men forlot bondelivet som 16-åring for å jobbe som maskinistlærling inne i Detroit. Ved siden av diverse jobber, deriblant i Thomas Alva Edisons firma, plundret den unge Ford med forskjellige typer farkoster hjemme i egen garasje. Det var i 1908 han lanserte sin T-Ford, og i løpet av få år var firmaet hans verdens største bilprodusent. Henry selv var mer opptatt av teknologien enn pengene, men fortalte selv å ha fått en aha-opplevelse om hvor langt han var kommet en dag kona hans kom inn med et forferdet uttrykk i ansiktet. Fru Ford var i gang med klesvasken, og i lommene på en av buksene til Henry hadde hun funnet en sjekk på 75 000 dollar. Dette var altså penger han hadde glemt å ha mottatt og som fort kunne ha gått med i vasken!

I januar 1914 gjorde han noe som trolig ingen bedriftseier har gjort verken før eller siden. Han doblet lønna til arbeiderne sine, og reduserte samtidig arbeidstiden fra ni til åtte timer. Han ansatte dessuten afro-amerikanere i stort monn på et tidspunkt

I Hollywoodfilmen «Moderne tider» (1936) lager Charlie Chaplin stor humor av det monotone livet ved samlebåndet. Dette er en de store klassikerne i filmhistorien.

da ingen andre fabrikker i Detroit gjorde det, og strakte seg langt for å tilpasse arbeidsoppgavene også til funksjonshemmede. I 1919 var det blant arbeiderne hans én ansatt uten hender, fire uten bein, fire blinde, trettisju døvstumme og seksti med alvorlig epilepsi.

I moderne tid regner vi det som smart å gi arbeiderne sine økonomi til å kjøpe den bilen de selv produserer, samt å ansette folk basert på talent fremfor hudfarge, men denne historien viser i det minste at Henry Fords talent for god bedriftsøkonomi ikke sto så langt bak det tekniske talentet. Han var en pioner på flere felter.

Stoppet ikke

Men Henry Ford gikk lenger i sitt sosiale eksperiment. For langt. Han ville vitenskapelig gjøre samlebåndsprosessen i en slik grad at han lot arbeiderne sine overvåkes av folk med stoppeklokker, og budskapet var at folk som somlet for mye eller brukte for lang tid på do, stjal av de åtte timene han disponerte dem hver dag. Samlebåndsarbeidet var dessuten ekstremt monoton, i og med at alt var oppdelt i enkeltoperasjoner. Han ville åpenbart helst ha roboter, og ikke individer som kunne tenke selv. Og om han kunne være rundhåndet på eget initiativ, så hadde han en sterkt aversjon mot fagforeninger. Beryktet er det såkalte Battle of the Overpass i 1937, der protesterende arbeidere ble grovt mishandlet av sikkerhetsstyrkene ved Fordfabrikken. På dette tidspunktet var Ford Motors den eneste av de store fabrikkene i Detroit som ikke tillot fagforeninger, men i stedet hadde ansatt noen hundretalls bøller til å slå ned på alt fra unnasluntring til forsøk på fagorganisering*.

Henry Ford var også medlem av America First-lobbyen, som altså sto mot president Roosevelts ønske om å engasjere seg i krigen på de alliertes side. Mister Ford hadde riktignok også markert seg i fredsarbeid under første verdenskrig, men motstanden mot å erklære krig mot tyskerne i andre verdenskrig kan like gjerne tilskrives nazi-sympatier som et genuint ønske om fred. Henry Ford eide i flere år på 1920-tallet en avis der det stadig ble publisert antijødiske artikler, og Ford samlet artiklene i en bok kalt *The International Jew: The World's Foremost Problem*. Hitler skal ha latt seg inspirere av nettopp Henry Ford, og hedret amerikaneren med medaljen «Storkorset av den tyske ørn». Der Führer sendte i

* Mer om arbeidsliv og fagorganisasjoner i tema 36.

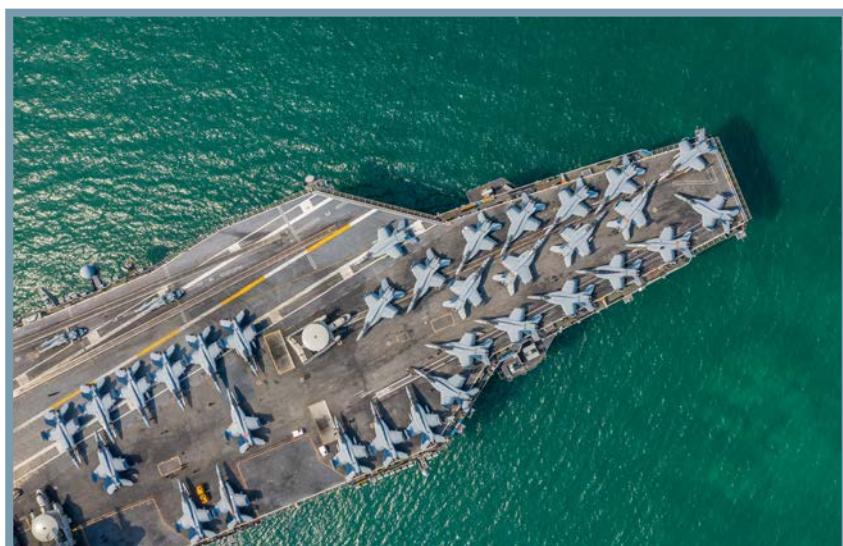
den forbindelse en personlig hilsen til Ford for hans «humanitære idealer» og «hans arbeid for fredssaken». Men Hitler er neppe en du vil ha anbefalingsbrev fra på cv-en din, ikke engang før andre verdenskrig. Det var Henrys sønn Edsel Ford som til slutt fikk sørget for at Fordkonsernet stilte seg bak den amerikanske krigs-innstsasen, blant annet gjennom byggingen av kjempefabrikken Willow Run.

Amerikansk dominans

Henry Ford kan med andre ord fremstilles på flere måter, men han er likevel en av dem som innvarslet den amerikanske gullalderen som når du leser denne boka, har vart i over hundre år. Helt siden renessansen hadde europeiske nasjoner kappes om å lede an idémessig, og i 1920 var det amerikanerne som hadde overtatt den stafettpinnen.

Om man regner et område som dominant hvis det har levert minst 25 % av teknologiske nyvinninger, viktige ideer eller kreative produkter i en tidsperiode, så ser tidslinjen siden renessansen slik ut i henhold til moderne kreativitetsforskning:

- 1540 – 1610 Italia (Firenze, Venezia, Padova)
- 1660 – 1730 England
- 1770 – 1830 Frankrike
- 1810 – 1920 Tyskland
- 1920 – USA

De atomdrevne hangarskipene har vært kjernen i USAs havmilitære strategi helt siden andre verdenskrig. Hvert hangarskip har et antall fly som tilsvarer luftforsvaret til hele land. I årene som kommer vil de trolig bli mer og mer å se i Sør-Kinahavet for å motarbeide tilsvarende kinesisk maktutøvelse i området.

Rosa Parks (1913-2005) er kjent for sin kamp mot raseskillet i USA, spesielt da hun 1. desember 1955 nektet å reise seg for en hvit mann på bussen. Dette var i en tid da svarte bare hadde rett på plassene bakerst i bussen. Hennes symbolske protest skjedde i Alabama, men på grunn av trusler i etterkant flyttet hun nordover til Detroit, som så mange afro-amerikanere før henne. Utstillingen på bildet befinner seg Civil Rights Museum i Memphis.

Om amerikanerne kanskje ikke lenger har den samme statusen moralsk sett som etter andre verdenskrig, og Kina og EU utfordrer USAs økonomiske dominans, så er det ikke tvil om at landets militærmakt, samt vitenskapelige, teknologiske og kulturelle status fortsatt er veldig sterk. Ingen land i verdenshistorien kommer i nærheten av den innflytelsen USA har, noe som selvfølgelig også er resultat av at vi lever i en mer globalisert verden enn noensinne.

Alle må med

Alle land med sterk og moderne økonomi kjennetegnes ved at kvinnene også i stadig større grad har kommet med i arbeidsstyrken. Verdenskrigen bidro nok litt til denne prosessen. Rose Miller Monroe og hennes medstøstre fikk riktig nok bare halvparten av det mennene fikk i lønn, og etter krigens slutt måtte de overlate plassene sine ved samlebåndene til de hjemvendte soldatene. Det skulle gå helt ut på 1960- og 1970-tallet før kvinnene igjen kom seg ut av huset og begynte å gjøre seg gjeldende i arbeidslivet på nytt.

Men at de hadde satt sitt preg på og bidratt til krigsinnsatsen var det ingen tvil om, og at de visste å tilpasse seg raskt forteller denne historien: Da damene begynte å rykke inn på Willow Run, ble det satt opp skilt med oppfordring om å vise hensyn. «GENTLEMEN WATCH YOUR LANGUAGE. THERE ARE WOMEN PRESENT.» I løpet av kort tid måtte det hektes opp noen nye skilter under de første: «WOMEN WATCH YOUR LANGUAGE. THERE ARE GENTLEMEN AROUND HERE.» «Enkelte av disse kvinnene brukte ord jeg aldri hadde hørt før», fortalte en av formennene på fabrikken i et intervju.

Røffe tider skaper røffe mennesker. Rosie the Riveter var bare en av mange som tok utfordringen og bidro til de alliertes seier i andre verdenskrig med sin innsats med naglepistolen.

Et nytt kvinneideal vokste fram etter andre verdenskrig. Nå måtte Rosie the Riveter vike plassen. Den hjemmeverende husmoren ble idealt i 1950- og 1960-tallet, før utdanningsrevolusjon og nye tider atter en gang førte kvinnene ut i arbeidslivet. Denne gang for godt.

TIDSLINJE

1701	Detroit grunnlegges av franskmannen Antoine de la Mothe Cadillac.
1860	Detroit øker i betydning som følge av stor våpenproduksjon under borgerkrigen og starten på den industrielle revolusjon i USA.
1908	Henry Ford lanserer T-Ford, modellen som gjør at bilen blir allemannseie i USA på 1920-tallet.
1929	Krakket på Wall Street, stor arbeidsledighet i Detroit, USA og resten av Vesten.
1941	8. desember dette året går USA med i andre verdenskrig, industrien i Detroit bygges om for å levere stridsvogner, fly og annet krigsmateriell.
1945	Da krigen er over, står USA for 50 % av verdens industriproduksjon, og Detroit er en av årsakene til denne industrielle makten. På grunn av tilflytningen under krigen er den nå USAs fjerde største by.
2013	Byen Detroit går konkurs, etter en lang avindustrialiseringsprosess som startet på 1970-tallet.

Skyskrapere ble tidlig et symbol på Amerika fordi USAs store økonomiske opptur startet nettopp i den perioden da masseproduksjon av stål ble mulig under den andre industrielle revolusjon. Stål ga muligheten for å bygge stadig høyere bygninger. Her fra Manhattan i New York. Halvøya Manhattan egnet seg godt til den tunge bygningsmassen, grunnen består av harde steinmasser.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvilke naturgitte forutsetninger hadde Detroit for å bli en industriby?*
2. *Under andre verdenskrig påtok mange industriherrer i Detroit seg oppdrag for det amerikanske forsvaret. Hva hadde de drevet med fram til krigen?*
3. *Senere ble deler av denne industrien utkonkurrert av et annet lands industri. Hvilket?*
4. *Hvordan er de sosiale forholdene i Detroit i dag?*
5. *Fortell kort om Henry Ford som bedriftseier.*
6. *Hvordan stilte Ford seg til Adolf Hitler før og under andre verdenskrig?*
7. *Tror du Fords antijødiske holdninger var utbredte i USA på denne tiden?*
8. *Se på listen hvilke land som har dominert idémessig i verden siden renessansen. Er du enig i at USA fremdeles har denne posisjonen? Begrunn svaret ditt.*
9. *Hvilke forutsetninger tror du ligger til grunn for at en befolkning kan skape mye nytt?*
10. *Til slutt i kapittelet kan du lese om at kvinnene igjen kom inn i arbeidslivet på 1960- og 70-tallet. Hvilken betydning har det hatt for den amerikanske økonomien, tror du?*
11. *Hva kan være grunnene til at kvinner i mange land ikke jobber, og hvilke konsekvenser tror du det har for økonomi og samfunnsliv?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p33

SYMBOLET PÅ AMERIKA ER SELV EN IMMIGRANT

På sokkelen til Frihetsstatuen står diktet «The New Colossus», skrevet av Emma Lazarus i 1884.

Slik lyder et utdrag:

*Give me your tired, your poor,
Your huddled masses yearning to breathe free,
The wretched refuse of your teeming shore.
Send these, the homeless, tempest-tossed to me:
I lift my lamp beside the golden door.*

Frihetsgudinnen ble avduket i 1886, og har siden stått på New York havn og tatt i mot millioner av immigranter fra hele verden. Passende nok er statuen også en immigrant, for den ble gitt av Frankrike til USA. I Paris står en tilsvarende statue vendt i retning amerikanernes Frihetsstatue. Kobberet som dekker statuen på New York havn, er levert av et kobberverk på Karmøy.

TEMA 34

SOVJETUNIONENS VEKST OG FALL

Hvordan var det å leve
under den kalde krigen?

Hør teksten

Vardø slik byen ser ut i dag.
Legg merke til radarkuppelen i bakgrunnen til overvåkning av russiske bevegelser.

Været i Vardø var stille og rolig om morgen den 30. oktober 1961. Ingen nedbør, 5–6 varmegrader, laber bris på 7–8 sekundmeter. Kong Vinter var ikke ankommet, og mørketiden var ennå nesten en måned unna i denne byen som helt siden middelalderen hadde vært ytterpunktet for dansk-norske kongers maktområde. På en halvøy rett utenfor sentrum voktet den åttekantede festningen Vardøhus over byen. Vardøhus var verdens nordligste festning, bygget på 1700-tallet. Med sin plassering ut mot det mektige og mørke Barentshavet hadde Vardø vært sentrum for handelen med Russland på 1800-tallet. Nå sørget statusen som Norges østligste by for at Vardø hadde fått en litt annen rolle. I Russlands sted fantes nå supermakten Sovjetunionen, og byen var i 1961 Norges østligste utpost mot dette truende imperiet. På tross av spenningen mellom øst og vest, må dette likevel ha føltes som en helt vanlig mandag for menneskene i byen. Soldatene på festningen, husmødrene hjemme ved kjøkkenbenkene, barna på skolen – og fiskerne ut på havet.

En helt vanlig dag. Helt til det ikke var det.

Klokka halv ti på formiddagen kom det et kraftig lysglimt fra øst, omtrent på samme sted som sola hadde stått opp noen timer tidligere. Men dette lysglimtet var kraftigere enn sola, og de som tilfeldigvis tittet i den retningen, må ha følt seg blendet av det kraftige lyset. En ny sol?

Innbyggerne i Vardø, som i resten av Norge, var pinefullt klar over effekten av de nye atomvåpnene som hadde avsluttet andre verdenskrig med to store eksplosjoner over Japan – den første i Hiroshima og den andre i Nagasaki. Men i 1961 var dette lenge siden. I 1949 hadde Sovjetunionen fått sine egne atomvåpen, og utover på 50-tallet ble det bygget stadig større og kraftigere atomvåpen både i øst og vest. Mot slutten av 50-tallet økte sovjeterne

Forrige side: De første atombombene i 1945 var basert på fisjon, splitting av atomkjerner. På 1950-tallet kom det enda mer destruktive atombomber. De var basert på det motsatte av fisjon, nemlig sammensmelting (fusjon). Sammensmelting av hydrogenkjerner utløste nemlig enda mer destruktive krefter enn splitting av plutoniumkjerner. Her fra en amerikansk testsprengning av en hydrogenbombe på Marshalløyene i Stillehavet i 1952.

Slik så den sovjetiske propaganda-avisen Pravda (=Sannheten) ut 13. april 1961. Dagen før hadde Sovjetunionen som første nasjon sendt et menneske ut i verdensrommet, Jurij Gagarin. Sovjetunion hadde tatt første stikk i romkapplopet ved å sende opp første satellitt i 1957: Nå tok de også andre stikk ved at en sovjetisk ble verdens første romfarer. Det var en stor propagandaseier for kommunismen.

trykket. I 1957 kom det såkalte Sputniksjokket. Ved å sende en satellitt i bane rundt jordkloden beviste sovjeterne at de hadde raketter som var kraftige nok ikke bare til å sende ting ut i verdensrommet, men til å frakte atombomber jorda rundt. Fra og med det tidspunktet kunne altså atommaktene utslette hverandre gjensidig.

Det var dette som ble omtalt som MAD – mutually assured destruction, gjensidig ødeleggelse.

Og galskap må det ha føltes som. Spesielt om man var innbygger i Norge som lå ubehagelig nær det som var den nye fienden. På hele 50-tallet ble det bygget tilfluktsrom og forsvarsanlegg over hele landet vårt, og mange tusen mennesker ble årlig kalt ut til øvelser med Sivilforsvaret. De trente på å være hjelpebrannmenn, hjelpesykepleiere og så videre i forberedelse på kaoset som ville oppstå om sovjeterne bombet og angrep oss. Og over hele landet gjallet stadig flyalarmene. De som er oldeforeldre og besteforeldre i dag, husker denne testingen av alarmanleggene fra sin barndom. Etter hvert ble man vant til dem, og lærte seg å skille de «vanlige»

alarmene fra den alarmen som gjennom korte støt i 60 sekunder varsler om nært forestående bombeangrep. Heldigvis skjedde det aldri på alvor. I dag testes disse alarmene bare et par ganger i året, og de fleste av oss klarer vel heller ikke å skille typene varsler fra hverandre.

En Mig-17, et restaurert sovjetisk jagerfly fra den kalde krigen som vises fram under et luftshow i USA i moderne tid.

Sprengkraft

Men den høstmorgenen i Vardø i 1961 ble vi nordmenn vitne til enda en eskalering av trusselnivået. Det som glimtet over horisonten den morgenen, var nemlig sprengningen av verdens største atombombe. Verken før eller siden har noen sprengt noe kraftigere. Med en sprengkraft som var det tidobbelte av ALLE bomber sluppet i andre verdenskrig, skapte bomben en ildkule som var 8 km i diameter. Hvis den hadde blitt sluppet over Oslo, ville den umiddelbart ha lagt all bebyggelse fra Drammen i vest til Gardermoen i øst i ruiner, og drept en tredjedel av alle nordmenn. Atombomben var en såkalt hydrogenbombe, massivt mye kraftigere enn uran- og plutonumbombene over Japan. Denne hydrogenbomben ble kalt Czar Bomba – Tsarbomben.

Bomben ble sluppet fra fly og sprengt fire kilometer opp i luften, rett ved øya Novaja Semlja. Lysglimtet kunne ses i en radius på 2000 km. Vardø befant seg bare 900 kilometer unna Novaja Semlja, derfor ble lysglimtet veldig kraftig. Etter glimtet kom lyden fra bomben, og en fisker ute i havet rapporterte at drønnen overdøvet motoren hans noen sekunder. Og over hele verden ble det varslet om utslag på jordskjelv-instrumentene etter hvert som sjokkbølgen fra eksplosjonen beveget seg gjennom jordskorpen.

Kunne dette være innledningen til den store atomkrigen, den som skulle komme til å ødelegge alt liv på kloden?

Frykten for bomben

I våre dager har denne trusselen forsvunnet litt, det er andre trusler vi er mer opptatt av nå. Men i 1961 var frykten for atomkrig veldig til stede værende. Nordmenn flest visste hvor nærmeste tilfluktsrom var, mange lagret hermetikk i kjelleren i påvente av at det verste skulle skje, og man var generelt mer i beredskap. Attpåtil hadde Nikita Khrusjtsjov – den sovjetiske statslederen

– året før truet med å atombombe lille Norge! Bakgrunnen for trusselen var at et amerikansk spionfly hadde blitt skutt ned over Sovjetunionen i 1960. Etter hvert viste det seg at flyet var på vei til Bodø, og Khrusjtsjov ga klar beskjed til nordmennene om at Bodø ville bli atombombet om vi tillot flere amerikanske spionfly å lande og ta av derfra.

Dette var nok mest tomme ord, og det man vil kalles «sabelrasling», men det må likevel ha vært skremmende å høre slike trusler. Hvor gal var egentlig Khrusjtsjov? I dag vet vi at han var ganske rasjonell, om enn litt hissig til tider, men det kunne man ikke vite den gangen. Norge hadde på dette tidspunktet lenge vært medlem av forsvarsalliansen Nato. Vi var medvirkende i mye av det amerikanerne drev med i nordområdene, inkludert å la dem bruke norske havner og flyplasser. Norske politikere sa offisielt at de hadde nektet amerikanerne å lagre atombomber på norsk jord, men i hemmelighet øvde norske piloter på å slippe atombomber også over landet vårt. Hvis det verste skulle skje, at sovjetene okkuperte Norge, så fantes det altså scenarier hvor man skulle bombe vår egen befolkning med atombomber. Aldri har norske forsvarsplanleggere tenkt mørkere!

At sprengningen av Tsarbomben skjedde i 1961, skulle gjøre dette året ekstra spesielt. For bare to måneder tidligere, i august 1961, hadde østtyskerne satt opp piggtrådgjerder gjennom hele Berlin og på den måten delt byen i to. Europa ble i praksis delt allerede ved slutten av andre verdenskrig, i de landene som vi i dag kaller «vesten» og i de landene som havnet under sovjetisk innflytelse og ble kommunistiske. Skillet mellom Øst-Europa og Vest-Europa ble kalt «jernteppet». Noen land i øst forsøkte seg på opprør mot kommunismen, men opprørene ble slått ned og kommunismen gjeninnført. Undertrykkelsen førte til at folk i øst begynte å rømme vestover til bedre liv, deriblant mange av de menneskene som hadde havnet i den delen av Tyskland som etter andre verdenskrig ble dominert av sovjetene. I august 1961 forsøkte kommunistene å stoppe denne flukten vestover med piggtråd. I løpet av en natt ble den tyske hovedstaden Berlin delt i to. Piggtråden ble etter hvert erstattet med en mur, og muren ble etter hvert forsterket med enda en mur med vakttårn for hver hundrede meter, og såkalte dødssoner mellom murene der man kunne meie ned flyktninger med maskin gevær.

Øst- og Vest-Tyskland var delt med murer og piggtrådgjerder.

I 1961 var altså Øst-Europa i ferd med å bli et fengsel, og en oktobermorgen i nord – tett på Norge – sprengte Sovjetunionen verdens største atombombe.

Folk trakk nok et lettelsens sukk da sovjetiske medier senere på dagen 30. oktober kunne erklære at Tsarbomben bare var en testbombe, men for den kalde krigens del var dette tegn på at det skulle komme enda mer urovekkende nyheter i årene som fulgte.

Nå har du fått et øyeblikksbilde av en av de mange hendelsene under den kalde krigen. I dette temakapittelet skal vi se på bakgrunnen for den sovjetiske maktposisjonen. Vi skal kartlegge hvordan første verdenskrig førte til dannelsen av Sovjetunionen, og hvordan andre verdenskrig ga Sovjetunionen, og diktator Josef Stalin muligheten til å ta kontroll over hele Øst-Europa. Med andre ord er det altså slik at verdenskrigene førte oss inn i den kalde krigen.

Dannelsen av Sovjetunionen

Vi skal tilbake til første verdenskrig. Krigen hadde vart i fire år da Russland inngikk fredsavtale med Tyskland i 1918 og trakk seg ut. Allerede på denne tiden var Russland Europas mest folkerike land, men troppene deres i krigen var dårlig ledet og dårlig utstyrt. I tillegg avdekket krigen alle problemene landet hadde i forhold til de andre stormaktene i Europa. Industrien var lite utbygget,

Tsarfamilien i 1913. Nikolai 2. var en familiekjær mann, men lite effektiv som hersker. Fire år etter dette ble tsarveldet feid vekk av kommunistene som henrettet hele familien. De ville ikke ha noen som motstandere av kommunistene kunne samle seg rundt senere.

veinettet og jernbanenettet var i dårlig forfatning. I tillegg kom det faktum at Russland på denne tiden ennå var et foydalt samfunn, med bønder nesten uten rettigheter, og en liten og styrrik adelsklasse som levde godt på de lutfattige bøndenes innsats. På toppen satt tsaren, den svake Nikolai 2. Etter mer enn tre år med krig, millioner av unge menn døde av årsaker som folket selv ikke hadde noe spesielt forhold til, samt generell matmangel i landet, ble tsaren avsatt og en midlertidig regjering tok over*.

Hvis du synes denne situasjonen minner om Frankrike i 1789, så er det mange paralleller. Både Frankrike på 1700-tallet og Russland på 1900-tallet var eneveldige stater med store sosiale forskjeller. En annen parallel var at kampen mot det gamle regimet ledet til et nytt regime som tidvis var like ille som det gamle*. I Russland skjedde forverringen et halvt år etter tsarens fall i det som ble kalt oktober-revolusjonen. Egentlig var det et statskupp, for nå tok bolsjevikene under ledelse av Vladimir Lenin over kontrollen fra den midlertidige regjeringen som hadde ledet landet siden tsarens fall. Bolsjevikene var ikke mange, men de var godt organisert. Selve ordet «sovjet» betyr råd på russisk, og det ble dannet arbeider- og soldatråd over hele landet, fra den enkelte by og helt opp til toppen. Derav navnet Sovjetunionen: unionen av råd.

Som vi skal komme tilbake til, kom den russiske revolusjonen til å «spise sine egne barn» i et omfang som kan betegnes som folkemord, og som også minner mye om den franske revolusjon.

Sovjetunionen utmerket seg på noen områder, deriblant fikk kvinner enkelte steder mer synlige roller i statsapparatet. Aleksandra Kollontai var blant disse, hun var blant annet utstasjonert som diplomat i Norge.

Landet stabiliseres

Etter noen kaotiske år med borgerkrig, der blant annet Finland løsrev seg, stabiliserte det nye Sovjetunionen seg under sin nye ledelse. Det var mange nye ideer som ble forsøkt i de første idealistiske årene, deriblant sto kvinнерettigheter høyt på agendaen. Om lederne de første årene kan ha blitt drevet av idealisme og et mål om å skape bedre liv for den vanlige mann og kvinne, så gikk de høythengende ideene definitivt i graven da Lenin døde og maktpolitikeren Josef Dzjugashvili tok kontrollen. Han er for ettertiden mest kjent under kallenavnet sitt, «Stalin», eller «Stålmannen».

* *Mer om dette i tema 31.*

Om kommunismen er en ideologi som bringer til torgs berettiget kritikk mot behandlingen av arbeiderne i de tidlige industrialsamfunnene, så mangler den en viktig mekanisme. Mekanismen som i demokratiske stater lar folket kvitte seg med dårlige ledere på fredelig vis. Russland var jo i utgangspunktet et land uten demokratiske tradisjoner, og for mange kunne nok også det å få Josef Stalin på toppen, oppfattes som en garanti mot kaoset etter revolusjonen. Akkurat på samme som diktatoren Napoleon Bonaparte kom til makten i Frankrike i 1798, og diktatoren Adolf Hitler senere klarte i Tyskland. De representerte en stabilitet som mange hadde savnet. Stalin var utvilsomt dyktig på å gripe og holde på makten, men utviklet etter hvert en stormannsgalskap og paranoia som gjør at vi må kunne sette ham i samme klasse som Adolf Hitler når det gjelder skadeflyktninger.

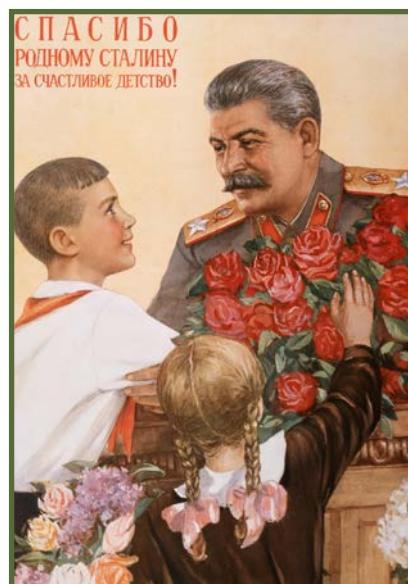
Paradoksalt nok er Stalin bare en av mange kommunistiske ledere som i løpet av sin regjeringsperiode har utviklet seg til å bli en tyrann, paradoksalt nok fordi kommunismen i utgangspunktet er en frigjøringsideologi, en som i motsetning til nazismen, lover frihet til de fattige og undertrykte, men som alltid ender opp med å utvikle regimer som er like ille og verre enn dem de erstatter.

Industrialisering på kommando

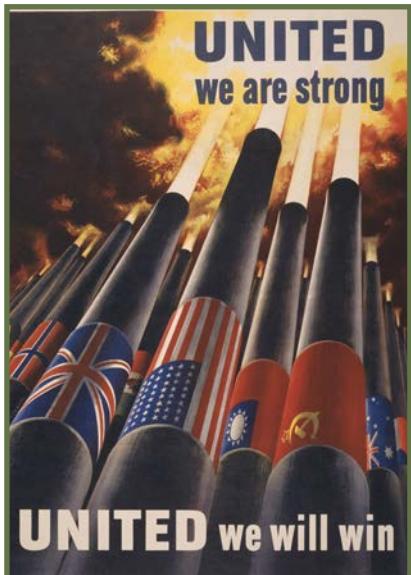
Stalin var opptatt av at Sovjetunionen skulle ta sin plass blant verdens mektige industrinasjoner, og startet en hardhendt industrialiseringsprosess. Den ble ikke drevet nedenfra som i vestlige land, i stedet var det staten som satte direktivene. Gjennom femårsplaner ble industrien bygget opp, og på grunn av maktfokuset var det ikke vanlige forbruksvarer som ble produsert. I stedet skulle det lages maskiner, skip, våpen og så videre. Det var stor økonomisk vekst i disse årene, noe som også skyldes mekanisering av landbruket og en strøm av mennesker fra lavproduktivt jordbruk til en industri som ga større utslag i regnskapet per arbeider. Millioner av mennesker døde i denne prosessen, de mange matproduksjonen falt mer enn beregnet og folk sultet i hjel på landsbygda. Ytterligere hundretusener av mennesker ble drept eller sendt i fangeleirer i Sibir under de såkalte Moskvaprosesene på 1930-tallet, der den stadige mer paranoide Stalin fikk rensket ut alle han fryktet kunne true posisjonen hans.

Vladimir Lenin var Sovjetstatens første leder. Lenins død i 1924 gjorde at den langt mer hensynsløse Josef Dzjugashvili kunne manøvrere seg fram til makten – mannen vi kjenner som Josef Stalin.

«Vi takker vår kjære Stalin for en lykkelig barndom.» I propagandaen ble Stalin fremstilt som familiens store beskytter. I virkeligheten var han en trussel også rundt de tusen middagsbord. På skolen ble barna belønnet for å tyste på sine egne foreldre dersom de kritiserte Sovjetstaten eller Stalin foran barna.

Amerikansk propagandaplakat fra andre verdenskrig der også det sovjetiske flagget er med.

Legg merke til at de har fått med en mindre nasjon blant de allierte helt til venstre. Norge var fortsatt å regne som krigførende fordi regjeringen vår satt i London.

Dårlig forberedt på andre verdenskrig

Stalin er kjent for uttalelsen om at «Vi har ti år på oss til å ta igjen Vesten, før det er for sent». Dette var i 1931, og han fikk rett i den forstand at Tyskland angrep Sovjetunionen nettopp ti år senere, i 1941. Men på grunn av paranoiaen til Stalin hadde Sovjetunionen på dette tidspunktet, i 1941, kvittet seg med 90 % av alle sine erfarte militære ledere. Dette kan være med på å forklare hvorfor Tyskland hadde slike spektakulære seiere de første månedene av angrepet på Sovjetunionen, og som gjorde at tyske panservogner rullet helt fram til Moskvas forsteder.

På grunn av industrialiseringen og det store folketallet var Sovjetunionen allerede en verdensmakt, men uten kompetent lederskap skulle det gå to år inn i krigen før de var i stand til å slå ordentlig tilbake mot tyskerne.

Alliert med sin erkefiende

At Tyskland og Sovjetunionen skulle havne på hver sin side i andre verdenskrig, var ikke en selvfølge. I 1939 inngikk Stalin en ikke-angrepssakt med Hitler, og i ly av denne pakten drev Stalin sin egen annekteringspolitikk parallelt med det Hitler gjorde i forløpet til andre verdenskrig. Sovjetunionen gikk i 1939 inn i både Latvia, Litauen, Estland og Finland. Stalin forsynte seg også av Polen østfra, samtidig som Tyskland angrep i vest i september 1939, og var blant annet ansvarlig for hendelsen i Katynskogen, der tusenvis av polske offiserer ble massakrert. Men med det tyske angrepet på Sovjetunionen i 1941 havnet Stalin på alliert side. Det fikk den engelske statsministeren Winston Churchill til å si at han ville alliere seg selv med djevelen (i dette tilfellet Stalin) i kampen mot Hitler, dog uttrykt på en litt mer subtil og churchillsk måte: «If Hitler invaded hell I would make at least a favourable reference to the devil in the House of Commons.» Etter to år på defensiven og to år på offensiven og titalls millioner døde, rullet til slutt de sovjetiske stridsvognene inn i Berlin i april og mai 1945. Det sovjetiske flagget ble plantet på taket til Riksdagen i Berlin, et bilde som hadde en stor propagandamessig betydning som bevis på kommunismens endelige seier over nazismen.

10. mai 1945 feirer *Pravda* seieren mot tyskerne med bilde av statslederne for de tre største seiersmaktene: Stalin, Churchill og Truman. Det tradisjonelle fiendskapet mellom øst og vest våknet til live igjen straks tyskerne hadde kapitulert, og Churchill kunne kommentere at det hadde senket seg et «jernteppe over Europa».

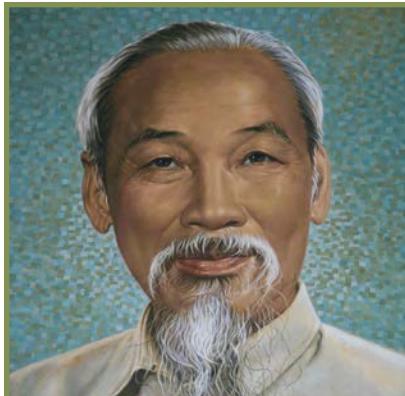
Den røde armé tok kontroll

De første årene etter andre verdenskrig ga USA økonomisk støtte til allierte i Vest-Europa for å styrke demokratiene. I Øst-Europa styrket Stalin sin makt ved å innsette kommunistiske ledere i land den røde armé hadde frigjort fra Tyskland. Stalin ønsket en buffersone med allierte stater mellom seg og Vesten.

Historikernes syn på hvilken av de to stormaktene som førte den mest aggressive politikken har variert fra land til land og over tid. I de første tiårene av den kalde krigen la mange historikere mye skyld på Stalins ekspansjonstrang. Senere ble det vanligere blant historikere å hevde at også USAs politikk i Vest-Europa var med på å øke spenningene. De fleste historikere vil være enig i at Stalin førte en aggressiv politikk for å få satt inn sovjetvennlige regimer i «buffersonen» sin. Uenigheten går på om USA, med dannelsen av Nato og Marshallhjelp til sine allierte, også bidro til å øke spenningen under den kalde krigen. Hvis vi skal se det fra Stalins side, så hadde han lykkes over all evne. Han hadde riktig nok oppnådd det i ly av kampen mot det alle definerte det som et større onde, nemlig Hitler og nazismen, men den propagandamessige effekten var så stor at det fortsatt er mange russere som hyller Stalin som en visjonær leder.

Europa ble delt i to blokker, landene markert i rødt fikk kommunistiske systemer etter krigen og fulgte i stor grad Sovjetunionens ledelse i alt som dreide seg om utenrikspolitikk.

Kommunismen hadde høy prestisje i fattige land etter andre verdenskrig, etter seieren mot nazismen. Som en antivestlig ideologi ble den omfavnet av frigjøringsbevegelser som kjempet for å kaste ut de europeiske kolonimaktene. Ho Chi Minhs kommunistiske bevegelse klarte å kaste både franskmenn og amerikanere ut av Vietnam.

Vi kan altså si at det var andre verdenskrigs galskap som gjorde at Sovjetunionen nå satt som seiersmakt og definerte hvordan Euro-pakartet skulle se ut etter krigen. I øst medførte dette nye tiår med diktaturer, og særlig tragisk var det i land som i mellomkrigstiden hadde etablert stabile demokratier, land som Tsjekkoslovakia og Polen. De hadde først blitt overkjørt av nazistene og deretter av kommunistene, for ikke å snakke om den delen av Tyskland som havnet under sovjetisk okkupasjon og ble til Øst-Tyskland.

Det eneste landet som slapp unna, mot alle odds, var Finland. Det kan du lese mer om i tema 21.

Kommunistisk prestisje

Med sine femårsplaner kom Sovjetunionen på beina igjen etter krigen, og gjennom 1950- og 1960-tallet opplevde landet høyere vekstrate enn mange land i Vesten. Det var ikke så merkelig, for Sovjetunionen var mer ødelagt enn andre land og startet altså veksten fra et lavere sted. Litt på samme måte som dagens Kina og India tidvis kan oppvise vekst på bortimot 10 % per år fordi de fortsatt er i sin første industrialiseringsfase og har en lang vei å gå før deres verdiskapning per innbygger kan nærme seg verdens rike land. Det var på 1950- og 1960-tallet kommunismen generelt og Sovjetunionen spesielt oppnådde sin største prestisje i verden. Det var også i disse årene frigjøringsbevegelser i kolonilandene i mange tilfeller kjempet under kommunistisk bannere. Sovjetunionens nye leder, Nikita Khrusjtsjov, sto til og med på FNs talerstol og hevdet at «vi kommer til å begrave dere», rettet mot lederne i Vesten.

Verden i disse tiårene var et sted der supermarktene bygget seg opp atomarsenalene store nok til å kunne utslette hverandre mange ganger, og det ble en periode da atomfrykten rådet i mye større grad enn den gjør nå. Det var denne frykten beboerne i Vardø følte på høstdagen i 1961 som du kunne lese om i innledningen til dette kapittelet. Samtidig engasjerte amerikanerne og sovjeterne seg på motsatt side i mange konflikter rundt om i verden. Det var aldri direkte konfrontasjoner, det nærmeste vi kommer er nok Berlinblokaden i 1948 og Cubakrisen i 1962, men denne svart-hvitt tankegangen fikk landene til å engasjere seg på steder der

de opplevde at den andre partens ideologi var på fremmarsj. Det var denne logikken som gjorde at CIA arrangerte kupp mot Irans demokratisk valgte president i 1953, at USA gikk inn i Vietnam i 1965, og at de i 1974 deltok i kuppet mot en demokratisk valgt president i Chile. Ikke i noen av disse tilfellene var amerikanernes innblanding det vi kan kalte moralsk forsvarlig, i motsetning til hva vi kan si om deres inntreden i første og andre verdenskrig. Det var også samme logikk som gjorde at Sovjetunionen brukte våpenmakt hver gang statene i Øst-Europa beveget seg i demokratisk retning, og derfor de gikk inn i Afghanistan i 1979. I denne krigen oppnådde de like lite som amerikanerne oppnådde i Vietnam, og med samme katastrofale konsekvenser for afgangerne som det vietnameserne opplevde.

I 1989 falt Berlin-muren, og året etter ble Øst-Tyskland innlemmet i Vest-Tyskland. 1. juledag 1991 ble gikk Gorbatsjov av, og Sovjetunionen ble oppløst. Da var alle de kommunistiske regimene i Øst-Europa falt, og den kalde krigen var over. Hvorfor gikk det slik? Et viktig poeng er at Gorbatsjov hadde begynt en ny kurs både innenriks og utenriks. Innenriks åpnet han for friere presse og mindre sensur (*glasnost*) i tillegg til en omstrukturering (*perestroika*) av økonomien mot mer markedsliberalisme. Utenriks gikk han bort fra Bresjnev-doktrinen, det vil si løftet om å holde kommunistiske diktatorer ved makten mot folkets vilje. Dermed følte befolkningene i østblokken seg frie til å kaste diktatorene og innføre demokrati og en markedstilpasset økonomi. Men de raske endringene som skjedde i Øst-Europa rundt 1990, kan også forklares med bakenforliggende strukturelle årsaker. Her vil historikerne legge vekt på ulike faktorer. Enkelte historikere vil legge vekt på den økonomiske forklaringen. Markedsøkonomi har en evne til å skape vekst og en fleksibilitet som gjør at økonomien tilpasser seg nye situasjoner. Den sovjetiske planøkonomien kunne skape vekst i den tidlige industrifasen, men var dårlig egnet til å møte de mange behovene folk har i et moderne samfunn. Andre historikere har lagt vekt på at diktaturer ikke vil fungere i lengen. Diktaturer bygger på tvang. Demokratiet er derimot bygget på en «kontrakt» mellom ledere og folk. Folket har gitt lederne tillit til å styre, og folket kan bytte ut ledere som gjør seg upopulære. De kan aldri vite om de har tillit i befolkningen eller er upopulære. Derfor må diktatorer bruke store ressurser

Argentineren Ernesto «Che» Guevara kjempet mot diktaturet både i hjemlandet og andre steder. Han var med på å bringe Fidel Casto til makten på Cuba i 1959, og etter å ha kjempet i Afrika, ble han senere drept i Bolivia i kamp mot militærdiktaturet i landet. Også i Vesten ble han dyrket som et frigjøringssymbol, spesielt i ungdomskulturen.

- på hemmelige tjenester, angivere og et undertrykkende politi. Dermed blir diktatorene enda mer upopulære og må bruke enda mer ressurser på å holde opposisjonelle krefter nede. Sist, men ikke minst, kan demokratier bytte ut ledere, men ellers beholde systemet. I diktaturer faller gjerne hele statsapparatet sammen når motstanden mot regiment blir for sterkt. Det var det som skjedde i Øst-Europa i årene rundt 1990*.
- * *Mer om demokratibølger i tema 43.*

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva sto akronymet MAD for under den kalde krigen?*
2. *Fortell kort om Tsarbomben.*
3. *Hvorfor var synet av denne bomben så skremmende for nordmenn?*
4. *Hvilken «sabelrasling» sto Nikita Khrusjtsjov for, overfor Norge?*
5. *Når ble Berlinmuren reist, og hvorfor?*
6. *Den russiske revolusjon ble gjennomført under første verdenskrig. Hvordan henger de to hendelsene sammen?*
7. *Hvilke likheter nevnes i teksten mellom den franske revolusjon og den russiske revolusjon?*
8. *Hvordan var det å leve i Sovjetunionen under Josef Stalin?*
9. *I skolebøker for russiske skolebarn i dag blir Stalin omtalt ikke bare som en tyrann, men også som en som gjorde noe bra for landet. Hva tror du trekkes fram som positive utviklingstrekk under Stalin?*
10. *Hvilke ulike allianser inngikk Stalin under andre verdenskrig?*
11. *Hvorfor oppnådde den sovjetiske kommunismen så stor prestisje mange steder i verden etter andre verdenskrig?*
12. *Hvordan forklarer denne lærebokteksten at den kalde krigen tok slutt i 1989–90?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p34

TIL FORDYPNING: TIDSLINJE PÅ NESTE SIDE

Forholdet mellom øst og vest har tidvis hatt preg av tradisjonell stormaktskonflikt, og under den kalde krigen var det også et ekstra element i bildet, motstående ideologier. I tidslinjen på neste side får du en gjennomgang av hvordan Russland/Sovjetunion og vestlige land har påvirket hverandre, og tidvis også hvordan deres handlinger er påvirket av behovet for å komme hverandre i forkjøpet eller eventuelt motvirke motpartens makt i forskjellige deler av verden. Man kan kanskje si at forholdet øst/vest er som et vanskelig ekteskap, der partene spiller hverandre dårlige, og der rivaliseringen får begge sider til å gjøre valg som bare dreier seg om å svekke motparten, uten hensyn til tredjepart. Under den kalde krigen gjorde USA seg skyldige i å hjelpe diktatorer til makten, diktatorer som ikke hadde andre positive egenskaper enn at de var anti-kommunister. Etter 2010 har russerne for alvor returnert til spillet der de blander seg inn i andre staters indre forhold. Og mer og mer gjennom å forsøke å influere valgprosessen i demokratier, spesielt naboland. Et spørsmål framover er hvordan Vesten skal møte denne nye måten å drive maktpolitikk på. Dette forholdet fikk en ytterligere forverring da Russland gikk til angrep på Ukraina i februar 2022. Tidslinjen gir noen eksempler på dynamikken i tiden fra 1917 til i dag.

Diktatoren François Duvalier – kjent som Papa Doc – fikk herje fritt på Haiti gjennom hele 1960-tallet, og med penger fra USA til å bevæpne sin brutale sikkerhetsstyrke kalt Tonton Macoute. I amerikanernes øyne var han en garantist mot kommunisme på Haiti. President John F. Kennedy trakk støtten da galskapen ble for åpenbar. Duvalier påsto han egentlig var voodoo-demonen Baron Samedi, og lot spre rykter om at han skapte zombier av sine motstandere etter å ha torturert dem til døde først.

12. mars 1947 holdt den amerikanske presidenten Harry S. Truman en tale der han fikk med seg kongressen på å bevilge penger til å hindre kommunistiske maktovertakelser i Hellas og Tyrkia. Talen ble senere kjent som «Truman-doktrinen», og rettet seg mot alle land der kommunismen var på fremmarsj. I tråd med doktrinen blandet USA seg senere inn i mange lands politiske prosesser.

I 1968 kom «Bresjnev-doktrinen» da den sovjetiske statslederen Leonid Bresjnev uttalte at sosialistiske land hadde plikt til å gripe inn hvis «fremskrittene som var oppnådd var truet». Tsjekkoslovakia var første offer for doktrinen, den såkalte Prahavåren ble knust da russiske stridsvogner rullet inn i landet samme år.

TIDSLINJE RIVALISERING ØST-VEST

1917	Den russiske revolusjon. Russland blir etter hvert til Sovjetunionen.
1918–1921	Borgerkrig i Russland, vestlige land støtter den siden («de hvite») som kjemper mot kommunistene («de røde»). De røde vinner.
1939	England og Frankrike erklærer krig mot Tyskland når de går inn i Polen, men gjør IKKE det samme mot Sovjetunionen som overfaller Polen østfra, noen dager etter Hitler.
1941	Sovjet blir alliert med Vesten etter det tyske angrepet på Sovjetunionen 22. juni 1941.
1945	Nazi-Tyskland faller, Tyskland delt opp i okkupasjonsoner, alliansen øst og vest faller fra hverandre på grunn av ulike planer for Tyskland.
1946–1948	Landene i Øst-Europa blir kommunistiske, med Sovjetunionens hjelp, inkludert Øst-Tyskland.
1947	Oppdemningspolitikken: ved Trumandoktrinen, Marshallplanen og senere Nato søker USA å demme opp og holde tilbake kommunistiske maktovertakelser.
1948–1949	Berlinblokaden.
1949	Nato opprettes.
1950–1953	Koreakrigen. USA og FN kjemper for Sør-Korea, Kina for Nord-Korea, med sovjetisk støtte
1953	Iran demokratiserer, i et kupp støttet av USA og Storbritannia gjeninnsettes i stedet diktatoren Muhammad Reza Pahlavi (sjahen av Iran).
1955	Warszawapakten opprettes.
1956	Ungarn forsøker å demokratisere, men blir invadert av warszawapaktlandene.
1957	Under romkappløpet begynner både USA og Sovjetunionen å utvikle raketter med atomstridshoder.
1957–1975	Vietnamkrigen, USA går inn på sørvietnamesernes side, Sovjet og Kina støtter nord.
1961	Berlinmuren bygges, Czar Bomba sprenges, Juri Gagarin blir første menneske i verdensrommet.
1962	Cubakrisen, der sovjeterne vil plassere atomraketter på Cuba, men USA sier «Njet!»
1968	Tsjekkoslovakia forsøker å demokratisere, men blir invadert av warszawapaktlandene.
1968	Leonid Bresjnev forbyr kommunistiske stater å bryte ut, «Bresjnev-doktrinen».
1973	Chile velger sosialistisk leder. I et USA-støttet militærkupp overtar diktatoren Augusto Pinochet styri-

1979	Sovjetunionen invaderer Afghanistan for å støtte en kommunistisk statsleder.
1980	USA-finansiert gerilja mot det sosialistiske regimet i Nicaragua.
1982	Mayaene i Guatemala utsettes for folkemord, det amerikansk-eide United Fruit er involvert.
1989	Den kalde krigen er over.
1991	Sovjetunionen oppløses, mange tidligere sovjetrepublikker blir uavhengig av Russland. Russland blir en stund borte fra stormaktsarenaen på grunn av indre problemer.
2004	Flere tidligere sovjetrepublikker blir medlem av EU og Nato, og søker seg vekk fra Russland som viktigste handelspartner.
2011	Russland under Vladimir Putin har ny selvtillit og utfordrer igjen Vesten. I Syria legger de ned veto mot at FN skal drive fredsarbeid. Russland foretrekker heller å støtte den parten som startet borgerkrigen i Syria, diktatoren Bashar al-Assad. Dette kan skyldes at USA støtter Israel i alle konflikter med palestinerne, noe som lammer FN i forhold til Israels bosettingspolitikk i de okkuperte palestinske områdene.
2014	Ukraina er i ferd med å søke vestover mot EU, men stanses av den Russlandvennlige lederen, Janukovitsj. Senere får Russland i gang en konflikt i det østlige Ukraina, noe som hindrer at landet kan søke medlemskap i Nato. I henhold til reglene i Nato kan et land med en pågående konflikt ikke bli medlem. Russland annekterer deretter Krimhalvøya fra Ukraina.
2015	Det ser ut til at Assad er i ferd med å tape borgerkrigen i Syria, Russland går inn med fly og soldater og får nytt liv i krigen. Det påstås også at dette er et kynisk spill for å forårsake nye strømmer av flyktninger mot Europa som vil skape nye konflikter mellom europeiske land om hvem som skal ta i mot flyktningene.
2016	Russland går inn i amerikansk valgkamp med falske kontoer på sosiale medier og står bak et skred av desinformasjon. Kandidaten de støtter er Donald Trump. Ingen vet om dette ble det avgjørende, men med Trump kan det påstås at Vesten er mer splittet enn noensinne, og utgjør mindre av en motmakt mot Russland.
2020	Russerne støtter også Brexit-tilhengerne i 2020, en prosess som ender med at Storbritannia går ut av EU, og som dermed svekker det europeiske samarbeidet.
2022	Russland invaderer Ukraina 24. februar 2022.

Etter at Vladimir Putin overtok som president i 1999, har Russland endret måten å drive internasjonal maktpolitikk på. Russland er i dag et land med bruttonasjonalprodukt tilsvarende et mellomstort land som Spania, men utfordrer Vest-Europa og USA på andre områder, mest tydelig gjennom desinformasjon på internett og ved sin makt i FN, og ved å alliere seg med ledere som ingen andre vil samarbeide med. I tillegg er landet fortsatt verdens største atommakt.

TEMA 35

KAMPEN MOT FATTIGDOMMEN

Hvordan ble
Norge en velferdsstat?

Hør teksten

Hvor mye fattigdom og ulikhet skal et samfunn tillate seg å leve med? Hvor mye av ansvaret for fattigdom må tas av individet selv, og hvor mye av ansvaret tilfaller staten, hvis noe? Dette er et spørsmål som gjerne definerer hva som er høyrepartier og hva som er venstrepartier i politikken. Tradisjonelt definerer høyrepartiene fattigdom i større grad som et problem den enkelte har ansvaret for å gjøre noe med selv, mens venstrepartiene er mer opptatt av hva staten kan gjøre for å avhjelpe fattigdom og ulikhet.

Denne diskusjonen er egentlig like gammel som staten selv. Og punktet for hva som er høyrepolitikk og venstrepolitikk har flyttet seg mange ganger i historien. Prinsippet om gratis grunnleggende helsehjelp for alle uavhengig av inntekt er riktignok kjempet fram i perioder der det vi vil kalle venstrepartier har hatt makten, eksempelvis National Health Service (NHS) i Storbritannia i 1947 under Labour eller den tilsvarende prosessen ledet an av Arbeiderpartiet i Norge på samme tid. Men selv ikke høyrepartiene i verken Storbritannia eller Norge er i dag mot grunnleggende gratis helsehjelp for alle. Diskusjonen handler heller om i hvilken grad denne offentlige tjenesten skal kunne suppleres av private tilbud, også for å kunne skape en sunn konkurransesituasjon mellom tilbudene.

Vi skal i dette temakapittelet se på hvordan velferdsstaten vokste fram i Norge, hvorav fri helsehjelp bare er en del av bildet. Vi har i dag det som gjerne kalles Den nordiske modellen for velferd, fordi vårt system i Norge er ganske likt det som praktiseres i Sverige, Danmark, Finland og på Island. Vi skal i kapittelet også se på hva som skiller vårt samfunn fra det amerikanske, det eneste vestlige industrilandet som ikke ennå ikke har fri helsehjelp til alle, og der de som foreslår slikt, blir sett på som ganske langt ut på venstresiden i politikken.

Forrige side: Alderspensjon var ikke noe den norske staten verken hadde eller tok seg råd til før på 1930-tallet, så alderdom var ofte forbundet med fattigdom i det gamle Norge. I bondesamfunnet var løsningen å ha barn som kunne ta vare på deg. Dette bildet er fra 1905, og har tittelen «Gamlemor Karin med bolle».

Hvordan oppsto ulikheten?

La oss starte tusenvis av år tilbake i historien. På jeger- og sangerstadiet var det små forskjeller mellom menneskene. Livet på dette stadiet krevde at det var lett å flytte seg rundt, det var ikke mulig å samle mange gjenstander og ressurser med denne livsformen. Dette begynte å endre seg med jordbruksamfunnet da menneskene ble bofaste og det etter hvert vokste fram større og større samfunn med byer og tettsteder. Noen mennesker skaffet seg makt, og med makten fulgte også tilgang på flere goder. Det dannet seg ideologier og tankesett som rettferdigjorde disse forskjellene. I føydaltidens Europa var det for eksempel sett på som «naturlig» at bondens oppgave var å adlyde og arbeide, og adelens oppgave var å leve av bondens arbeid og beskytte ham. Denne forståelsen av hva som er «naturlig» endret seg gjennom opplysningsperioden og med de politiske revolusjonene på 1700-tallet, som den amerikanske uavhengighetserklæringens påstand om at «all men are created equal».

I alle disse fasene var fattigdom et utbredt problem. Statene som vokste fram var bygget på og fikk sin legitimitet ut fra sin evne til å beskytte innbyggerne og inntektskildene deres fra angripere, derfor var det militarisme som ble den grunnleggende oppgaven til staten. Stater som ikke tok dette på alvor, bukket rett og slett under. Fram til langt inn på 1800-tallet brukte europeiske stater godt over halvparten av sine inntekter på det militære. Det var med den økende produktiviteten under industrialiseringen* at statenes økonomiske bæreevne begynte å bli større. Om statene i tidligere tider manglet EVNE til å ta seg av sine fattige, så begynte det på 1800-tallet mer og mer å dreie seg om VILJE. Men det krevde en endring av opinionen. Dette kom som resultat av den økende demokratiseringen av samfunnene i Europa, i tillegg til de stadig flere industriarbeiderne som levde i byene og begynte å markere sin misnøye med elendige forhold på arbeidsplassene, lave lønninger, trangboddhet, urenslige forhold og så videre.

Arbeidsløse blir servert suppe i regi av Frelsesarmeens i 30-tallets New York.

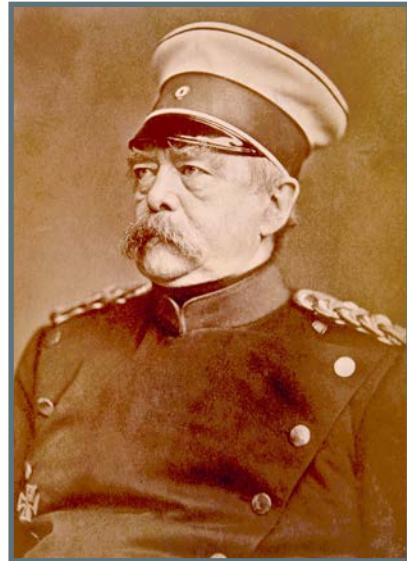
Tyskland som foregangsland

Det var i Tyskland de første velferdsordningene kom på plass i den vestlige verden, under Tysklands landsfader Otto von Bismarck. Han var riksksansler fra Tysklands samling i 1871 og fram til 1891.

Han var riktignok av den gamle skolen selv, og mente at fattigdom og armod er den enkeltes ansvar. Samtidig innså han som statsmann at han måtte komme kravene fra den økende arbeiderklassen i møte før misnøyen blant de hardtarbeidende massene i byene slo ut i opptøyer og sosial uro. Dette var i en tid hvor man også begynte å innse ulempene med undertrykkelse. I Tysklands naboland Frankrike hadde man eksempelvis vært gjennom tre ødeleggende runder med revolusjon (1789, 1830 og 1848) som følge av nettopp undertrykkelse. Bismarck var et eksempel på hvordan gammel tids oppfatning om at det er trygghet som er statens oppgave kan tilpasses den nye tid, for trygghet må også dreie seg om å hindre kaos og uro innad i landet. Han stilte seg i spissen for flere sosiale reformer, deriblant ulykkesforsikring på arbeidsplassen, syketrygd og alderspensjon.

Dette var en tid da marxismen var på fremmarsj i Europa, og Bismarck, som andre europeiske ledere, var redd at en marxistisk inspirert arbeiderklasse kunne komme til å gjøre revolusjon om de ikke fikk bedre livsbetingelser.

I Norge kan vi si at Blaafarveverket på Modum dannet en slags prototype på den velferdsstaten vi kjenner i dag. Dette var en gruvebedrift der formålet var å utvinne og selge kobolt. Dette var et viktig fargestoff i porselensindustrien, og på midten av 1800-tallet var Blaafarveverket Norges største arbeidsplass med 1100 ansatte. Under sine tyske eiere opplevde de ansatte en økonomisk trygghet som få andre på den tiden. En franskmann ved navn Frédéric le Play besøkte Blaafarveverket i 1845, og vi kjenner til verkets økonomiske system gjennom en studie han senere publiserte om Europas industristeder. Han beskrev livet til en av familiene tilknyttet Blaafarveverket: Far i familien jobbet 12-timers skift i smeltehytta, seks dager i uka og vekselvis dag og natt. Han hadde kone og fire barn, og sammen bodde familien på tre rom i et hus som de fikk låne av verket. Familien hadde også tilgang på en liten flekk jord, der spesielt kona arbeidet med å dyrke grønnsaker og fø opp en ku og en gris. Hun lagde også klær til familien, av bomull og lin. Det lille som var av fritid ble benyttet til fiske, fangst og bærplukking. Denne familien levde altså både av lønnsarbeid og det som kalles naturalhusholdning, en vanlig måte å leve på for norske familier helt opp til moderne tid.

Otto von Bismarck (1815–1898), kansler av Tyskland.

Tre bilder fra Blaafarveverket på Modum, der tusenvis av familier levde sine liv på 1800-tallet, og som i dag er museum.

Kanskje har du som leser denne boka oldeforeldre som levde nettopp på denne måten, spesielt under de fattigslige årene under andre verdenskrig var det vanlig å dyrke en del grønnsaker i egen hage, og kanskje ha en høne eller tre som kunne bidra med egg i kostholdet.

Velferdssamfunnet på Modum

Det som minnet om velferdsstat på Modum Blaafarveverk, var følgende: Av lønna til mannen i familien ble det trukket et lite beløp som skulle dekke medisiner og skolegang til barna, utgifter som Blaafarveverket dekket mesteparten av direkte. Ved sykdom fikk arbeiderne beholde halvparten av lønna, og hadde også tilgang på legetilsyn. Arbeiderne fikk alderspensjon når de ikke lenger var i stand til å arbeide. Som med tilfellet Bismarck, kan vi se en stor grad av nyttig egeninteresse i å tilby sine arbeidere slike ordninger. Altså mekanismer som ikke nødvendigvis bygger på moral, men på økonomisk kalkulasjon. Blaafarveverket var plassert på et lite sted, slik gruvevirksomhet må tross alt foregå der ressursene befinner seg i bakken, men gjennom verkets velferdsordninger klarte man altså å tiltrekke seg tusenvis av arbeidere og familiene deres gjennom det hundreåret verket var i drift. Forholdene var adskillig verre på industriarbeidsplassene som ble opprettet inne i norske byer fra 1840-tallet av, trolig fordi fabrikkeierne her ikke trengte å tilby noe annet enn lønn for å få folk til å komme å jobbe. Det måtte statlige reguleringer og mange runder med arbeiderkamp til før forholdene på industriarbeidsplassene i byene var det vi i dag kan beskrive som akseptable og levelige.

En ni hundre år gammel velferdsstat?

Om velferdsstaten er en moderne oppfinnelse, noe som kom etter andre verdenskrig, så strekker faktisk historien om offentlige velferdsordninger i Norge seg ni hundre år tilbake. Sigurd Jorsalfare innførte i 1120 en kirkeskatt. Den ble kalt tiende, fordi skatten skulle utgjøre en tiendedel av inntekten. Riktignok gikk mesteparten av denne skatten til å bygge kirker, drive katedralskoler og lønne kirkens menn, men en fjerededel ble satt av til å gi mat og husly til samfunnets fattigste. I tillegg ble legdsystemet etablert i denne perioden, ordningen der samfunnets fattige flyttet fra gård

til gård og fikk til livets opphold.

På 1700-tallet var tigging et økende problem, og man begynte å skille mellom «de rette fattige» (de psykisk syke, gamle, uføre og barn) og «de urette fattige» (de som ikke hadde inntekt, men som ikke tilhørte de nevnte gruppene). Det fantes fattigkasser der du kunne be om hjelp hvis du var en rett fattig, mens urette fattige kunne bli sendt på tukthus der de fikk mat mot å jobbe med veving og spinning under oppsyn av en inspektør. Litt av problemet var også at det oppsto bander som levde nettopp av tigging, og det eksisterte tidlig håndbøker med tips om hvordan skille ekte fra falske tiggere. Mot slutten av 1700-tallet endret oppfatningen seg rundt latskap, at fattigdom kunne skyldes andre forhold enn egen arbeidsmoral. Det åpnet seg ideer om at arbeid like gjerne kunne ses på som en rettighet som en ren plikt.

Denne tidlige fasen av statlig ansvar omtales som forsorgsstaten. På 1800-tallet kom det en liberalistisk motreaksjon, og i fattigloven av 1845 ble det satt begrensninger på hvem som kunne motta fattighjelp. Det ble i kommunene opprettet fattigkommisjoner som var strenge med hvem som skulle få. Det var flere som advarte mot farene ved å hjelpe de fattige. I 1884 brukte professor i sosialøkonomi Ebbe Hertzberg* begrepet «velferdsstat» for første gang. Han brukte det i negativ betydning, som en ordning som angriper selvoppholdelsesdriften og følelsen av å være ansvarlig for sin egen skjebne. «Den riktige vei som staten bør foretrekke er gjennom en rasjonell og effektiv oppmuntring av den private assosiasjon», mente Hertzberg.

I 1870 var det likevel 150 000 nordmenn som fikk fattighjelp, flest kvinner og barn. En fjerde del av kommunenes utgifter gikk til å understøtte de fattige.

Christian Krohgs maleri «Kampen for tilværelsen», med motiv fra en Oslogate i 1889.

* ... Ebbe Hertzberg kan du også lese om i tema 24.

Veien mot velferdsstaten

I 1892 kom staten mer aktivt på banen med fabrikktillsynsloven. Loven hadde forbud mot barnearbeid, og mot at kvinner skulle kunne jobbe de første seks ukene etter fødsel, og i 1894 kom lov om arbeidsforsikring. Der ble det slått fast at fabrikkeierne hadde et ansvar for arbeiderne sine. I dette tiåret begynte også staten å kreve inn skatt fra vanlige lønnsmottakere, noe som gradvis økte muligheten for å tilby tjenester til folket.

Johan Castberg, Norges første sosialminister.

I 1909 ble prinsippet om fri legehjelp fastslått, og i 1913 ble Johan Castberg Norges første sosialminister. Han er i ettertid mest kjent for lovene han fikk vedtatt for å beskytte enslige mødre og barna deres født utenfor ekteskap, de såkalte Castbergske barnelover.

Utviklingen fortsatte gjennom krisetider på 1920- og 30-tallet, og til og med Nasjonal samling bidro med en barnetrygdreform på 1940-tallet. Men hvis vi skal angi et bestemt år for når Norge var blitt en fullverdig velferdsstat, så må det bli 1966. Da var det blitt vedtatt syketrygd som skulle gjelde hele befolkningen, ikke bare de som hadde jobb, man fjernet behovsprøving av alderstrygd, og det kom egne lover om uføretrygd og morstrygd. I 1966 ble alt dette samlet i Folketrygden.

Hva er en velferdsstat?

Hvis man enkelt skal kunne beskrive forskjellen på velferdsstaten og alle de fasene som kom før – fra forsorgsstaten på 1700-tallet, til den liberale staten på 1800-tallet og sosialhjelpstaten fra 1890-tallet – så er det at de ulike støtteordningene nå ikke lenger dreide seg som å bli utsatt for moralske vurderinger og behovsprøving. Nå var ordningene blitt rettigheter med klare retningslinjer som gjelder for alle, uten unntak. Har du nådd en viss alder, har du rett på alderspensjon. Er du aleneforsørger, har du rett på ekstra støtte. Og så videre. Upersonlige regler som er viktigere enn personlige vurderinger. Firkantet i noen tilfeller, men også forutsigbare og med en grunnleggende tanke om at det skal være likt for alle, og at du ikke har ansvaret alene om du har havnet i en knipe.

Fattigdom er skamfullt i seg selv, og det er utvilsomt et gode å slippe å måtte stå foran en fattigkommisjon som skal vurdere om du er rett eller urett fattig når du trenger hjelp. Samtidig åpner det moderne systemet for nye utfordringer. Uansett hvor regelbasert det norske systemet er, så er det et faktum at velferdsstaten også er basert på tillit. Tillit til at alle forsøker så godt de kan, tillit til at folk flest ikke forsøker å lure systemet. Det er med andre ord ikke i alle samfunn og alle historiske situasjoner det er mulig å få til noe slikt som en velferdsstat, og det er heller ikke tvil om at systemet vil møte utfordringer framover. Norge har for eksempel et høyere sykefravær enn mange andre land, og bekymringen er

selvfølgelig om det er for lett å ta seg fri en fredag eller en mandag hvis du føler deg litt småsyk. Dette gjelder i enda større grad i situasjoner der folk har jobber som gir dem lite personlig, noe som igjen setter press på samfunnet om å sørge for at folk får seg nok utdannelse til å finne jobber som er meningsfulle også på andre tidspunkter enn på lønningsdagen.

Samfunnsforskningen har i nyere tid avdekket to ting om fattigdom som man ikke var så bevisst om i gamle dager.

1. Fattigdom og ulikhet i et samfunn er i seg selv til skade for andre enn den fattige selv. Graden av fattigdom og ulikhet i et samfunn korrelerer med kriminalitet og utgifter rundt dette, korruption, stoffmisbruk og sykdom. I tillegg skaper fattigdom en frustrasjon som gjør at farlige ledere kan komme til makten ved å spille på denne frustrasjonen og spille fattige grupper opp mot hverandre. Mindre fattigdom gjør det med andre ord lettere å skape et velfungerende samfunn for alle.
2. Fattigdom er selvforsterkende. Er du barn av fattige foreldre, er risikoen større for at du selv ender i fattigdom. Det har både å gjøre med uproduktive handlingsmønstre du lærer deg og manglende muligheter. Altså både indre og ytre faktorer. Derfor er en del av velferdsstatens mekanismer innrettet på å motvirke tendensen til selvforsterkning. Det er blant annet derfor det brukes så mye ressurser på å få norske elever til å fullføre videregående skole. Med fullført skole øker sjansen for at man kommer i normalt arbeid og blir et produktivt medlem av samfunnet. Det er altså både viktig for samfunnet og for den enkelte.

En fordel med de universelle ordningene som vi har mange av i Norge, er at de også gis til de rike. Dermed føler ikke de som gir mest i skatt at de tvinges til veldedighet. Når alle må betale og alle får tilbake, oppleves det i stedet som en ordning fellesskapet er sammen om.

Det er ikke tvil om at vi er heldige her i Norden. I siste del av dette temakapittelet skal vi forsøke å finne ut hvordan det ikke er noen automatikk i at et samfunn blir et velferdssamfunn straks staten har inntekter til det. USA er et eksempel på dette.

USA er et land med en stor underklasse av fattige. Her fra San Francisco. Uten jobb har du svært begrenset helsetilbud.

USA – mulighetenes og umulighetenes land

USA er et samfunn grunnlagt på ideen om frihet. Frihet fra undertrykkelse, frihet fra forfølgelse, frihet til å være sin egen lykkes smed. Noe som for mange også betyr at man skal ha frihet fra staten. Mange av innvandrerne til USA kom fra undertrykkende samfunn, og deler av USA har også selv vært kolonisert. Mistroen mot staten i seg selv eksisterer den dag blant amerikanere som opplever at det som skjer i hovedstaden Washington DC har lite med dem selv å gjøre.

Men hvis vi antar at de fleste sosiale goder er noe som er kjempet fram av arbeiderklassen i alle vestlige samfunn, hvorfor har ikke arbeiderklassen i USA klart noe tilsvarende?

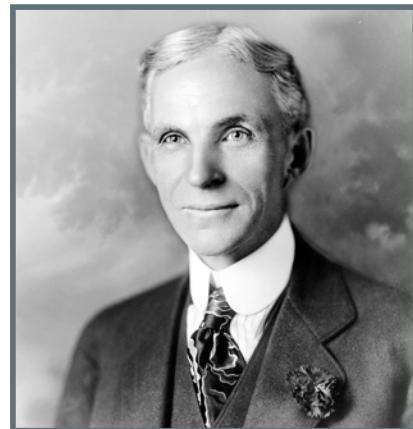
Én forklaring er at arbeiderklassen i USA aldri har opplevd stor grad av samhold. En underbetalt hvit italiensk-amerikaner har ikke sett noen grunner til å alliere seg med en enda fattigere kinesisk-amerikaner eller en afro-amerikaner. USAs etniske mangfold er en fantastisk suksesshistorie på mange måter, men det har også skyggesider. Om du er fattig eller rik, så vil alltid etnisitet være en minst like viktig markør som sosioøkonomisk bakgrunn. Sagt på en annen måte: Som fattig italiener ser du helst på andre italienere som «din» gruppe, fremfor folk som er i samme økonomiske situasjon som deg.

Mektige industrieiere

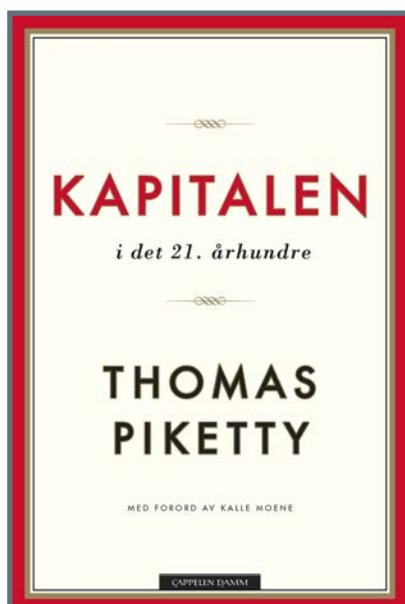
Denne mekanismen gjorde at arbeiderbevegelsen aldri fikk den samme makten i USA som i andre samfunn. Det kommer også av at de store industrieiere aktivt motarbeidet fagforeninger*. At staten lot dem få lov til å holde på med dette, skyldes at industrimagnater som Henry Ford på sin egen måte sørget for sosial fremgang. Alle de store amerikanske konsernene tilbød ordninger for å tiltrekke seg arbeidere, ordninger som vi i Norge har latt staten ta ansvaret for. Dette har ført til at sosiale ordninger i USA i dag er knyttet til om du har jobb eller ikke, tilsvarende de ordningene som ble tilbuddt på Blaafarveverket i sin tid. Dette er et system som har den store ulempen at de 50 millioner amerikanere med svak eller ingen tilknytning til arbeidslivet ikke har tilgang til helsehjelp, og som – hvis noen skulle forsøke å gjøre

* Mer om dette i tema 33.

noe med det – ville skapt en mellomfase med store utgifter når man forsøkte å hente opp etterslepet. Hvor mange amerikanere ville ikke tatt en helt vanlig helsesjekk hvis det ble nesten gratis, og hvor mange underliggende sykdommer ville ikke blitt oppdaget og krevd umiddelbar oppfølging? USAs underklasse er i dag så stor at ingen egentlig vet hvordan man skal hente dem opp i det moderne samfunnet, og dette vanskelig gjør alle forslag om reformer. I en periode vil slike endringer koster mer for alle, og vil føles spesielt ille for de som er på minstelønn. Et ytterligere problem er at dette også er en underklasse som er farlig for demokratiet, for deres frustrasjoner vil også føre til valg av ledere som tilbyr måter å få ut frustrasjonen på – måter som ikke er løsninger, men som dreier seg om følelser, hat og konflikt. At Donald Trump ble valgt til president i 2016, kan hevdes å være et eksempel på dette.

Henry Ford var en av grunnleggerne av den amerikanske bilindustrien. Han var sterkt motstander av fagforeninger på sine fabrikker.

Den franske økonomiprofessoren Thomas Piketty kom i 2013 med en bok der han tok for seg graden av ulikhet i de vestlige samfunn fra 1800-tallet og framover. Han fant blant annet at verdenskrigene hadde en positiv effekt ved at de ga sosial utjevning, og at ulikhettene øker igjen nå i moderne tid. Han mener det er et problem at avkastning på verdipapirer gir relativt sett høyere gevinst nå enn før i forhold til arbeidsinntekt, en mekanisme som truer med å øke forskjellene enda mer i tiårene framover, og som kan være en trussel mot det sosiale limet i de vestlige samfunn.

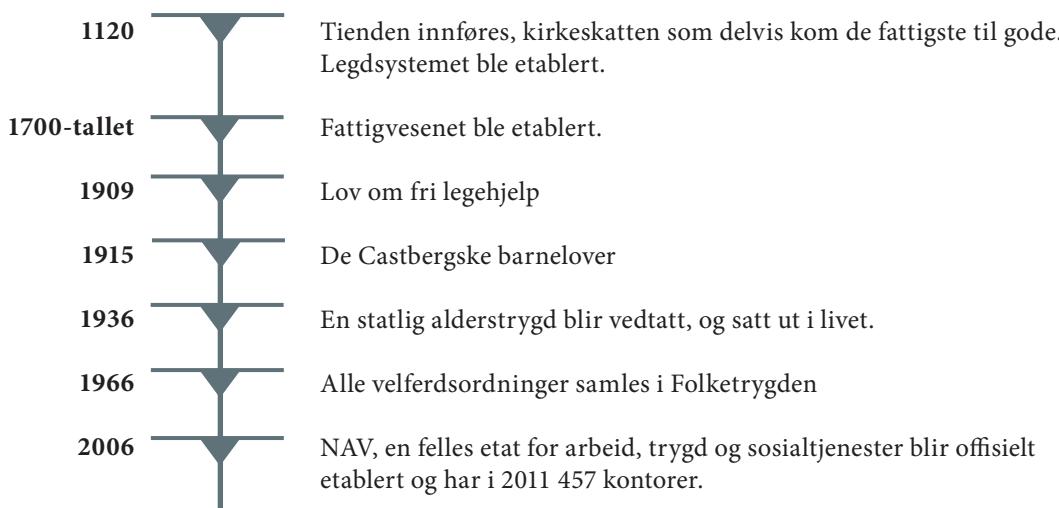
REPETISJONSSPØRSMÅL

1. På hvilken måte skiller høyre- og venstrepartiene seg i synet på fattigdom?
2. Hva skjedde med de økonomiske forskjellene etter jordbruksrevolusjonen?
3. Tyskland ble et foregangsland når det gjaldt å gi arbeiderne sosiale rettigheter. Hva var bakgrunnen for at Otto von Bismarck innførte sosiale reformer i Tyskland på 1800-tallet?
4. Beskriv kort det denne læreboka har kalt Velferdssamfunnet på Modum.
5. Hva gikk Ebbe Hertzbergs kritikk av «velferdsstaten» ut på? Kjenner du eksempler på at politikere bruker de samme argumentene mot å bygge ut velferdsstaten i dag?
6. Hva var de «Castbergske barnelover»?
7. Dette kapittelet angir året 1966 som året da Norge ble en fullverdig velferdsstat. Hva skjedde det året som gjør det til et merkeår i velferdsstatens historie?
8. Velferdsstaten er basert på tillit. Hva menes med det?
9. Fattigdom skaper problemer for de fattige selv, men skaper også flere samfunnsproblemer. Forklar.
10. I dette kapittelet gis det flere forklaringer på hvorfor USA aldri har utviklet en sterk velferdsstat. Gjengi kort de viktigste forklaringene.
11. Hvilke konsekvenser har det at sosiale trygdeordninger og helseforsikring er knyttet til arbeidsplassen din i USA?

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p35

TIDSLINJE

TEMA 36

FRA FYRSTIKKJENTENE TIL ÅTTETIMERSDAGEN

Hvorfor er det så
mye bedre å være
arbeidstaker nå enn før?

«Hva jobber du med?» er et vanlig spørsmål mellom folk som møtes og ikke kjenner hverandre så godt fra før. Svaret du avgir på et slikt spørsmål, kan fortelle en del om hvem du er, hva slags evner du har, og hvordan du fyller dagene dine. Jobben vår definerer oss på mange måter som mennesker, og den er kanskje det viktigste vi har i livene våre, ved siden av familien. Det å ha det bra på arbeidsplassen og å gjøre noe meningsfullt er viktig for oss alle, ved siden av det faktum at det å jobbe gir oss mat på bordet og klær på kroppen.

I dette temakapittelet skal vi se på hvordan livet på arbeidsplassene har endret seg fra 1800-tallet og framover.

Dårlige år

Det er ingen grunn til å tro at hverdagen ble bedre eller enklere for den vanlige mann og kvinne i den første delen av den industrielle revolusjon, verken i Norge eller andre steder. Riktignok ble det arbeid til flere da de nye fabrikkene dukket opp i byene fra 1845 og framover. På den måten hjalp industrialiseringen på den fattigdommen og arbeidsledigheten som hadde oppstått på landsbygda på grunn av befolkningsøkningen i landet, men de urenslige forholdene, trangboddheten og forurensningen i de tidlige industribyene var faktorer som i hvert fall ikke økte livskvaliteten. Hvis man bruker parameterne fra FNs levekårsindeks, der man sammenlikner levealder, inntekt, lesekyndighet og så videre, viser det seg at Storbritannia i den tidlige industrialiseringsfasen scoret mye lavere enn utviklingsland som i dag er på tilsvarende stadium i sin industrialisering. Dette skyldes blant annet tung forurensning og høy barnedødelighet i de britiske industribyene. I Norge var det riktignok mindre forhold enn i England, i og med at det rundt 1850 bare var tre byer med innbyggertall over 10.000, Christiania, Bergen og Trondheim, men trekkene var nok de samme.

Fyrstikker var en oppfinnelse som fra 1800-tallet var mye i bruk for å tenne opp ild, billige som de var. Norge hadde mange fyrstikkfabrikker.

Forrige side: Sammensyng av tøystoffer på Janus fabrikker i Bergen i 1950. Tidligere var det mange slike jobber i Norge.

Lokal forurensing er et problem i dagens utviklingsland, som også preget Vesten i de tidlige fasene.

Skal vi likevel si noe positivt om denne tidlige fasen, så var det at de nye arbeidsplassene tilbød valgfrihet for de som ville bort fra bondelivet og kanskje også slippe unna den tette sosiale kontrollen og oversikten som kan eksistere på små steder.

Om levekårene var ille sett med dagens øyne, kan man kanskje si at arbeidsplassene var enda verre. Utviklingen av et velfungerende næringsliv i et samfunn kan ikke vedtas på samme måte som man vedtar lover og rettigheter. Den må drives fram av folk som vil investere tid og penger i å etablere nye virksomheter slik som de nye fabrikkene på 1800-tallet. En slik prosess drives – den gang som nå – av prinsippet om nyttemaksimering. Det gjaldt å skape inntjening og overskudd ved å produsere så effektivt og billig som mulig, og finne kjøpere som er villig til å betale det man krever for produktene eller tjenestene.

Kjøp av arbeidskraft

Små barn ble brukt til arbeid i gruver. I 1856 kom det en lov i England som forbød barn under 9 år å jobbe, i 1901 ble minstearalet hevet til 12 år.

En del av det fabrikkeierne kunne kjøpe, var arbeidskraften til de kvinnene og mennene som kom til byen for å söke arbeid. Logikken var den samme ved innkjøp av varer som ved «innkjøp» av arbeidskraft. Betale akkurat så mye at man fikk det antallet arbeidere man trengte til å betjene maskinene, men heller ikke mer. Lønningene til industriarbeiderne på 1800-tallet var lite å skrive hjem om, noe som også skyldes at arbeidere den gang ikke hadde noen rettigheter. Det fantes ingen arbeidsmiljølover, ingen bestemmelser rundt helse, miljø og sikkerhet. Ei heller fantes det noen bestemmelser om minstelønn. Og det var tross alt bedre å ha en jobb å gå til enn å være arbeidsledig, så makten lå hos fabrikkeierne. Produktiviteten økte år for år i de store fabrikkene, men lønningene holdt ikke følge. Selv om det fantes unntak blant fabrikkeierne, ble det lett til at de anså tiltak på arbeidsplassene som kunne bedre forholdene for arbeiderne, som unødvendige utgifter.

Staten blander seg

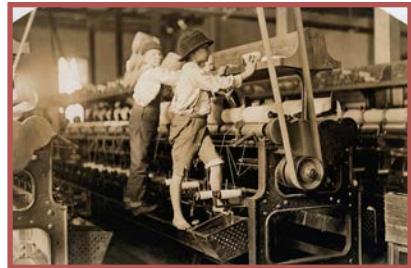
Ganske snart ble det klart at staten måtte spille en rolle i dette landskapet, og det kom lover som skulle beskytte arbeiderne bedre enn det som var tilfellet når markedskretene fikk regjere

fritt. Blant annet fikk vi de første reguleringene mot barnearbeid gjennom Fabrikktilsynsloven av 1892. Barn ble nemlig lenge brukt som arbeidere i farlige fabrikker, de krevde lite og ingen lønn, og de hadde små fingre som passet bra når man eksempelvis skulle skifte trådsneller i de dampdrevne vevemaskinene. I 1875 var hver tiende arbeider i de farlige spinneriene under 15 år, mens i tobakksfabrikkene kunne barn utgjøre så mye som halvparten av de ansatte.

Juristen Jacob Neumann Mohn fastslo at barn ble benyttet på fabrikkene i enda større grad i Norge enn i Storbritannia, USA og Sverige.

«Ingen produksjonsgren har i den Grad bygget sin drift paa Børnearbeide som Tobaksindustrien, den beskjeftiger ved Udgangen af 1875 ikke mindre end 613 Børn eller 43 Procent af det hele Antal.»

Selv med en mer aktiv stat, var det også tydelig at maktforholdet mellom arbeidsgivere og arbeidstakere var skjevt, for skjevt.

Barn i arbeid på en fabrikk i Macon i den amerikanske delstaten Georgia. Året er 1909.

Fyrstikkstreiken

Ta som eksempel historien om de kvinnelige fyrstikkarbeiderne ved to fabrikker i Oslo i 1889. De jobbet 12–14 timer om dagen hele uka, inkludert lørdager. Den tidlige fasen av industrialiseringen medførte et voldsomt hopp i arbeidstiden for vanlige arbeidere, også her. Jentenes oppgave besto i å pakke fyrstikker i esker. Det var plass til 50 fyrstikker i hver eske, og de måtte pakke omtrent 2500 esker hver dag for å oppnå en ukelønn som tilsvarer omtrent 400 kroner i dagens kroneverdi. Ikke bare var det et ekstremt monoton arbeid, det var farlig også. Den gangen brukte man nemlig fosfor på fyrstikkene. Dette stoffet er brennbart, antennes lett når man gnir fyrstikken mot kanten av esken, men det er også giftig. Jobber man i fosforstøv hele dagen, kan man få magesmerter, bli slapp og kvalm. Enda verre blir det hvis man får fosfor i munnen. Dette kan gi noe som kalles fosfor-nekrose. Det starter ved at emaljen i tennene brytes ned. Er du riktig uheldig mister du ikke bare tennene, men kanskje må også deler av kjevebeinet skjæres bort. I dag kan man fikse slikt ved å bygge opp igjen beinstrukturen medisinsk, men den gangen var det både

I enkelte land, der arbeidskraften er veldig billig, blir fyrstikker fortsatt laget og pakket manuelt. Dette bildet er fra Malaysia i 2020.

En industriarbeidsplass anno 1924. Disse mennene lager hermetikkbokser. Fabrikken het Einar O. Hausvik & co., og lå rett utenfor Bergen.

en sosial og økonomisk katastrofe å oppleve noe sånt. For ikke å snakke om selve operasjonen, for på den tiden var det ennå ikke vanlig å bruke bedøvelse.

På fyrstikkfabrikkene hadde ikke arbeiderne tilgang på verken såpe eller vann, og de måtte spise matpakkene sine ved samme bord som de pakket fyrstikker på. Det var med andre ord vanskelig å beskytte seg mot å få fosforstøvet i munnen.

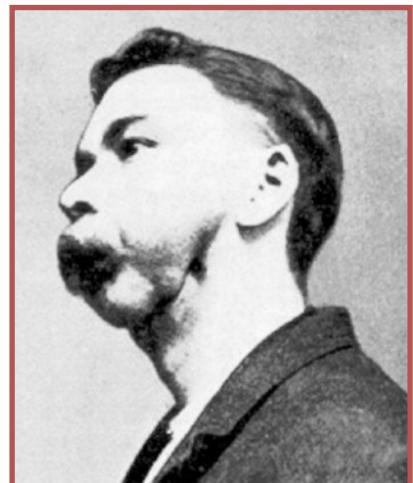
Eierne av fabrikkene var ikke villige til å bruke penger på å bedre forholdene. Om de mistet noen arbeidere på grunn av fosforskafer eller annet, så visste de at de alltid kunne finne noen nye å ansette, så å si rett fra gata. Dette var altså før Fabrikktilsynsloven av 1892, og ingen arbeidere kunne sette makt bak kravene sine. Folk ble med andre ord sagt opp hvis de sa fra.

Men den 23. oktober 1889 var begeret fullt. Da ble de kvinnelige fyrstikkarbeiderne varslet om at lønningene ville bli satt ned, «på grunn av dårlige tider og sterk konkurranse i fyrstikkmarkedet».

**Til indtægt for
fyrstikpakkerskernes strejk**
holdes torsdag 31. oktober kl. 8 af-
ten offentligt møte i Arbejdernes
fundets store sal.
Talere: **Bjørnstjerne Bjørnson,**
Oscar Nissen m. fl.
Entré 25 øre. Dog mottas med
tak ogsaa mere.

Slik står det skildret i boka *Vi på fyrstikken*:

Margit stirra på bestyreren med hat i blikket. Kristine gråt høyt. Anna var rasende og knytta nevne. Plutselig ble hun rolig. Hun så utover salen og sa med langsom stemme: «Jenter! Finn vi oss i dette?» Først var det helt stille, så skreik vi: «Nei!»

Fosforen i fyrstikkene kunne ødelegge beinet i underkjeven, som måtte opereres ut. Her en engelsk fyrstikkarbeider med en slik skade, det som ble kalt fosfornekrose.

Folkemeningen snur

Dette ble den første store streiken i Norge. Fyrstikkpakkenskene la ned arbeidet og toget ut av fabrikken. Streiken skulle komme til å vare i seks uker, og fyrstikkarbeiderne opplevde støtte fra mange hold i samfunnet. Det ble samlet inn penger via avisene Social-demokraten og Norsk kvinnedagsaksforening, og det ble arrangert folkemøter og opptog der blant annet den kjente forfatteren Bjørnstjerne Bjørnson talte jentenes sak. På et slikt møte sto også tre av kvinnene fram som hadde fått deformert ansiktet på grunn av fosfor-nekrose. De fremmøte var sjokkert av synet.

«Det virket forfærdelig. Man oplever sjeldent et tristere syn. Det blev dødsstille i forsamlingen. En mængde kvinder kunde ikke holde taarene tilbage, men hulkede», sto det å lese i avisene Social-Demokraten noen dager senere.

Da streiken ble avsluttet, hadde mange fått øynene opp for de forferdelige forholdene i fabrikkene. Året etter startet fyrstikkarbeiderne fagforening, og fra det tidspunktet sto de sterkere mot fabrikkeierne.

I 1892 fikk altså arbeiderne sine første rettigheter på landsbasis med fabrikktilsynsloven, og i 1919 vedtok myndighetene åttetimersdagen. Dette var et krav arbeiderbevegelsen internasjonalt hadde hatt som uttalt mål helt siden 1890, året da 1. mai ble feiret som arbeidernes dag for første gang.

Kampvilje

På 1920- og 1930-tallet ble kampen mellom arbeidere og arbeidstakere mer intens og dramatisk, både fordi fagbevegelsen hadde vokst seg mektig og på grunn av de internasjonale nedgangsti-

Menstadslaget. Politi i kamp med demonstranter på slusebroa ved Skotfoss, 5. juni 1931. Norsk Arbeidsgiverforenings lockout våren 1931, som i alt rammet 81.000 arbeidere, førte til store demonstrasjoner og stor uro i samfunnet. Det endte opp i Menstadslaget der demonstrerende arbeidere kom i konflikt med statspolitiet.

dene etter krakket på børsen i USA i 1929. Dette var de samme nedgangstidene som brakte Hitler til makten i Tyskland, men som i Norge fikk sine mest dramatiske utslag gjennom arbeidslivskonfliktene. Spesielt aggressive ble de streikene der arbeidsgiverne satte inn andre til å gjøre jobben for de som streiket. Disse ble omtalt som «streikebrytere». Her er to kjente hendelser fra denne tiden:

1. Ved elva Julussa i Hedmark i 1927 tok et lag av skogeiere og sønnene deres på seg å fløte sitt eget tømmer fremfor å la et lag fagorganiserte tømmerfløtere få jobben. De organiserte tømmerfløterne blokkerte arbeidet, og Justisdepartementet sendte bevæpnet politi med hunder for å bryte blokaden.
2. Ved det såkalte Menstadslaget i 1931 prøvde streikende arbeidere å blokkere havna i Skien der arbeidsgiveren deres, Hydro, losset varer ved hjelp av streikebrytere. Politiet ble tilkalt, men de streikende arbeiderne gikk til angrep på politimennene og jagde dem vekk. Forsvarsministeren på den tiden, den senere så beryktede Vidkun Quisling, satte deretter inn soldater mot arbeiderne. 20 arbeidere ble dømt til fengsel på inntil ti måneder.

I 1935 kom partene frem en løsning som bedre balanserte behovene til de ulike partene. Dette såkalte trepartssamarbeidet ble videreført etter krigen, og der anerkjente myndighetene begge parters behov for å kjempe for sine ønsker, arbeidsgiverne for sin rett til å organisere produksjonen mest mulig rasjonelt, og arbeiderne til å kjempe for lønn og andre goder.

Et system for forhandlinger

Det som har skjedd siden, har dreid seg om å få slike konflikter inn i mer ordnede former. Norske arbeidstakere har fortsatt lov å streike, men bare innenfor visse perioder. I tillegg deltar staten gjennom en riksmedier som snakker med begge parter og sørger for kommunikasjon. Det finnes også en lov om at man kan avslutte streiken hvis liv og helse står på spill. Det kan skje gjennom såkalt tvungen lønnsnemnd. Vanligvis finner partene ut av det sammen, noe som sørger for at forhandlinger om arbeidsvilkår er adskillig mindre aggressive i dag enn for 90 år siden.

Det er stor støtte for fagforeninger i Norge i dag, som system for å gi arbeidstakere mer makt enn de ville hatt hver for seg. Fagforeningene og deres tillitsvalgte blir også brukt av arbeidsgivere som diskusjonspartnere, og sørger derfor for bedre kommunikasjonsflyt mellom arbeidsgiverne og arbeidstakerne. Sånn sett kan det føre til flere konflikter før store omstillinger, men desto færre etterpå når alle har fått sagt sitt.

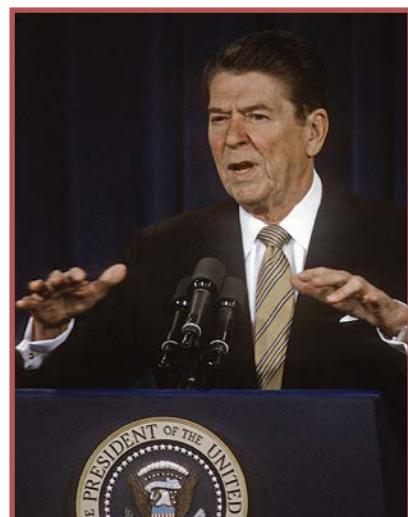
Det er ikke alle land hvor fagforeninger er like utbredt som i Norge, så finnes det noe negativt å si om dem? Joda, som med all maktkonsentrasjon er det fare for misbruk også med fagforeninger. De har vært brukt til å hindre nødvendig omstilling og utvikling, og de har også vært brukt til å gi noen arbeidstakere uforholdsmessige store fordeler. Derfor er det en del av politikken i Norge å finne den riktige balansen. Det finnes eksempler på at fagforeninger har lammet samfunnet, eksempelvis i Frankrike. På den annen side har vi gjennom dette kapittelet sett hvor viktig det er for arbeidstakere å organisere seg for å få gjennomslag for viktige krav.

Ingen automatikk i ansattvern

Men vil ikke forholdene på arbeidsplassene uansett endre seg i takt med demokratiseringen og utviklingen av rettigheter i et land? Og trenger man virkelig egne organisasjoner for dette som attpå til kan hindre produksjon og ødelegge for egen bedrift? Det er ingen automatikk i at ting bedrer seg selv med politikere som bryr seg. Et eksempel er USA, verdens første moderne demokrati og verdens ledende økonomi på mange områder. Amerikanske industrieiere, som Henry Ford, lykkes i stor grad med å holde fagforeningene nede i den tidlige industrialiseringsfasen. Kampen mot kommunismen var en begrunnelse, men også en forståelse i staten om at industriens konkurransedyktighet må gå foran alt. «America's business is business» som president Calvin Coolidge er kjent for å ha sagt. Mange av de gjenværende amerikanske fagforeningene ble knust på 1980-tallet. Siden har det vært veldig få streiker, men også veldig lite utvikling i ansattvernet og i utbetalingen. Lønningene blant «vanlige» folk i USA har reelt sett ikke steget siden 1970-tallet, og de har også mange færre rettigheter enn vi har her i Norge. Amerikanske ansatte får dårligere betalt ved overtid, de har mye mindre ferie, mer ukurante arbeidsti-

«Frankrike raser» står det på plakaten til disse demonstrante-ne. De ble kalt De gule vestene, og protesterte blant annet mot økende drivstoffpriser i 2018 og 2019.

Den amerikanske presidenten Ronald Reagan motarbeidet fagforeningenes makt på 1980-tallet.

der – og svakere oppsigelsesvern. Kontrasten er stor til Norge, der fagforeningene har vært en viktig – og akseptert del – av det politiske liv siden dagens system for forhandlinger og organisert konflikt ble etablert på 1930-tallet med det nevnte trepartssamarbeidet.

TIDSLINJE

1848	Marcus Thrane etablerer landets første arbeiderforening i Drammen.
1850-tallet	12–14 timers arbeidsdager, seks dager per uke = 72–80 timers arbeidsuker.
1889	Fyrstikkarbeiderne streiker.
1890	1. mai blir etablert som arbeidernes dag. Åttetimersdag er kravet det demonstreres for de første årene.
1892	Fabriktilsynsloven, blant annet med begrensninger på barnearbeid.
1919	Åttetimersdagen vedtas (6 dager i uka, 48 timersuke), samt rett til én uke ferie per år.
1935	Trepartssamarbeidet og hovedavtalen.
1936	Lovfestet rett til 9 dagers ferie (nesten to uker).
1959	9 timers arbeidsdag og 45 timers arbeidsuke.
1960-tallet	Lørdagsfri blir vanlig.
1964	Lovfestet rett til fire ukers ferie.
1966	Lov om folketrygd blir vedtatt, med blant annet arbeidsledighetstrygd.
1986	7,5 timers arbeidsdag og 37,5 timers uke.
2000	Mange får gjennom tariffavtale eller annen avtale med arbeidsgiver rett til fem ukers ferie.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p36

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Fortell kort om streiken til fyrstikkpakkene og hva som ble resultatet av streiken?
2. Hva er en fagforening og hva gjør den?
3. Hvorfor var det spesielt voldsomme arbeidskonflikter på 1920- og 1930-tallet?
4. I 1935 fikk vi den såkalte hovedavtalen for arbeidslivet som førte til at partene i arbeidslivet i dag gjennomfører sine konflikter i ordnede former. Hva kalles det systemet for forhandling mellom partene som har vi i Norge?
5. I USA har fagforeningene mindre makt enn i Norge. Hvorfor er det sånn, og hvilke konsekvenser har det for vanlige arbeidere i USA?

En typisk kvinnearbeidsplass anno 1950. Fra Janus fabrikker i Bergen.

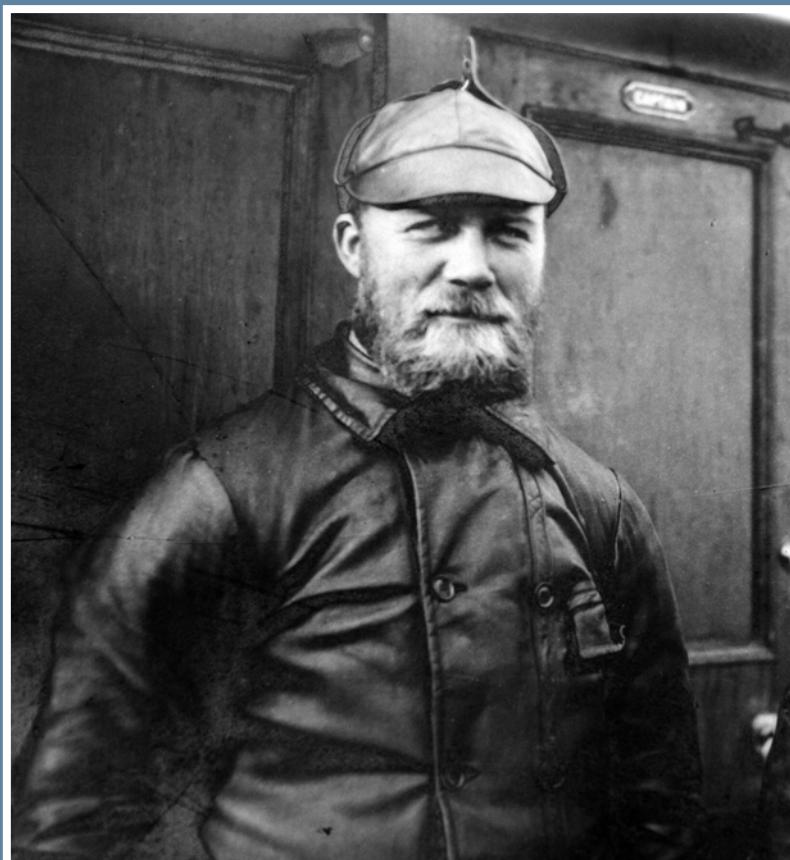

En typisk mannsarbeidsplass anno 1931. Fra Akers mekaniske verksted i Oslo.

TEMA

37

DET NORSKE HVALFANGSTEVENTYRET

Hvordan en
heltehistorie ble
en skurkehistorie

Hør teksten

«Gi faen i meg guttaer, ta hvalen!»

Det finnes flere historier om hvordan Norges største hvalskytter gjennom tidene, Lars Anton Andersen, fikk tilnavnet sitt. Han ble kjent som «Lars Faen». Uttalelsen «Gi faen i meg guttaer!» skal ha kommet da Lars selv hadde havnet i vannet midt i en intens hvaljakt. Lars hadde stått i sin vante posisjon fremst i baugen med harpunkanonen ladet. Akkurat i det han skjøt av gårde den 80 kilo tunge granaten, hadde skipet blitt løftet opp av en kraftig bølge. Eller kanskje han ble trukket uti av tauet som var bundet fast til granaten. Historiene varierer. Uansett, Lars flakset gjennom luften, og havnet i det iskalde Sørishavet. Han skal ha klart å klamre seg skipssiden, kanskje ved å gripe fast i en taustige som hang ned i havet. Det var i den situasjonen han skal ha skreket opp til de andre om bord på hvalskuta om at de ikke skulle bry seg om han, men i stedet passe på å ikke miste hvalen av syn.

Alle store hvalskyttere fikk slike kallenavn, og «Lars Faen» var en hedersbetegnelse som forteller om litt av killerinstinktet som ga ham suksess. Han var alltid blant dem som skjøt mest hval i hver sesong. I en periode på 1930-tallet skrev avisene om dette som om det var idrettsprestasjoner, og gjennom en lang karriere på mer enn 40 år skal Andersen ha skutt 7000 hval.

Historien om «Lars Faen» Andersen er interessant av flere årsaker. Før andre verdenskrig var han en superstjerne, og var med på å bygge det bildet verden hadde av Norge som et land med hardføre mennesker. På mange måter føyde han seg inn i rekken av andre nordmenn kjent for bragder i polare strøk, folk som Fridtjof Nansen, Hjalmar Johansen og Roald Amundsen.

Etter andre verdenskrig ble det ganske stille, og du som leser denne boka har kanskje aldri hørt om «Lars Faen» Andersen før nå? Det er det flere grunner til som vi skal komme tilbake til.

Oppfinnelsen av granatharpunen var starten på en 100 år lang periode med massiv hvalfangst, der Norge ledet an.

Forrige side: Lars Anton Andersen (1891–1967), også kjent som «Lars Faen» blant venner.

Norsk dominans

Lars ble født i 1891, bare tjue år etter at hvalfangst ble en viktig bransje i Norge, han var med under hvalfangstens gullalder, og han døde samme år som Norge sendte sin siste hvalfangstekspedisjon i 1967. I noen tiår i denne perioden var Norge verdens største hvalfangstnasjon. Norske hvalfangere var først ute med nye teknologier, norske redere ledet an i utforskingen av nye områder å fange hval i, og både på norske og utenlandske hvalfangarskip ble det foretrukket mannskaper fra Norge. Japanerne og russerne sendte spioner for å studere norske teknikker, og nordmenn var involvert i hvalfangst over hele verden. Ved Island, ved Newfoundland i Canada, utenfor Mosambik i Afrika, på begge sider av Stillehavet (Japan og Chile), og – spesielt mye – i Sydpolområdene. I Sørishavet og Rosshavet rundt Antarktis-kontinentet var det i fangstsesongene opptil 10 000 nordmenn som arbeidet.

Og om Norge var hvalfangstens stormakt, så var det Sandefjord i Vestfold som var verdens hvalfangsthovedstad. I den grad Sandefjord hadde konkurranse, så var det av andre byer på samme side av Oslofjorden, først og fremst Tønsberg. I 1929 hadde 18 prosent av den mannlige befolkningen i Vestfold arbeid i hvalfangsten, og lønnsinntektene i Sandefjord lå på denne tiden 30 % over resten av landet. Akkurat den samme trenden som senere har preget Stavanger etter funnet av olje i Nordsjøen.

Folkefester året rundt

På sent 1920-tall og utover på 1930-tallet var det folkefest i Sandefjord minst tre ganger i året. På 17. mai, naturligvis, men også når Sandefjords hvalfangerflåter forlot havna på høsten, og når de kom tilbake på våren.

Før oljealderen var det de flytende hvalkokeriene som var verdens største tankskip. Her «Kosmos» fotografert i 1929.

Hver hvalfangerflåte besto på denne tiden av to typer skip, fabrikkskip og hvalbåter. I 1929 var det fabrikkskipet med navnet «Kosmos» som var verdens største fabrikkskip. Det var 169 meter langt og 23 meter bredt, og ruvet over alle andre skip på småbåthavnen i Sandefjord. Med seg på reisen hadde skipet sju hvalbåter, alle på rundt en femtedel av lengden til Kosmos. På en hvalfangstekspedisjon var det hvalbåtenes oppdrag å oppspore og skyte hvalene, og alle var utstyrt med en harpukanon i fronten. Etter

Hvalfangstmonumentet i Sandefjord gjengir jakten slik den foregikk i gammel tid, fra små båter og med harpuner som ble kastet for hånd. Det var først med den nye teknologien som ble utviklet på 1800-tallet at fangsten ble virkelig effektiv, og dermed også en trussel mot hvalbestandene i verden.

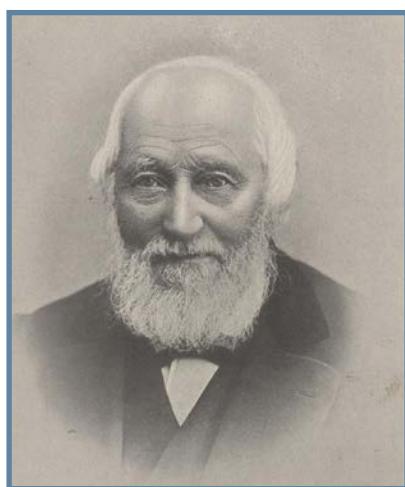
at hvalen ble tauet inn, skulle den dras om bord på fabrikkskipet og det harde spekket – fettlaget til hvalen – kokes om til hvalolje. Til lagringen av oljen hadde Kosmos store tanker om bord. I 1929 var det ikke derfor ikke bare verdens største hvalfangstskip, det var samtidig også verdens største tankskip.

I seks måneder skulle disse hvalfangerne leve i sin egen hermetiske verden. Velfriserte og pene i tøyet da de forlot Sandefjord havn, men etter noen måneder i isødet ville de komme til å likne villmenn, langhårete og langskjeggete, skitne og uflidde, i klær som var tilsmusset av blodsøl, og med ansiktshud som kunne være brunsvidde i den evige midnattssolen i gjenskinnet fra polarisen. Når de kom hjem til Sandefjord om våren, gjennomgikk disse villmennene en forvandling tilbake til sivilisasjonen, før de kunne gå i land til sine kjære som ventet på en pappa, en sønn eller på en bror de ikke hadde sett på noen måneder. De single blant hvalfangerne var populære på byen, lett gjenkjennelige der de satt brune i huden, fine i tøyet og med spanderbuksene på etter seks måneder uten å ha noe å bruke penger på. Lykken var å finne seg en hvalfanger, hvis man kunne leve med lange fravær.

Er det ikke slik status også oljearbeiderne på Vestlandet har i moderne tid?

Noahs ark

Tusenvis av norske gutter og menn – og veldig få kvinner – var med på disse ekspedisjonene, som startet om høsten og varte

Svend Foyn skapte moderne hvalfangst, og ble med det Norges rikeste mann.

gjennom det som var sommersesongen i Antarktis. På den sørlige halvkule er som kjent årstidene motsatt av på den nordlige. Mens vinteren herjet i Norge hadde Antarktis sin mildeste og minst stormfulle årstid, og attpå til sol nesten hele døgnet. Avstanden til Sydpolen er nesten 20 000 kilometer, reisen tar bortimot to måneder. På en slik lang reise er hvalfangstflåten et selvforsynt samfunn. For å sikre ferskt kjøtt hadde skipene med seg både griser og geiter som skulle slaktes underveis. En hvalfangstflåte var som en slags krigsflåte og samtidig en Noahs ark, for å låne en beskrivelse fra hvalfangerboka *Lars Faen* av Mirko Stopar.

Om bord var det mange roller som skulle fylles, fra kapteinens på brua til mekanikerne som hadde ansvaret for de oljefyrte dampmaskinene i skipets indre. Foruten alle de med direkte ansvar for hvalfangsten. «Flenser» var tittelen på alle de som var med for å partere de digre hvalkadavrene etter hvert som de ble brakt om bord, de var en slags havets slaktere. Men i dette hierarkiet av administrasjon og fagfolk, alle hadde sine spesialiserte funksjoner, var det én rolle som utgjorde selve stjernerollen. Den rollen som var så viktig for at ekspedisjonen skulle betale seg, og sørge for at alle skulle få jobb til neste år også.

En hvalskytter med skuddklar kanon.

Jobben som hvalskytter.

Hvalskytteren var den som sto forrest på dekk når båtene jaget etter hvalflokkene, speidet gjennom tåke og sjøsprøyte, og prøvde å forutse hvor hvalryggene brøt havoverflaten neste gang. Dette kunne foregå i bitende kulde, gjerne på skipsdekk som var helt dekket av is. Skytterne kunne tilbringe timesvis her ute, vekselvis med fingeren på avtrekkeren eller i full fart på vei opp til utkikken for å få overblikk. Det krevde ekstreme mennesketyper for å mestre en slik rolle, derfor var det også denne rollen som var den mest myteomspunne og glamorøse av dem alle.

Det var hvalskytterne som ble intervjuet i avisene, det var de som fikk teste ny teknologi først, og de ble overøst med gaver fra eierne av hvalfangerflåtene. Skytterne kunne rett og slett tillate seg mye mer enn alle de andre fordi hele denne verdenen roterte rundt hvor godt hvalskytteren gjorde jobben sin.

Viktig rolle, stort ego

Det er fristende å sammenlikne denne rollen med den funksjonen som spissen har på et stort fotballag i våre dager. Et lag kan ha verdens beste keeper, forsvarsspillere eller midtbane, men det er likevel spissen som får mest oppmerksomhet. Det hjelper ikke om alle bakover gjør jobben sin, hvis ikke spissen lager mål. En hvalskytter er altså å regne som en Zlatan Ibrahimovic, en Mo Salah eller en Erling Braut Haaland. En person som våger å ta plass, og nyter det.

Alle de berømte hvalskytterne på denne tiden hadde kallenavn, som «Morgenrøden», «Baker'n», «Dobbelt-Hansen», «Ola Folkvond», «Knerten», «Søren Sugg», «Finger'n», «Huggær'n», «Måkeskjær» og «Stormsvala».

Mange av disse skytterne kom fra Sandar, Nøtterøy eller Onsøy, og mange var i slekt med hverandre. Jobben som hvalskytter var gjerne en posisjon det var vanskelig å komme inn i, og sånn sett kan man sammenlikne det norske hvalskytterlauget med de engelske langbueskytterne eller ridderne i middelalderens foydalsystem. Du hadde en klar fordel om du fra barnsben av var omgitt av menn som kjente teknikkene. Men i motsetning til i middelalderen var det også rom for at gode talenter utenfra fikk prøve seg. Et talent som Lars Anton Andersen.

Kom utenfra

Lars Anton vokste opp som fiskersønn noen kilometer utenfor Sandefjord, i Sørbyøie (Sørbyøya). I ungdomsårene bidro han til familieøkonomien ved å ro folk over fjorden der han bodde, og utviklet en røslig fysikk som skulle tjene ham godt senere. Sandefjord var allerede den gang et senter i den norske hvalfangsten, og som femtenåring i 1906, fikk Lars Anton være med som matros på en hvalfangstekspedisjon til Svalbard.

Dette var på et tidspunkt da hvalfangsten utenfor Norge var på vei ned etter en gullalder som hadde vart i flere tiår. Det var en annen vestfolding, Tønsbergmannen Svend Foyn, som rundt 1870 hadde revolusjonert hvalfangsten i nordområdene ved å ta i bruk granatharpunen. Før Foyn hadde hvaljakt blitt drevet

Kruttrøyken sprer seg på dekk etter avfyrt skudd.

Harpunen har truffet, og hvalen dør forhåpentligvis momentant når sprengladningen går av.

Deretter kan hvalskrotten trekkes inn til skipssiden ved hjelp av tauet. Her resultatet av en dags jakt.

Granatharpunene veide 80 kg, så det trengtes minst to mann for å lade.

fra små trebåter, en svært risikofylt aktivitet som krevde at man klarte å kaste en harpun i hvalkroppen, og deretter hang på til hvalen ble sliten og man klarte å drepe dyret på nært hold. Denne jakten kunne ta timesvis, og slik hadde man gjort det helt siden steinalderen.

Ottar, den norske høvdingen som besøkte den engelske kongen Alfred på 800-tallet og introduserte begrepet «Norvegr» som et navn på norskekysten, skrøt for eksempel av å ha vært med på å fange hval som var 25 meter lange i dagens Finnmark. Vi må nok se kildekritisk på denne beskrivelsen, bare blåhval har denne størrelsen, og det er nok en fiskeskrøne at de klarte å fange så stor hval før dampskipenes tidsalder.

Granatharpunen revolusjonerer fangsten

Det var altså først på 1870-tallet den moderne hvalfangsten startet. Svend Foyn var ikke den første som kom på tanken om å skyte harpuner fra kanon, eller å installere en sprengladning som skulle eksplodere når harpunen hadde trengt inn i hvalkroppen, men han var den første som lagde en løsning som fungerte. Foyn hadde skapt seg en formue på selfangst, og hadde derfor økonomi til å holde på med sine harpuneeksperimenter i årevis, i motsetning til andre hvalfangstpionerer. Foyn løste problemet ved hjelp av sognepresten og hobbykjemikeren Hans Morten Thrane Esmark. Sammen lagde de to oppfinnerne en harpun som hadde bevegelige mothaker. Når harpunen trengte inn i hvalen, og tauet i harpunen kunne strammes fra båten, ville mothakene spenne seg ut inne i hvalen. Dette førte til at en glassampulle med svovelsyre knuste inne blant mothakene, noe som i sin tur antente kruttet i selve granaten.

I Norge ble det drevet jakt på storhval helt til forbudet i 1904. Her en finnhval ved Oksvåg landstasjon i Finnmark.

Oscar 2, kongen av Sverige og Norge, besøkte Finnmark på sin kroningsferd i 1872. Der fikk han se Svend Foyns oppfinnelse på nært hold, og kongen ga Foyn monopol på hvalfangst i Finnmark i en periode. I de neste tiårene ble det fanget tusenvis av hval. Spesielt intens var jakten i Varangerfjorden i Finnmark, og ganske snart kom det til konflikter med vanlige fiskere, som mente at hvalfangsten var til skade for deres virksomhet. Det meste av storhval forsvant fra norske kyster, og Stortinget vedtok i 1904 et forbud mot hvalfangst.

Ut i verden

Den norske hvalfangstindustrien trengte nye jaktområder, og skipperne søkte mot Svalbard og Island. De forsøkte seg også mange andre steder, men det var larvikingen Carl Anton Larsens ekspedisjon til øya Sør-Georgia – midt mellom Sør-Amerika og Sydpolen – som skulle komme til å bli starten på neste kapittel i den norske hvalfangsthistorien. Dette var i den perioden da utforskingen av Sydpolen og havområdene rundt var i gang, drevet av både vitenskapelige og kommersielle interesser. Roald Amundsen og hans sydpolekspedisjon i 1911 kan puttes i båsen for vitenskap, mens Carl Anton Larsen var representant for den andre gruppen, de som lette etter måter å tjene penger på. Larsen sökte gode fangstområder. Han hentet inn investorer og grunnla hvalfangerstasjonen Grytviken på Sør-Georgia i 1904. Dette var del av den britiske kolonien Falklandsøyene, og Larsen måtte

Grytviken ble bygget i 1904 på Sør-Georgia (øverst), en øy som ligger midt mellom Sør-Amerika og Sydpolen. I rødt ser du den ruta Roald Amundsen fulgte da han og fire andre nordmenn ble de første på Sydpolpunktet i 1911, i skarp konkurrans med en annen ekspedisjon fra Storbritannia. Det å beseire den tidens supermakt i et slikt kappløp ga voldsom prestisje for den unge nasjonen Norge. Kanskje denne hendelsen er medvirkende til at vi siden har satset så voldsomt på å være best i idrett, en arena der selv en militært ganske svak nasjon kan hevde seg bra.

Slik så Grytviken ut i den perioden stasjonen var base for den norske hvalfangsten ved Sydpolen.

Slik ser stasjonen ut i dag, hundre år etter. Sør-Georgia er fortsatt underlagt Storbritannia, som har noe virksomhet her.

Utenbords partering krevde rolig hav, og ble gjort fra småbåter. Bit for bit ble hvalskrotten heist om bord.

«Lancing» var det første skipet med opphalingsslipp. Her kunne hvalskrotten trekkes direkte opp på dekk.

derfor søke konsesjon til fangsten sin fra britene. Men i praksis var dette etter hvert en helnorsk stasjon for jakt på hval i Antarktis.

Hit kom også Lars Anton Andersen, «Lars Faen», og det var her i dette området han første gang fikk sjansen til å prøve seg som skytter. I likhet med flere andre av sine hvalskytterkolleger brukte han perioden som hvalfangermatros utenfor Norge til å ta neste skritt i karrieren. Det var også i denne perioden han fikk sitt berømte kallenavn, «Lars Faen». Han var kjent for å være dristigere enn de fleste, ledet ekspedisjoner innimellom isflakene, og kunne treffe hvalrygger på umulige avstander. Eller på umulig kort hold. En gang skal han truffet en hval som var på vei under båten. Det gjorde han ved å vende harpunen rett ned og skyte så å si i blinde. Andersen sies å ha hatt en uforklarlig evne til å forutse hvor hvalryggene dukket opp i havoverflaten, og han fikk sjansen til å avfyre før hvalen forsvant under igjen. Litt på samme måte er det sportsjournalistene beskriver målteften til Erling Braut Haaland, og hans evne til å være på rett sted til rett tid. Som Haaland kunne også Andersen etter hvert stille sine egne betingelser, og da «Lars Faen» påtok seg rollen som kombinert bestyrer på Grytviken og hvalskytter, kunne rederne tilby ham astronomiske honorarer. Som følge av suksessen ble han etter hvert den største personlige skatteyteren i Sandefjord.

Teknologi gir nye muligheter

To andre oppfinnelser skulle komme til å revolusjonere hvalfangsten videre. Den ene var det såkalte fabrikkskipet, altså et flyttende hvalkokeri som gjorde det mulig å partere og koke hvalspekket til olje uten å gå til land. Allerede ved Svalbard rundt år 1900 hadde man tatt i bruk slike skip, men det skulle gå helt til 1923–24 før hvalfangstreder Carl Anton Larsen – mannen fra Grytviken – som førstemann sendte en ekspedisjon med fabrikkskip til Sydpolen. Men fortsatt var det store utfordringer med å få partert hvalene etter at de var drept, for dette arbeidet måtte gjøres mens skrottene lå i havet, bundet fast på siden av skipet. Løsningen ble den såkalte opphalingsslippen, funnet opp av Tønsbergmannen Petter Sørli. Skipet Lancing var det første skipet med en slik slipp, bygget i Larvik i 1925. Skip med en opphalingsslipp kunne

ved å åpne enten baugen eller akterdelen av båten trekke hvalskrotten opp på dekk. Man var ikke lenger avhengig av blikkstille hav for å få gjennomført flensingen.

Disse to oppfinnelsene skulle komme til å åpne området rundt Sydpolen for såkalt pelagisk fangst, altså jakt hvor man ikke trengte å benytte landbasert som Grytviken på Sør-Georgia. Fra og med nå ble alle områder rundt Antarktis tilgjengelige, også de som lå langt fra nærmeste havn, og de neste årene skulle hvalfangervirksomheten vokse seg stor som følge av dette. I 1929 sto hvalfangarskipet Kosmos klart, verdens største i sitt slag, senere overgått i størrelse av Kosmos II, Kosmos III og Kosmos IV.

Nå har du fått deler av forklaringen på hvorfor Norge utviklet seg til en stor hvalfangstnasjon. Du kjenner også til hvalskytternes rolle og hvordan «Lars Faen» Andersen ble den største stjernen av dem alle i dette miljøet. Da gjenstår det to interessante spørsmål: Hvordan i alle verden har det seg at det var nettopp på Sydpolen norske hvalfangstflåter fant så mye hval, og hvordan har det seg at Lars Anton Andersens navn ikke er kommet med i historiebøkene om hvalfangsten før i moderne tid?

Næringsrikt hav

For å svare på det første spørsmålet først. Det at man skal finne så mange eksemplarer av hvalen, verdens største dyr, rundt polområdene er litt ulogisk. Hvalene skal leve av noe, og på land er det slik at det finnes mye mer plante- og dyreliv der det er varmt enn der det er kaldt. På land er det mye mer å leve av nærmere ekvator enn i polare områder. Det er også derfor tropisk landbruk i utgangspunktet er mye mer produktivt enn arktisk landbruk. Men i havet kan det faktisk være motsatt. I de varmeste delene av Stillehavet er det gjerne et lokk av varmt vann på toppen som hindrer næringsstoffene fra de lavere lagene å trenge gjennom. Havet rundt Sydpolen er på sin side preget av kraftige strømmer av både kaldt og varmere vann, som virvler opp plankton og annen næring til de lagene der det er sollys. Det er i slike situasjoner det 2–5 cm store krepsdyret krill formerer seg i milliardantall, og krill er mat for både blåhvalen og mange selarter.

Den littelige krillen er mat for mange pattedyr i havet.

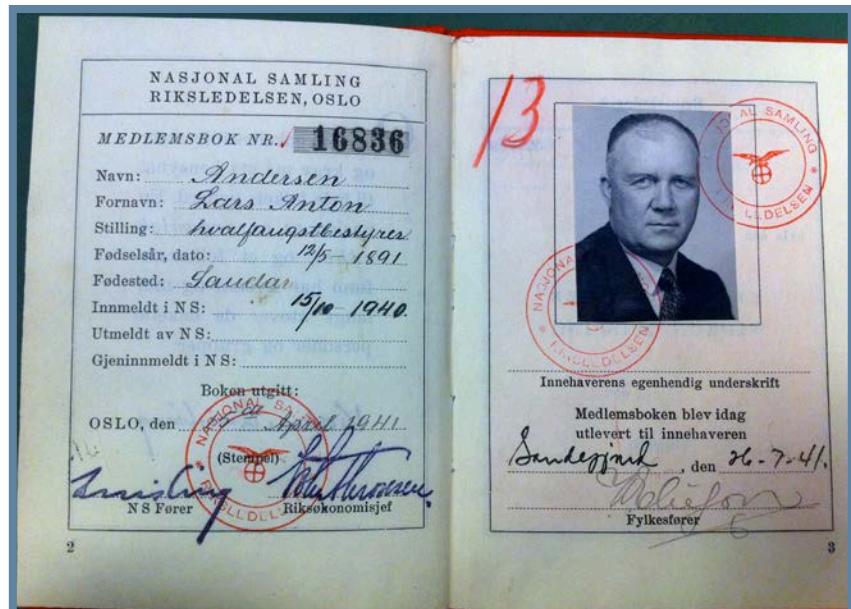

Deriblant for mange selarter ...

... og for blåhvalen, verdens største dyr.

Medlemsboka Lars Anton Andersen fikk da han meldte seg inn i Nasjonal Samling et halvt år etter at tyskerne hadde marsjert inn i Norge. Det er lite som tyder på at Andersen var en glødende nazist, han var nok mer av en opportunist. En som benyttet de mulighetene som dukket opp ved å ta parti med seierherrene. Han meldte seg da også ut av Nasjonal Samling igjen da krigslykken snudde for tyskerne. Hva synes du, gjør dette ham mer sympatisk eller mindre sympatisk? Fortjente han mindre, like mye eller mer straff enn de som meldte seg inn i NS av ideologiske grunner, og sto i det til krigen var over?

Dette er grunnen til at Sørishavet, det store åpne havet rundt Antarktis, inneholder halvparten av verdens sjøpattedyr, på tross av at det i areal bare utgjør en tiendedel av verdens havområder.

Det andre spørsmålet, angående «Lars Faen», må vi besvare i to runder. Den første delen av svaret dreier seg om Lars Anton Andersen selv og hans livsvalg. Han gikk over til fienden. På slutten av 30-tallet mistet Norge sitt tilnærmede monopol på hvalfangst, og flere andre nasjoner sendte ekspedisjoner. Både Nazi-Tyskland og Japan så på hval som en viktig ressurs i sine krigsforberedelser, og Lars Anton Andersen lot seg rekruttere til det tyske hvalfangerselskapet Walter Rau rett før krigen. Etter at Tyskland invaderte Norge i 1940 meldte han seg inn i Nasjonal Samling, og var NS-representant i det lokale kommunestyret. Etter krigen ble han dømt til seks måneders tvangsarbeid for landssvik, i tillegg måtte han betale en million kroner i erstatning (tilsvarende 23 millioner i 2021-kroner). Dette var en av de største bøtene som ble gitt i landssvikoppgjøret*. Lars tok argentinsk statsborgerskap, bodde en periode i Sverige, og jobbet blant annet for den greske skipsrederen Onassis. Han forsvant kort og godt ut av historien og det gode selskap, han var i beste fall å regne som en bifigur fra en svunnen tid.

* Mer om oppgjøret etter andre verdenskrig i tema 30.

Eventyr eller rovdrift?

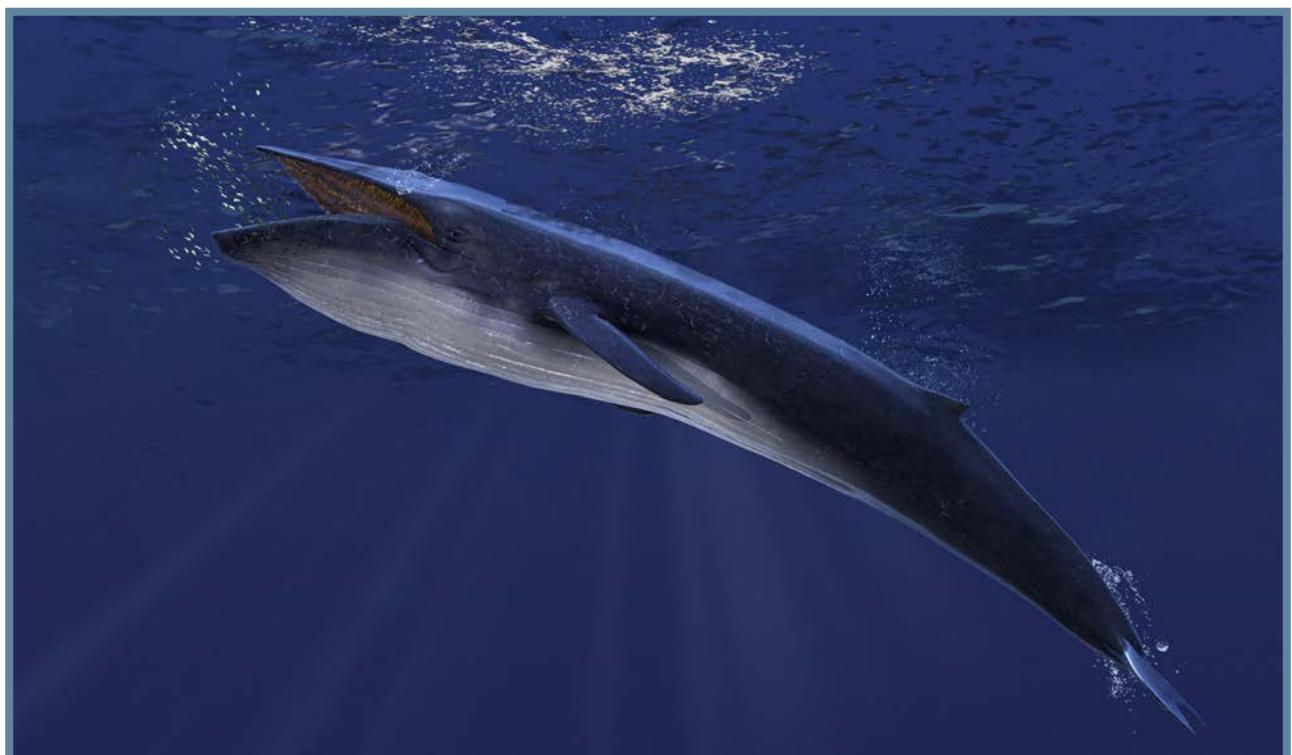
Den andre grunnen til at du ikke har hørt om «Lars Faen» Andersen, dreier seg om hvalfangstindustriens rykte. Vi har valgt å bruke ordet «hvalfangsteventyr» i tittelen til dette kapittelet, men faktum er at du kan snu det helt på hodet og omtale det som et av de verste eksemplene på rovdrift i verdenshistorien. Da blåhvalfangst ble forbudt i 1965, var dette store dyret nesten borte fra verdenshavene. Norge er nok det landet i verden som har drept flest blåhval på tross av at industrien aldri nådde opp til gamle høyder etter andre verdenskrig. Etter 1965 fortsatte Sovjetunionen blåhvalfangsten i enda et tiår til, på tross av forbudet, og en ettervirkning er at blåhvalen fortsatt står på rødlista over utrydningstruede dyrearter.

På 1960- og 1970-tallet snudde verdensopinjonen når det gjaldt hvalfangst, og måten den ble drevet på. Den verden vi lever i nå har et helt annet fokus på dyrevelferd og forvaltning av naturressurser. Kanskje hvalfangsten i fremtiden blir stående som et av de siste store eksemplene på menneskene som tar seg til rette på kloden, og hvor den eneste rettesnor er at vi gjør ting fordi vi KAN gjøre dem. Dette er også et eksempel på hvor vanskelig det er å forvalte en dyrebestand som representerer viktige økonomiske interesser for mange. Alle ressursene vi fikk av hval-

Partering av hval ombord på et hvalkokeri.

Blåhvalen regnes fortsatt som en sterkt truet dyreart, i verdenshavene svømmer det nå anslagsvis bare 10 000–25 000 individer.

fangsten er det nå mulig å fremstille på andre måter, uten å måtte jakte på dyr i det fri. På samme måte kan det hende at vi en gang i fremtiden har erstattet alle produktene vi i dag får fra dyr vi holder i fangenskap med teknikker basert på planter eller andre fremstillingsformer. Vitenskap og teknologi drives framover av de mulighetene vi ser, og de behovene menneskeheten definerer at vi har. Granatharpunen til Svend Foyn har skapt levebrød for utallige mennesker, og formet både lokalsamfunn og storsamfunn, i fremtiden vil teknologien gå andre veier.

Før Svend Foyn revolusjonerte hvalfangsten med bruk av dampskip og granatharpun, ble hvalfangst drevet fra seilskuter. Hvalfangerne måtte ut i små robåter for å komme nærmest mulig hvalen før de kastet eller stakk sine harpuner inn i hvalkroppen. Slik fangst ble drevet rundt Svalbard av nederlenderne allerede på 1600-tallet, og i USA var det et stort hvalfangermiljø på øya Nantucket. Herfra ble det blant annet drevet jakt på spermhval. Dette maleriet av J. M W. Turner er fra 1845 og gjengir en slik jakt. Vi kan se at havet piskes rødt. Hvalen hiver seg rundt i dødskrampe og får hvalfangerbåtene til å kastes rundt i bølgene. Hvis du leser klassikeren «Moby Dick», så får du et inntrykk av hvordan hvalfangerlivet var på 1800-tallet.

Lokal minnekultur

Mange videregående skoler rundt i Norge har navn etter lokale helter. Larvik har sin Thor Heyerdahl videregående skole, Sofie-myrr har Roald Amundsen videregående skole, og selv Knut Hamsun har fått en skole oppkalt etter seg i Hamarøy i Nordland. Selv om Knut Hamsun hadde et litt for tett forhold til nazistene, slik også hvalskytter Lars Anton Andersen hadde, så hadde Hamsun et forfatterskap som beundres og studeres selv den dag i dag. Andersen selv var bare den fremste representanten for en bransje som har falt i vanry.

I Sandefjord finnes Norges største videregående skole, med over 2000 elever. Etter å ha lest dette kapittelet skjønner du sikkert hvorfor skolen heter noe så forutsigbart som «Sandefjord videregående skole», og ikke «Lars Anton Andersen vgs».

TIDSLINJE

1863	Sven Foyn bygger verdens første moderne dampdrevne hvalbåt.
1870	Foyn tar i bruk granatharpunen. Fangst i Varangerfjorden.
1904	Hvalfangst blir forbudt i Norge, Grytviken hvalfangestasjon etableres på Sør-Georgia.
1925	Skipet Lancing blir ombygget til et flytende hvakkokeri med opphalingslipp, og revolusjonerer hvalfangsten
1929	Skipet Kosmos blir verdens største flytende hvakkokeri, etter hvert blir stasjoner som Grytviken overflødige fordi alt kan gjøres til sjøs. Norge dominerer nå hvalfangsten fram til Tyskland, Japan og Sovjetunionen melder seg på i 1936–38.
1940	Hvalflåten på vei fra Sydpolen omdirigeres til England når Tyskland angriper Norge 9. april. Skipene settes til krigsinnsats sammen med resten av den frie, norske handelsflåten.
1966	Blåhvalen totalfredes.
1967	Siste norske hvalfangstekspedisjon til Sydpolen.
2022	Norge driver fremdeles hvalfangst, men nå bare i Nord-Atlanteren. Fangstkvoten er på rundt 1200 i året, men bare mellom 400 og 500 vågehval fanges.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hvor i Norge hadde hvalfangstnæringa sin hovedtyngde?*
2. *Hvordan preget det lokalsamfunnet?*
3. *Hvordan overlevde hvalfangerne på de lange sjøreisene?*
4. *Kapittelet nevner flere paralleller mellom oljenæringa og hvalfangstnæringa. Hvilke likheter og forskjeller finner du mellom de to næringene? Tenk på både betydningen de har hatt både for lokalsamfunn og for Norge og for Norge i verden.*
5. *Hva var grunnen til at Stortinget i 1904 vedtok forbud mot hvalfangst langs norskekysten?*
6. *Stortingsvedtaket fra 1904 fikk hvalfangerne til å reise ut i verden på leting etter nye jaktmarker. Hvor begynte de å jakte nå?*
7. *Hva er grunnen til at det er mer hval i havet i polare strøk enn i mer tropisk klima?*
8. *Hvilket rykte har hvalfangstindustrien i dag?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p37

TEMA 38

DET NORSKE OLJEEVENTYRET

Hvordan unngikk
vi fallgruvene?

Det norske oljeeventyret startet i det små. Det begynte med en rar lukt klokka halv tre, en oktobernatt i 1969. Ute i mørket i Nordsjøen lå den flytende boreriggen Ocean Viking. Bare et par måneder tidligere hadde borekrona til riggen begynt å gnage seg nedover i havbunnen, hundre meter under plattformen. Dag og natt roterte tannhjulene og boret seg nedover og nedover, gjennom myke lag og harde lag. Etter to måneder var borekrona på tre kilometers dyp, og plutselig begynte trykket å stige merkbart. Akkurat denne sene høstnatten var det den norske borearbeideren Ståle Salvesen som hadde ansvaret for å overvåke tykkelsen og vekta på det slammet som pippet opp fra borerøret, den massen som borekrona langt der nede i dyptet forvandlet fra harde steinlag til myk gjørme, og som ble pumpet opp i borerommet på Ocean Viking. Ståle satt med sneipen i munnen, men plutselig ble han klar over en lukt som trengte gjennom tobakkseimen. Han så at slammet hadde noen spesielle brune stripel. Ståle fortet seg å stumpe røyken og gikk for å varsle riggsjefen, amerikaneren med det perfekte navnet Ed Seabourn. Denne fikk raskt på seg en gammel morgenkåpe over den slitne pysjamasen, og inne ved borerøret ble den groggy amerikaneren så ivrig at han sklei på dekk og sørte seg helt inn i olje og slam. Noen timer etter kunne han, litt forslått, men full av adrenalin, fastslå for det norsk-amerikanske mannskapet om bord at dette var et historisk øyeblikk, for de hadde funnet olje!

Den norske oljealderen kan påstås å ha vært en ren julegave, for norske myndigheter ble varslet om størrelsen på funnet 23. desember 1969. Da var den tre kilometer dype prøvebrønnen blitt forseglet, og riggen Ocean Viking var på vei mot roligere farvann nærmere Skottland.

Det norske folk ble først innviet i omfanget av dette funnet etter noen måneder, og Aftenposten hadde følgende overskrift i juni

Med en slik krone av tannhjul som roterer mot hverandre er det mulig å bore seg seg gjennom selv harde steinlag og ned til lomme-ne som befinner seg under dem med olje og gass – og det selv flere kilometer under havbunnen!

Forrige side: En av mange oljeplattformer på norsk sokkel, denne i Osebergfeltet.

Det var her det begynte, på Oslo havn i 1966. I bakgrunnen er boreriggen Ocean Viking under bygging på Akers mekaniske verksted.

1970: «Nordsjøfunnet over all forventning. Prøveresultat: Et gigant-felt.»

Jens Evensen var Havrettsminister da oljealderen startet, og sikret Norges rett på det som i dag er norsk sokkel. Mye av området kunne like gjerne blitt definert som internasjonalt farvann, så det å ha det juridiske på plass i denne prosessen har sikret Norge store inntekter.

Olje er ikke bare inntekter for staten, men også levebrød for mange nordmenn. Her et supply-skip i Ulsteinvik.

Dette oljefeltet ble hetende Ekofisk. På daværende tidspunkt var det verdens største funn til havs, og ble det første av de mange drivverdige feltene ute i Nordsjøen, Norskehavet og Barentshavet som nasjonen Norge har pumpet opp inntekter fra siden.

Oljens betydning

Men olje er noe langt mer enn bare en inntektskilde. Man kan faktisk si at den verden vi kjenner i dag ikke ville vært mulig uten olje. Olje binder verden sammen ved alt som drives av oljeprodukter, skip, biler, fly, kraftverk. Olje er også råstoff for produksjon av plast, et stoff som er allestedsnærverende i vår høyteknologiske verden. På godt og ondt. At mikroplast i næringskjedene er blitt et problem, og at enkelte havområder fylles opp av plastskrot, viser også hvor viktig dette materialet er blitt for oss. Forurensningen er med andre ord et tegn på nytten vi har av det.

I dette temakapittelet skal vi fordype oss i oljens betydning i verdenshistorien fra 1850-tallet og framover. Vi skal se på hvordan tilgangen på og kampen om denne ressursen har formet staters politikk og påvirket forholdet dem imellom internasjonalt, men også hvordan det har formet næringslivet og samfunnene nasjonalt. Vi skal forsøke å finne ut hvorfor oljen her til lands

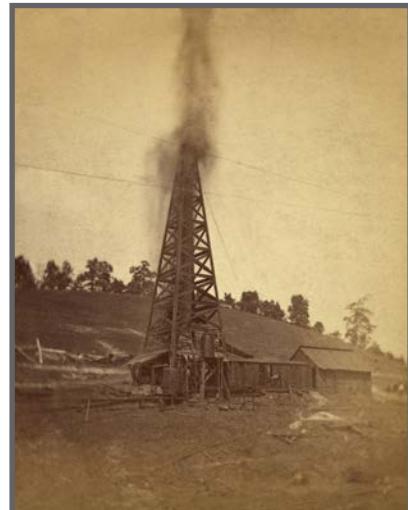
kan ses på som en velsignelse, mens det mange andre steder har ført til diktatur, fattigdom og krig. Olje og gass er opphav til en rekke negativt ladede begreper: «ressursforbannelse», «hollandsk syke», «hvite elefanter», «kuwaitisering», «petromani» og «petropopulisme». I dette kapittelet skal du få stifte bekjentskap med dem alle.

Det startet i USA

Historien om moderne oljeutvinning starter i Pennsylvania i 1859 med den pensjonerte jernbanemannen Edwin Drake. På den tiden og i dette området var det vanlig å bore etter saltvann i bakken. Noen ganger rant det også ut olje i slike brønner, som man skilte fra vannet og solgte. Dette var i dampmaskinenes tidsalder, der kull og treverk var drivstoffet. Samtidig var USAs byer i ferd med å få gatebelysning. Omtrent et halvt hundre byområder i USA hadde fått belysning på denne tiden. Lampene ble drevet av gass laget ved hjelp av kull, og det ble brent hvalolje og talglys fremstilt av fett fra storfe. Man hadde også innsett at oljen som pippet opp av bakken, kunne brukes til belysning, hvis det ble raffinert til parafin.

Edwin Drake skjønte at det var penger å tjene på å bruke teknikken fra saltvannsbrønnene til å bore etter olje i stedet. I området som i dag er kjent som Oil Creek Valley i Pennsylvania, gravde han seg gjennom et sandlag, fikk satt opp en brønn for å hindre at sanden skled ned i hullet igjen, og brukte et dampdrevet slagbor til å hakke seg videre ned i berggrunnen under sandlaget. Etter tre uker brøt boremeiselen gjennom et lag av stein på 21 meters dyp, og sank ytterligere 10–15 centimeter ned. Dette var en lørdag ettermiddag, og karene tok fri for dagen. Under gudstjenesten dagen etterpå må Drake ha hatt en forutanelse, for etterpå ville han bort og inspirere borehullet. Han tittet over kanten, og oppdaget at den 21 meter dype brønnen var fylt nesten helt til randen med olje. Den svarte massen glinset i sola – og den viktigste forutsetningen for teknologisk utvikling det neste hundreåret var brakt fram i dagen.

Dette var starten, og bare et år etterpå var det tusen brønner i drift i samme område. Alt ble fraktet videre til lokale raffi-

Et boretårn der oljen spruter opp. En «gusher». Slike geysirer av olje forekommer når det pumpes olje opp fra kamre i bakken der det er mye gass til stede og trykket er høyt. Akkurat det samme som skjer når du rister en flaske brus før du åpner korken!

Boretårn tett i tett i Pennsylvania.

Olje som frigis ved skipsforlis kan skape lokale miljøkatastrofer. Her fra opprydningsarbeid ved Mauritius. Dette er heldigvis et problem som er i tilbakegang.

nerier og videreforedlet til lampeolje, altså parafin. Oljefeberen spredte seg, og etter hvert som man gravde seg dypere ned, traff man oljeforekomster der det også var naturgass til stede i kamrene. Disse forekomstene sto under høyt trykk, og når borene brøt gjennom, kunne det plutselig skyte 20 meter høye oljegeysirer opp av bakken. Dette ble kalt «gushers», mens vanlige oljebrønner gjerne ble kalt «pumpers». Olje var i sin natur en sølete industri, og raffineriene akkumulerede biprodukter som de kvittet seg med på enkleste vis, ved å helle det i hull degravde i bakken, eller ut i lokale bekker. Derfra rant oljeprodiktene ut i de lokale vassdragene, hvor dyrelivet ble drept både av kjemika-liene og av det faktum at elver plutselig kunne antenne ved den minste gnist.

Fra belysning til motorer

Raffineringsteknikkene utviklet seg. Man innså at petroleumsproduktene man kunne lage av oljen var nyttig til mer enn belysning. I 1878 oppfant tyskeren Nicolaus Otto en velfungerende bensinmotor, en innretning som blant andre Gottfried Daimler brukte til å lage de første bensindrevne vognene. Disse ble etter hvert kalt automobiler, som er latin for «selvdreven». Bilen var altså oppfunnet, og verdens skipsflåter startet overgangen fra damp til det langt mer energieffektive drivstoffet diesel, fremstilt av olje, og billigere enn bensin. Mange ble ustyrtelig rike, slik som oljemagnaten John D. Rockefeller. Hans Standard Oil ble så mektig ved å kjøpe opp sine konkurrenter at amerikanske myndigheter vedtok de såkalte antitrust-lovene. Målet var å hindre monopol, som ødelegger for konkurranse og utvikling, og Standard Oil ble splittet opp i mindre enheter. Den samme typen lovgivning brukes i moderne tid til å begrense de amerikanske datakjempenes makt slik som Microsoft og Google (nå Alphabet). Den er også utgangspunkt for at Konurransetilsynet i Norge må gi sin godkjennelse når selskaper i samme bransje kjøper hverandre opp.

John D. Rockefeller fotografert rundt år 1900. Under er Rockefeller Center, det massive bygningskomplekset i New York som ble bygget med oljeformuen hans.

I løpet av første verdenskrig ble olje storpolitikk. Takket være den tidlige starten og lett tilgjengelige forekomster, ledet amerikanerne an. Selv ved slutten av andre verdenskrig sto USA for mer enn halvparten av verdens oljeproduksjon. Men allerede i

1908 fant britene olje i Persia, dagens Iran, og etter hvert innså man at Midtøsten hadde store forekomster, kanskje så mye som halvparten av det som finnes tilgjengelig på kloden. Da stormaktene Frankrike og Storbritannia delte opp Midtøsten i land etter første verdenskrig, var derfor tilgangen på olje en av de viktigste prinsippene for oppdelingen. Hvilke folkegrupper som bodde hvor, hadde liten eller ingen innflytelse på det som ble kalt Sykes-Picot-avtalen og som skapte det som i dag er Syria, Libanon, Jordan og Irak.

Hitlers jakt på olje

Store deler av verdens transportindustri var oljebasert da andre verdenskrig startet, og derfor var også verdens militære styrker avhengig av olje. Ingen olje, ingen militær slagkraft! Adolf Hitler og hans naziregime baserte store deler av sin krigsstrategi på hvor det var olje. Andre verdenskrig var krigen fremfor noen der ideologiene sto mot hverandre, men det var – som alle andre storkriger – også en krig om ressurser. Tyske armeer jaktet på oljen som fantes sør over i Sovjetunionen, og kampene i Nord-Afrika mellom tyskere og engelskmenn dreide seg om tilgangen til oljen i Midt-Østen. Ingen av disse erobringssprosjektene lyktes for nazistene, og deres krigsmaskineri måtte derfor i stor grad basere seg på oljen som ble pumpet opp i Ploesti-området i Romania. Slik ble dette området også et mål for allierte bombefly.

Ressursmangel var også den utløsende årsaken til at japanerne angrep Pearl Harbor i 1941 og brakte USA inn i andre verdenskrig. Japan angrep Kina på 1930-tallet, og vestmaktene svarte med å slutte å selge krigsviktige ressurser til Japan. Dette var det krigshissige regimet i Japan avhengig av. Uten selv å ha tilgang på disse ressursene hjemme, var det logisk å angripe USA. Dette var en strategisk bommert, og man kan si at det avgjorde utfallet av andre verdenskrig der og da. Lille Japan yppet seg mot det mye mer folkerike og industrialiserte USA som hadde mye større produksjonsmuligheter enn Japan.

Og alt takket være avgjørelser som hadde sin bakgrunn i oljetørst*.

Nazi-Tysklands krigføring i Nord-Afrika hadde tilgang til oljen i Midtøsten som det endelige målet. Her tysk øverstkommanderende Erwin Rommel, også kalt «Ørkenreven».

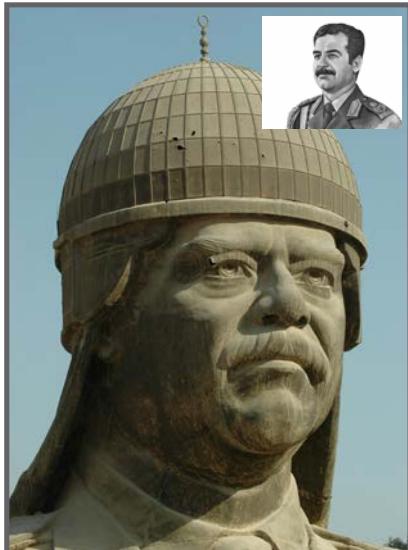

Faksimile av avis utgitt 7. desember 1941 etter angrepet på Pearl Harbor.

* Mer om andre verdenskrig blant annet i tema 28.

De iraksiske styrkene satte fyr på oljebrynnene i Kuwait før de trakk seg tilbake i 1991.

Diktatoren Saddam Hussein lot blant annet bygge denne ti meter høye statuen utenfor palasset sitt i Iraks hovedstad Bagdad. Tilgang til oljepenger frister gjerne til litt ekstra forfengelighet.

Olje skaper krig – igjen

Den siste store oljekrigen skjedde i 1991. Da angrep diktatoren Saddam Hussein i Irak nabolandet Kuwait. Plutselig hadde han kontrollen over en femtedel av Jordas oljereserver, og vestmaktene, med USA i spissen, svarte med å kaste Saddam ut av Kuwait i krigen som ble kalt Operasjon Desert Storm. Dette var på et tidspunkt da USA ikke lenger dominerte oljemarkedet. Tvert imot var det araberstatene, gjennom OPEC-alliansen, som kunne sette betingelsene. Denne markedsmakten brukte de blant annet i 1973 ved å firedoble prisene på olje for å straffe vestmaktene da de støttet Israel i en krigen mot Syria og Egypt samme år. Dette skapte en oljekrise i Vesten, og verdens ledere innså hvor sårbar økonomien var for påvirkning fra de oljesterke statene. Viljen til å kaste Saddam Hussein ut av Kuwait var en konsekvens av dette sjokket. Vi ser her altså hvordan olje igjen blir en faktor som overskygger andre hensyn. Noen ganger fører behovet for å beskytte ressurser til at man tar de moralsk riktige avgjørelsene, det var lite motstand i verden mot å kaste Saddam Hussein ut av Kuwait, men andre ganger får det mer tragiske konsekvenser. Som med Sykes-Picot-avtalen av 1917.

Takket være ny oljeutvinningsteknologi, såkalt frakking, ble USA i 2019 igjen verdens største oljeprodusent, og med dette behovet sikret er det mindre sjanser for at olje blir utgangspunkt for amerikanske invasjoner i fremtiden. Men denne dynamikken vil helt sikkert komme til å endre seg etter hvert som de raskt voksende økonomiene til Kina og India krever mer og mer ressurser, deriblant olje.

Katastrofene til tross ...

Norges sikkerhetspolitiske situasjon har ikke endret seg mye på grunn av funnet av oljen i 1969. Og vi har unngått en rekke fallgruver. Vi har hatt et par store ulykker, Bravo-utblåsningen i 1977 og Alexander Kielland-ulykken i 1980. Den første ulykken skapte en liten økologisk katastrofe da flere tusen tonn olje rant ut i havet, i den andre døde 123 mennesker da plattformen de befant seg på, kantret. I tillegg har vi noen helikopterstyrt og skadene som de oljedykkerne ble påført fordi man på 1970-tallet visste for lite om hvordan raske trykkforandringer kan invalidisere kroppen, og manglet fokuset på sikkerhet rundt tungt

maskineri – slik alle industribransjer har slitt med. Men utover dette, har oljen gagnet oss enormt.

Et utvalg land der olje og gass spiller en stor rolle i økonomien.

Hvordan kan dette forklares når statistikken viser at oljerike stater oftere blir arnesteder for maktmisbruk, korruption, ulikhet og fattigdom enn andre stater? Her er en liste over noen av de landene i verden der olje spiller en tilsvarende viktig rolle for økonomien som i Norge: Turkmenistan, Saudi-Arabia, Irak, Kuwait, Nigeria, Gabon, Angola, Libya og Venezuela. Førstnevnte er et diktatur, sistnevnte er på grensen til å kalles en «failed state» med kaos og en økonomi i ruiner. Alle de andre befinner seg et eller annet sted på denne skalaen mellom undertrykkelse og kaos, eller har andre problemer på grunn av oljebransjen. Norge kommer altså usedvanlig heldig ut av denne sammenlikningen.

La oss se på noen problemer med olje:

1. Oljeøkonomi kan gi svake stater. De har godt med inntekter, og trenger derfor ikke å bygge opp et byråkrati for å samle inn skatter. Et slikt byråkrati har vist seg viktig for å utvikle demokratiske institusjoner.
2. Oljeøkonomi kan gi stater der det er liten grad av forpliktelse mellom ledelsen og folket. Det er ingen som kan si «Er det dette skattepengen våre går til?» og kreve medbestemmelse

Oljeinntektene har tillatt Saud-familien å ha en diktatorisk kontroll over Saudi-Arabia, samtidig som landet har økonomi til å finansiere sprenging av wahabbismen (en ekstrem retning innen islam) og sprøyte penger inn i konfliktsituasjoner i Midtøsten. Det er ingen tvil om diktaturer med penger er en utfordring både for fredsarbeid og demokratisk utvikling i verden.

En farkost som har vært brukt til å utforske havbunnen og drive vedlikeholdsarbeid på norske oljeinstallasjoner, utstilt på Oljemuseet i Stavanger. Det var amerikanerne som lærte oss boring etter olje i havet, ettersom de hadde drevet med den typen utvinning siden 1930-tallet i Mexicogulfen.

basert på hva de betaler inn til staten. Det var jo nettopp medbestemmelse de 13 amerikanske koloniene krevde da de begynte å hevde sin rett mot det engelske kolonistyret på 1760- og 1770-tallet. Vi vil ikke betale skatt når vi ikke får ha våre representanter i det engelske parlamentet. «No taxation without representation» var omkvedet.

3. Oljeinntekter krever ikke nødvendigvis et stort apparat med mange produksjonsledd, det kan outsources til utenlandske selskaper og hentes inn utenom den vanlige økonomien. Dette blir inntekter som kan gå direkte via ledelsen i landet. Inntektene kan brukes til å undertrykke eller bestikke kritiske røster. Dette er en grunn til at oljerike stater også er blant de mest korrupte statene. Makt gir inntekter man ikke må gjøre rede for, og disse inntektene gjør det igjen mulig å holde på makten som gir disse inntektene. En ond sirkel, altså. Spesielt i land der klanfølelsen er sterkt, og den nasjonale samhørigheten er svak.
4. Oljeavhengighet gir økonomisk ustabilitet, politiske kriser kan oppstå når oljeprisen synker, og det må kuttes i budsjetlene.
5. Oljepenger kan stjeles og hjelpe opprørere til å finansiere krig, på samme måte som inntekter fra diamanter i Sierra Leone ga opprørere inntekter til å kjøpe våpen. Dette var såkalte bloddiamanter. På samme finnes det altså «blodolje». Terrorstaten IS ble hovedsakelig finansiert gjennom olje.
6. Oljepenger kan fremme separatisme ved at regionene med olje kan oppleve store ulemper på grunn av utvinningen, forurensning og kriminalitet, men blir sittende med det de opplever som en for liten del av inntekten.

Fellesnevner

Økonomen Ragnar Torvik har trukket fram noen faktorer som skiller de landene som klarer å takle store ressursinntekter fra de som i stedet opplever det som en forbannelse.

1. Tidspunktet de industrialiserte på. Norge var allerede et industriland, med systemer for å regulere og skatte næringslivet da Phillips Petroleum fant olje på norsk sokkel i 1969. Tidligere statsminister Einar Gerhardsen skrøt allerede på 1950-tallet at vi var det landet i verden som brukte mest elektrisitet per

innbygger. I tillegg hadde vi en sjøfarts- og skipsbyggerindustri som i løpet av 1970- og 1980-tallet klarte å plukke opp tråden fra amerikanerne og skape et sterkt innenlandsk miljø for oljeutvinning.

2. Om landet har gode, demokratiske institusjoner. Store inntekter fordrer at alle parter kan ansvarliggjøres og overvåkes, for å forhindre maktmisbruk og korrasjon. Det kreves en sterk rettstat, frie medier og en aktiv riksrevisjon som har kontroll på inntekter og utgifter. Kort sagt, transparens og en god styringskultur.

3. Høy sparerate. Oljepenger kan ikke bare brukes etter hvert som de kommer inn, de må porsjoneres ut for å unngå at økonomien kommer ut av balanse. Det er av denne grunnen vi fikk Oljefondet. Fram til år 2000 var dessuten inntektene fra oljen ganske små, noe som tillot oss å gjøre justeringer i den økonomiske politikken underveis. Feilgrepene i forvaltningen av inntektene skjedde med de små beløpene, ikke de store etter år 2000.

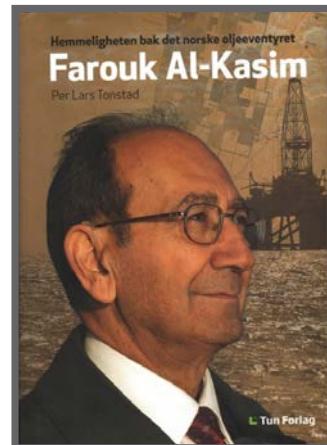
Som vi ser har Norge vært spesielt heldige og flinke når det gjelder tidspunktet vi fant olje og måten rikdommen er forvaltet på. En ytterligere faktor var oljekrisen i 1973. Med den ble prisene på olje firedoblet, noe som gjorde at også vanskelig tilgjengelig olje som den i Nordsjøen ble lønnsom.

Avslutningsvis skal vi ta opp begrepene vi nevnte i innledningen til kapittelet – som alle beskriver uheldige konsekvenser av oljeøkonomi.

Forklaring på begrepene

«Ressursforbannelse» bør du allerede ha god kontroll på.

«Hollandsk syke» er et begrep som ble brukt om næringslivet i Nederland da landet fikk store inntekter av et gassfelt i havet på 1970-tallet. Statens inntekter steg i takt med gasskraftindustriens inntekter, men resten av den nederlandske økonomien stagnerte og sank. Både fordi de mistet arbeidskraft til gassindustrien, men også på grunn av mekanismer som gjorde at det ble mye mer lønnsomt å importere varer og tjenester fremfor å

Norge fant olje sent og kunne ta lærdom av andres erfaringer. En av dem som sikret at oljen kom på norske hender, var irakeren Farouk Al-Kasim, som hadde sett hvordan utenlandske selskaper stakk av med oljerikdommen i hjemlandet. Han var ressursdirektør i Oljedirektoratet fra 1972 til 1990. Bildet er fra biografien om ham.

De oljerike statene i Midtøsten er blant de landene som nå bygger flest skyskrapere. Her fra Kuwait, landet som har gitt opphav til uttrykket «kuwaitisering».

I Turkmenistan har lederen laget et monument til seg selv. Dette kan kalles en hvit elefant, men etterhvert kan det jo hende at turistinntektene overgår utgiftene og at det således kan regnes som en grei investering.

Venezuela har i årevis vært plaget av store protester mot vanstyre og diktatur, på tross av de store oljeinntektene. Ellers kanskje heller PÅ GRUNN AV de store oljeinntektene. Her fra en masse-demonstrasjon i 2017.

kjøpe dem i Nederland. «Hollandsk syke» er altså ødeleggende for økonomien, litt på samme måte som Spanias økonomi ble ødelagt på 1600-tallet da de hentet inn gull og sølv fra Sør-Amerika og bare brukte dem til å finansiere kriger eller kjøpe lususvarer fra utlandet.

«Kuwaitisering» – Store inntekter kommer hele folket til gode, og de tar ut rikdommen blant annet ved å jobbe mindre. Mange jobber oppleves som lite attraktive, noe som må dekkes opp med arbeidsinnvandring. I de ganske tynt befolkede gulfstatene løses dette ved å hente inn utlendinger uten å gi dem statsborgerskap. De minst interessante jobbene mister status som følge av høy innvandrertandel, og tendensen forsterkes. I tillegg blir ikke digitalisering i statsapparatet tatt ut i form av effektivisering eller omfordeling, og man sitter igjen med et dyrt og ineffektivt byråkrati. Dette byråkratiet er også blitt en viktig velgermasse, og man sitter igjen med en overklasse med høy inntekt og lite arbeid, og en underklasse med mye arbeid, lav inntekt og enda mindre innflytelse. Dette var også en kritikk som ble rettet mot systemet i Qatar under forberedelsene til fotball-VM i 2022, elendige forhold for de innleide fremmedarbeiderne.

«Hvite elefanter» – Uttrykket stammer fra de hvite elefantene i Sørøst-Asia, dyr som ble regnet som en gave som var så staselig at det var en konge verdig. Men slike elefanter var hellige, og kunne verken slaktes eller settes i arbeid. En veldig unyttig gave, med andre ord. I moderne tid er begrepet blitt brukt om meningsløse prestisjeprosjekter som rike diktatorer setter i gang, prosjekter som bare betyr utgifter og ingen inntekter til statskassen. Oljeinntekter øker fristelsen til å skaffe seg «hvite elefanter», noe blant annet Turkmenistan har fått lide for.

«Petromani» innebærer en tilstand der man tror at oljen og inntekten fra den kan løse alle problemer. Det kan minne om argumentet som også dukker opp i Norge, nemlig utsagnet «Og dette skjer, i verdens rikeste land!». Politikk dreier seg om prioriteringer, og det vil alltid være et forventningsgap mellom det folk ønsker og det politikerne kan få til. Den største faren i et oljerikt land vil da være «petropopulisme». Altså en fare for at politikere begynner å overby hverandre i hvor stor del av oljeformuen som skal brukes. Dette rammet blant annet Venezuela, der det ble en kultur blant politikerne til å si ja til alt. Faren for

I starten av kapittelet fikk du et bilde av en oljeplattform i solnedgang. Her får du et tilsvarende bilde av Oljemuseet i Stavanger.

petropopulisme er en årsak til at norske politikere har gitt seg selv det som kalles «handlingsregelen», som begrenser hvor mye av oljeformuen som skal brukes på et år. Og det er derfor også Oljefondet vårt skiftet navn til Statens pensjonsfond utland i 2006. For å minne oss på at dette er oppsparte midler, og som skal brukes til fremtidige utgifter. Som for eksempel eldrebølgen.

Fra oljeøkonomi til investeringsøkonomi

Den norske oljealderen er på hell. Produksjonen av olje har sunket helt siden toppåret 2000. Fokus på naturgass og økende priser gjorde at inntektene fortsatte å stige helt fram til 2008, det året tjente den norske stat 522 milliarder kroner på ressursene vi har under havbunnen utenfor norskekysten. Deretter sank det brått i tiåret etter, før 2020-tallet har sendt olje- og gassprisene i været igjen og mangedoblet Norges petroleumsinntekter fra et lavt nivå. Da etter flere år hvor landet vårt har hatt større inntekter fra investeringene til Statens pensjonsfond utland enn fra oljen. Vi kan altså si at vi er på vei fra å være en oljeøkonomi til å være en investeringsøkonomi.

Freitiden ligger nok i andre energikilder enn de fossile, både av praktiske og klimatiske årsaker, og Norge vil måtte omstille seg til den nye virkeligheten. Økonomisk er vi bedre rustet enn de fleste, men vellykkete omstillinger krever mer enn penger. Har vi viljen, har vi evnen, har vi kulturen for det? Og ikke minst: Vil politikerne fortsette å oppdre så ansvarlig som de har gjort til nå?

Det var ikke selvfølgelig at Stavanger skulle bli senter for den norske oljebransjen. Bergen og Trondheim var også aktuelle, i og med at oljefeltene ligger oppover langs hele norskekysten.

TIDSLINJE

1859	—	Edwin Drake finner olje i Pennsylvania.
1908	—	Funn i Persia (dagens Iran). Midtøsten blir i løpet av de neste tiårene mer og mer viktig på grunn av alle oljefunnene.
1941	—	Nazi-Tyskland angriper Sovjetunionen, og kontroll over oljefelter er et av målene for krigen.
1953	—	CIA-støttet kupp mot Mossadek i Iran pga. nasjonalisering av olje.
1969	—	Funn på norsk sokkel, starten på den norske oljealderen.
1972	—	Stavanger blir valgt som base for norske oljeoperasjoner.
1973	—	Araberlandene demonstrerer sin makt ved å skru opp oljeprisene, som igjen fører til oljekrise i Vesten og økt bevissthet rundt hvor avhengige man er av olje.
1980	—	Plattformen Alexander Kielland kantrer. 123 mennesker omkommer.
1991	—	Saddam Hussein okkuperer oljelandet Kuwait, og kastes deretter ut igjen. Hovedgevinsten i krigen var olje.
1996	—	Statens oljefond får sin første overføring av kapital.
2006	—	Oljefondet skifter navn til Statens pensjonsfond utland.
2015	—	Parisavtalen, nullutslippsvisjonen som mer eller mindre forutsetter at fossile energikilder fases ut.
2019	—	USA er igjen selvforsynt med olje. Verdien på Oljefondet når 10 000 milliarder kroner.

NORSKE OLJE- OG GASSFELTER

Det er hundrevis av olje- og gassfelter i Nordsjøen, Norskehavet og Barentshavet. På dette kartet ser du de viktigste. Ekofisk var det første norske feltet som kom i drift. Som du ser, ligger feltet nesten midt mellom Norge, Danmark og Skottland, og det ble ikke klart at området faktisk var norsk før i mars 1965, da landene rundt Nordsjøen ble enige om det såkalte midtlinjeprinsippet. Det var heldig for et lite land som Norge at det juridiske var på plass før det ble klart hvor store verdier som skjulte seg under havbunnen. Det var også heldig at vi befinner oss i Europa, en verdensdel der landene etter 1945 stort sett har latt jurister ta seg av kranglingen, i stedet for det militære. Selv i Barentshavet i nord har vi kommet til en delingsløsning med Russland.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Hvilket år ble det første oljefunnet gjort på norsk sokkel?
2. På side 498 kan du lese at «den verden vi kjenner i dag ikke ville vært mulig uten olje». Forklar hva som menes med det.
3. I hvilket land begynte den første letingen etter olje?
4. Hva ble oljen som ble hentet opp brukt til?
5. Da oljen først ble brukt til å drive motorer, begynte oljemagnaten John D. Rockefeller å kjøpe opp alle konkurrentene i USA. Hvordan svarte amerikanske myndigheter på denne monopoliseringen?
6. Hvilke konsekvenser fikk det for Midtøsten etter første verdenskrig at det var blitt funnet olje der?
7. Hvilken betydning hadde olje for de strategiske beslutningene under andre verdenskrig? Gi konkrete eksempler.
8. Gi eksempler på at olje spilte en rolle i konflikter i Midtøsten i etterkrigstiden.
9. For mange stater som blir rike på olje, skaper denne ressursen først og fremst problemer. Gi noen forklaringer på hvorfor det er slik.
10. For Norge har oljen derimot bidratt til å øke hele landets velferd. Hvordan har Norge sluppet «ressursforbannelsen»?
11. Les begrepene under overskriften Forklaring på begrepene. Diskuter kort om vi ser noen av disse tendensene i Norge i dag.
12. Søk på nett og finn eksempler på andre oljerike land der disse tendensene gjør seg gjeldende.
13. Reflekter kort over hvordan verden og Norge vil se ut «etter oljen». Hvordan skal vi erstatte olje som drivstoff og materiale til plastprodukter?

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p38

Troll A-plattformen er den største plattformen som noen sinne er plassert på norsk sokkel. Den veier 656 000 tonn og er nesten en halv kilometer høy (472 meter). Eiffeltårnet ville ha sett lite ut plassert ved siden av. Plattformen ble bygget av det Stavanger-baserte selskapet Norwegian Contractors. Her fra slepet av plattformen i 1995. Den står i dag på Trollfeltet, sju mil nordvest for Bergen.

TEMA 39

ISRAEL OG PALESTINA

To folk – ett landområde

Hør teksten

Palestinske demonstranter i New York i 2021.

I dette temakapittelet skal vi arbeide med en brennbar situasjon det eksisterer sterke meninger om både i Norge og mange andre steder i verden.

Vi skal bruke to sentrale kompetansemål i læreplanen. Det ene kompetansemålet ber deg: *Reflektere over hvordan fortiden brukes av ulike aktører, og drøfte hensikten med denne historiebruken.*

Få steder i verden i dag brukes fortiden så tydelig til å legitimere politiske handlinger som i dagens Israel og Palestina. Men fortiden består av mange historier, og bruken av fortid kan legitimere flere ulike gruppers krav på det samme området. Israelere kan vise til et jødisk kongedømme i området for dagens Israel for 3 000 år siden. Men gir det Israel rett til å okkupere land i dag? Kanskje er sionismen, den jødiske varianten av den europeiske nasjonalismen, en vel så viktig drivkraft for dannelsen av Israel og de påfølgende landokkupasjonene?

Vi skal derfor også berøre et annet viktig kompetansemål: *Reflektere over hvordan ideologier og tankesett på 1900-tallet og fram til i dag har bidratt til undertrykkelse, terror og folkemord som holocaust.*

Kompetansemålet handler om ideologier på 1900-tallet. En av disse ideologiene var sionismen, tanken om at alle verdens jøder måtte samles i én stat for å være trygge. Etter holocaust ble dette behovet ytterligere forsterket, og i 1948 fikk jøder godkjennning av verdenssamfunnet for å opprette en stat i Palestina. At det allerede bodde mennesker der fra før, palestinere, som ikke ønsket å få en jødisk stat etablert i sitt hjemland, har vært en kilde til konflikt siden.

Theodor Herzl er kalt sionismens far. Her gjengitt på en israelsk seddel.

Israels sikkerhetsmur, som ble påbegynt i 2003, er bygget langt inne på det palestinske området på Vestbredden. Muren gir israelske soldater mulighet til å kontrollere palestinernes bevegelser.

Jerusalem er byen der tre verdensreligioner har helligdommer. Dette området i gamlebyen er kjent som Tempelhøyden eller Haram al-Sharif.

Forfatterne av denne læreboka mener at hovedårsakene til dagens konflikt mellom Israel og palestinerne og mellom Israel og nabolandene er å finne i hendelser på 1900-tallet, mer enn de er å finne i religionene eller i de religiøse skriftene. Vi begynner derfor fremstillingen med krigsoppgjøret etter første verdenskrig da de fleste grensene i dagens Midtøsten ble trukket opp og jøder begynte å innvandre til Palestina. Videre ser vi på opprettelsen av Israel, samt konfliktene de har hatt med sine nabover fram til vår tid. Til slutt i kapittelet ser vi på noen av freds forsøkene som har blitt gjort i området, og stiller spørsmål om hva som må til for å skape varig fred i området.

Kort om begrepsbruk

Betegnelsen jøde kan referere til tilhengere av jødedommen, men det er også betegnelsen på en folkegruppe som har levd og lever i forskjellige land i verden, og kan være alt fra troende til helt sekulære. Når vi skriver om jøder i denne teksten, er det i den andre betydningen av ordet, altså jøder som folk. I 1948 ble Israel opprettet som en stat for jøder som folk på et territorium der det allerede bodde et folk, palestinere. Staten Israel har siden 1948 utvidet sine grenser og okkupert områder der det bor palestinere. Det er ikke noe jødene som gruppe er kollektivt ansvarlige for, men derimot den israelske staten. Vi bruker derfor begrepet israeler om innbyggere i denne staten for å skille dem fra jøder som religiøs eller etnisk gruppe.

Det osmanske riket under første verdenskrig

Fredsoppgjøret etter første verdenskrig kom til å få store konsekvenser for Midtøsten på samme måte som for Europa. Det osmanske riket hadde gått inn i krigen på Tyskland og Østerrike-Ungarns side for å gjenvinne tapte landområder fra Russland og Storbritannia. Men Det osmanske riket hadde lidd store tap

og etter krigen måtte de – i likhet med Tyskland – undertegne en svært hard og ydmykende fredsavtale. Hele landet ble delt opp og fordelt som mandatområder – i praksis kolonier – til de to stormaktene Frankrike og Storbritannia. Kun Tyrkia greide å motsette seg koloniseringen fra seierherren. Den gamle osmanske provinsen Palestina ble derimot en del av det britiske mandatet. Og som om ikke det var nok, hadde den britiske utenriksministeren Arthur Balfour under krigen gitt jødene løfter om et fremtidig nasjonalhjem i den palestinske provinsen. Den såkalte Balfourerklæringen kom til å bli en kilde til uoverskuelige konflikter. Dokumentet var adressert til en av lederne for sionistorganisasjonen i England, Lord Rothschild. I brevet uttrykker Balfour, på vegne av regjeringen, sin støtte til den jødiske sionistorganisasjonens ønske om å etablere et jødisk nasjonalhjem i Palestina. Britene hadde i praksis gitt jødene løfter om et land på et annet lands territorium – uten at de som bodde der hadde blitt spurt.

Israelsk frimerke med bilde av Arthur Balfour, den britiske utenriksministeren som lovet jødene et nasjonalhjem i Palestina.

Fredsoppgjøret og mellomkrigstiden

Med britene plassert som kolonimakt i Palestina, kunne jødene sette i gang sitt prosjekt med å bygge det nasjonalhjemmet de mente at de var blitt lovet. De begynte raskt å kjøpe opp land fra rike jordeiere i Palestina. Den palestinske jorda var konsentrert på noen få hender, mens det store flertallet av palestinske bønder jobbet på jord de leide av storbøndene. For de jordløse bøndene var det en katastrofe da jøder kom og kjøpte opp jorda de jobbet på. Jødene prioriterte stort sett å jobbe på jordene selv, eller hjelpe andre jøder med å etablere seg der. Slik mistet en stor del av palestinerne livsgrunnlaget sitt.

Palestinere demonstrerer mot jødisk innvandring i Jerusalem i 1920.

Det britiske nærværet og den jødiske innvandringen ble møtt med betydelig skepsis fra den opprinnelige palestinske befolkningen. Britene forsøkte derfor flere ganger å stoppe eller begrense den jødiske innvandringen til Palestina, men med økende antisemittisme i Europa i mellomkrigstiden, ble det også vanskelig å forsvare moralsk. Dessuten begynte jødene i Palestina raskt å organisere seg i bevæpnede militærer. Hver gang britene forsøkte å begrense den jødiske innvandringen til Palestina, ble de angrepet av jødenes egne militærer, Irgun og Stern. Slik var situasjonen da den store katastrofen rammet Europas jøder, holocaust.

Israel og Palestina i henhold til FNs delingsplan.

Andre verdenskrig og FNs delingsplan

Da omfanget av nazistenes folkemord ble kjent for verden, skapte det en bølge av sympati med jødene. Nærmere 6 millioner jøder hadde blitt drept i nazistenes utryddelsesleirer. Likevel var europeernes vilje til å gi jøder et hjem i sine egne land minimal i årene etter krigen. Forestillinger fra mellomkrigstiden om at jøder ikke passet inn i de europeiske nasjonalstatene levde fremdeles. Europeere støttet heller opp om ideen om at jøder kunne få et land i Palestina til tross for at den jødiske innvandringen skapte konflikter med den opprinnelige palestinske befolkningen. Britene, som mente området var blitt umulig å kontrollere, ønsket å overlate området til den nyopprettede organisasjonen FN. Datoen for britisk uttrekning ble satt til 15. mai 1948. FN laget en delingsplan for to selvstendige stater, der jødene skulle få 55 % av jorda, mens palestinerne skulle få 44 %. Byen Jerusalem, som er hellig for både jøder, muslimer og kristne skulle fortsatt være under FNs administrasjon. På dette tidspunktet var fremdeles jøder i mindretall i Palestina. Palestinerne utgjorde omtrent 70 % av befolkningen.

Situasjonen i 2021 etter seks-dagerskrigen i 1967, Yom Kippur-krigen i 1973 og ytterligere oppdelinger.

Opprettelsen av Israel og krigen i 1948

Dagen før FN skulle iverksette sin delingsplan, proklamerte den jødiske generalen David Ben-Gurion opprettelsen av staten Israel. Dagen etter gikk samtlige av Israels naboland til militært angrep. Men israelerne var både bedre bevæpnet og bedre organisert. Ikke bare sto de imot angrepet, men de greide også å ta langt mer land enn det de opprinnelig var blitt lovet. Også Jordan hadde utvidet sine grenser til Vestbredden av elva Jordan fram til Jerusalem. For palestinerne var krigen mellom Israel og nabolandene en eneste stor katastrofe, og krigen kalles også bare katastrofen (al-nakba) for palestinere. Israelerne drev i praksis etnisk rensning på den palestinske befolkningen. Millioner måtte flykte fra sine hjem med det de kunne bære med seg. Mange forlot hjemmene sine med et håp om en snarlig retur. I stedet er livet for millioner av palestinerne blitt et liv i flyktningeleirer i nabolandene.

Det palestinske flyktningproblemet

Opprettelsen av Israel, den påfølgende krigen og etniske rensningen av palestinere, kom til å skape problemer for hele regionen. 700 000 palestinere hadde flyktet til Israels naboland, som selv var fattige land uten kapasitet til å bosette de mange flyktningene. Nabolandene hadde heller ikke noe ønske om å gi palestinene statsborgerskap og integrere dem i sine land. Det ville være å akseptere Israels rett til å fordrive palestinene. Unntaket er Jordan, som selv okkuperte deler av det palestinske området, Vestbredden (se kart). Der fikk i første omgang flyktningene statsborgerskap. Senere har Israel okkupert Vestbredden også, noe som har ført nye hundretusener på flukt, og disse har Jordan vært mindre villige til å bosette og gi statsborgerskap og rettigheter.

Krigsforberedelser i Israel og nabolandene

At den lille, nyopprettede staten Israel kunne påføre sine naboland en så knusende seier i krigen i 1948–1949, ga antakelig israelerne selvtillit, samtidig som det overbeviste dem om at de var omgitt av fiendtlige nabøer. Kun militære styrker kunne sikre statens eksistens. Det samme gjaldt naboen. Også de begynte å bygge opp hæren i frykt for nye konfrontasjoner med Israel. Ikke minst ønsket nabolandene å gjenvinne noen av områdene palestinene hadde tapt, i håp om at flyktningene kunne vende hjem.

Militær opprustning kan føles nødvendig og riktig når man føler seg omgitt av fiender. Men dersom alle ruster opp i frykt for hverandre, kan frykten og opprustningen selv bli den største trusselen mot fred. Dette kjenner vi fra europeisk historie som en av årsakene til utbruddet av første verdenskrig. I Midtøsten har denne mekanismen i høyeste grad vært til stede i etterkrigstiden.

Israelere, som fikk etablert en stat på okkupert territorium, har hele tiden følt seg truet av fiendtlige nabøer og rustet opp. Men det samme har de arabiske nabostatene, som alle har sett seg slått av den militært sterkere staten Israel. Ikke bare har de arabiske nabostatene følt seg truet, men de har også måttet bære byrden av flyktningproblemet som ble skapt da Israel ble opprettet. Aggressiv retorikk fra både israelske og arabiske statsledere har tidvis haglet mot hverandre, i tillegg til en rekke militære konfrontasjoner.

Suezkrisen 1956

En ny stor konfrontasjon kom i 1956. Bakgrunnen var at den egyptiske presidenten Gamal Abd al-Nasser valgte å nasjonalisere Suezkanalen som renner gjennom Egypt. Både Israel og de to gamle kolonimaktene Storbritannia og Frankrike så sine interesser truet av den populære egyptiske presidenten. Nasser var en sterk motstander av både Israel og vestlig imperialisme. Hans anti-israelske og anti-imperialistiske taler ble lyttet til over hele den arabiske verden, og blant de radikale arabiske landene var han den ubestridte lederen.

Israel, Storbritannia og Frankrike la en hemmelig plan om at Israel skulle angripe, og Storbritannia og Frankrike skulle gå inn med fredsbevarende styrker, som i praksis skulle ta kontroll over Suezkanalen og flere viktige egyptiske havnebyer. Men planen slo feil. De tre landene hadde ikke regnet med at de to stormaktene USA og Sovjet skulle stå samlet i FN og fordømme angrepet. Frankrike og Storbritannia ble ydmyket foran en hel verden, og måtte trekke seg ut. I stedet etablerte FN, i samarbeid med Egypt en fredsbevarende styrke på Sinaihalvøya. Storbritannia, Frankrike og Israel lærte fort at det nå gjaldt å være på lag med minst en av de to supermaktene, USA og Sovjetunionen ved fremtidige militære eventyr. Ved den neste konfrontasjonen, elleve år senere, sørget Israel for å ha USAs støtte.

Seksdagerskrigen 1967

I 1960 hadde det gått over et tiår siden palestinerne ble fordrevet fra sine hjem, og mange hadde levd som flyktninger hele tiden. Blant de palestinske flyktningene var det nå mange som hadde begynt å miste troen på at de arabiske lederne egentlig ville føre deres sak. Enkelte begynte derfor å danne militære grupper selv med det mål å gjenvinne Palestina. Gjentatte angrep fra palestinske geriljagrupper inn mot Israel, spesielt fra det Jordanokkuperte Vestbredden, fikk israelere til å mene at staten ikke gjorde nok for å beskytte dem. Også grensen mot Syria var ustabil og preget av stadige angrep fra begge sider.

I tillegg gjorde Egypts president Nasser flere trekk som provoserte Israel. I mai 1967 bortviste han FN-styrken fra Sinai og tok

kontroll over området med egyptiske styrker. I tillegg stengte han Tiranstredet som er Israels eneste innsegling til havnebyen Eilat. Den 5. juni foretok Israel et nøyne planlagt overraskelsesangrep på det syriske og egyptiske flyvåpenet. Angrepet gikk ut på å slå ut de egyptiske og syriske flyene mens de sto på bakken. I tillegg gikk israelske soldater inn med bakkestyrker og okkuperte raskt Gaza og Sinaihalvøya. Angrepet på Egypt trakk også Jordan med i krigen. Syria var langt på vei nøytralisiert av det israelske angrepet på flyvåpenet, men Jordan gikk til militært angrep på Israel. Men også på den fronten vant Israel en knusende seier og okkuperte store områder som følge av krigen. Israel okkuperte blant annet hele Vestbredden av Jordanelva, noe som sendte nye bølger av palestinere på flukt, mange av dem for andre gang.

Konsekvensene av krigen i 1967 var at Jerusalem, Gaza, Vestbredden, Golanhøydene og Sinaihalvøya kom under israelsk okkupasjon. Sinaihalvøya er senere blitt levert tilbake til Egypt etter at de to landene har inngått fredsavtale, noe vi snart kommer tilbake til. Palestinerne lever i dag enten under israelsk okkupasjon på Gaza eller på Vestbredden, eller i flyktningeleirer i et av nabolandene.

Krigene mellom israelerne og araberne vil alltid forsterkes av de religiøse fortellingene. Denne minnekonvolutten utgitt i Israel i 1967 markerer at jøden med Seksdagerskrigen har tatt kontroll over Klagemuren i Øst-Jerusalem, et viktig religiøst minnesmerke som fram til 1967 var kontrollert av Jordan og ikke tilgjengelig for jøder.

Yom Kippur-krigen 1973

Etter 1967 var hele Sinaihalvøya under israelsk okkupasjon. Krigen hadde vist at ved å være den angripende og overraskende

part, hadde Israel klart å slå ut luftforsvaret, og derfor også bakke-styrkene til sine motstandere. Seks år senere benyttet Egypt den samme taktikken. På den jødiske høytiden Yom Kippur foretok Egypt og Syria et koordinert angrep på Israel. Overraskelsesmomentet viste seg å være vellykket, og for første gang greide de to arabiske landene å påføre Israel store tap. Men ikke desto mindre greide Israel også denne gangen å slå kraftig tilbake, og krigen endte uten større grenseendringer.

Krigen viste egypterne at Israels allianse med USA var mer verdifull enn Egypts egen allianse med Sovjetunionen. Den kalde krigen skar rett gjennom Midtøsten, og USAs helhjertede støtte til Israel med våpen og penger hadde gitt dem et militært forsprang som nabostatene vanskelig kunne konkurrere mot. Den egyptiske presidenten Anwar Sadat søkte derfor tilnærming til både USA og Israel. I 1978 besøkte han Israel, og året etter inngikk Sadat og den Israelske statsministeren Menachim Begin en fredsavtale som innebar at Israel leverte tilbake Sinaihalvøya. Syria følte seg forrådt. De trodde at Egypt og Syria førte en felles kamp om å få tilbake tapte områder fra Israel. Det samme gjorde palestinerne. Også de så at Egypt ikke var interessert i å kjempe deres sak. De mange krigene mellom Israel og nabolandene hadde også vist palestinerne at de arabiske nabolandene ikke ville – eller var i stand til – å få slutt på den israelske okkupasjonen og gi dem tilbake sine hjem. Palestinerne begynte nå i stadig større grad å ta opp kampen selv.

Okkupasjonen av Libanon

En stor del av de palestinske flyktningene hadde blitt boende i leirer i nabolandet Libanon. Den palestinske organisasjonen PLO, Palestine Liberation Organisation, hadde opprinnelig hovedkvarter i Jordan, men måtte flytte til Beirut og foretok stadig angrep i Israel. I 1978 bestemte den israelske statsministeren Menachem Begin seg for å drive PLO vekk, og med full militær styrke okkuperte Israel hele Sør-Libanon fram til Litanielven, og fire år senere okkuperte de landet helt fram til Beirut. PLO ble tvunget til å evakuere på ny, og hovedkvarteret og det som var igjen av organisasjonen ble flyttet til Tunis.

Med full kontroll over Vest-Beirut kunne Israel sørge for å innsette et Israel-vennlig styre i Beirut. Israelerne hadde sett seg ut lederen for det kristne falangistpartiet i Libanon, Bashir Gemayel, men bare en måned etter at han var blitt valgt, ble han drept i en bilbombe. Som hevn for drapet, gikk en kristen falangistmilit til angrep på to palestinske flyktningeleirer, Sabra og Shatila. Palestinerne i leirene var forsvarsløse ettersom den militære delen av PLO var forsvunnet etter det israelske angrepet. Israelerne, som hadde kontrollen i området, lot den falangistiske militsen gå løs på de forsvarsløse palestinerne. Verden reagerte med avsky, og den israelske forsvarsministeren Ariel Sharon måtte gå av året etter da en rapport med omfanget av tragedien ble lagt fram.

Den kalde krigens slutt

Den kalde krigen skar, som vi har vært inne på, rett gjennom Midtøsten. De to supermaktene USA og Sovjetunionen, støttet som oftest hver sin side i konfliktene mellom Israel og nabolandene. Det var derfor mange som håpet at den kalde krigens slutt på begynnelsen av 1990-tallet, skulle føre til mindre fastlåste konflikter i Midtøsten. Det var situasjonen da det vi kaller Den andre golfkrigen, brøt ut. Sommeren 1990 invaderte Irak helt uventet det lille oljerike nabolandet i sør, Kuwait. Angrepet ble fordømt av en samlet verden. Men den irakiske diktatoren, Saddam Hussein, gjorde et taktisk trekk. Som betingelse for å trekke seg ut, sa han at også Israel måtte trekke seg ut av de okkuperte områdene på vestbredden og Gaza. PLO jublet, men de møtte ingen støtte fra verdenssamfunnet. Tvert imot økte antallet PLO-fiender betraktelig. PLO forsto litt for sent hvilke følger den kalde krigens slutt hadde for Midtøsten. Nå sto USA alene igjen som den supermakten som kunne diktere spillereglene.

Israels naboland hadde mistet sin beskytter, Sovjetunionen, og måtte nå i enda større grad følge spillereglene til USA og Israel. PLO sto uten beskyttere og hadde gått på en diplomatisk smell da de støttet Saddam Husseins utspill. Men den kalde krigens slutt kunne også by på muligheter. Tilfeldigheter og noen aktive enkeltpersoner skulle komme til å gi lille Norge en rolle som fredsmekler i Midtøsten.

Yitzhak Rabin og Yasir Arafat gir hverandre hånden under signeringen av fredsavtalen i 1993. Den amerikanske presidenten Bill Clinton var vert for seremonien.

Norge som fredsmekler

13. september 1993 sto den israelske statsministeren Yitzhak Rabin og PLOs leder Yasir Arafat på gresset utenfor det hvite hus og trykket hverandre i hånden. Ved siden av sto den amerikanske presidenten Bill Clinton. Hva hadde skjedd som hadde fått de to erkefiende til endelig å ta hverandre i hånden? Avtalen de to underskrev fikk navnet Oslo-avtalen, og i sin tale fremhevet også Clinton den norske regjeringens innsats for å ha brakt de to fiendene sammen. Hva hadde Norge gjort?

Ved tilfeldigheter hadde den norske diplomaten Mona Juel og hennes mann, sosiologen Terje Røed Larsen, fått i gang hemmelige samtaler mellom representanter for PLO og Israel. Norge hadde i utgangspunktet bare vært tilrettelegger og latt partene selv komme fram til en avtale. Men de to partene forhandlet ikke som likeverdige parter. Et militært overlegent Israel presset i praksis PLO til å oppgi alle kampmidler og godkjenne Israels rett til grensene fra 1967. En framtidig palestinsk stat skulle ifølge avtaleteksten bestå av Gaza og Vestbredden. Men Israel var allerede den gang godt i gang med å bygge israelske bosettinger på Vestbredden, altså der palestinene skulle få sin fremtidige stat. Og avtalen sa ingen ting om hva som skulle skje med disse bosettingene. Også andre punkter som var viktige for palestinene, ble ikke tatt med i avtaleteksten. PLO ønsket blant annet at palestinere som lever utenfor de okkuperte områdene, skulle få vende hjem. I tillegg ønsket de at Øst-Jerusalem skulle være hovedstad i en fremtidig palestinsk stat.

Selv om Israel hadde gitt svært lite, mente mange israelere at de hadde gitt for mye når de hadde lovet bort Vestbredden. I 1995 ble Yitzhak Rabin myrdet av en israelsk ekstremist. Samme år vant høyresiden parlamentsvalget i Israel, og den nye statsministeren Benjamin Netanyahu, ønsket ikke å fortsette arbeidet for en fremtidig palestinsk stat. Israel har fortsatt å bygge nye israelske bosettinger på Vestbredden, noe som gjør drømmen om en palestinsk stat til en stadig fjerne drøm. Mange israelere og støttespillere av Israel i USA tenker at jødene har en historisk og gudegitt rett til hele området fra Jordanelven til Middelhavet, og at det er jødenes plikt å ta landet i besittelse.

Kan det bli fred i Midtøsten?

USA er i dag det eneste landet som har økonomiske og militære muskler til å presse Israel til å stanse byggingen av nye bosetninger og tvinge Israel til innrømmelser. Hver eneste amerikansk president siden Harry Truman har ønsket å skape en fredelig og varig løsning mellom Israel og palestinerne. Donald Trump hadde vært president i under en måned da han i januar 2017 fikk besøk av den israelske statsministeren Benjamin Netanyahu. I en felles pressekonferanse 15. februar sa Trump: «So I'm looking at two state and one state, and I like the one that both parties like. I can live with either one. I thought the two state for awhile looked like the easier of the two, but honestly if Bibi (Netanyahu) and if the Palestinians, if Israel and the Palestinians are happy, I'm happy the one they like the best.» Klipp fra pressekonferansen kan sees på youtube. Der får man også se hvordan den israelske statsministeren Benjamin Netanyahu står og ler mens Trump snakker. Netanyahu vet at så lenge den amerikanske presidenten lar det være opp til Israel og palestinerne selv å bli enige, fortsetter den israelske bosettingspolitikken, og palestinernes drøm om en fremtidig palestinsk stat blir stadig fernerere. Palestinerne lever i dag enten som flyktninger i nabolandene eller under israelsk okkupasjon med grensepster og daglige ydmykelser på Vestbredden og på Gaza. Det eneste landet som har økonomiske eller militære muskler til å få en slutt på de israelske bosetningene eller sørge for at palestinerne kan vende tilbake til sine hjem er USA. Den makten har USA foreløpig ikke brukt.

Netanyahu gikk til valg i 2019 på sin støtte fra Donald Trump. Her en plakat fra valgkampen.

Jødene selv er dypt splittet i synet på Israels behandling av palestinerne. Her to bilder fra en demonstrasjon i New York i 2021 til støtte for palestinernes rettigheter.

Har Vesten skylda for konfliktene i Midtøsten?

Det er over 70 år siden FN vedtok delingsplanen som skulle gi både jødene og palestinerne hvert sitt land. Siden den gang har staten Israel vokst gjennom flere kriger, mens palestinernes drøm om en egen stat blir stadig fernerere. Hvem har egentlig skylden for at det gikk slik?

Et av flere svar på det spørsmålet kan vi få ved å gå tilbake til før staten Israel ble opprettet og spørre: Hvorfor ønsket jødene et eget land? Mange store og små folkegrupper lever som nasjonale minoriteter i multietniske stater uten at det er noe problem, for

Bilde fra 2021. En israelsk buss i byen Holon er blitt truffet av en rakett skutt av Hamas på Gazastripen.

eksempel samene i Norge. De færreste vil si at samene må få sitt eget land for å kunne leve i fred.

Grunnen til at jødene ønsket et eget land var selvsagt at de ikke var trygge i Europa. Behovet for et eget land for jøder oppstod på grunn av de uhyrlighetene de var blitt utsatt for i Europa gjennom århundrer, og som kulminerte med Hitlers «Endlösung». Og selv etter at Hitlers forsøk på å utrydde alle Europas jøder var blitt tydelig for verden, var viljen til å ta imot jøder minimal både i Europa og USA. De fleste jøder ville faktisk heller til USA enn til Palestina i de første årene etter krigen. Men den veien var stengt. I stedet ga britene, og senere FN, jødene et eget land i et område der befolkningen ikke var blitt spurt, og heller ikke hadde noe ansvar for Holocaust.

Samme hvor diktatoriske eller korrupte lederne i den arabiske verden fremstår, vil de alltid kunne mobilisere folkelig støtte ved å vise til Israel, USA eller Vesten som årsaken til alt ondt. USA og Israels fremferd kan sånn sett påstås å gjøre jobben lettere for de arabiske diktatorene. Her fra en demonstrasjon i Iran i 2019, et land som er kjent for å slå hardt ned på andre typer demonstrasjoner.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Hva var Balfourerklæringen?
2. Hvilke konsekvenser fikk det for jordløse palestinske bønder at jøder begynte å kjøpe opp land i Palestina?
3. Hvordan reagerte palestinerne på den jødiske innvandringen?
4. Hvilken betydning fikk Holocaust for jødene i Palestina?
5. Israel ble opprettet i 1948. Hvordan reagerte nabolandene på opprettelsen?
6. Israel har vært i krig med sine naboland omtrent en gang hvert tiår. Hva er konsekvensene av de mange krigene når det gjelder grenser og maktforhold på bakken?
7. Hva menes med at den kalde krigen skar rett gjennom Midtøsten?
8. Hvordan påvirket den kalde krigens slutt maktforholdene i Midtøsten?
9. Hva var Oslo-avtalen?
10. Hva kan forklare at Oslo-avtalen aldri ble fulgt opp med konkret politikk?
11. Hva mener forfatterne av denne læreboka må til for å få fred mellom israelere og palestinere, og hva tenker du selv?

TIDSLINJE

1917	Den britiske utenriksministeren Arthur Balfour lover jødene et nasjonalhjem i den osmanske provinsen Palestina.
1920	Storbritannia får Palestina som mandatområde av Folkeforbundet. Jødisk innvandring.
1948	Den britiske mandatperioden går ut. FN lager en delingsplan. Israel erklærer selvstendighet. Krig mellom Israel og nabolandene gjør at resten av Palestina blir okkupert av Israel og nabolandene.
1956	Suezkrisen.
1967	Seksdagerskrigen.
1973	Yom Kippur-krigen.
1978	Israels første invasjon av Sør-Libanon.
1982	Full israelsk invasjon i Sør-Libanon. Israelerne tillater kristne falangister å utføre massakre på palestinere i flyktningeleirer i Beirut.
1993	Oslo-avtalen.
1994	Yasir Arafat, Shimon Peres og Yitzhak Rabin får Nobels fredspris for Oslo-avtalen.
1995	Yitzhak Rabin blir myrdet av en jødisk ekstremist. Høyresiden vinner parlamentsvalget i Israel. Benjamin Netanyahu blir statsminister. Arbeidet for en fremtidig palestinsk stat legges død.

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p39

Israel er i dag det eneste samfunnet i Midtøsten som har lovfestet beskyttelse av seksuelle minoriteter. Her fra en Prideparade i Tel-Aviv i 2019. Israel er også en stat med demokrati, rettssikkerhet, ytringsfrihet, godt utbygd helse- og skolesystem og en robust markedsøkonomi. Men det er også et land som Amnesty International velger å omtale som «apartheid-stat», på grunn av behandlingen av palestinerne.

TEMA 40

DRAGEN VÅKNER

Er Kinas
vekst en trussel?

Hør teksten

Liu Xiaobo satt i fengsel for sin demokratikamp da han fikk Nobelpriisen i 2010. Han rakk ikke oppleve friheten igjen innen han døde i 2017. Her fra en Amnestymarkering foran den kinesiske ambassaden i Thailand.

Da Den norske Nobelkomite i 2010 ga Nobels fredspris til den kinesiske demokratiforkjemperen Liu Xiaobo, ble kinesiske myndigheter så fornærmet at de valgte å boikotte Norge i seks år. Et land på over en milliard mennesker utgjør et stort marked, og boikott fra Kina vil ramme enhver økonomi. For Norges samlede økonomi førte ikke boikotten til økonomisk krise, men for en del selskap som selger fisk til Kina, var det svært uheldig. Norske myndigheter måtte også kjempe en lang kamp for å gjøre seg til venns med Kina igjen.

De siste tiårene har Kinas økonomi vokst med nærmere 10 % i året, mens de fleste vestlige industriland har en vekst på rundt 2 %. Og som en autoritær ettpartistat har kinesiske ledere mulighet til å bruke sitt lands store økonomisk muskler til å straffe kritikere fra inn- og utland. Mange spør seg derfor hva det betyr for verden at et autoritært Kina nå er med på å sette premissene for internasjonal handel og samarbeid. I dette kapittelet skal vi se litt bakover i kinesisk historie og forsøke å forklare hvorfor Kina har utviklet seg i en så autoritær retning – mens Norge og Europa har fått stabile demokratier. I tillegg skal vi se kort på hvordan kinesere selv ser på sitt eget land og sin egen historie, og hvordan de ser på Kinas plass i verden. Til slutt ser vi litt framover og diskuterer hva Kinas nye rolle som økonomisk og militær stormakt kan komme til å bety for verden.

Før vi begynner den historiske gjennomgangen, kan det være verdt å minne om et viktig poeng. Kina er verdens fjerde største land, 27 ganger så stort som Norge, og med en befolkning som er over 250 ganger Norges befolkning. Både språklig, kulturelt og geografisk er Kina så stort og mangfoldig at det nok bør sammenlignes med hele Europa og Midtøsten til sammen. Enhver påstand om hvordan kinesere er eller hvordan kinesere tenker, blir derfor svært grove forenklinger og generaliseringer. Når det

Forrige side: Jernbaner er viktige for økonomisk vekst, og Kina er etter hvert blitt verdensledende på bruk av lyntog. Her et tog på vei gjennom Kinas største by og vindu mot verden, Shanghai. Det er her i Øst-Kina utviklingen går raskest. Innover i landet er det fortsatt hundrevis av millioner mennesker som lever på førmoderne vis.

er sagt, bør det selvsagt ikke få oss til å gi opp å forstå Kina. Det er tross alt mulig å si noe om Kinas nære historie, og hvordan den har preget dagens kinesere. I tillegg er det mulig å si noe om Kinas politiske system, og hvordan det kinesiske lederskapet opptrer overfor egne lands innbyggere og overfor verden.

Lange linjer i kinesisk historie

Sammenlignet med nordmenn lever kinesere i dag i en autoritær ettpartistat. Mange av de frihetene vi i Vesten ser på som selvfølgelige, som ytringsfrihet og friheten til å stemme ved valg, er svært begrensede for dagens kinesere. Kina har aldri vært et demokrati i vår betydning av ordet. I det meste av Kinas lange historie har landet vært et keiserdømme med keiseren som eneveldig monark. Til tross for at landet har hatt en rekke ulike keiserdynastier, er det likevel kontinuiteten som er det mest iøynefallende trekket ved kinesisk historie. Selv om keiserdynastier har kommet og gått, har landet gang på gang blitt samlet i det samme området med omtrent de samme politiske og sosiale strukturene.

Konfutses tekster er et viktig utgangspunkt for å forstå kinesisk kultur gjennom århundrene.

Et naturlig utgangspunkt for å forstå kinesisk historie er å begynne med den store kinesiske filosofen Konfutse. Han levde på 500-tallet før vår tidsregning, og har antakelig betydd det samme for Kina som Jesus har for Europa og Muhammed for Midtøsten. Han regnes riktignok ikke som en frelserskikkelse eller profet, som Jesus og Muhammed, men hans tanker om stat, samfunn og religion har hatt en dyp og langvarig påvirkning på kinesernes mentalitet. Konfutse var blant annet opptatt av at et harmonisk samfunn oppnås når alle kjenner sin plass og viser lydighet overfor de som er over en i hierarkiet. Det er en tanke-rettning som passer til et autoritært og hierarkisk samfunn som det kinesiske.

En gammel kinesisk tanke, som også ble bekreftet av Konfutse, er at keiseren har fått mandat av himmelen til å styre på jorda. Himmelen forstår i dette verdensbildet nærmest som en gud. Når kinesiske ledere styrer klokt, fortsetter himmelen å velsigne riket, men dersom keiseren styrer dårlig, kan himmelen trekke tilbake sitt mandat. Da følger uår og flomkatastrofer. Konsekvensen av denne tenkningen er at uår og flom gjerne er blitt forstått som at himmelen har trukket tilbake sitt mandat. Altså er keiseren

uegnet til å styre. Opp gjennom Kinas historie har derfor naturkatastrofer ofte blitt etterfulgt av opprør mot keiserdynastiet.

Den norske historikeren Terje Tvedt har påpekt enda en sammenheng mellom den kinesiske geografien og de kinesiske keiserdynastienes vekst og fall. Kina domineres av to store elver, Guleelva, Huang He og den lange elva Chang Jiang. Begge elvene er svært uforutsigbare, i den forstand at de kan forårsake store flomkatastrofer. Det har derfor alltid vært de kinesiske keisernes oppgave å bygge diker og kanaler og på den måten få kontroll over de to elvene og unngå flomkatastrofer. Tvedt ser en sammenheng mellom behovet for kontroll over elvene, og den sterke sentralmakten som alltid har dominert i Kina. I et land med så stort behov for felles anstrengelser, er det lite rom for demokrati og lokalt selvstyre. Kontrasten til Norge er åpenbar. I Norge har nesten hver eneste lille by og bygd en elv som krukker og renner gjennom byen og sørger for både vann og kraft til befolkningen. Også Norge har hatt flomkatastrofer, men de har aldri vært i nærheten av de dimensjonene som de kinesiske elvene kan forårsake. Der det norske elvesystemet legger til rette for spredt bosetning og lite sentralstyring, krever de kinesiske elvene store felles arbeider. De keiserne som har greid å mobilisere befolkningen til å kontrollere de store elvene, har overlevd lenge.

Kina er kontrastenes land. Fattige fjellområder i vest med etniske og religiøse minoriteter som tibetanere (Xizang) og uigurer (Xinjiang), og rike områder med millionbyer i øst og sørøst. Byområdene Hongkong og Macau ble levert tilbake til Kina fra henholdsvis Storbritannia og Portugal rett før årtusenskiftet. Øya Taiwan i øst brøt løs fra fastlands-Kina etter kommunistenes seier i borgerkriken i 1949, men er ifølge myndighetene i Beijing fortsatt som del av Kina å regne.

Chang Jiang – tidligere kjent som Yangtze – er verdens tredje lengste elv, og renner fra Himalaya i vest til Shanghai-området øst i Kina. Elvens store vannmasser brukes blant annet til å produsere strøm i det som er verdens største hydroelektriske kraftverk - Sanxia eller «De tre kløfters demning» (bildet).

Kraftverket har en kapasitet på 22,5 TW (terrawatt). Til sammenligning var Norges samlede produksjonskapasitet for vannkraft i 2021 på 33,1 TW.

Hvordan har de kinesiske keiserdømmene opp gjennom historien sett på seg selv og sin egen rolle i verden? Kinesernes navn på sitt eget land kan oversettes med *Midtens rike*. På samme måte som Europa troner øverst og i midten av et verdenskart tegnet i Europa, har også kinesere sett på seg selv som verdens midtpunkt. Utenfor bodde barbarene. Spesielt viktig har det vært å beskytte seg mot barbarene fra nord, de mongolske hordene som bestandig har truet med å plyndre og ødelegge. Av den grunn har Kina stadig bygget og utvidet murene mot nord. I dag fungerer Den kinesiske mur bare som turistmagnet, og dagens Kina bygger heller digitale murer enn fysiske, noe vi kommer tilbake til mot slutten av kapittelet. Sett utenfra kan det nesten se ut som Kina gjennom hele sin historie bare har lukket seg mot omverden. Slik er det ikke. Kina har også hatt perioder der landet har åpnet seg mot verden slik landet også gjør i dag. Men i den perioden Europa gjennomgikk det vi kaller opplysningstid, og etter hvert den industrielle revolusjon, var Kina et lukket land. Kina hadde da bare hatt kontakt med mindre avanserte kulturer enn den kinesiske, og det store landet var selvforsynt og lite interessert i handel. Det er mot denne bakgrunnen vi må forstå de harde konfrontasjonene med vestlige stormakter i det kineserne kaller «ydmykelsens århundre».

Qing-keiserne tok makten i Kina i 1644 på et tidspunkt da Kina ennå var uten ytre trusler.

Ydmykelsens århundre

Det siste kinesiske keiserdynastiet het Qing og regjerte fra 1644 til 1911. Herskerklassen i dette dynastiet kom opprinnelig fra Mandsjuria i det nordøstlige Kina. De var ikke han-kinesere som er navnet på den etniske majoritetsbefolkningen. Under Qing-dynastiet opplevde Kina først fremgang både militært og teknologisk, og riket ble utvidet til nesten det firedobbelte. Flere av områdene i vestlige Kina der den opprinnelige befolkningen har en annen religion og kultur enn han-kineserne, ble erobret under Qing-dynastiet. Dette er områder der befolkningene ikke føler at de har så mye felles med han-kineserne, og Kina bruker i dag brutale midler for å holde på lojaliteten til disse folkegruppene.

Også Qing-dynastiet brukte brutale midler for å slå ned opprør og sørge for disse befolkningenes lojalitet. De største truslene mot Qing skulle imidlertid komme utenfra. I løpet av de nesten fire hundre årene Qing styrtet Kina, gjennomgikk Europa, og etter

hvert USA, den industrielle revolusjon. Det ga Europa og USA et militært forsprang på hele resten av verden. I temakapittel 27 kunne du lese om hvordan den lille øygruppa Storbritannia kunne underlegge seg en fjerdedel av kloden ved bruk av overlegen militær teknologi. Kina kom aldri til å bli en koloni under britisk styre, men landet ble likevel påvirket og ydmyket av britene og de andre kolonimaktene.

Briter har lang tradisjon for tedrikking, men øygruppa Storbritannia er dårlig egnet for å dyrke teblader. Britene kjøpte derfor te av kinesere, men hva hadde britene å tilby som betaling? Opium. For å sørge for handelsbalanse med kineserne måtte britene pushe opium, dyrket i India, på kineserne. Da Kina forbød opiumsport i 1839, svarte britene med å gå til krig. Resultatet ble Den første opiumskrigen fra 1839 til 1842. Kina gikk på et knusende nederlag, og ble tvunget til å åpne noen av sine havner for britisk opiumssalg. Ikke lenge etter ville britene få åpnet enda flere kinesiske havner for opium, og Den andre opiumskrigen (1856–1860) var i gang. Også den endte med kinesisk nederlag, og med det måtte de åpne enda flere havner for britisk opiumssalg.

Men Qing-Kina hadde også interne problemer å stri med. En kristen bevegelse, ledet av Hong Xiuquan som kalte seg «Kristibrør», reiste en bondehær og gjorde opprør mot Qing-keiserdømmet. Hong lovet sosiale reformer og et gudsrike på jord. Opprøret og den påfølgende borgerkrigen varte i 14 år og kan ha kostet så mange som 30 millioner mennesker livet. Selv om Hong var en kristen opprører, og selv om britene nettopp hadde kriget mot Qing-Kina, valgte Storbritannia og de andre europeiske stormaktene å støtte Qing med å nedkjempe Taipingopprøret.

Senere var det den utenlandske innflytelsen som kom til å skape problemer for Qing-dynastiet. Fra 1898 til 1901 raste det som er blitt kalt bokseropprøret i Kina. Det var en gruppe som kalte seg «Selskapet av de rettferdige og harmoniske knyttnever» som ville rense Kina for all utenlandsk innflytelse. De tok livet av både utenlandske misjonærer, handelsmenn og kristne kinesere. Også denne gangen kom de vestlige stormaktene Qing-dynastiet til unnsætning og hjalp til med å nedkjempe bokserne.

1800-tallet er blitt kalt ydmykelsens århundre i kinesernes egen

Opiumplantens sekret har vært brukt helt siden oldtiden som bedøvelsesmiddel og narkotika.

Et kinesisk tempel i nærheten av Trekloftersdemningen.

historieskrivning. Kina, som hadde sett på seg selv som Midtens rike og verdens sentrum, opplevde for første gang å bli ydmyket av utenlandske imperier som var dem militært fullstendig overlekte. Det kinesiske lederskapet er i dag svært historiebevisste, og fortellingene om ydmykelsens århundre er sterkt til stede i kinesiske lederes retorikk. I dag er kinesiske selskaper representert over hele verden, og Kina har diplomatiske forbindelser med de fleste land. For Kina er det viktig å understreke at de opptrer på en annen måte i verden i dag enn slik vestlige stormakter oppførte seg i Kina på 1800-tallet.

1800-tallet var, som vi har sett, et turbulent århundre for Kina. Men 1900-tallet kom til å bli enda mer turbulent. Ved inngangen til 1900-tallet var Qing-dynastiet i full oppløsning.

Kina på 1900-tallet

Som vi har vært inne på, har kinesiske keiserdynastier ofte falt i etterkant av flom, vår og naturkatastrofer. Det siste kinesiske keiserdømmet falt imidlertid som et korthus fordi de ikke greide å beskytte kineserne mot stormaktenes maktpolitikk i Kina. På begynnelsen av det 20. århundret feide en bølge av nasjonalistiske opprør over Kina. Keiseren ble avsatt, og Kina ble republikk i 1912. Nasjonalistpartiet, Kuomintang, tok makten etter 1912, og lederen het Sun Yat-sen. Han var kristen og utdannet i USA. Han ønsket å styrke Kina etter en vestlig utviklingsmodell. Men både lokale krigsherrer og utenlandske selskaper ønsket å beholde sin innflytelse og sine privilegier. Den nye republikken fikk dermed en trang fødsel. Det ble ikke lettere å holde på makten da et nytt kommunistisk parti vokste seg sterkt og slagkraftig. De kommunistiske ideene om det klasseløse samfunnet appellerte trolig til de kinesiske bøndene, som ofte var jordløse, fattige og underkuet. Men også i byene fikk kommunistpartiet tilhengere blant de nye industriarbeiderne. Nasjonalistpartiets leder etter Sun Yat-sen het Chiang Kai-shek. Han var en sterk motstander av kommunismen, og i 1927 gikk nasjonalisthæren til et koordinert angrep på kommunister over hele Kina. Kommunistene forstod at det ikke fantes noe annen vei enn ved å bevæpne seg. Fra da av og de neste 20 årene ble Kina herjet av borgerkrig mellom kommunistene og nasjonalistene.

Borgerkrigen var svært blodig og førte til forferdelige lidelser for

det kinesiske folket. Kamphandlingene mellom de to partiene opphørte først da de fikk en felles ytre fiende å kjempe mot. I 1937 gikk Japan til angrep på Kina. Allerede i 1931 hadde Japan okkupert det nordøstlige Kina, regionen som heter Mandsjuria. I 1937 gikk de inn i nasjonalistenes hovedstad Nanjing. Det som er blitt kalt «voldtekten av Nanjing» inkluderte ikke bare voldtekter, men et systematisk massedrap på sivile kinesere. Med en så brutal ytre fiende opphørte kamphandlingene mellom nasjonalistene og kommunistene. Men de kunne lite gjøre mot den japanske krigsmaskinen. Kinas redning ble at krigen mot Japan ble en del av den andre verdenskrigen. I 1941 angrep japanerne den amerikanske flåtebasen på Pearl Harbor, og dermed gikk USA inn i krigen på de alliertes side. På samme måte som USA kom Europa til unnsetning, ble USAs inntreden i krigen også redningen for Kina. Etter krigen fortsatte borgerkrigen mellom de to partiene. Først gikk det dårlig for kommunistene, men Chiang Kai-shek var så korrupte, og viste en så stor brutalitet overfor befolkningen at mange vendte seg mot dem. Kommunistene kunne på sin side love fattige jordløse bønder jord. Gradvis fikk kommunistpartiet overtaket, og 1. oktober 1949 stod lederen for kommunistpartiet Mao Zedong i Beijing og utropte Folkerepublikken Kina. Chiang Kai-shek og nasjonalisthæren flyktet til den lille øya Taiwan der de opprettet Republikken Kina.

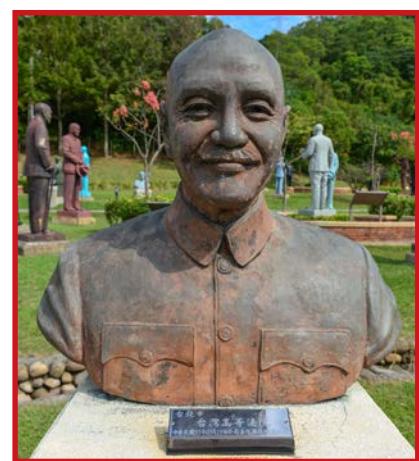
Forholdet mellom Fastlands-Kina, eller Folkerepublikken Kina, og Republikken Kina har vært en kilde til konflikt og spenning siden 1949. USA anerkjente først ikke Folkerepublikken Kina, og sørget i stedet for at det var Republikken Kina som fikk plass i FN. Sterke krefter i begge landene mener nok at Kina er og skal være ett land, og at Taiwan hører sammen med fastlands-Kina. Men i spørsmålet om hvem som er den legitime statsmakten i et samlet Kina, er de to landene selvsagt uenige.

Kina under Mao

Mao så utvilsomt behovet for å omfordеле jorda og gi jord til de mange jordløse bøndene som hadde kjempet for kommunistene. De første årene under Mao skjedde det enkelte positive endringer. Jord ble omfordelt fra noen få, rike godseiere til en stor eiendomsløs klasse. Men Mao utviklet seg raskt i en svært radikal

Utendørsmonument i Nanjing til minne om Nanjing-massakren der minst 260 000 sivile ble drept av japanere i 1937.

Chiang Kai-shek (1887–1975). Han er ansett som skurk av kineserne i Kina, og som vennlig landsfader av kineserne på Taiwan.

retning. I løpet av noen få år dømte folkedomstoler rundt om i landet to millioner jordeiere til døden. Året etter gikk Kina inn i Koreakrigen for å holde det nordkoreanske kommunistregimet ved makten. Da den krigen var slutt i 1953, begynte Mao å legge planer for «Det store spranget», en parole for å bli en økonomisk og militær stormakt. Mao hadde stor tro på hva den kinesiske bonden kunne utrette. Han beordret derfor bondebefolkningen til å samles i folkekommuner som skulle dyrke jorda og produsere stål i fellesskap. Målet var å gå forbi de store vestlige industrilandene. Det er få ord som har like sterkt appell blant kommunistiske ledere som stål. Også for Stalin var mengden stål landet produserte en indikator på kommunismens suksess.

Mao beordret bygging av stålverk, og hver folkekommune måtte oppfylle store kvoter. Resultatet ble en katastrofe. Vanlige kinesere manglet de nødvendige kunnskapene om hvordan stålet skulle produseres, men de kastet inn møblene sine til brensel i smelteovnene og hakker, spader og andre nødvendige jordbruksredskaper. Det meste av stålet var ubrukelig, og matproduksjonen sank dramatisk. Men ingen turte å si Mao imot, langt ifra. Partiavisene fortalte om store matoverskudd. Mao ble hyllet som et geni til tross for at hans politikk kan ha ført til så mye som 20 millioner menneskers sultedød.

Våren 1961 tok endelig eksperimentet slutt. En annen i den sentrale partiledelsen, Deng Xiaoping, skal ha sagt at «Privat jordbruk er helt i orden så lenge det fremmer produksjonen. Det spiller ingen rolle om katten er svart eller hvit, så lenge den fanger mus.» Deng Xiaopings pragmatiske holdning kom senere til å bli det kinesiske kommunistpartiets politikk, men Mao skulle føre landet ut i enda en katastrofe før han var ferdig. Denne gangen var det «Den store proletariske kulturrevolusjonen». Nå vendte Mao blikket mot ungdommen – alle de som ikke hadde vært med å kjempe under borgerkrigen og krigen mot Japan. Mao ville vekke en revolusjonær glød i dem og få dem til å kaste alt gammelt kinesisk tankegods på historiens skraphaug. Resultatet ble enda en menneskelig tragedie av ufattelige dimensjoner. Oppildnet av Maos taler gikk den revolusjonære ungdommen løs på autoriteter i samfunnet, lærere, rektorer, partiledere og andre mer eller mindre innbilte fiender av revolusjonen fordi de på en eller annen måte representerte tradisjon og autoritet. Mange ble

Deng Xiaoping (1904-1997) overtok som statsleder etter Mao Zedong, og begynte å innføre markedsøkonomi i Kina. Lenge tenkte man at demokratiet ville komme naturlig som en følge av liberalisering og økt levestandard blant kinesere, men både Deng og etterfølgerne har slått hardt ned på demokratibevegelser.

Mao satte i gang kulturrevolusjonen med det formål å bryte med tidligere tiders autoriteter og erstatte det med lojalitet til kommunismen og seg selv.

drept eller offentlig ydmyket. Også bygninger og kunst fikk gjenomgå. Overalt i Kina gikk rødegardistene løs på klostre, templer og andre kulturskatter. Etter tre år valgte Mao endelig å avblåse kulturrevolusjonen. Igjen falt landet til ro, ødelagt etter to tiår med vanstyre. Fremdeles skulle det gå fem år før Mao trakk sitt siste åndedrag. I løpet av de siste årene av sitt liv greide han å utrette enkelte små utenrikspolitiske bragder.

Ny utenrikspolitisk kurs

Etter revolusjonen i 1949 hadde Kina stilt seg på den kommunistiske siden i den kalde krigen, og året etter revolusjonen gikk de inn i Korea på det kommunistiske Nord-Koreas side. Dermed fikk de umiddelbart USA som fiende. Flere ganger skulle de to stormaktene stå mot hverandre i Asia, blant annet under Vietnamkrigen, der Kina støttet det kommunistiske Nord-Vietnam mot USA og Sør-Vietnam. Men Kina skaffet seg også fiender innad i den kommunistiske blokken. Utover på 1960-tallet kjølnet forholdet til Sovjetunionen. Dermed så den amerikanske presidenten Richard Nixon en mulighet til å nærme seg Kina. I 1971 åpnet USA for at Folkerepublikken Kina kunne ta plass i FNs sikkerhetsråd i stedet for Republikken Kina (Taiwan). I februar 1972 reiste Nixon på offisielt besøk til Kina, og forholdet mellom de to landene ble gradvis normalisert utover på 1970-tallet. I 1973 trakk også USA seg ut av Vietnamkrigen, og dermed var de to landene heller ikke lenger i krig.

MASSEMORDER OG LANDSFADER: Trolig er det ingen leder i verdenshistorien som direkte og indirekte har drept flere av sine egne landsmenn enn Mao Zedong (1893–1976), verken Adolf Hitler eller Josef Stalin kommer i nærheten. Men Mao er også uløselig knyttet opp mot etableringen av det moderne Kina fra 1949 og framover, og hylles selv den dag i dag som landsfader. Her fra Den himmelske freds plass i Beijing.

USA og Kina i dag

Fra da av har de to landene blitt stadig tettere knyttet sammen gjennom handel. Tidligere amerikansk president Donald Trump drev riktignok med litt verbal sabelrasling og truet stadig med handelskrig med Kina. Men i dag kan ingen land føre en virkelig handelskrig med Kina uten at det får store negative konsekvenser for eget lands økonomi. Kina har 20 % av verdens befolkning og er blitt kalt «verdens fabrikk». Kina handler med hele verden og investerer over hele verden. Som vi nevnte innledningsvis, har kinesisk økonomi hatt en vekst på rundt 10 % i året de siste årene.

Hvorfor ble det ikke demokrati i Kina etter Maos død?

Som vi var inne på i innledningen, er ikke Kina et demokrati i dag, og det har det heller aldri vært. Noen vil hevde at det er kinesiske kultur, med den konfutsianske tradisjonen, som gjør at kinesere føyer seg og fortsetter å underkaste seg det autoritære styresettet. Det kan sikkert ha en viss betydning, men den konfutsianske tradisjonen forhindret ikke den revolusjonære ungdommen i å gå løs på alt og alle som representerte tradisjon under Maos kulturrevolusjon. Konfutsiansk tradisjon var heller ikke til hinder for at ungdom full av håp om demokrati demonstrerte på Den himmelskefreds plass i 1989. Men kommunistpartiets ledere ønsket ikke demokrati. De sendte militære for å rydde plassen, og håpet om et demokratisk Kina ble foreløpig kvalt ved fødselen. Slik er det også i dag. Tilløp til opprør og demonstrasjoner blir brutal slått ned – og informasjon om slike hendelser blir effektivt blokkert for kinesere ved at internett blir sensurert.

Men staten og kommunistpartiet oppleves nok ikke bare som et stort undertrykkelsesapparat for vanlige kinesere. Partiet har gjennomgått en forvandling fra Maos opprørsbevegelse til «den rette arvtaker til Kinas stolte kulturarv», for å sitere dagens leder Xi Jinping. Selv om partiet fremdeles bærer navnet kommunistparti, har de omfavnet en rå markedsliberalisme med begge hendene. Og det er ved å omfavne markedsliberalismen at Kina har fått til den store økonomiske veksten de siste tiårene. Det er også slik partiet legitimerer seg overfor folket. De står for stabilitet og vekst. Og nettopp stabilitet og vekst er noe Kina har

manglet de siste to hundre årene. Kanskje er kinesere flest rimelig fornøyde med at partiet sørger for ro, stabilitet og jevn økonomisk vekst.

Vladimir Putin og Xi Jinping – to statsledere som hver på sin måte representerer et tilbakeslag for de demokratiske verdiene i verden, og som har funnet sammen i en felles forståelse av at de representerer en motmakt til Vesten. Putin var blant annet å se på arenaene under vinter-OL i Beijing i 2022 som en av få utenlandske statsledere. Det var trolig ikke tilfeldig at Putin ventet til etter at hoveddelen av lekene var over før han satte i gang med invasjonen Ukraina 24. februar 2022.

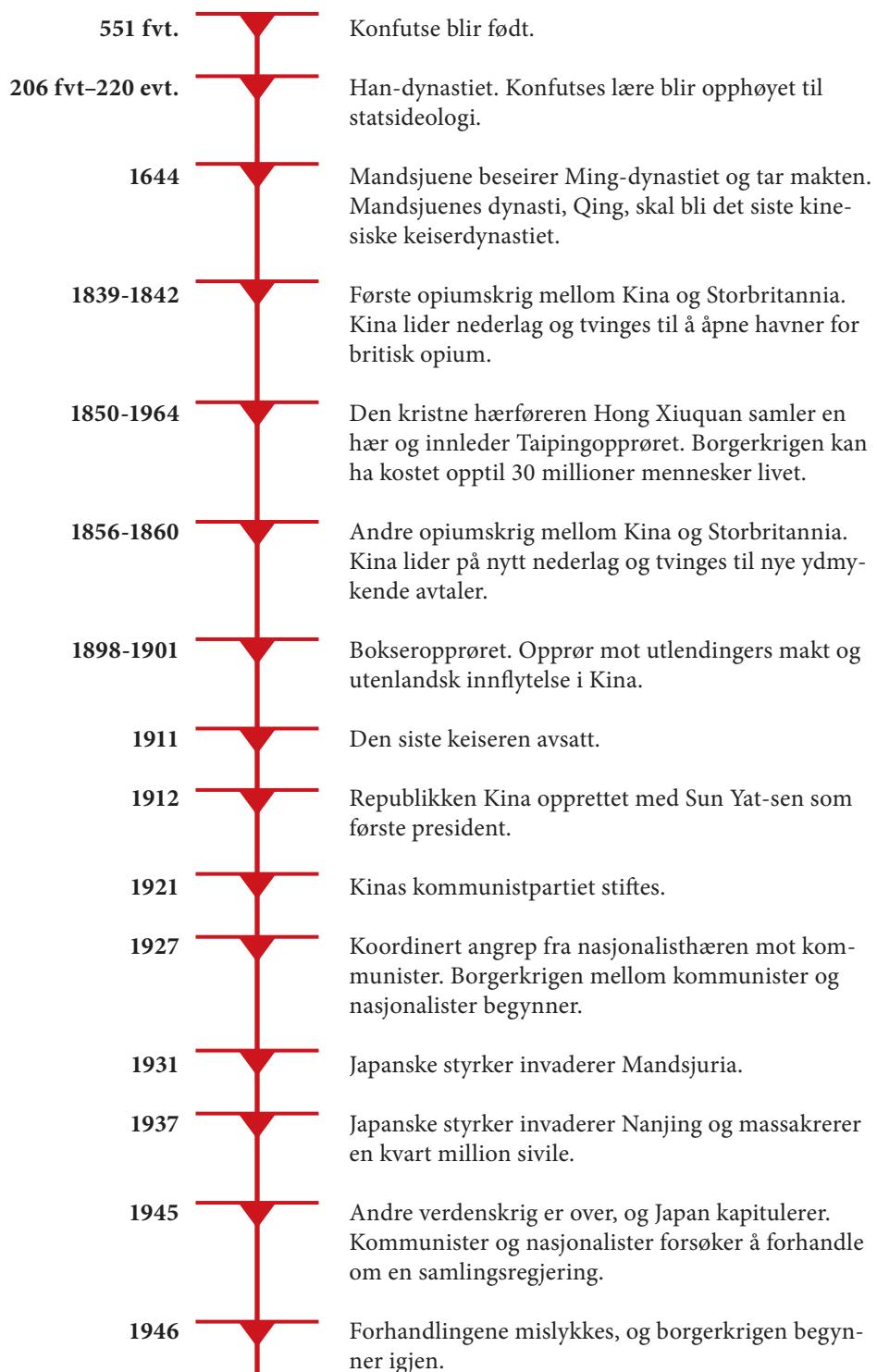
Er Kinas økonomiske vekst en trussel for verden?

Kinesiske ledere ser sin egen tilstedeværelse i verden som det motsatte av den måten Vesten herjet i Kina på under det de kaller ydmykelsens århundre. Kina er først og fremst opptatt av gjensi-dig økonomisk samarbeid. De investerer over hele verden, og er ikke opptatt av å snakke om menneskerettigheter og stille krav om gode arbeidsforhold hos leverandører. Det er ikke sikkert at verden blir et bedre sted med et økonomisk og militært ster-kere Kina, men det er ikke sikkert at det blir et verre sted heller. Handel og økonomisk vekst bidrar de fleste steder i verden til å gi mennesker bedre liv.

Kina er ikke lenger bare et sted der de store vestlige selskapene lager sine produkter. Landet deltar i stadig større grad som selvstendig aktør i den internasjonale handelsøkonomien, ledet an av selskaper som Huawei, Peng, Alibaba og Xiaomi. Brukere av sosiale medier vil selvfølgelig også kunne kjenne igjen logoen til kinesiske TikTok på bildet til venstre som eneste utenlandske konkurrent blant de store amerikanske mediekanalene.

TIDSLINJE

1949	Kommunistene vinner borgerkrigen. Mao erklærer folkerepublikken Kina for opprettet.
1950	Chiang Kai-shek og nasjonalistene flykter til Taiwan. Kina og Sovjetunionen signerer vennskapspakt. Samme år går Kina inn på Nord-Koreas side i Koreakrigen. Krigen varer til 1953.
1958-1961	Mao innleder «Det store spranget» som skal sørge for at Kina blir en økonomisk og militær stormakt ved hjelp av masseproduksjon av stål. Eksperimentet fører i stedet til sultkatastrofe og avlyses etter tre år. Så mange som 20 millioner mennesker kan ha sultet i hjel.
1966	Mao lanserer Kulturrevolusjonen.
1969	Kort grensekrieg med Sovjetunionen. Ny utenrikspolitisk kurs, vekk fra Sovjetunionen og til USA.
1972	Richard Nixon på offisielt besøk i Beijing som første amerikanske president.
1976	Mao dør.
1977	Deng Xiaopings nye økonomiske kurs får gjennomslag.
1989	Studentdemonstrasjoner på den himmelske freds plass med krav om demokratisering. Hæren griper inn og stopper demonstrasjonene. Et ukjent antall studenter blir drept.
2010	Den norske Nobelkomiteen gir Nobels fredspris til Liu Xiaobo, en fengslet opposisjonell kineser som var med i demonstrasjonene i 1989. Kina fryser forbindelsene til Norge og stopper import av norsk laks.
2012	Xi Jinping overtar som partileder.
2016	Forholdet mellom Norge og Kina normaliseres.
2020	Store demonstrasjoner i Hongkong mot ny sikkerhetslov.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Fortell kort om Konfutse og hans betydning for Kina.
2. Historikeren Terje Tvedt har sett på sammenhengen mellom Kinas geografi og behovet for en sterk sentralmakt. Forklar hvordan han argumenterer.
3. På 1800-tallet var Kina lite interessert i handel med omverdenen. Hvordan forklarer denne læreboka det?
4. Hvorfor tror du Kina aldri ble en koloni under en vestlig stormakt?
5. Likevel kalles 1800-tallet ydmykelsens århundre. Hvilke ydmykelser ble landet utsatt for på 1800-tallet?
6. Fortell kort om Taipingopprøret.
7. Hvilke grupper stod mot hverandre under den kinesiske borgerkrigen?
8. Hvordan endte borgerkrigen?
9. Hva var «Det store spranget» og hva førte det til?
10. Under den kalde krigen var Kina først alliert med Sovjetunionen, men skiftet gradvis kurs. Hvilke konkrete tegn kan vi se på at Kina og USA har nærmet seg hverandre siden 1970-tallet?
11. I dette kapittelet diskuterer vi om Kinas manglende demokratisering kan ha med den konfutsianske tradisjonen å gjøre. Gjengi kort diskusjonen med egne ord, og begrunn deretter hva du selv tenker om hvorfor Kina ikke er et demokrati.
12. Vil du si at det kinesiske kommunistpartiet fremdeles er et kommunistparti? Begrunn svaret ditt ut fra det du har lest i teksten, eller søk på nett.
13. Kapittelet åpner og slutter med spørsmålet om hvorvidt Kinas økonomiske vekst er en trussel for verden. Hva vil du selv si etter å ha lest kapittelet?

«There are nine million bicycles in Beijing, that's a fact» sang Katie Melua i 2005. Velstandsökningen i Kina har gjort at mange kinesere nå har byttet ut sykkelen med bil, noe som har skapt stor luftforurensning i mange kinesiske storbyer (under).

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p40

TEMA 41

VIL VI KLARE Å SKAPE EN FRED SOM VARER?

**Historiens
viktigste fredsoppgjør**

I dette temakapittelet skal vi ta for oss to kompetanse mål: *Drøfte bakgrunnen for verdenskrigene og et utvalg andre sentrale kriger eller konflikter, og Reflektere over om fredsslutninger har bidratt til å skape fred og forsoning.*

Vi skal ikke se på årsakene til verdenskrigene, det kan du lese om i temakapittel 47. Derimot stiller vi spørsmålet om det er fredsslutninger som har bidratt til å skape den fredstilstanden vi har i Europa i dag (i det minste i vest). Vi skal ta et relativt langt historisk tilbakeblikk, og begynne i en periode da hele Europa var i en nærmest permanent krigstilstand i omtrent 30 år. Fra 1618–1648 raste en rekke kriger i Europa som sammen har fått navnet Trettiårskrigen. Fredsavtalene som ble undertegnet i den tyske byen Westfalen, regnes som grunnlaget for det europeiske statssystemet. Siden har nye kriger kommet og gått i Europa, og hver gang har seierherrene satt seg ned og forsøkt å finne varige løsninger som skulle gjøre slutt på krig en gang for alle. I dag synes krig mellom vesteuropeiske stater nokså usannsynlig. Er det den siste fredsavtalet fra 1945, og de mange institusjonene som ble skapt i kjølvannet av andre verdenskrig, som har gjort krig så usannsynlig i vår del av verden? Eller skyldes den lange freden mellom europeiske stater noe helt annet?

Trettiårskrigen og freden i Westfalen

Trettiårskrigen er betegnelsen på en rekke konflikter i Europa som delvis hang sammen. Når de går under fellesbetegnelsen trettiårskrigen, er det fordi de alle ble avsluttet med fredsavtalet i Westfalen i 1648. Krigene var ikke mellom moderne stater slik vi er vant til å tenke på dem. På 1600-tallet eksisterte det en rekke ulike politiske sammenslutninger med ledere på forskjellige nivåer og med ulik grad av politisk kontroll. Midt i Europa lå det tysk-romerske keiserdømmet. Keiseren her var overhode for

Forrige side: FN-bygningen i Genève i Sveits.

Underskrivelsen av Freden i Westfalen skildret i et maleri av Gerard ter Borch. Maleriet henger i Rijksmuseum i Amsterdam.

en rekke fyrstedømmer, omtrent halvparten var protestantiske og halvparten katolske. Krigen begynte da keiser Mathias ville få mer kontroll, og samtidig gjøre hele keiserdømmet katolsk. Det protestantiske forbund satte seg imot, og fikk støtte fra protestantiske konger og fyrster andre steder i Europa, blant annet den dansk-norske kongen Christian IV, også kjent som Kristian Kvart. Men de protestantiske fyrstene fikk også støtte av det katolske Frankrike som så en mulighet til å svekke sin store rival, Det tysk-romerske riket.

En rekke små og store fyrstedømmer og mer eller mindre selvstyrte byer ble med i krigen. Ingen europeisk makt hadde råd til å føre langvarig krig med leiesoldater. De som involverte seg i krigene, håpet derfor at de skulle være mest mulig selvfinansierende, at soldatene kunne plyndre skatter og røve kornlagre der de kom. Ikke minst håpet fyrstene at de store hærerne med leiesoldater skulle ha minket før det ble på tide å betale for krigseventyret. Krigen ble derfor svært langvarig. De to stormaktene som fikk mest utbytte av krigen, Frankrike og Sverige, hadde satset store summer på å bygge opp nasjonale hærer, og de ønsket ikke å avslutte krigshandlingene før de hadde fått store gevinster.

Krigene som sammen ble kalt trettiårskrigen, ble både langvarige og blodige. Da europeerne endelig fikk samlet seg til et fredsoppgjør i Westfalen, var det et sterkt ønske fra alle parter om å få til en løsning som skulle legge grunnlag for en varig fred. Det viktigste prinsippet man ble enige om, var prinsippet om suverene stater. Det betyr at ingen stat hadde rett til å blande seg inn i andre staters indre forhold. Det var opp til de tyske fyrstene om de ønsket å være katolske eller protestantiske, og religion skulle ikke være en årsak til innblanding fra andre.

Prinsippet med de suverene statene kalles gjerne det westfalske systemet, og er et hovedprinsipp for internasjonal politikk også i dag. Med det westfalske systemet styrket fyrster og konger sin makt innenfor egne territorier. Krigføring er ofte i seg selv en medvirkende årsak til at statsmakten styrker seg. Historikeren Charles Tilley har vist hvordan krigføring krever høyere skatter for å finansiere krigen, samtidig som krigen gir staten et voldsapparat til å innkreve skatter. Trettiårskrigen hadde også vist at det

var de statene som bygget opp nasjonale hærer og ikke baserte seg på de dyre leiesoldatene, som på sikt kom best ut. Trettiårskrigen førte både til at statene styrket sin makt innad i sine egne territorier, samtidig som fredsavtalen i Westfalen ga dem et internasjonaljuridisk grunnlag for suverenitet.

Engelsk innblanding i europeisk storpolitikk

Det westfalske systemet gjorde ikke slutt på kriger og rivaliseringer i Europa. Det var heller ikke slutt på at europeiske stater blandet seg inn i hverandres indre forhold. Blant annet førte den barnløse spanske kongen Karl IIIs død til at alle de europeiske stormaktene blandet seg inn i en 13 år lang krig om hvem som nå skulle overta tronen. England blandet seg inn fordi en fransk prins ville kunne overta den spanske tronen. Det kunne føre til at ett kongehus ville kunne dominere Europa. Fredsavtalene endte med at den franske prinsen fikk overta Spania, men kun etter store landavstålser.

Frykten for at en stormakt ville dominere Europa, er et gjennomgående trekk i engelsk historie. England, og fra 1707 Storbritannia, har ofte blandet seg inn i kontinentale forhold for å sørge for maktbalanse. På begynnelsen av 1800-tallet var Frankrike, under ledelse av Napoleon Bonaparte, i ferd med å ta kontroll over hele kontinentet. At han i 1812 også forsøkte å ta Russland, snudde imidlertid krigslykken for Napoleon. Franskmennene ble drevet tilbake til Frankrike, og Napoleon ble sendt i eksil på øya Elba. Senere kom han tilbake og forsøkte et nytt felttog, men også denne gangen ble han slått og internert på øya St. Helena. Det var her, på denne avsidesliggende øya vest for Afrika, at han døde i 1821.

Fredsforhandlingene, som pågikk delvis parallelt med krigene mot Napoleon, hadde først og fremst som mål å gjenopprette balansen mellom de europeiske statene. Østerrike, Preussen, Russland og Storbritannia var de som dominerte på Wienerkongressen. De så en fare i revolusjonære bevegelser, og ønsket først og fremst å skru tiden tilbake til før den franske revolusjonen. Jean-Baptiste Bernadotte hadde gjort karriere som offiser under Napoleon Bonaparte, og ble headhunted som tronarving til det

Wilhelm 1. ble kronet til tysk keiser i det franske slottet Versailles etter den preussiske seieren i den tysk-franske krig. Maleriet er laget av Anton von Werner.

svenske kongehuset. Som svensk prins og tronarving fikk han navnet Karl Johan. Også han var på Wienerkongressen for å få støtte for sitt krav på Norge som han hadde vunnet under Napoleonskrigene.

Første verdenskrig og freden i Versailles

Før Napoleonskrigene fantes det flere hundre små og store tyske fyrstestater, men etter napoleonskrigene og Wienerkongressen var det bare 39 igjen. De var organisert i en union kalt Det tyske forbund under ledelse av den største og sterkeste av de tyske statene, nemlig Preussen. Utover på 1800-tallet skulle Preussens makt vokse på bekostning av både de andre tyske statene og Europas øvrige stormakter. Gjennom tre kriger, først mot Danmark i 1864, deretter mot Østerrike i 1866, og så mot Frankrike i 1871, greide Preussen å samle det meste av den europeiske tysktalende befolkningen under sin ledelse. Den 18. januar 1871 ble kong Wilhelm av Preussen kronet til keiser over et samlet tysk

rike. Valget av kroningssted falt på det franske kongepalasset i Versailles – som en ytterligere ydmykelse overfor den slagne fienden Frankrike. Igjen begynte én makt å dominere europakartet, og da tyskerne også tok ledelsen i industri- og jernbanebygging, begynte briter og franskmenn å bli bekymret.

Versailles-traktaten

Skuddet i Sarajevo utløste krigen som alle trodde skulle gjøre slutt på all krig*. Endelig skulle man få et raskt oppgjør mellom de europeiske stormaktene. Resultatet ble i stedet et fire år langt krigshelvete som gjorde alle europeiske land til tapere. USA kom sent inn i krigen og hadde lidd små tap sammenliknet med sine britiske og franske allierte. Som den sterkeste økonomiske og militære makten etter krigen, kom amerikanerne derfor til å spille hovedrollen under fredsforhandlingene i etterkant. Den amerikanske presidenten, Woodrow Wilson, hadde stor tro på at nasjonal selvbestemmelse og frihandel kunne bidra til varig fred i Europa. Med nasjonal selvbestemmelse menes at Europakartet skulle trekkes opp slik at det samsvarer med grensene mellom folkegrupper som definerte seg som en nasjon. Wilson hadde også stor tro på at handel mellom land fører til fred. Han hadde med seg en liste med fjorten punkter der to av punktene handlet nettopp om dette. Ingen land skal utesettes fra å bruke havnene sine til transport og fri handel over landegrensene. Wilson ønsket også et internasjonalt forbund av verdens stater som skulle løse internasjonale konflikter gjennom mekling. Han hadde kommet til Versailles med et håp om å skape en fredsavtale som ikke gjorde Tyskland alene til taper. Men Frankrike og Storbritannia hadde lidd store tap i krigen, og spesielt Frankrike ønsket å straffe Tyskland så hardt at de aldri skulle reise seg igjen. Den franske president Clemenceau fikk derfor i den endelige avtaleteksten gjennom at Tyskland skulle betale store krigserstatninger. I tillegg mistet de landområder og kolonier, og ble pålagt kraftige begrensninger på hvor store militære styrker de kunne ha. Prinsippet om nasjonal selvbestemmelse fikk store konsekvenser for Tyskland. Polen og Tsjekkoslovakia ble opprettet på områder som hadde vært under tysk kontroll. Men i disse områdene var det fortsatt store tyske minoriteter. Mennesker har aldri bodd i etnisk rene områder. Tyskerne opplevde at det prinsippet som gjaldt andre nasjonaliteter ikke gjaldt for dem.

* Mer om første verdenskrig i tema 28.

FNs hovedkontor ligger i New York.

Wilson lyktes imidlertid bedre med sin idé om et internasjonalt forbund som skulle løse fremtidige konflikter. Folkeförbundet ble opprettet i 1920 og fikk hovedkontor i Sveits. Men heller ikke denne organisasjonen ble det verktøyet for å skape fred som Wilson hadde tenkt seg. Da Wilson reiste hjem til den amerikanske kongressen og lanserte ideen viste det seg at de isolasjonistiske kreftene var for sterke. Amerikanerne var lei av å bli innblandet i europeiske kriger, og i kongressen ble det flertall mot amerikansk medlemskap i Folkeförbundet. Organisasjonen ble aldri den sterke organisasjonen den kunne blitt, og den hadde heller ikke sanksjonsmidler til å straffe land som brøt internasjonal lov. Resultatet var at land som ble fordømt av Folkeförbundet meldte seg ut.

Andre verdenskrig og opprettelsen av FN

Første verdenskrig ble ikke «the war to end all wars». Bare 20 år etter at fredsavtalene var undertegnet, begynte en ny storkrig i Europa. I Kina begynte krigene allerede i 1930. Historikere har pekt på ulike forklaringer på hvordan befolkningen i Tyskland så kort tid etter krigen kunne gi makten til en ny krigshisser, Adolf Hitler. Noen har pekt på tyskernes bitterhet over den urettferdige Versailles-traktaten som la all skyld på Tyskland og krevde store krigserstatninger. Andre har pekt på den økonomiske krisen fra 1929 og framover som det store vendepunktet. Fram til 1929 greide Tyskland å få til handel og samarbeid med sine naboland, men fra 1929 økte oppslutningen om Hitler raskt. Europa og verden kom derfor til å bli kastet ut i enda en storkrig, enda mer dødbringende og ødeleggende enn noen tidligere krig. Men også denne gangen fant seierherrene sammen etter krigen og forsøkte å finne løsninger og bygge institusjoner som kunne sørge for varig fred.

Mens krigen fremdeles pågikk, samlet delegater fra femti land seg i San Francisco og underskrev det som kom til å bli FN-pakten. Den er blitt et varig dokument som fremdeles i dag, over 75 år etter at den ble undertegnet, er styrende for internasjonal politikk. Begreper som folkerett og menneskerettigheter er kjent – om ikke alltid respektert – over hele verden. FN har vokst både i bredden og dybden. I bredden ved at organisasjonen har tatt opp i seg stadig nye land etter hvert som kolonier har løsrevet seg og

Toppnazistene ble dømt i en stor felles rettsak i den tyske byen Nürnberg, et sted som også hadde vært base for nazipartiet før og under krigen. De fleste fikk dødsstraff. Fra venstre på første rad: Hermann Göring, Rudolf Hess, Joachim von Ribbentrop og Wilhelm Keitel. Fra venstre på andre rad: Karl Dönitz, Erich Raeder, Baldur von Schirach, Fritz Sauckel.

blitt selvstendige stater – og i dybden i den forstand at organisasjonen i dag innvirker på stadig flere politikkområder.

Er FN den endelige løsningen på konflikter i verden?

Når FN kunne bli en slik stor suksess, skyldes det måten den ble bygget opp på. Erfaringene fra Folkeforbundet var at dersom alle land skulle få like stor makt i organisasjonen, ville de sterkeste maktene trekke seg ut. USA ble ikke engang med i organisasjonen. Da FN ble opprettet, var det derfor med en struktur hvor noen land fikk mer makt enn andre. FN fikk et organ, generalforsamlingen, der alle land har like stor makt, og et sikkerhetsråd, som skulle ta avgjørelser rundt krig og fred. I FNs sikkerhetsråd sitter til enhver tid femten land, hvorav fem land har fast plass. Disse fem er seierherrene fra andre verdenskrig, Russland, Kina, Storbritannia, Frankrike og USA. De har i tillegg vetorett. Å ha vetorett betyr at de kan si nei (nedlegge veto) mot et forslag eller en resolusjon, og selv om alle de andre fjorten landene stemmer for, blir forslaget nedstemt dersom en av vetomaktene bruker sin vetorett. Under den kalde krigen virket vetoretten hemmende for FNs muligheter til å sanksjonere mot land som bryter folkeretten. Fremdeles kan land som bryter folkeretten, sørge for å alliere seg med en av vetomaktene i FN. Blant annet gjør det nære forholdet mellom Israel og USA at USA nedlegger veto mot alle sanksjoner mot Israel når de bryter folkeretten. Syria har på sin side Russ-

land som en nær alliert. Sanksjoner mot Syrias diktator Bashar al-Assad, som blant annet har utført angrep med kjemiske våpen mot egen befolkning, er blitt møtt med veto fra Russland.

Demokrati og handel som veier til fred?

Det kan se ut som den lange perioden med relativ fred og stabilitet i Europa skyldes FN sin sentrale rolle som fredsmekler og norm-setter for internasjonal samhandling. Det er det gode grunner for å hevde. Samtidig skal vi være klar over at tiden fra 1945 til i dag, har sett en rekke folkemord og kriger, både mellomstatlige og borgerkriger. Også europeiske land har deltatt i internasjonale kriger i regi av Nato, både med og uten FN-mandat. Og overgangen fra diktatur til demokrati kom til å skape flere kriger på Balkan på 1990-tallet. Det er likevel grunn til å hevde at vi er i ferd med å få en fredeligere verden. Statistikker over antallet som dør i krig, har sunket jevnt siden 1945, og FN er nok en vesentlig bidragsyter til å skape fred.

Men hvorfor har det vært nesten sammenhengende fred akkurat i Europa og ikke i hele verden? Det kan det være mange grunner til. Vi kan like gjerne lete etter årsakene til krig som til langvarig fred. Om vi likevel skal se på årsakene til den lange freden, er det flere ting som peker seg ut. Ikke bare har Europa opplevd en lang periode med relativ fred. Den samme perioden er også preget av en lang periode med stabile demokratier, økende internasjonal handel, og økonomisk vekst. Demokrati, økonomisk vekst, internasjonal handel og fred henger sammen og påvirker hverandre gjensidig. Der krigen ødelegger infrastruktur og produksjon, er freden en mulighet for økonomisk vekst. Det samme gjør demokrati. I tillegg ønsker befolkninger i demokratier sjeldent til å gå til krig – spesielt ikke mot land man har tett økonomisk samarbeid med. Kanskje er EU, med sin overnasjonale politikk for stadig tettere økonomiske samarbeid i Europa en vel så viktig bidragsyter til fred som FN. Det mente i alle fall den norske Nobelkomiteen, som i 2012 ga Nobels fredspris til nettopp EU.

TIDSLINJE

1648		Trettiårskrigene er over med fredsavtalene i Westfalen.
1919		Første verdenskrig er over med freden i Versailles. Folkeforbundet opprettes.
1945		Andre verdenskrig er over. FN-pakten undertegnes av 50 land og FN opprettes.
1946		Nürnbergprosessen, en rettssak som ble ført mot fremtredende politiske og militære ledere i det nazistiske Tyskland.
1993		Oslo-avtalen.
2012		EU får Nobels fredspris.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva var bakgrunnen for trettiårskrigene i Europa?*
2. *Hva menes med det westfalske systemet?*
3. *Historikeren Charles Tilley har argumentert for at den moderne staten er vokst fram av krig. Hva mener han med det?*
4. *England (og fra 1707 Storbritannia) har ofte blandet seg inn i europeisk storpolitikk. Er det noe kontinuitet i hva de har forsøkt å oppnå?*
5. *Hva var målet for stormaktene under fredsforhandlingene etter Napoleonskrigene?*
6. *Hva het verdensorganisasjonen som ble opprettet etter første verdenskrig?*
7. *Denne organisasjonen skulle forhindre nye storkriger i verden. Hvorfor ble den ikke sterkt nok til det?*
8. *Da FN ble opprettet etter andre verdenskrig dro skaperne nytte av erfaringene med Folkeforbundet, ved at enkelte land fikk mer makt i organisasjonen enn andre. Forklar.*
9. *Diskuter kort om det er FN eller frihandel, demokrati og kapitalisme som har skapt den lange fredspérioden i Europa.*
10. *Hva tror du skal til for å gjøre hele verden like fredelig som dagens Europa?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p41

TEMA 42

AV DEMOKRATI ER DU KOMMET

Medbestemmelse
fra antikkens Hellas
til dagens Norge

Hør teksten

Når verdens mest demokratiske land skal kåres, ligger Norge alltid på en av de første plassene. Sånn har det vært noen år, men selvsagt ikke alltid. De fleste vet at demokratiet oppsto i Athen for omtrent 2400 år siden. Men hva var demokrati? Hva er demokrati? Og hva kan vi forvente av fremtidens styreformer?*

«Demos» betyr folk og «kratia» betyr styre. Altså betyr demokrati rett og slett «folkestyre». Men hva innebærer det egentlig at folket styrer? Hvem **er** folket? Er det kvinner eller menn, må de ha en viss inntekt eller må de eie noe? Hva med ytringsfrihet og rettsikkerhet?

Må det være sånn at en viss andel av folket bruker stemmeretten før vi kan snakke om demokrati? Filosofen Aristoteles studerte mer enn 150 *polisstater* (også kalt bystater) og kom fram til at ytterpunktene var *tyranniet* og *demokratiet*. Tyranniet er en styreform der herskeren kan gjøre hva som helst, mens han mente at demokratiet var en slags «massenes diktatur» der det ikke tas hensyn til enkeltmennesker. Aristoteles mente at det beste var en gyllen middelvei, nemlig aristokrati. Det vil si en elite, eller samfunnstopper, som styrer samfunnet. En av de mest berømte tenkerne fra antikken mente dermed at demokratiet ikke kunne anbefales. Nærmere vår tid er Winston Churchill, britisk statsminister under andre verdenskrig kjent for å ha uttalt: «Det er sagt om demokratiet at det er den verste formen for styreform, bortsett fra alle andre som har vært forsøkt!»

I dette temakapitlet skal vi foreta en reise på 2400 år, fra Athen til Norge i vår tid. Og videre*

* Til lærer: Dette temakapitlet plukker opp tråden fra tema 1.

De første demokratiene

De som hadde stemmerett i Athen møttes på torget, *Agora*, for å diskutere politiske spørsmål. Det kunne dreie seg om skatt, om man skulle gå til krig, eller om noen hadde fått for mye makt og burde forvises fra Athen i en periode. Dette systemet med forvisning ble kalt *ostrakisme*, og var et viktig tiltak for å hindre korruption og maktmis bruk.

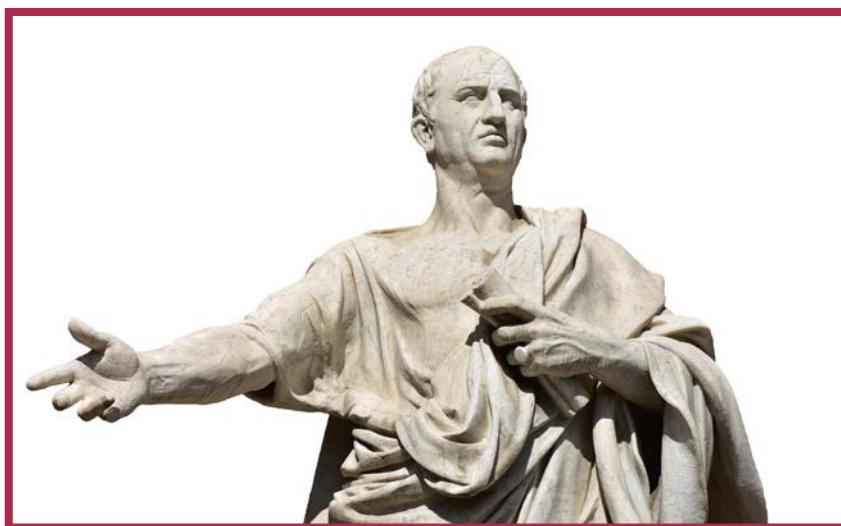
Akropolis i Athen.

Det var bare visse menn som hadde stemmerett. Man måtte være borgers av Athen, ikke av en av de andre polisstatene i Hellas, man måtte dessuten ha eiendom, og man måtte være over 25 år. Vi regner med at det bodde omtrent 300 000 mennesker i Athen i denne perioden, og at de stemmeberettigede utgjorde i overkant av 30 000. Med andre ord var det bare 10 prosent som hadde innflytelse over politiske forhold i samfunnet. Når så få hadde stemmerett er det vanskelig å konkludere med at *folket* hadde makt. På den annen side var det mange flere som kunne være med å påvirke her enn andre steder, siden det faktisk var en stor gruppe mennesker som kunne stemme. De som kunne stemme hadde også mye stertere innflytelse enn det vi har når vi stemmer ved valg i dagens Norge. Vi stemmer på et parti som har satt opp en liste med kandidater som kan bli valgt inn på Stortinget. Når vi stemmer, gir vi makten vår til den personen i det partiet for en periode på fire år. I Athen hadde de et *direkte demokrati*, det vil si at når de stemte var det direkte over en aktuell sak. I Norge har vi hatt muligheten for å avgjøre vår mening direkte seks ganger, det er de gangene vi har hatt folkeavstemning i nasjonale saker.

Romerne overtar

Demokratiet i Athen opphørte for godt i 31 fvt. da romerne opphevet selvstyret deres (men hadde i praksis vært ikke-fungerende i noen hundre år). Fra romerne har vi ord som *forum*, *republikk*, *senator* og *senat*. Det er ord vi kjenner fra moderne demokratier. Betyr det at de hadde demokrati i Romerriket også?

Omtrent samtidig som demokratiet fungerte i Athen oppsto det et system i Romerriket som hadde demokratiske trekk. Samfunnet besto av to grupper. *Patrisierne* var de rikeste, mens vanlige folk ble kalt *plebeiere*. Til å begynne med kunne bare patrisierne stemme på dem som var *magistrater*, altså de som skulle styre. Dette likner mer på vårt indirekte demokrati, der vi stemmer på noen som styrer for oss i en periode. Magistratene styrte i ett år av gangen. De viktigste magistratene var to konsuler som hadde mest makt i republikken. Det at de var to skulle hindre opphoping av makt hos en person. Hele systemet var i stor grad bygget opp for å forhindre at enkeltpersoner fikk for mye makt.

Den romerske politikeren og retorikeren Cicero.

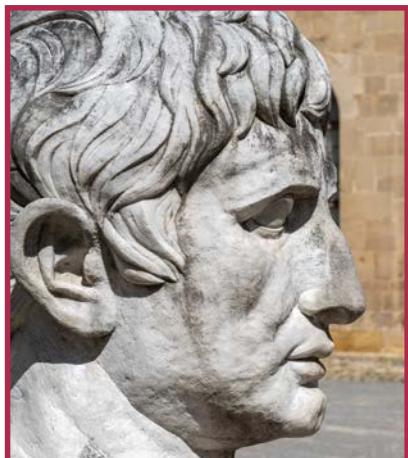
Etter hvert fikk også plebeierne muligheten til å stemme på magistratene. Dette kan vi se på som en demokratisering, siden det innebar at flere fikk være med å stemme. På den annen side hadde den enkelte stemme mye mindre betydning her enn i Athen. I tillegg var disse ettårige valgte posisjonenes makt begrenset av Senatet. Her satt høytstående

embetsmenn og tidligere konsuler. Senatet representerte kontinuiteten og det var de eldste blant tidligere konsuler som hadde aller mest makt. Vi kan sammenligne dette Senatet med det systemet de har i dagens USA, men også med House of Lords – Overhuset – i Storbritannia.

Rikdom ga makt

Parallelt ble det også utviklet et system som er kjent som *klientsystemet*. Dette innebar at en patrisier hadde rollen som *patron*. Det vil si en slags farsfigur eller beskytter for flere *klienter* som var plebeiere. Patronen hadde ansvar for klientenes sikkerhet, han gav dem beskyttelse for eksempel for retten og kunne gi bidrag til livets opphold. Til gjengjeld ga de ham sin støtte og stemte på ham ved valg. Når de som skulle stemme var såpass avhengige av dem som stilte til valg, sier det seg selv at det ikke ble veldig demokratisk. Det å stemme på din patron var en selvfølge. En som hadde mange klienter fikk derfor mange stemmer, noe som igjen førte til at de rikeste fikk mest makt.

Men, det ble også innført tiltak for å begrense makten hos de rikeste. Et slikt tiltak var *folketribuner*. Disse var tillitsmenn for plebeierne og kunne stoppe lovforslag og senatsvedtak. Etter hvert fikk de også muligheten til å fremme lovforslag og bidro til å reformere det romerske samfunnet.

Octavian tok navnet Cæsar Augustus, som ble utgangspunkt for ord som «keiser» og «tsar».

Som vi ser, har vårt moderne demokrati hentet inspirasjon fra Romerriket. Den demokratiske delen av Romerriket opphørte da politikeren vi kjenner som Augustus ble keiser og gjorde alle til sine klienter. Da var det plutselig bare én mann å stemme på. Dette kan minne om det som skjedde da demokratiet forsvant i Norge mellom 1940 og 1945 da det også bare var ett parti som var lovlig, nemlig Nasjonal Samling.

Romerriket gikk med Augustus over fra å være republikk og et system med ledere valgt av folket, til å bli et keiserrike.

Fra folkets vilje til Guds vilje

Middelalderen regnes som en tid der demokratiet hadde betydelig tilbakegang. I denne perioden handlet mye om makkampen mellom kirke og konge, og hvem som hadde rett til å bestemme hvem som kunne kreve inn skatter, samt bestemme hvem som skulle ha religiøse posisjoner. Disse politiske beslutningene skulle ikke avgjøres av folket, spørsmålet dreide seg om kors eller krone. Men de demokratisk tendensene vi hadde sett i Antikken var ikke helt døde. I klostrene kopierte munker tekster fra Hellas og Romerriket, og la dermed grunnlaget for den demokratisk oppblomstringen som skulle komme med opplysningstiden.

Samtidig var ikke den praksisen vi hadde sett i Athen og Romerriket helt vekk. I Norge hadde vi både allting og lagting. På mange måter minnet disse systemene om de demokratiske tilløpene vi har sett på i antikken. I Norge hadde kvinnene i tillegg en viss innflytelse. Enker med eiendom kunne møte på tinget, og siden mennenes herjinger skapte mange enker, var det relativt mange kvinner som fikk glede av dette prinsippet.

Allerede fra Harald Hårfagres tid finner vi alltingene. Der kunne alle frie, våpenføre menn møte, og viktige lokale beslutninger ble fattet. Her finner vi et slags direkte demokrati slik vi så det i Athen, men forholdene var langt mindre i vårt tynt befolkede land. Her vedtok man også lover og felte dommer over dem som brøt lovene. Etter hvert ble det behov for større enheter, de såkalte lagtingene. Det eldste er Gulating*, og her fikk vi representasjon fra de ulike fylkene, altså et system mer likt det vi hadde i Romerriket. Samtidig var det også i Norge et system som liknet på *klientsystemet* i Romerriket, der fattige støttet mektige menn i bytte mot beskyttelse, og lojalitetshensyn var viktig. Et annet mer demokratisk trekk ved det norske systemet var at lovene var allmenne, de gjaldt uavhengig av sosial bakgrunn (hvis du ikke var trell!). Disse ordningene besto selv om Norge ble kristnet, men mistet gradvis sin betydning i senmiddelalderen og etter hvert i unionen med Danmark*.

* Mer om lover i tema 12 og 25.

Opplysningstiden

Tanken om at kongen hadde fått retten til å styre fra Gud ble gradvis svekket. I Italia fikk man en oppblomstring av antikkens idealer under renessansen, og interessen for «demokrati» som styreform ble forsterket. Dette munnet ut i opplysningstiden. Den ble avgjørende for oppfatningen av hva demokrati er i våre dager.

Folkesuverenitetsprinsippet kjenner vi fra engelskmannen John Locke (1632–1704). Han hevdet at mennesket har visse naturgitte rettigheter, som retten til liv og frihet, retten til eiendom og retten til å tenke og si hva man vil. Locke beskrev også noe han kalte **folkeviljen**. Folkeviljen var det flertallet av folket mente var rett. Ut fra dette kom **folkesuverenitetsprinsippet** som innebar en tro på at folket alene hadde rett til å bestemme hvem som skulle styre.

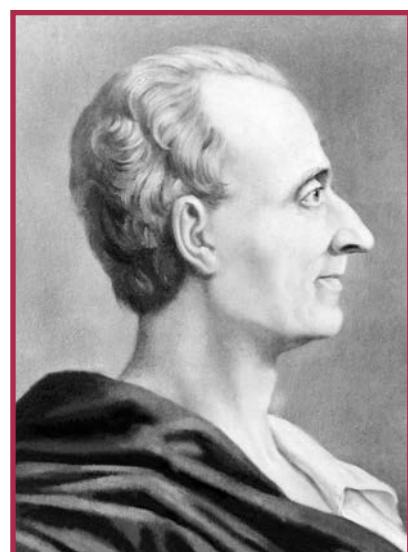
Fransk-sveitseren Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) var opptatt av menneskets frihet og beskrev noe han kalte **naturtilstanden**, en situasjon der menneskene levde i frihet og gjorde moralsk gode handlinger uten å bli undertrykket av en hersker. Et av problemene, hevdet han, var eiendomsretten. Den førte til at menneskene ble griske og opptatt av egeninteresser i stedet for fellesskapets beste. Han var også opptatt av at individet måtte ha religionsfrihet, selv om han så på religion som en selvfølge for mennesker. Summen av disse frie menneskene kalte han også folkeviljen. Han beskrev også **samfunnkontrakten** (også kalt sosialkontrakten), der menneskene gir fra seg frihet til noen som styrer på deres vegne, men der denne retten når som helst kan og skal tas tilbake hvis de som styrer ikke styrer i tråd med folkeviljen.

Tyskeren Immanuel Kant (1724-1804) var opptatt av moral og hevdet at det var fornuften som skulle danne bakgrunnen for moralen. «Hver og én av oss bør handle på et vis som kunne vært gjort til en allmenn lov» er det berømte kategoriske imperativ og innebærer at det blir ulogisk å ikke oppføre seg sånn som man vil at alle andre skal oppføre seg. Det blir rett og slett fornuftig å oppføre seg bra!

En viktig faktor i et demokrati er **ytringsfriheten**. Dersom det ikke foregår en fri debatt er det ikke mulig å definere hva folkeviljen er. Franskmannen Voltaire (1694–1778) er kjent som en av de største forkjemperne for denne rettigheten og skal ha sagt noe slikt som: «Jeg er uenig i dine meninger, men jeg vil inntil døden forsvere din rett til å hevde dem».

Skotten Adam Smith (1723–1790) regnes som grunnleggeren av økonomisk liberalisme. Boka *Wealth of Nations* forklarte fordelen med frihandel og bidro sånn sett også til å sette fart på det som vi kjenner som globalisering.

Franskmannen Charles Montesquieu (1689–1755) er kjent for **maktfordelingsprinsippet**. I en tid der den vanlige styreformen var at en eneveldig konge hevdet å ha fått makten sin fra Gud, og kunne gjøre akkurat hva han ville med hvem han ville, så Montesquieu fordelen av å spre makten på flere. Han mente at en folkevalgt forsamling, et parlament, skulle ha den lovgivende makten, kongen skulle ha den utøvende makten, mens en domstol skulle ha den dømmende makten. Denne modellen skulle bli svært inspirerende for de nye grunnlovene som ble innført i en rekke land fra 1797 og utover på 1800-tallet.

Charles Montesquieu.

Opplysningstid i praksis

Disse tenkerne spilte en avgjørende rolle for den amerikanske uavhengighetsprosessen (1775–1783) og den franske revolusjonen (1789). Disse bevegelsene vokste fram som resultat av folkeviljer som ikke fikk gjennomslag. I Amerika ville innbyggerne ikke betale skatt til myndigheter som befant seg i London, særlig ikke når man ikke hadde innflytelse i parlamentet. Kravet var «no taxation without representation», men britene gikk ikke med på at de amerikanske kolonistene skulle få innflytelse. Dette ble starten på uavhengighetskrigen, som førte fram til grunnleggelsen av en demokratisk stat i 1787: United States of America – Amerikas Forente stater.

De to viktigste dokumentene i dannelsen av Amerikas forente stater – USA. Underst uavhengighetserklæringen fra 1776, øverst grunnloven fra 1787.

- * *Mer om føydalisme i tema 9.*

Visste du dette?

Første- og andrestanden satt på høyre side i stenderforsamlingen. Disse to stendene var de som ønsket å bevare samfunnet som det var. Siden disse altså var de konservative, ble stedet de satt en betegnelse også på konservative partier senere: Såkalte «høyrepartier». Tredjestanden satt til venstre, og dermed ble partiene som ønsket endring også kalt «venstrepartier».

I Frankrike var det stendersamfunnet som ble kilden til konflikt og revolusjon (rester fra føydaltiden*). Det var nemlig sånn at de hadde tre stender (samfunnsklasser): adelen, kirkens menn og «alle andre». Siden adelen og kirken hadde felles interesser, ble det alltid deres to stemmer mot tredjestedansens ene. Det var spesielt urettferdig siden 98 prosent av befolkningen tilhørte tredjestedanen.

I Storbritannia ble kongens makt begrenset allerede ved Magna Carta i 1215. Dette var en avtale som fastslo at kirken hadde rett til å utnevne sine egne biskoper, samtidig som frie menn fikk visse politiske rettigheter. Parlamentet (det engelske Stortinget) vokste fram kort tid etter dette og fikk i stadig sterkere grad kontroll over økonomien. Mellom 1215 og 1689 var det en kontinuerlig kamp mellom parlamentet og kongen, men Bill of Rights i 1688 bidro til at det en gang for alle ble bestemt at folket hadde rett til å delta i statsstyret. Denne hendelsen er siden blitt omtalt som *The Glorious Revolution*. Kanskje mest fordi den sikret en utvikling mot et moderne politisk system uten den voldsperioden som franskmennene måtte gjennom hundre år senere i sin revolusjonsperiode.

Edmund Burke (1729–1797) regnes som *konservatismens* far da han beskrev hvor mye bedre det var å forandre for å bevare, sånn som man gjorde i England. Dette i motsetning

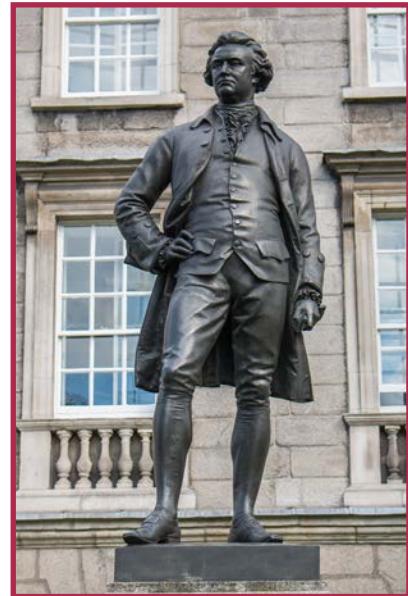
til de franske revolusjonære, som mente at det var nødvendig å rive ned noe for å kunne bygge opp noe annet.

Den amerikanske grunnloven bygger på opplysningsfilosofene. Makten fordeles på flere institusjoner, men de lar ikke en konge ha den utøvende makten. I stedet velger folket en president som har den utøvende makten. Kongressen får den lovgivende makten, mens domstolene får den dømmende makten, i tillegg til at de har et system der disse instansene kontrollerer hverandre, gjennom såkalte checks and balances (kontroll og motvekt). Videre ble grunnloven etter hvert endret med såkalte amendments (grunnlovtillegg). Her ble blant annet religionsfrihet, rett til lokalt selvstyre for delstatene og retten til å bli dømt av en jury fastsatt.

Det demokratiske folkesuverenitetsprinsippet ble altså ivaretatt, men det var fortsatt begrenset hvem som ble regnet som «folket».

Man kunne forvente at en grunnlov som bygget på opplysningsfilosofene og begynner med «we the american people» var veldig demokratisk, det vil si at hele folket var med og styrte. Sånn var det ikke. Retten til å være med å bestemme var avhengig av om du var en hvit mann som hadde eiendom. Fargede fikk først rett til å stemme i 1865, mens kvinner fikk denne retten i 1920.

I Frankrike førte revolusjonen til at landet fikk en grunnlov i 1791. I første omgang var dette et konstitusjonelt monarki (altså med en konge som måtte styre innenfor grunnloven), men etter at kongen ble giljotinert, endte også Frankrike som republikk. For demokratiseringen i Europa var nok det som skjedde i det mektige Frankrike viktigere enn det som skjedde på den andre siden av Atlanterhavet i USA. Frykten for revolusjon bidro helt sikkert til at andre konger lettere gikk med på demokratiske endringer for å slippe både revolusjon og henrettelse.

Edmund Burke.

Et lite land i utkanten av verden blir demokratisk

Napoleonskrigene førte til endringer i maktforholdene i Skandinavia. Svenskene overtok Norge fra danskene. Men innimellom var det en periode på 8 måneder der landet vårt var relativt fritt og gjorde forsøk på å definere sin egen vei. I løpet av 5–6 uker ble den norske grunnloven utformet og vedtatt 17. mai 1814 på Eidsvoll. Siden svenskene ikke godtok at krigsbyttet deres glapp unna, måtte Grunnloven endres 4. november, men vi ble likevel stående igjen med det som på den tiden var en av verdens mest demokratiske grunnlover.

Eidsvollsbygningen.

Grunnloven bygget på maktfordelingen til Montesquieu, med utøvende makt til kongen, lovgivende og bevilgende makt til Stortinget og dømmende makt til Høyesterett. Bare omtrent 40 prosent av menn over 25 år hadde stemmerett, fordi man måtte ha eiendom av en viss størrelse for å stemme, akkurat som i USA og i det gamle Hellas. Tanken var at hvis du hadde eiendom ville du opptre fornuftig for å beskytte den. Grunnloven sikret ikke religionsfrihet, siden jøder* og jesuitter ikke hadde tilgang til riket, men grunnloven bygget på folkesuverenitetsprinsippet, selv med begrenset definisjon på hva «folket» var, og ytringsfrihet var litt vagt definert. Det ble slått fast at ytringsfrihet «bør finne sted».

* Mer om jødene i tema 29.

Innledningsvis sa vi at det tok mer enn 100 år å utvikle det norske demokratiet. Endringene etter 1814 skjedde på to måter: dels ved å gi flere borgere stemmerett, dels ved å gi det folkevalgte organet, Stortinget, mer makt.

1837 Formannskapslovene

Her sikres det kommunale selvstyret som bidrar til at bønder både blir skolert og rekruttert inn i politikken. De blir politisk mobilisert og også etter hvert opptatt av riks-politikk.

1869 Årlige storting

Dette høres rart ut, men fram til 1869 møttes representantene bare hvert andre eller tredje år, og da bare noen få uker av gangen. Det betyddet at kongen hadde mye frihet til å utøve makt i mellomtiden. Med årlige storting fikk de folkevalgte større mulighet til å influere politikken.

1884 Parlamentarismen

Fra 1814 til 1884 var det kongen som bestemte hvem som skulle være statsråder eller ministre. «Kongen velger selv sitt råd» sto det i grunnloven. For å hindre at kongen blandet seg i hva de folkevalgte drev med, fikk ikke statsrådene engang tilgang til Stortingsbygningen. Dette var i tråd med maktfordelingsprinsippet. Men fra 1884 ville Stortingets flertall at statsrådene skulle kunne innkalles til Stortinget og forklare seg om sine beslutninger. Kongen i Stockholm la ned veto, men maktkampen endte med at Stortinget fikk viljen sin. Fra og med dette året ble det til at Stortinget også skulle bestemme hvem som skulle sitte i regjering. Det er dette som er *parlamentarisme*, og det er fra denne striden vi har prinsippet om «all makt i denne sal». Samtidig oppsto politiske partier. De som var for parlamentarisme dannet partiet Venstre, med senere statsminister Johan Sverdrup i spissen, mens partiet Høyre (den gang: Høire) ble dannet av dem som var mot. Med dette kan vi si at folkesuverenitetsprinsippet trumfet maktfordelingsprinsippet, fra og med 1884 har all maktutøvelse i Norge hatt basis i folkeviljen.

1889 Allmenn stemmerett for menn

Parlamentarismens far, plassert foran Stortinget.

1905 Unionsoppløsning

Nå fikk de stemmeberettigede i Norge også reell innflytelse på utenrikspolitikken, i og med at den ikke lenger ble styrt fra Stockholm.

1913 Allmenn stemmerett for kvinner

1919 Stemmerett for folk på fattigstøtte

Etter dette har vi i Norge fortsatt med å øke antallet stemmeberettigede ved å senke stemmerettsalderen. Det diskuteres jevnlig å senke stemmeretten til 16 år, og dette har også vært forsøkt ved lokalvalg.

I dag er den største trusselen mot demokratiet at mange lar være å stemme. Spesielt ved lokalvalg er det relativt få som stemmer. Noen peker på at vi har det for godt, andre at det er vanskelig å skille mellom de ulike partiene vi har. Et annet problem vi har er at enkelte grupper er dårligere representert enn andre. I Norge, som i resten av verden er det hvite, middelaldrende menn som er mest politisk aktive. Det er vanskelig å forklare hvorfor det er sånn, men forhåpentligvis vil fremtiden endre dette mønsteret.

Kan hele verden bli demokratisk?

I denne delen har vi sett at det demokratiet vi har i Norge i dag er et resultat av vår historie. Ulike hendelser har ført til at vi har akkurat det systemet vi har. Ingen andre land har akkurat det samme systemet, men vi finner de likeste systemene i nabolandene våre Sverige og Danmark, som har hatt en historie ganske lik vår.

Hvorfor er det da sånn at vi later til å tro at vi kan overføre vårt system til afrikanske, asiatiske og sør-amerikanske stater? Deres historie er helt annerledes. Mens vårt parti-system baserer seg på konfliktlinjer som oppsto rundt industrialiseringen på 1800- og 1900 tallet, er situasjonen en

helt annen der. Land som i utgangspunktet er stamme- og klansamfunn passer kanskje ikke til å overta våre ideologisk funderte partier. De fleste av disse statene har også en fortid som kolonier og har vært påtvunget styresett som ikke har vokst fram innenfra. I det moderne Norge tok det over 100 år å innføre et demokrati etter den definisjonen vi bruker i dag.

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. *Hva var demokratisk med styreformen i Athen?*
2. *Hva var de viktigste prinsippene til opplysningsfilosofene?*
3. *Hva var forskjellen på Edmund Burke og de franske revolusjonære lederne?*
4. *Hva er parlamentarisme og hvordan representerer dette systemet folkeviljen bedre enn det systemet som var før parlamentarismen i Norge?*
5. *Hva kan være utfordringer med å innføre demokrati i land som ikke har de samme tradisjonene som Norge?*

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p42

Demokratiet har alltid hatt fiender, både innenfra og utenfra. Donald Trump forsøkte å hindre sin valgte etterfølger Joe Biden å overta makten i USA i januar 2021, men heldigvis viste det seg at de demokratiske mekanismene i landet var solide nok til å motstå dette forsøket på maktmisbruk. Og selv Nord-Korea ved sin leder Kim Jong-un (til høyre) innser at ordet demokrati har gode konnotasjoner, men det er ingenting demokratisk over landet som kaller seg «Den demokratiske folkerepublikken Korea».

TEMA 43

DEMOKRATIETS FREMTID

Kan vi tro
på en fjerde
demokratiseringsbølge?

Hør teksten

I dette temakapittelet skal vi forsøke å oppsummere demokratietts fremvekst de siste 250 år, og med basis i dette prøve å si noe meningsfullt om hva fremtiden kan bringe. Historikere er vanligvis veldig forsiktig med dette, det som har skjedd i fortiden, trenger ikke å danne mønster for det som vil skje i fremtiden. Men man kan anta og påpeke mulige trender. Og det er altså det vi skal driste oss til her.

Innføringen av det moderne demokratiet har foregått i tre bølger, grovt sett. Det var professoren i statsvitenskap, Samuel P. Huntington som først ble kjent for denne observasjonen. I tre perioder har demokratiet vært på fremmarsj, med motgang innimellom disse periodene. Norge ble med sitt demokrati fra 1814 del av den første bølgen. Kampen i det første hundreåret* dreide seg om å bringe demokratiet ut til alle borgere i landet ved den allmenne stemmeretten. Dette er en rett som innebærer at hvis du er over en viss alder, kan du stemme, uavhengig av hvor mye du eier eller hvor mye du tjener. For Norges del var denne prosessen gjennomført i 1913, året da også norske kvinner fikk allmenn stemmerett. Prosessen skjedde ganske parallelt i hele den vestlige verden, i land som USA, Canada, Storbritannia, Frankrike, Nederland – samt New Zealand og Australia.

Etter den første bølgen kom en periode med stor motgang for demokratiet. Dette skjedde etter første verdenskrig da land som Italia og Tyskland skled tilbake i diktaturet etter å ha vært demokratier i en kort periode*. Også i mange andre land kom diktatorer til makten. Og under den nazistiske okkupasjonen måtte selv vi i Norge oppleve å miste våre demokratiske rettigheter i fem år.

* Mer om det norske demokratiet i tema 22 og 42.

Forrige side: Raseskillepolitikken i Sør-Afrika ble avviklet i 1994, og med det fikk også landet sin første svarte president, Nelson Mandela. Her fra et glassmaleri i Regina Mundu-kirken i Soweto.

Den andre bølgen

I 1945 startet den andre demokratibølgen. Okkuperte land ble frigitt fra nazistene, og demokratiet atter en gang innført i Tyskland og Italia. Med avkoloniseringsbølgen gikk også flere land i resten av verden i demokratisk retning, slik som India. Og med borgerrettsbevegelsen i USA på 1950- og 1960-tallet ble endelig raseskillet opphevet, og svarte fikk samme muligheter til å stemme som hvite.

Den tredje bølgen

Den tredje demokratiseringsbølgen startet så smått allerede på 1970-tallet. Da kvittet Spania og Portugal seg med sine diktaturer, og med kommunismens fall på slutten av 1980-tallet, kom turen til østeuropeiske land som Polen, Romania, Bulgaria og så videre. Til og med i Russland ble det innført mer eller mindre demokratiske valg. I 1994 ble det slutt på apartheid i Sør-Afrika, og Nelson Mandela ble den første svarte presidenten. Fra 1973 til 1999 økte antallet demokratier i verden fra 45 til 120 land, altså nesten en tredobling!

På dette tidspunktet så viktige statsvitenskapelige forskere som Francis Fukuyama for seg at demokrati og tilhørende markedsøkonomi var naturlig endestasjon for alle land. Med økende velstand og økende utdanningsnivå i verden ville folk etter hvert kreve demokrati overalt, og selv det sterke kinesiske kommunistpartiet ville måtte gi etter for presset. Riktignok hadde kineserne knust et demokratisk opprør i 1989*, under det som blir kalt «massakren på Den himmelske freds plass», men det ville ikke ta lang tid før den økende velstanden i landet måtte medføre demokrati og menneskerettigheter likevel. Trodde man.

* Mer om dette i tema 40.

Siden dette er det mye som har gått framover. Det er stadig færre mennesker som lever i ekstrem fattigdom, barnedødeligheten har gått ned, mange flere har tilgang på rent drikkevann, befolningsveksten i verden har kommet under kontroll, for å nevne noe. Økonomisk har det hele tiden gått framover med oss.

Motgang for demokratiet

Den dårlige nyheten er at den politiske frigjøringsbølgen ikke har klart å holde tritt med den økonomiske. Det kinesiske kommunistpartiet har lykkes med å skape økonomisk og teknologisk utvikling uten samtidig å åpne opp for demokrati, og i ganske mange land ser vi at demokratiet blir forsøkt ødelagt innenfra. I Russland forfølges kritikere av regimet, det er eksempelvis mange journalister som har blitt drept i giftangrep og andre attentater. Kretser i Russland er mistenkt for å forsøke å skape kaos i vestlige valgprosesser ved å spre falsk informasjon i sosiale medier. I Tyrkia er det mindre drap, men hundretusenvis har mistet jobbene sine og er sendt i fengsel av grunner som fremstår uklare. Og av den arabiske våren, folkeopprøret som våren 2011 så ut til å skulle spre demokrati i land i Nord-Afrika og Midtøsten, er det nå nesten ingenting igjen annet enn borgerkriger og nye diktaturer.

Under koronaepidemien i 2020 og 2021 var også de demokratiske rettighetene under press. Mange steder ble behovet for å innføre karantener brukt som påskudd til å fjerne rettigheter. Noen totalitære land hadde tilsynelatende stor suksess med denne strategien hvis vi da vurderer det som suksess ut fra kampen mot viruset. Kina kunne for eksempel melde om svært få døde, selv om viruset kan ha stammet herfra. I tillegg brukte ytterliggående grupper både på høyre- og venstresiden koronatiltakene til å spre konspiratoriske budskap i demokratiske stater, noe de også fikk støtte til av autoritære stater som Russland.

Alt dette får oss til å innse at den tredje demokratibølgen er over, og at optimismen på demokratiets vegne for noen år framover vil være avløst av pessimisme og usikkerhet. Hvor går veien videre? Må det bli verre før det blir bedre, slik som etter den første demokratibølgen? Vi kan velge å tro – med basis i historien – at dette bare er midlertidig, for det er fortsatt mye som tyder på at demokrati er en forutsetning for utvikling på lang sikt. Selv om Kina i en periode har hatt stor vekst, så er de likevel langt bak Vesten i produktivitet per person. Men når starter den fjerde demokratiseringsbølgen? Hva kreves av oss i den stabile delen av verden for at tilbakegangen for demokratiet skal vendes til fremgang?

Kinas utvikling bekymrer i Vesten. Landet har utviklet stor økonomisk og militær makt i de siste tiårene uten å følge den samme ruten som vestlige land i retning sterkere individuelle rettigheter og demokrati. Likevel må verdens land finne måter å samarbeide på om de enda større spørsmålene, spesielt klimakrisen. Her Kinas president Xi Jinping og kona Peng Liyuan på besøk i Frankrike i 2018.

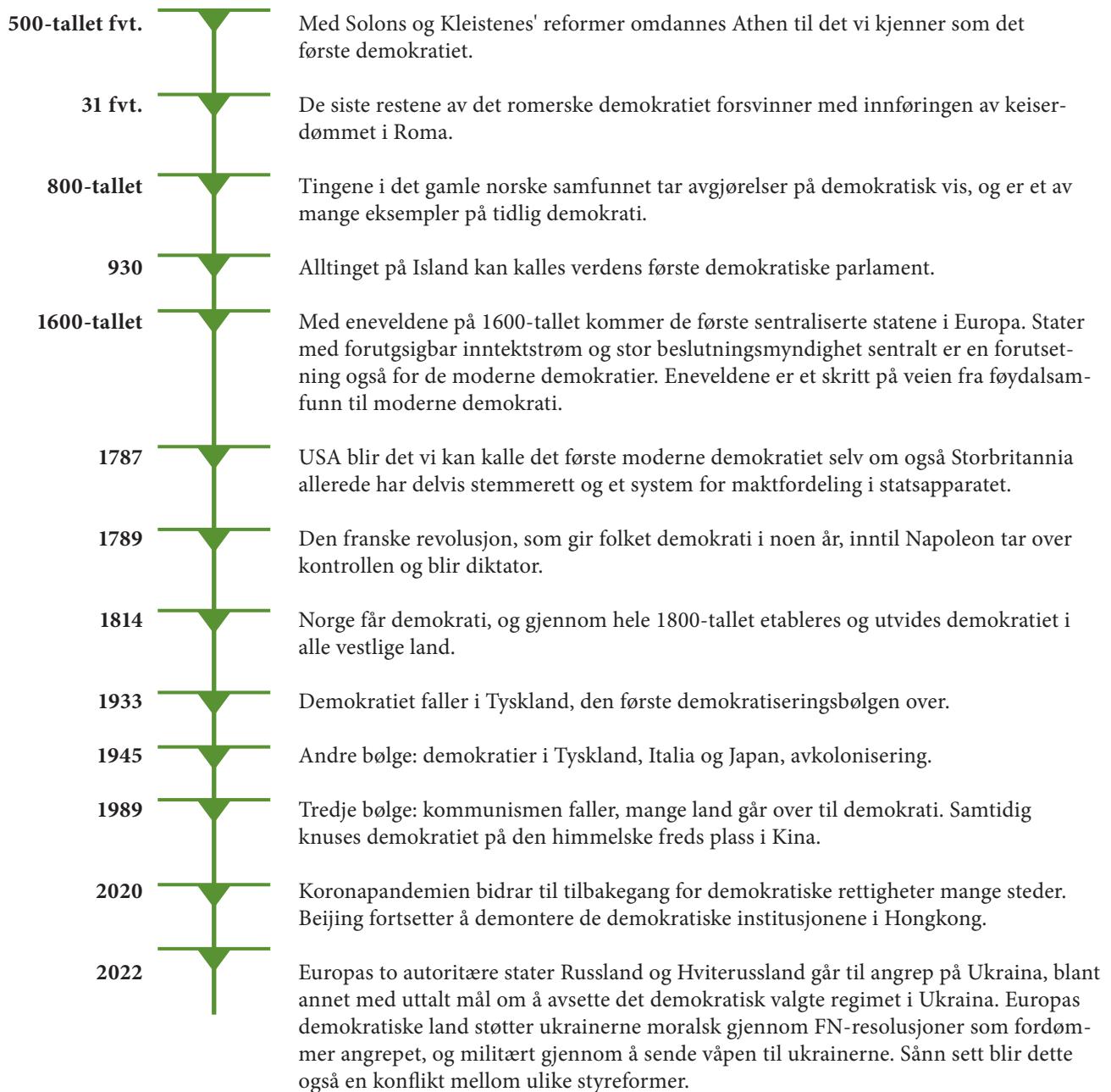
Hvor lang tid tar det å skape demokrati?

Frankrike er et av de beste eksemplene på hvor humpete veien mot demokrati kan være. Under den franske revolusjon i 1789 var mottoet «frihet, likhet og brorskap» og med menneskerettighets-erklæringen de vedtok samme år ble Frankrike et forbilde for hele Europa. Også for oss i Norge i 1814. Men den franske frihetsiveren endte med massehenrettelser og krig, og til slutt undertrykkelse under diktatoren og keiseren Napoleon Bonaparte. Gjennom hele 1800-tallet tok franskmennene stadig to skritt fram og ett skritt tilbake på sin vei mot moderne demokrati. Det foregikk nemlig nye revolusjoner og med påfølgende diktatorisk undertrykkelse både i 1830 og 1848. Og i 1852 tok de både to og tre skritt tilbake, ettersom de fikk en ny keiserlig diktator i form av Napoleon 3., nevøen til Napoleon Bonaparte. Det var først da Napoleon 3. måtte trekke seg i 1870, at vi sier at det franske demokratiet var blitt etablert. Det tok altså franskmennene mer enn åtti år å få til et stabilt demokratisk system. Hvis vi overfører denne historiekunnskapen på dagens situasjon er det lettere å innse at det tar tid å etablere demokrati. Kanskje det må en fjerde bølge til før de mange demokratiene som ble etablert i tredje bølge blir fulle demokratier?

REPETISJONSSPØRSMÅL

1. Fortell kort om de tre demokratibølgene som nevnes i kapittelet.
2. De siste årene har vi sett tilbakeslag for demokratiet flere steder i verden. Nevn noen eksempler.
3. Avslutningsvis i kapittelet kan du lese om Frankrikes vei til demokrati. Der nevnes det at de stadig tok «to skritt fram og ett tilbake» på veien mot demokrati. Gi et eksempel på dette.
4. Kjenner du andre eksempler fra historien på land som har tatt «to skritt fram og ett tilbake» på veien mot demokrati?
5. Reflekter kort over fremtiden for verdens demokratiet. Kan vi tro på en fjerde demokratibølge? Hvor vil i så fall den komme? Eller vil Kinas autoritære styringsmodell bli vanligere framover?

TIDSLINJE

RESSURSER TIL TEMAET

- www.historiepatvers.no/p43

HISTORISK METODE OG PERSPEKTIVER PÅ HISTORIEN

METODE: PERIODISERING

I dette metodekapittelet skal vi se på følgende kompetanse mål:

- Reflektere over hvordan fortolkninger av fortiden er preget av nåtidsforståelse og forventninger til framtiden.
- Drøfte i hvilken grad utviklingen i ulike perioder har vært preget av brudd eller kontinuitet, og vurdere hva som gjør en hendelse i fortiden betydningsfull.

Innledningsvis i kapittelet ser vi på noen av de tradisjonene som har preget historiefaget de siste to hundre årene. Deretter stiller vi spørsmålet om hva som preger vår egen tid og våre egne fortellinger om fortiden. Til slutt i kapittelet tar vi opp to mye brukte epokebetegnelser, en fra eldre historie og en fra nyere historie, for å diskutere om selve betegnelsene farger vår måte å betrakte historien på.

Målet med kapittelet er å vise at det ikke finnes en endelig fortelling om fortiden som er den rette, men at hvordan vi forteller, er preget av hvilke spørsmål vi stiller. Vi er, like mye som våre forfedre, preget av å leve i en bestemt tid med bestemte betraktningsmåter, bestemte interessefelt og bestemte spørsmål til fortiden.

- * *Dette metodekapitlet problematiserer og utdypet momenter fra tema 2. Kapitlene kan gjerne leses sammen.*

På den ene siden kan det virke nedslående å tenke på at den egentlige historien kanskje aldri kan avdekkes eller fortelles. Men man kan også snu på det, og si at enhver tid stiller nye spørsmål til fortiden og avdekker nye sider ved fortiden. Vi blir med andre ord aldri ferdig med å utforske historien. Også du kan stille nye spørsmål til fortiden, bringe inn nye perspektiver, avdekke nytt kildemateriale og fortelle nye historier*.

En kort historie om historien

Et mulig startpunkt for historievitenskapen som fag er å begynne med mannen som regnes som den første historiker i Vesten, grekeren Herodot, som levde fra ca. 484 fvt. til 425 fvt. Da Herodot ble født, var de greske bystatene stadig i krig med det persiske riket, og årsakene til krigene var Herodots utgangspunkt for å skrive sin bok *Historia*. Det greske ordet *Historia* betyr egentlig «undersøkelse».

Herodot ønsket blant annet å finne ut hvorfor de forskjellige folkeslagene lå i krig med hverandre. På noen måter virker Herodot overraskende moderne. Han reiser rundt og intervjuer mennesker han møter. Når han får svar, sammenlikner han ulike versjoner mot hverandre, og diskuterer hva som kan være sant, og hva det er grunn til å stille spørsmål ved.

På andre måter kan vi merke at han også er et barn av sin tid. Han tar tydelig parti for grekerne som han oppfatter som frihetselskende, mens perserne på den andre siden blir fremstilt som om de lever i et despotisk tyranni. I dag har vi et mer nyansert bilde av både perserriket og de greske bystatene. Samtidig er kanskje tendensen til å fremstille fortiden som en kamp mellom de gode og de onde en tendens også vi har med oss – noe vi skal se på videre i kapittelet.

Herodot levde i den greske antikken. Senere skulle kristendommen spre seg i det området Herodot levde og reiste. I det vi kaller middelalderen var kristendommen spredt ut over det meste av middelhavsområdet. Med kristendommen kom et nytt syn på historien. Bibelen har en lineær tidsoppfatning med skapelsen som begynnelse og endetiden som slutt. Middelaldermennesket opplevde dermed å stå i en kosmisk sammenheng der Gud, og hans hjelgere sto mot Guds motstandere. Denne kampen skulle en dag opphøre og ende med seier til Gud. Der antikkens greske og romerske historieforfattere var opptatt av sitt eget folk og sin egen stat, ble blikket med middelalderen løftet opp mot universet og evigheten.

Var renessansen et brudd med middelalderen? Det kommer an på hva man er opptatt av. De fleste mennesker opplevde neppe å være kommet over i en ny tid, men renessansens historikere var opptatt av at de levde i en ny tid. Slik de så det, var den greske antikken en gullalder som nå var gjenfødt (ordet renessanse betyr «gjenfødsel»), og det som lå i mellom fikk betegnelsen mellomalderen (eller vårt ord middelalder, som kommer fra tysk mittelalter). Her skal vi merke oss hvordan renesssansens mennesker tenker i perioder, noe også dagens historikere gjør. Om begrepene *middelalder* og *renessanse* er gode periodebetegnelser, er noe vi kommer tilbake til nedenfor.

Senere ble den romerske antikken løftet opp som den store gullalderen. Et eksempel er den britiske historikeren Edward Gibbons *The Decline and Fall of the Roman Empire* i seks bind, som ble utgitt mellom 1776 og 1788. Gibbon var et ektefødt barn av opplysningstiden. Han var generelt kritisk til kristendommen som han blant annet mente hindret

fremskritt. I tillegg forsøkte han å vise at de kristne dydene, med tilgivelse og nestekjærlighet, hadde skapt et intellektuelt klima som gjorde de romerske soldatene mykere, noe som på sikt førte til Romerrikets fall. Også for Gibbon var middelalderen en mørk periode sammenliknet med tiden før og etter.

Samtidig med at Gibbon satt i England og jobbet med sitt store verk om Romerriket, satt dansken Ove Malling og jobbet med et annet historieverk. I 1777 utgav han boka *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*. Boka var skrevet på oppdrag som lærebok i fedrelands-historie ved latinskolene i det danske riket. Både Gibbon og Malling kan stå som eksempler på opplysningstidens historieinteresse. På den ene siden opplevde intellektuelle europeere seg som en del av en felles kultur med røtter og idealer fra antikken, på den andre siden vokste det fram større interesse for folkenes eller nasjonenes historie. Mallings historie er også eksempel på det som på det vi gjerne kaller «de store menns historie». Fortiden er en samling eksempler til etterfølgelse. Det er også de store menn som har drevet historien framover – ikke de mange små kvinner og menn. Og aller helst – som i Ove Mallings bok – er det nasjonens store menn den store hopen skal se opp til og speile seg i. Senere skulle både Norge og Holstein skille lag med det danske eneveldet, og vi fikk nasjonale historieverk som kun la vekt på Norges «store menn».

«... Man har tildelt historien den oppgave å dømme fortiden, å belære samtiden til nytte for fremtiden: så høyt drister nærværende forsøk seg ikke: det vil kun vise hvordan det egentlig har vært. ...» Ordene tilhører den tyske historikeren Leopold von Ranke, og står i innledningen til hans verk om de romerske og germanske folkenes historie. Her ser vi med andre ord at et nytt historiesyn er i ferd med å trenge gjennom. Fortiden skal ikke lenger, som hos Malling, være et eksempel til etterfølgelse, eller «belære samtiden», Ranke vil simpelt hen «vise hvordan det egentlig har vært».

Troen på at det fantes en egentlig historie som kunne avdekkes og gjenfortelles, har også preget historikere her til lands. Historikere som Ernst Sars, som skrev på 1800-tallet, hentet sitt vitenskapsideal fra naturvitenskapene og det vi kaller positivismen. Tanken var at det fantes en objektiv virkelighet der ute som samfunnssfagene, deriblant historikerne, kunne beskrive like nøyaktig og vitenskapelig som en naturforsker. Sars ville samtidig vise hvordan «den nasjonale ånd» steg fram i folket.

Senere ble denne historikertradisjonen utfordret av blant annet marxistisk inspirerte historikere som Edvard Bull d.e. og Halvdan Koht. Disse historikere hadde et mer konfliktperspektiv på historien. De var opptatt av å vise at Norges fortid var full av konflikt mellom klasser. Samtidig hadde også disse historikere et nasjonalt perspektiv på historien. De ønsket å vise hvordan stadig nye grupper hadde fått sin plass og blitt integrert i nasjonen. De to historikerne gikk også begge inn i politikken med det formål å selv virke i historien. De ble begge utenriksministre i Arbeiderpartiregjeringer.

Etter hvert som vi nærmer oss vår egen tid, og vi får stadig flere historikere og historiske skoleretninger, blir det vanskeligere å peke ut generelle tendenser. Vi vil likevel peke på ett trekk ved historievitenskapen fram mot vår tid. Stadig flere grupper har fått sine historier beskrevet, og dermed løftet fram. Kvinner, arbeidere og minoriteter har fått og forsetter å få sine historier. Dermed ser vi nok engang hvordan endringer i samfunnet skaper nye spørsmål og interessefelt i fortiden. Med kvinnefrigjøringen på 1970-tallet kom også en ny interesse for kvinnenes historie langt tilbake i fortiden. I vår egen tid, med miljøutfordringer og klimaendringer, er interessen vakt for klimaets betydning også på fortidige samfunn.

Periodisering

Avslutningsvis skal vi ta opp to vanlige epokebetegnelser, en fra eldre historie og en fra nyere historie. Spørsmålet vi stiller er om de to betegnelsene farger vår forståelse av historien, og om kanskje fremtidens historikere vil bruke andre ord og betegnelser fordi de ser fortiden på andre måter enn oss.

Både middelalder og mellomkrigstid har betegnelser som viser at de ligger mellom det vi kanskje egentlig synes er viktig. Som vi var inne på tidligere i kapittelet, er middelalder en betegnelse som ble brukt allerede i renessansen som en betegnelse på den tiden som lå mellom de to gullalderne, antikken og renessansen. Mellomkrigstiden er, som du sikkert skjønner, en betegnelse vi har satt på epoken mellom de to verdenskrigene. Men middelaldermennesket visste selvsagt ikke at han eller hun levde i det som skulle bli kalt Middelalderen, og folk i mellomkrigstiden hadde neppe noen tanke om at de levde i noe mellomkrigstid. Dermed er det også grunn til å spørre om ikke betegnelsene middelalder og mellomkrigstid kan stå i veien for en forståelse av menneskene i disse epokene. De gikk neppe og ventet på noe nytt.

I tillegg kan slike betegnelser få oss til å tenke på epokene som mer statiske og enhetlige enn det de i virkeligheten var.

Fra middelalder til renessanse, brudd eller kontinuitet?

Under hele det årtusenet som vi gjerne betegner som middelalder, fra ca. 500 til ca. 1500 skjedde det en rekke vitenskapelige fremskritt som fikk stor betydning for de fleste europeiske samfunn. Vannmøller, stigbøyler, smartplog, klokker, kompass, bare for å ha nevnt noe. Mot slutten av middelalderen vokste det også fram bysamfunn med en gryende handelskapitalisme som la grunnlaget for mye av den økonomiske og vitenskapelige veksten vi fikk senere. Dermed ser vi at livene for de fleste mennesker hadde endret seg en del fra tidlig middelalder til senmiddelalder, og at overgangen fra senmiddelalder til renessanse slett ikke er så brå som vi lett kan tenke oss. På enkelte områder var også mye likt fra middelalderen og helt fram til det vi kaller opplysningsperioden. Mennesker levde korte og repetitive liv, prisgitt årstidens rytme og klimaets foranderlighet – og livet var ellers preget av sult, sykdom og frykten for en tidlig død.

Når begynte og sluttet mellomkrigstiden?

På samme måte er det grunn til å spørre om ikke begrepet mellomkrigstid farger vår forståelse av brudd og kontinuitet. De fleste europeere så nok etter første verdenskrig at de hadde vært gjennom noe så omfattende og dødbringende, at det kunne kalles en verdenskrig. At den skulle gå inn i historien som den første verdenskrig, var selvsagt umulig å forestille seg den gang. Dessuten vet vi i dag at første verdenskrig kom til å bli opptakt til en langt mer dødbringende katastrofe som fulgte i dens kjølvann, nemlig spanskesyken. Mens første verdenskrig kostet 9 millioner soldater livet, og omtrent like mange sivile, regner forskere med at spanskesyken kan ha kostet mellom 50 og 100 millioner mennesker livet på verdensbasis. At den dødbringende influensaepidemien kunne spre seg så voldsomt, var blant annet et resultat av første verdenskrig der menn fra flere nasjoner lå tett sammen i skyttergraver under elendige sanitærforhold. I tillegg gjorde krigen at informasjon om epidemien ble sensurert bort fra avisene. Kanskje vil fremtidens historikere være mer opptatt av pandemier i historien og omtale første verdenskrig som en av årsakene til den virkelige katastrofen, nemlig spanskesyken.

Det var heller ikke slik at krigene i Europa opphørte i 1918 og først begynte igjen i 1939. Den russiske borgerkrigen, som var et resultat av første verdenskrig, fortsatte helt til 1922, og Sovjetunionens krig med Polen varte til 1921. Det var også krigshandlinger både fra Tyskland og fra Japan allerede midt på 1930-tallet slik at det blir vanskelig å sette en dato og ett årstall for begynnelsen på andre verdenskrig. I januar 1940 hadde nok heller ikke europeere flest noen tanke om at de levde i en ny verdenskrig. Vi ser med andre ord at overgangene mellom periodene er vel så mye preget av kontinuitet som av brudd. Kanskje vil fremtidens historikere omtale hele perioden fra 1914 til 1945 som andre trettiårs-krig (den første var fra 1618–1648).

Hva gjør faget historie til noe mer enn bare historier?

Hvordan skal vi forstå alt dette? Er det slik at hver tid forteller sine historier – med sine perspektiver, men samtidig har sine blinde flekker? Kan vi aldri komme til den egentlige historien slik Ranke ønsket å fortelle? På en måte må vi erkjenne at slik er det. Fortiden er på en måte tapt for alltid. Det vi har er fragmenter som vi setter sammen til stadig nye historier, ut fra stadig nye perspektiver. Det er likevel ikke alle historier som er like sanne eller riktige. Historiske fremstillinger må begrunnes og belegges med kilder. Vi må vise hvordan vi er kommet til de konklusjonene vi trekker, som du også får lære mer i de neste metodekapitlene. Det er dette som kalles historisk metode. Det innebærer blant annet å vise hvilke kilder man har brukt, og hvordan man har tolket dem. På den måten kan andre historikere gå en etter i sømmene og se på hvilket grunnlag man trekker konklusjoner, og bygge videre på det arbeidet tidligere historikere har gjort. På den måten kommer kanskje historikere likevel litt nærmere den egentlige historien.

METODE: HISTORISK MATERIALE

I læreplanen i historie er det mange kompetansemål som dreier seg om fortolkninger av fortiden. Ikke bare skal du som elev kjenne til begivenheter og prosesser fra fortiden, men du skal også kunne reflektere over fortolkningene av disse begivenhetene og prosessene. I tillegg er det minst to kompetansemål som legger opp til at du selv skal kunne arbeide som en historiker. Det første er:

- Å utforske fortiden ved å formulere problemstillinger, finne, vurdere og bruke ulikt materiale og presentere egne sluttninger.

Det er det samme som faghistorikere gjør. I tillegg er det et kompetansemål til som ligger tett opp til det faghistorikere driver med. Det er dette:

- Å utforske en historisk person og diskutere hans eller hennes tenkning, handlingsrom og valg i lys av samtiden han eller hun levde i.

I dette kapittelet skal vi se på hvordan disse to kompetansemålene kan møtes i klasserommet. Meningen er ikke at du som elev skal lære alt det en historieforsker må kunne. Derimot har vi to andre formål med dette kapittelet. Vi vil vise deg litt om hvordan historikere jobber. Det vil gjøre deg i stand til å forstå på hvilket grunnlag historikere hevder det ene eller det andre. Kort sagt, hvordan vet vi det vi vet om fortiden? Og hva vil det egentlig si å vite noe om fortiden? Og hva består uenighetene i når historikere er uenige med hverandre?

Det andre formålet med kapittelet er at du selv skal kunne foreta enkle historiske undersøkelser. Det kan være at dere skal se på en tekst eller et bilde sammen i klasserommet, og vil lære noe om hvilke spørsmål det er relevant å stille til teksten eller bildet. Eller det kan være at du blir bedt om, eller ønsker, å drive slektsgransking, og vil vite hvor du skal gå for å finne materiale.

Det finnes ikke ett sted å lete etter materiale, og en autorisert liste med spørsmål man stiller til historisk materiale. Historisk forskning går blant annet framover av at nye historikere stadig stiller nye spørsmål og finner nytt materiale. Hva som helst kan i utgangspunktet være

historisk materiale, det er spørsmålene – eller problemstillingen som avgjør hva vi ser på og hvilke spørsmål vi stiller. Vi har likevel noen begreper du må kunne og noen tommelfingerregler du må lære for å arbeide med historisk materiale. Det er de du skal få se på i dette kapittelet. Vi gjennomgår først en del grunnleggende begreper som du må kunne for å snakke om ulike typer historisk materiale. Deretter viser vi noen steder du selv kan lete, og noen måter du selv kan arbeide med historisk materiale på. Vi gir også tips til hvordan du kan jobbe dersom du ønsker å delta på en historiekonkurranse kalt Min familie i historien som historielærerforeningen gjennomfører hvert år.

I neste kapittel går vi inn på en historiefaglig diskusjon som foregikk i Norge i årene 2018 til 2021. Formålet er å vise hvordan historikere arbeider når de er uenige.

Hvorfor trenger vi et fagspråk i historie?

Alle mennesker er i en viss forstand historikere. Vi hører sladder eller leser om noe i avisene og forsøker å danne oss et helhetlig bilde av det som har skjedd. Faghistorikernes arbeid er ikke så forskjellig fra det vi alle gjør hver eneste dag når vi snakker om eller leser og skriver om noe som har skjedd i fortiden. Hovedforskjellen ligger i at faghistorikere har en systematisk måte å finne fram til materiale på, og en systematisk måte å undersøke det på. I tillegg har faghistorikere noen begreper de bruker både til å ordne materialet de jobber med og til å formidle funnene sine til andre. Fagbegrepene du skal lære i dette kapittelet skal med andre ord fungere både som skjemaer for å systematisere og tenke selv, og redskaper til å formidle kunnskap til andre.

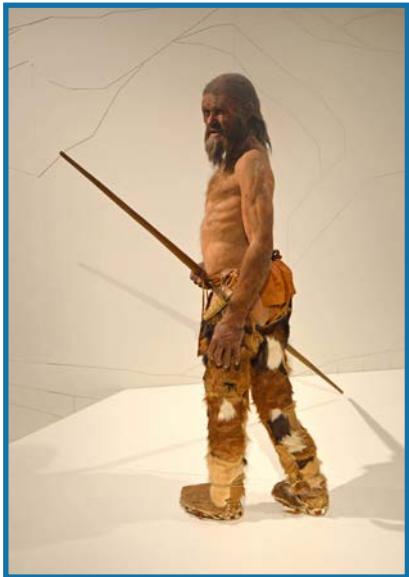
ULIKE TYPER HISTORISK MATERIALE:

Levning

Som nevnt kan en historiker nyttiggjøre seg nært sagt hva som helst. Alle spor etter menneskelige aktiviteter er det historikere kaller levninger. Levne betyr det samme som etterlate. En levning er altså noe som er etterlatt av fortidens (eller nåtidens) mennesker. Det kan være spor etter aktiviteter som pollen etter hvete i myrer, og som ved datering kan fortelle oss om jordbruk. Det kan også være søppel fra fortidens mennesker som et potteskår. Det kan være deler av kroppen til menneskene selv. I 1991 fant et tysk ektepar skjelettet av en kropp i en isbre i Alpene. Ved karbondatering viste det seg at kroppen hadde tilhørt en mann som levde for over 5000 år siden. Mannen ble kalt Ötzi etter

Levninger etter antikken og vår tid. Arkeologiske gjenstander er fortidens søppel. Det er bruken av dem som gjør dem til kilder.

Ötzi og redskapene hans.
Stumme kilder.

funnstedet i Ötztal-Alpene. I tillegg til å fastslå alderen til kroppen har forskere funnet ut en hel del om hvordan Ötzi levde ved å se på klær og utstyr han bar med seg, tatoveringer, spor av tungmetall i håret og en rekke andre ting. Når historikere arbeider på denne måten, bruker de levninger som kilder. Mens en levning er noe som er etterlatt oss fra fortiden, blir det til en kilde i det vi bruker levningen til å undersøke fortiden.

Stumme og talende kilder

Ötzi og redskapene hans er stumme kilder. Ötzi tok ikke med seg hakken for at historikere og arkeologer i ettertid skal kunne fastslå hvilket teknologisk nivå den tidens mennesker befant seg på. Men vi bruker dem som kilder. Andre typer stumme kilder er for eksempel bygninger og redskaper. Vi har også det vi kaller talende eller berettende kilder. Det er alt materiale som er laget av fortidens mennesker, og som gjennom et symbolspråk forteller noe. Med symbolspråk menes her bilder eller tekst. En berettende kilde som både har bilde og tekst, er Hammurabis lovstele fra det andre årtusen før vår tidsregning. Øverst ser vi kong Hammurabi som står foran solguden Shamash og mottar en ring og en stav. Nedenfor står en lovsamling på 4000 linjer.

For historikere som arbeider med Babylon under og etter Hammurabis tid, er stelen, steinsøylen, en kilde til kunnskap om denne tiden. Bildet forteller noe om hvordan Hammurabi vil fremstille sin makt som lovgiver, nemlig at den er gitt ham av Gud. Teksten forteller hvilke lover som var ment å gjelde i Hammurabis rike. Stelen har også elementer som ikke er talende, for eksempel størrelsen på stelen, materialet den er laget av og hvor den ble funnet. Dette er også kilder til å finne ut noe om bruk og betydning av stelen, men de er i seg selv ikke berettende.

Normative og beskrivende kilder

Noen av lovene på stelen lyder som følger:

250. Hvis en okse stanger en mann til døde mens den går gjennom gatene, er dette i tilfelle ikke grunnlag for en rettssak.
251. Hvis en manns okse er kjent for å stange, og myndighetene i hans kvartal meddeler ham at oksen er kjent for å stange, men han ikke skjærer spissen av hornene dens eller styrer oksen, og oksen stanger en fri mann til døde, da skal eieren betale 30 sekel sølv.
252. Hvis det er en manns slave [som blir stanget til døde] skal han betale 20 sekel sølv.

Hammurabis stele. Talende kilde.

Dette er et eksempel på en norm. Vi sier at kilden er normativ. Det vil si at den kan fortelle oss noe om hvordan ting skulle være eller hva som skulle skje. Et skilt langs veien i dag forteller oss hvor fort folk skal kjøre, men det forteller kanskje ikke nøyaktig hvor fort folk faktisk kjører. På samme måte kan vi ikke vite nøyaktig i hvor stor grad denne loven er blitt fulgt i hele Hammurabis rike. En lovtekst (og et trafikkskilt) er med andre ord en normativ kilde. Den forteller hvordan ting skulle være. Vi bør imidlertid som oftest regne med at lovene til en viss grad ble fulgt. Dersom det står 50 på trafikkskiltet, kan vi regne med at de færreste har kjørt i 90 km/t, ei heller i 30 km/t.

En normativ kilde fra vår tid.

Lovteksten ovenfor er også beskrivende. Den beskriver forhold i samfunnet. Blant annet forteller den at samfunnet der denne loven er blitt laget, er et samfunn der okser går i gatene, og enkelte ganger stanger mennesker til døde. I tillegg forteller den at dette er et slavesamfunn, og slavene er eiendom. Det er til slaveeieren den uheldige okseeieren må betale – ikke til slavens familie. Loven er med andre ord også en beskrivelse av samfunnet. En slik lov ville neppe gitt så mye mening for vårt samfunn, på samme måte som en lov om 50 km/t på veien ville gitt lite mening i et samfunn der mennesker trasker rundt med oksene sine.

Primærkilde og sekundærkilde

Når det gjelder Hammurabis stele, finnes den fremdeles i dag. Den befinner seg i Louvre i Paris, og det er mulig for historikere å reise dit og se på den med egne øyne. Vi sier at den er en primærkilde. Når denne boka beskriver stelen, er boka en sekundærkilde. Mens primærkilden er den kilden vi har som ligger tettest opp til begivenhetene den forteller om, er sekundærkilder alle andre tekster som forteller om primærkilden. Å skille mellom primær- og sekundærkilder er viktig fordi vi gjerne stiller ulike spørsmål til primær- og sekundærkilder. Fordi sekundærkilder er fortolkninger av primærkilder, kan vi lese både primær- og sekundærkildene og stille spørsmål om vi er enige i sekundærkildenes fortolkninger. Når det er sagt, er også primærkilder fortolkende.

Førstehånds- og andre håndsberetninger

Når vi arbeider med tekster, må vi være klar over at de er produkter av menneskers tanker. Det gjelder lover, som Hammurabis lover, og det gjelder tekster som er mer beskrivende, for eksempel nyhetsraportasjer.

Når noen skriver rett ned det de ser, kaller vi det en førstehåndsberetning. En nyhetsreportasje der journalisten har vært på stedet og dekket en begivenhet, kaller vi en førstehåndsberetning. En andrehåndsberetning er når en som ikke selv har vært til stede, gjenforteller noe. De behøver ikke nødvendigvis være dårligere enn førstehåndsberetninger. Det er viktig å være klar over at førstehåndsberetninger kan være skrevet lenge etter at begivenhetene som omtales fant sted, noe vi skal se et eksempel på i neste kapittel.

*Quislings radiotale 9. april 1940
er ikke bare en kilde som forteller
om statskuppet. Talen ER selve
statskuppet.*

Språkbruk som handling

Intervjuer, brev, bilder og mye annet kan brukes som innganger til fortiden. Vi snakker da gjerne om at kilder viser hvordan noe i fortiden kan ha vært. Avslutningsvis skal vi se på en bestemt type kilde, nemlig tekster som selv har bidratt til å skape ny virkelighet i fortiden. Hva mener vi med det? Se på kilden nedenfor. Det er en transkripsjon av en radiotale Vidkun Quisling leste opp i NRK radio om kvelden 9. april 1940:

Norske kvinner og norske menn!

Proklamasjon til det norske folk:

Etter at England har brutt Norges nøytralitet ved å utlegge minefelter i norsk territorialfarvann uten å møte annen motstand enn de vanlige intetsigende protester fra regjeringen Nygaardsvold, tilbød den tyske regjering den norske regjering sin fredelige hjelp ledsaget av en høytidelig forsikring om å respektere vår nasjonale selvstendighet og norsk liv og eiendom. Som svar på dette tilbud om løsning av en for vårt land helt uholdbar situasjon, har regjeringen Nygaardsvold iverksatt alminnelig mobilisering og gitt den hensiktsløse ordre til de norske stridskrefter å motsette seg den tyske hjelp med vebnet makt. Selv har regjeringen flyktet etter således lettsindig å ha satt landets og dets innbyggernes skjebne på spill.

Under disse omstendigheter er det den nasjonale samlingsbevegelses plikt og rett å overta regjeringsmakten for å verne om det norske folks livsinteresser og Norges sikkerhet og selvstendighet. Vi er de eneste som i kraft av forholdene og vår bevegelses nasjonale mål kan gjøre dette og derved redde landet ut av den desperate situasjon som parti-politikerne har ført vårt folk opp i.

Regjeringen Nygaardsvold er trådt tilbake. Den nasjonale regjering har overtatt regjeringsmakten, med Vidkun Quisling som regjeringssjef og utenriksminister,

(...)

Alle nordmenn oppfordres til å vise ro og besindighet i denne for vårt land så vanskelige situasjon. Ved felles anstrengelser og alles godvilje skal vi berge Norge fritt og frelst gjennom denne svære krise.

Jeg tilføyer at slik som situasjonen har utviklet seg, er enhver fortsatt motstand ikke bare nytteløs, men direkte ensbetydende med kriminell ødeleggelse av liv og eiendom. Enhver embetsmann og andre stats- og kommunale tjenestemenn og i særdeleshet alle vårt lands offiserer i hær, marine, kystartilleri og luftvåben er forpliktet til å lyde ordre utelukkende fra den nye nasjonale regjering.

Hva slags kilde er dette? Vi har sett at historiske kilder kan ha større eller mindre troverdighet avhengig av hvor nært opp til begivenhetene de beskriver. Når Quisling forteller at regjeringen Nygaardsvold har trådt tilbake, og det han kaller den nasjonale regjering har overtatt regjeringsmakten, er det derfor grunn til å stole på det fra et kildekritisk perspektiv. Kilden er fra samme dag som dette skjedde. Talen har både deskriptive og normative elementer. Taleren, Vidkun Quisling, beskriver både Englands handlinger overfor Norge, Tysklands handlinger overfor Norge og den valgte regjeringens handlinger. I tillegg beskriver han sitt eget parti, Nasjonal Samling. Men talen har også normative elementer. Han forteller hva folk skal gjøre. Men disse begrepene gir likevel ikke et fullverdig bilde av hva denne talen innebar i sin samtid. Skal man forstå hva denne talen betydde, bør man stille et annet spørsmål, nemlig hva taleren gjør – altså hvilken handling han utførte da han holdt talen. Kilden er et eksempel på en tekst som har grepert inn i verden på en avgjørende måte. Det Quisling kaller den nasjonale regjering, som altså er en regjering med medlemmer fra partiet Nasjonal samling, tar makten idet Quisling sier det. Statskuppet fant sted i samme øyeblikk som Quisling gikk på radio og holdt denne talen.

Som historikere bør vi også spørre om kilden vi jobber med, selv var med å skape ny virkelighet. Ofte vil taler, lover, traktater, erklæringer og liknende være av den typen.

Hvordan kan du selv finne og arbeide med historisk materiale?

Hvert år gjennomfører historielærerforeningen en konkurranse for skolelever der elevene skal velge seg en person eller et tema og lage en problemstilling som kan være utgangspunkt for en undersøkelse. Formålet med en slik undersøkelse er, som historielærerforeningen skriver på sin nettside, at elevene skal lære «å se den store historien i den lille historien». I det følgende skal vi vise hvordan man kan gå fram. Et godt utgangspunkt er å gå bredt ut og forsøke å finne ut mest mulig om flest mulig. Det er også slik mange faghistorikere jobber. Man begynner bredt, og så finner man noe det kan være interessant å gå videre med, noe man vil finne ut mer om. I en slik undersøkelse finner man kanskje ut at noen i familien har hatt sentrale roller i politikk eller næringsliv i lokalsamfunnet eller på nasjonalt nivå. Andre finner ut at besteforeldrene kjempet på den ene eller den andre siden under andre verdenskrig. Noen kan kanskje finne ut at de har forfedre som har blitt utsatt for undertrykking av den norske staten, eller de kan ha flyktet fra et annet land. På den måten kan man knytte sammen familiens historie med ulike lands historie. Men man trenger ikke ha familie som har vært med på eller opplevd krig eller undertrykking, eller levd livet blant samfunnets elite, for å ha noe interessant å ta for seg. Også «vanlige» liv er interessante for historikere. Elever som går på videregående skole i dag, vil i de fleste tilfeller ha besteforeldre som er født en gang rundt eller etter andre verdenskrig. Fra andre verdenskrig til i dag har Norge gjennomlevd store endringer på mange områder.

Her er noen eksempler:

Sosiale endringer – urbanisering, tilflytting til byene, fremveksten av en ungdomskultur, kjønnsrevolusjon og frihetskamp for kvinner og seksuelle og etniske minoriteter.

Politiske endringer – man har gått fra stabilt arbeiderpartistyre i de første etterkrigsårene til et mangfoldig politisk landskap. Norge har vært gjennom to EF/EU-avstemninger og fått flertall for Nei begge gangene. I tillegg satte den kalde krigen sitt preg også på norsk politikk i fire tiår etter andre verdenskrig. I dag har vi fått en ny politisk sak, global oppvarming, som setter sitt preg på norsk politikk omtrent på samme måte som den kalde krigen gjorde det tidligere.

Økonomiske endringer – Norge har gått fra å være et fattig land, etter vår målestokk, til å bli et av verdens rikeste. Hva kommer det av, og hvilke følger har det for befolkningen?

Kultur – vi får stadig mer amerikanskprodusert medieinnhold. Vi lever i en kulturell hverdag så totalt forandret fra slik den var i våre besteforeldres oppvekst, der innføringen av vanlige fjernsynssendinger i 1960 var et kolossalt gjennombrudd.

Teknologi – vi lever i en teknologisk tidsalder så forskjellig fra alle tidligere generasjoner teknologi at det knapt kan understrekkes sterkt nok.

Poenget er at alt dette er samfunnsendringer som enhver nordmann, født noen år etter krigen, vil ha gjennomlevd og kan fortelle om. Det fører oss over på det neste temaet. Hva kan man undersøke, og hvordan?

Hva kan man undersøke, og hvordan?

Et godt sted å begynne en undersøkelse av forhold i norsk historie er nettsiden norgeshistorie.no. Den har både oversiktsartikler og utdypende artikler om ulike emner. Man kan sortere artiklene på ulike temaer. I tillegg vil man finne statistikk over ulike forhold i Norge gjennom historien på ssb.no. Dette gir en inngang til «den store historien». Men skal man selv gjøre en historisk undersøkelse av en historisk person, må man finne ut mer konkret om de forhold denne personen levde under. Ofte vil lokale historielag ha nettsider med artikler om mer lokale forhold. I tillegg kan man søke i digitaliserte aviser på nasjonalbibliotekets nettside nb.no. Er det forhold langt tilbake i tid man skal undersøke, kan digitalarkivet.no være et sted å søke. De har registre fra folketellinger som kan fortelle hvor mange man har vært i husstanden på ulike tidspunkt. Den siste frigitte folketellingen er fra 1920. I tillegg har digitalarkivet.no skannede kirkebøker som kan fortelle når noen er døpt og begravet. For å søke på disse sidene vil du muligens trenge noe hjelp, men mange historielag holder kurs eller legger ut youtube-filmer som gir hjelp og veiledning i å søke. Svært mange historielag for bygder, bydeler og byer har gitt ut gode årbøker gjennom en årrekke. Det lokale biblioteket kan hjelpe deg med dette.

Kunnskap om søking i arkiver er likevel ikke tilstrekkelig til å kunne formulere problemstillinger og presentere egne sluttninger, og utforske og diskutere en historisk person, handlingsrom og valg i lys av samtiden, for å gjenta de to kompetansemålene vi innledet med. Hvordan kan man utforske en historisk person i hans eller hennes samtid, og hvordan kan man lage gode problemstillinger?

Dersom du alene eller dere i klassen velger å delta i historiekonkurransen til Historielærerforeningen, vil trolig den viktigste kilden du arbeider med være et intervju. Du kan intervju den som selv har opplevd noe, eller en person som står denne nært. Dersom du vil finne ut hvordan oldefaren din opplevde krigen, men oldefar er død, kan trolig dine besteforeldre fortelle deg det de vet. Dette er den samme metoden som historikere benytter i dag når de skal skrive om personer som er døde, men har gjenlevende slektninger.

Intervju som kilde

Hva er et intervju? Et intervju er noe mer enn en vanlig samtale. Den er forberedt. Du må altså ha tenkt gjennom noe du kan være interessert i å finne ut mer om. Det kan likevel være lurt å ikke være alt for fastlåst til et bestemt manus. Dersom du for eksempel ønsker å vite mer om oldefars opplevelser under krigen, bør du ha lest en del om hverdagslivet i Norge under krigen, og funnet ting det kan være interessant å høre om også gjaldt for din oldefar. Samtidig kan det være lurt å ikke være så låst til et manus at du mekanisk sitter og leser opp spørsmål. En fleksibel holdning til et manus kaller vi et halvstrukturert intervju. Der har man skrevet ned noen spørsmål, samtidig er man fleksibel nok til å følge opp ting man vil gå i dybden av. Gode oppfølgingsspørsmål kan være: Hva kom det av? Hvordan opplevde du det? Tror du andre opplevde det på samme måte?

Hva annet kan brukes?

Både den som vil undersøke en person i familien, og den som vil undersøke en kjent person fra historien, vil måtte veksle mellom å se på forhold i samtiden som kan ha påvirket personen man undersøker, og utsagn og handlinger personen selv har uttrykt eller produsert. Den som vil undersøke en person i familien, vil kanskje kunne finne brev, dagboksnotater eller fotoalbum. Den som vil undersøke en kjent person fra historien, vil kanskje ikke ha tilgang til denne typen materiale, men her vil tilfanget av andre kilder være større. Universitetet i Bergen har samlet en stor database med offentlige politiske taler som er fritt tilgjengelige på siden virksommeord.no.

Problemstilling

Ofte må man gjøre en del undersøkelser før man kan begynne å nærme seg en problemstilling. I enkelte fag er det vanlig å begynne med problemstillingen, og det finnes de som argumenterer for det også i historiefaget. Forfatterne av denne læreboka vil derimot argumentere for å ha en arbeidshypotese eller en foreløpig plan for hva du vil undersøke som du justerer hele veien, men først formulere selve problemstillingen mot slutten av undersøkelsen. Det er gjerne først da du skjønner hva du har undersøkt, og kan stille et relevant spørsmål til materialet ditt. En problemstilling bør være formulert slik at den gjør det klart for både deg selv og den som skal høre/lese det du har produsert, hva man kan forvente seg å få svar på – eller hva du har funnet ut.

Men hva er egentlig en problemstilling? På engelsk heter det research question, og det er kanskje et vel så godt navn. Det er et spørsmål (question) som danner utgangspunkt for en undersøkelse (research).

En problemstilling er altså et utgangspunkt for å finne ut noe nytt, noe som enda ikke er funnet ut. Spørsmålet «Når begynte andre verdenskrig i Europa?» er ikke en problemstilling. Noen har allerede funnet det ut, og vi kan slå opp i et oppslagsverk og lese det der. Derimot kunne spørsmålet «Hvordan tilpasset mine oldeforeldre seg det tyske styret gjennom de fem okkupasjonsårene?» være en problemstilling. Dette er spørsmål som alltid kan stilles av alle nordmenn. På den måten kan vi alle bidra med å produsere historiefaglig kunnskap – om okkupasjonen – eller om et utall andre hendelser og prosesser verden og Norge har gjennomgått, fra EU-avstemningene til 22. juli til koronapandemien og mye annet.

METODE: TOLKNING AV KILDER – HVARFOR ER HISTORIKERE UENIGE?

I forrige kapittel kunne du lese om ulike typer kilder og hvordan de kan brukes. En slik gjennomgang må likevel ikke forlede deg til å tro at bare vi har kilder nok, og kjenner metodene for kildetolkning, så vil sannheten om fortiden åpenbare seg rett for våre øyne. Historiefaget skiller seg i så måte fra for eksempel realfagene der man oftere kan komme frem til ett svar med to streker under. Historiefaget – som handler om hendelser og prosesser der mennesker med intensjoner er aktører – vil alltid være åpent for nye tolkninger. Nye historikere leser de samme kildene om igjen, men stiller nye spørsmål og ser nye sammenhenger som tidligere historikere ikke har vært oppmerksomme på. I dette kapittelet skal vi se på en debatt som pågikk blant historikere fra 2018 til 2021. Debatten omhandlet arrestasjonen og deportasjonen av jødiske nordmenn høsten 1942, og om hjemmefronten hadde blitt varslet om aksjonen i forkant. Som vi skal se, dreide ikke debatten seg så mye om hva som stod i kildene, men hvordan det som stod der skulle tolkes.

Statspolitiet arresterer jødene

Om morgenen 26. november 1942 kjørte en rekke biler ut fra Statspolitietts hovedkvarter i Oslo. I bilene satt norske politimenn som skulle ut og arrestere helt uskyldige medborgere. I løpet av dagen ble hundrevis av norske kvinner og barn arrestert. Mennene deres var arrestert og sendt på interneringsleir en måned tidligere. Hva hadde de arresterte gjort for å gjøre seg fortjent til arrestasjon og internering? Ingenting annet enn at de tilhørte en liten og mistrodd minoritet.

Norge har lange tradisjoner for anti-semittisme. Allerede i grunnloven fra 1814 ble jøder utelukket fra landet, en bestemmelse som først ble fjernet i 1851, men gjeninnført av Quisling i 1942. Arrestasjonen var i så måte et absolutt moralsk bunnpunkt fra de norske politibetjentenes side, og det ville ikke blitt gjennomført om ikke Norge hadde vært okkupert av det tyske naziregimet. Ikke desto mindre var det norske politimenn som gjennomførte arrestasjonene – til tross for at politimennene må ha visst hvilken fare som ventet jøder som ble sendt ut

av landet med tyske skip. Av de 773 jødene som ble arrestert og sendt i konsentrasjonsleirer fra Norge, vendte kun 38 levende tilbake.

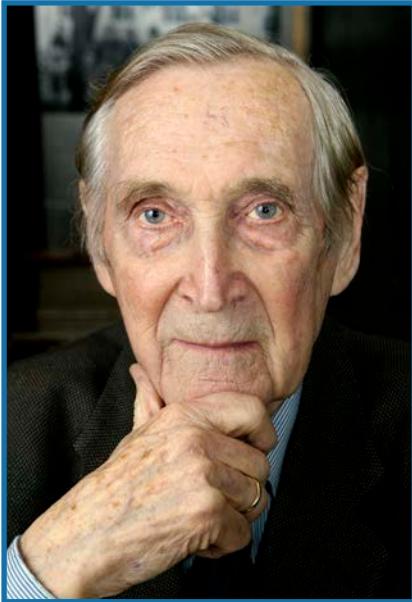
Hvilken straff ventet politibetjentene som hadde sendt sine medmennesker i døden etter at krigen? I mange tilfeller fikk de ikke straff i det hele tatt. Tvert imot fikk de i mange tilfeller beholde jobben i politiet, mens de jødiske nordmennene etter krigen kom hjem til beslaglagte hus og eiendommer. Jødene måtte også se at politibetjentene som hadde sendt deres slektninger i døden, gikk fri. Hvordan kunne det skje?

Enkelte politibetjenter hevdet senere at de hadde varslet de jødiske familiene om arrestasjonen i forkant, men at de jødiske familiene likevel ikke hadde flyktet. Det er vanskelig å vite i hvor stor utstrekning dette faktisk skjedde. De som eventuelt kunne ha bekreftet dette fra jødisk hold, ble gasset i hjel. Dermed har vi bare politibetjentenes egne ord for dette, og for dem var det selvsagt en fordel om slike fortellinger ble spredt. Men en enda viktigere grunn til at politibetjentene gikk fri, var nok den hemmelige alliansen enkelte i Statspolitiet hadde med hjemmefronten.

Mange betjenter i Statspolitiet hadde under krigen også hjulpet motstandsbevegelsen ved å gi dem verdifull informasjon. En sentral motstandsmann, Gunnar Sønsteby, gikk under rettssakene god for mange av politimennene med den begrunnselen at de også hadde hjulpet hjemmefronten. Hovedmannen bak jødeaksjonene, Knut Rød, var en av de som slapp straffeforfølgelse på grunn av Sønstebys forsvar. Selv etter krigen, da omfanget av nazistenes forbrytelser ble åpenbart for verden, ga ikke Norge de norske medansvarlige i Holocaust straff hvis de også hadde hjulpet hjemmefronten. Holocaust ble heller ikke en del av den allment etablerte okkupasjonshistorien i de første etterkrigsårene. Da handlet okkupasjonshistorien om den norske majoritetsfolkningen som hadde blitt hærtatt og kjempet tappert for deretter å lide under fremmedstyre.

Intervjuet med Sønsteby

Norsk hjemmefrontmuseum ble høytidelig åpnet i 1970, til 25-årsdagen for frigjøringen. Initiativet til å lage et hjemmefrontmuseum kom fra en rekke ledende motstandsfolk, og museet kom også til å drive forskning og sette sitt preg på forskningen rundt okkupasjonsårene. Blant annet dro hjemmefrontmann og krigshistorier Ragnar Ulstein, på initiativ fra hjemmefrontmuseet, rundt og intervjuet 700 grenselo-

Gunnar Sønsteby, Norges høyest dekorerte borger. Men fikk han vite om jødeaksjonen i 1942 uten å varsle videre?

Marte Michelets bok fra 2018.

ser og motstandsfolk om deres innsats under krigen. I 1970, samme år som museet åpnet, intervjuet Ulstein Gunnar Sønsteby. I intervjuet falt blant annet følgende replikkveksling:

Ulstein: *Vi hadde i 42 denne voldsomme jødeaksjonen.*

Sønsteby: *Ja.*

Ulstein: *Eh, var du ... Eh, kom du borti den?*

Sønsteby: *Vi kom borti dette tre måneder før det ble iverksatt, og da var det vår hundre prosents oppfatning at jødene ville bli tatt i Norge.*

Ulstein: *Ja, hva bygde du det på?*

Sønsteby: *Vi bygget det på uttalelsene vi fikk fra våre ... Vi hadde jo, etter hvert så hadde jeg fire mann i Statspolitiet.*

Ulstein: *Ja.*

Sønsteby: *Som var, kan vi si, mine folk, som arbeidet direkte for meg ...*

Ulstein: *Du kunne ikke huske, står det i boka di? Husker du navna på de?*

Sønsteby: *Alle sammen er meget nøyne beskrevet, hvis ikke det hadde blitt gjort ville ikke de blitt godtatt i Norge etter krigen.*

Sønsteby var en sentral hjemmefrontmann under krigen, og etter krigen skulle han bli Norges høyest dekorerte borger. Han skrev flere bøker om sin innsats under krigen som solgte i store opplag, og helt til sin død i 2012 holdt han foredrag og uttalte seg om okkupasjonshistorien. Han har til og med fått en statue av seg på Karl Johans gate. Men det han bød på i intervjuet med Ulstein var overhodet ingen heltehistorie. Dersom det er rett som Sønsteby sier, at hjemmefrontens menn visste med 100 prosent sikkerhet at deres jødiske medborgere ville bli tatt og sendt til utryddelsesleirer, så bærer de et tungt ansvar for ikke å ha gjort alt de kunne for å varsle dem og få dem i sikkerhet. Senere i det samme intervjuet forklarer Sønsteby hvorfor han ikke prioriterte å varsle eller redde jødene.

Sønsteby: *Vår oppgave var ikke å ... Vi skulle slåss. Vi skulle ikke hjelpe folk. Vi skulle lage noe positivt ut av frigjøringen av Norge. Så vi kom ikke særlig borti dette og fant det ikke riktig å gjøre det.*

Hva visste hjemmefronten?

I 2014 ble journalisten Marte Michelet tipset om intervjuet med Sønsteby. Hun holdt da på med en bok om den norske jødeforfølgelsen, og alt hun så langt hadde lest om Holocaust i Norge fortalte at jødeaksjonen kom overraskende på alle. Også Ulstein selv hadde i boka Svensketrafikken fra 1974 skildret det norske Holocaust som om det

kom helt overraskende på alle. Michelet ville vite om det faktisk fantes kunnskap nok til at flere jøder kunne vært reddet. Det hun fant var at det ikke bare hadde kommet varsler fra Statspolitiet. Også tyske anti-nazister som hadde kontakt med den norske motstandsbevegelsen, hadde kommet med flere varsler. I boka *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet* fra 2018 avdekker hun tre konkrete varsler fra vel informerte tyske antinazister til norske motstandfolk. I tillegg viser hun hva regjeringen i London må ha visst om jødeforfølgelser andre steder i verden på samme tid. Men svært lite ble gjort for å varsle og redde jødene. Tvert imot viser Michelet at da jødeaksjonene ble gjennomført i oktober og november 1942, stengte sentrale hjemmefrontmenn sine fluktruter for jøder. Hjemmefrontmennene ville ha fluktrutene for seg selv.

Hvordan kunne dette skje? Hvorfor hjalp ikke hjemmefronten jødene på samme måte som studentene som ble kollektivt arrestert året etter? I boka avdekker Michelet utbredte antijødiske holdninger hos hjemmefrontmenn i årene før og under krigen.

Hun skriver blant annet:

Jødene var en uglesett, upopulær minoritet som store deler av befolkningen stilte seg skeptiske eller rent ut sagt fiendtlige til. Og disse holdningene strakk seg langt inn i den organiserte motstandsbevegelsen. Dette er det svært vanskelig for oss å forstå i dag, at det gikk an å være mot nazismen og samtidig ha antijødiske holdninger. Men det var først gjennom den langvarige bearbeidelsen av Holocaust, etter at krigen var over, etter at uthyddelsesleirene ble erobret av de allierte og vist fram i all sin gru, at antijødiske holdninger sluttet å være allment akseptert.

I boka stiller også Michelet spørsmål om hvorfor de nevnte varslene ikke er blitt beskrevet før. Michelets svar er at krigslitteraturen er blitt preget av hjemmefrontens egne fortellinger. Sentrale motstandfolk har naturligvis ønsket å fremstille sin egen krigsinnsats som mest mulig heroisk. De har naturlig nok ønsket å «sminke bort» sine egne antijødiske holdninger og manglende innsats for å redde jødene under krigen.

Motbok fra Berggren, Bruland og Tangestuen

Det hører med til sjeldenhetsene at sakprosabøker om historiske temaer vekker noe særlig offentlig interesse, men Michelets bok kom til å vekke interesse langt utover faghistorikernes rekker. Boka ble diskutert i en rekke medier. Etterkommerne etter motstandsmenn som ble

Motboka fra 2020.

omtalt gikk så langt som til å engasjere en advokat for å få boka trukket tilbake. Også krigshistorikere fikk behov for å ta til motmæle mot boka. To av de historikerne Michelet kritiserer i boka, Mats Tangestuen og Bjarte Bruland, var raskt ute og tok til motmæle mot Michelet. De stod fast på den etablerte fortellingen om at jødeaksjonen kom raskt og uventet. Sønsteby og andre sentrale motstandsmenn kunne umulig ha visst om aksjonen tre måneder før, slik Sønsteby sier i intervjuet.

To år etter utgivelsen av Michelets bok ga nevnte Bruland og Tangestuen, sammen med historiestudent Elise B. Berggren ut boka *Rapport fra ein gjennomgang av Hva visste hjemmefronten?* Der mener de å kunne påvise en rekke feil i Michelets bok. Men «feilene» de påviser består i all hovedsak av at de tre historikerne tolker kildene annerledes enn Michelet. Det er også poenget i to nye bøker som kom i 2021, først Espen Søbye med *Hva vet historikerne? Om hjemmefronten og deportasjonen av jødene*, og deretter Michelets egen *Tilsvar. Svar på motboken til Hva visste hjemmefronten?* Med disse bokutgivelsene kunne et stort historieinteressert publikum følge historiefaglige diskusjoner om historisk metode, kildebruk og tolkning. Vi skal i det følgende gi noen utdrag fra diskusjonen for å vise hvordan historikere jobber med kilder, hvilke spørsmål de stiller og hvorfor de er uenige. Vi begynner med intervjuet med Sønsteby.

De tre historikerne Berggren, Bruland og Tangestuen (heretter BBT) har hørt det samme intervjuet som Michelet, men de trekker andre konklusjoner. Slik de ser det, kunne Sønsteby umulig ha fått et varsel om at jødenes skulle tas, slik Michelet hevder. Hvordan kan de si det?

Etter vanlige kildekritiske vurderinger skulle i utgangspunktet kilden stå sterkt. Det er Sønsteby selv som uttaler seg om hva han visste. Vi har dermed å gjøre med en førstehåndsberetning, og Ulsteins intervju med Sønsteby er en primærkilde. Når BBT tviler på det Sønsteby sier, er det blant annet med den begrunnelse at intervjuet ble foretatt hele 28 år etter at hendelsen som omtales fant sted. De argumenterer derfor for at Sønsteby kan huske feil eller ha forskjøvet minnet om et varsel bakover i tid. I tillegg argumenterer de for at kunnskapen om jødeaksjonene 26. oktober og 26. november var planlagt kort tid i forveien. Forskningen på Holocaust både i Norge og i andre okkuperte land, har vist at avgjørelser om jødeaksjoner sjeldent ble tatt så tidlig som tre måneder før gjennomføringen. Oftest ventet nazistene i tyskokkuperte land på et påskudd til å gjennomføre en storstilt aksjon, og da ble gjerne beslutningen tatt raskt. For Norges del ble en hendelse på Haldentoget 22. oktober 1942, der jøder på flukt og på vei mot Sverige

angrep politimenn som var i ferd med å arrestere dem, påskuddet som satte i gang aksjonen.

BBT har enda en innvending mot at Sønsteby kan ha vært 100 % sikker på at jødene skulle bli tatt tre måneder før aksjonen. De mener det er en vesentlig forskjell mellom informasjon og det å forstå. Motstandsmenn og nordmenn i London kan ha fått informasjon om hva som skjedde med jøder andre steder i Europa, og kan ha fryktet at det samme kunne ramme jødiske nordmenn. Men det var antakelig først etter krigen, når omfanget av jødeutryddelsene ble gjort kjent for verden, at denne informasjonen ble forstått til fulle. Under krigen ble sann og usann informasjon, rykter og propaganda, spredt om hverandre. BBT peker også på at en hendelse som Holocaust aldri hadde skjedd før i historien. Selv på oss som faktisk vet at det skjedde, er det nesten ikke til å fatte at noen kan planlegge å utrydde et helt folk. For samtidens mennesker var det derfor antakelig svært vanskelig å tro på at utryddelse ville ramme jødiske nordmenn selv om kanskje rykter fortalte at det rammet jøder andre steder i Europa. Dermed er det, slik BBT ser det, svært vanskelig å dømme fortidens mennesker for ikke å ha tolket det som fantes av informasjon slik vi i dag vet at det kunne vært forstått.

Michelets tilsvær

Michelet er ikke enig. Slik hun ser det, har de tre historikerne stilt opp en helt kunstig motsetning mellom informasjon som ledet til vag uro over hva som ville skje med jødene, og 100 % sikker informasjon om nøyaktig tidspunkt for arrestasjon. I boka *Tilsvar* (2021) skriver hun:

«På ett nivå er det ingen tvil om at avgjørelsen ble tatt på høyeste hold i Tyskland, i den forstand at det var der det ble bestemt at samtlige jøder under tysk kontroll skulle inkluderes i Endlösung. At beslutningen eksplisitt også gjaldt Norge, kommer fram i referatet fra Wansee-konferansen. Dermed kan man slå fast at en hensikt om å utrydde de norske jødene lå klart senest 20. januar 1942. Men spørsmålet er når og hvordan denne hensikten ble omsatt i konkrete planer på norsk nivå.»

Riktignok var hendelsen på Haldentoget 22. oktober 1942, der jøder på flukt angrep politimenn, den utløsende årsaken til den første runden med arrestasjoner. Alle jødiske menn ble arrestert 26. oktober 1942, kvinnene en måned senere. Likevel fantes det nok informasjon i Statspolitiet om at jødene skulle tas til at Sønsteby kan ha blitt varslet. Dessuten avdekker Michelet flere varsler fra tyske antinazister til norske hjemmefrontmenn i forkant av aksjonene.

Michelets motbok til motboka fra 2021.

Michelet og BBT er også uenige om et annet viktig spørsmål. Michelet har etterlyst kildebelegg på det hun mener er en myte som har fått sirkulere i krigslitteraturen, og som både Bruland og Tangestuen har gjentatt. Enkelte statspolititjenestemenn som hadde vært med på arrestasjonene hevdet etter krigen at de hadde varslet jødene som skulle arresteres om aksjonen i forkant, men at de ikke var blitt trodd. Politifolkene hadde derfor måttet arrestere jøder de hadde forsøkt å varsle. Det kan selvsagt ha skjedd, men vi har bare politimennenes ord for det, og de ønsket naturlig nok å skjønnmale det de hadde vært med på under okkupasjonsårene. Ingen jøder har noen gang bekreftet at de ble varslet, og uansett kan omfanget neppe ha vært så stort, mener Michelet.

Debatten fortsetter. Espen Søbye ga i 2021 ut en motbok til motboka.

Generelt om kilder og tolkning

Hva er kjernen i diskusjonen mellom Michelet og BBT? Som nevnt har de stort sett lest de samme kildene, men de leser dem forskjellig. Det er med andre ord slik at kilder ikke taler på egen hånd bare man kjenner håndverket. Det vil alltid være et spørsmål om mer eller mindre velbegrunnede tolkninger. Var jødeaksjonen en så «unik hendelse i verdenshistorien» at det var umulig å forestille seg den i samtiden, slik BBT hevder? Og er det riktig at informasjonen om at jødene ville bli tatt, kunne eksistere så klart og tydelig for samtidens mennesker som Michelet hevder, eller er det kun i ettertid at vi forstår hva varslene betydde? Er det slik BBT hevder, at Sønsteby kan ha fått vag informasjon som først i ettertid ble tydelig og forståelig for ham? Michelet gjorde uansett et viktig arbeid med å stille noen ubehagelige spørsmål som bragte norsk Holocaustforskning framover. Og boka og diskusjonen ble bragt ut i en bred norsk offentlighet.

METODE: KAN MAN LÆRE HISTORIE AV Å SE PÅ FILM?

Tv-serien «Vikings». Hvilen betydning har slike serier for seernes kunnskaper om vikingtiden?

Dette kapittelet skal handle om historie på film. Historie på film er i vinden som aldri før. En vanlig norsk tenåring har tilgang til et nesten ubegrenset antall spillefilmer med historisk innhold på kino, på NRK og på diverse strømmetjenester. Hvert eneste år kommer det en mengde nye historiske spillefilmer eller serier både fra inn- og utland. De fleste elever kan allerede nokså mye historie når de begynner med faget på videregående, og mye av kunnskapen kommer fra historiske filmer.

Vi skal ikke undervurdere verken det historiefaglige arbeidet som ligger bak arbeidet med et historisk drama på lerretet, eller læringsutbyttet ved å se slike filmer. Og for elever skal det ikke så mye ekstra innsats til for å gjøre kunnskapen fra historiske filmer anvendelig i faget historie. I tillegg kan kunnskapene om det vi kaller filmspråket, det vil si filmens måte å fortelle på, kunne gjøre filmopplevelsene rikere. Kunnskap om filmspråket er også et godt utgangspunkt for arbeid med tverrfaglige temaer. Historie på film er et fagområde der historiekunnskap møter begreper fra andre fag med begreper som sjanger, perspektiv, fortellermåte, plott og liknende.

I dette kapittelet skal vi forsøke å nærme oss historiske filmer på en slik faglig måte. Etter å ha lest gjennom kapittelet er det meningen at du som elev skal kunne se historiske filmer med større utbytte, og samtidig kunne jobbe med historiske filmer på en mer faglig måte. Vi bruker mange filmeksempler gjennom kapittelet, men det er ikke nødvendig å ha sett disse filmene for å forstå poengene.

Hva er historie på film?

I norsk dagligtale brukes begrepet historie i minst tre ulike betydninger. Begrepet kan referere til alt som har skjedd i fortiden. Vi snakker gjerne om at noe er historie når vi mener at noe er avsluttet fortid. For eksempel sier vi at «denne bedriften er historie» når vi mener at den ikke er i drift mer. Begrepet kan også brukes i samme betydning som ordet fortelling som i å fortelle en historie. En historie i denne betydningen har gjerne et poeng som skal komme fram i fortellingen. En tredje betydning er faget historie, eller historie som en vitenskap, med sine egne historiske metoder. Det kan være greit å holde disse

betydningene fra hverandre når vi skal se på historie på film. Enhver film er jo i en forstand historisk – altså laget i fortiden og kan på den måten studeres som en levning fra den tiden den er blitt til i. Selv filmer og tv-serier som handler om sin egen samtid, blir fort historiske i den betydningen at vi kan se at de er laget i en annen tid enn vår egen.

I dette kapittelet er vi imidlertid opptatt av hvordan noe fra fortiden blir en historie – i den andre betydningen, altså en fortelling som er verdt å feste på filmlerretet. Vi er altså opptatt av filmer som er laget i en tid, og som forteller en fortelling fra en annen tid. Det er dette vi mener med begrepet historiske filmer i dette kapittelet. Vi bruker begrepet fortelling når vi skriver om filmens fortelling.

Fortelling i tekst og på film

Også faghistorikere bruker elementer fra fortellende kunststarter som film og skjønnlitteratur når de skriver historie. Man bygger gjerne fremstillingen opp rundt plott og spenningskurver. Likevel er slike grep først og fremst spillefilmens og skjønnlitteraturens fortellergrep. Det betyr at bak hver spillefilm ligger det mye arbeid i å finne et sentralt plott filmen skal bygges rundt. Hva er et plott? På engelsk betyr ordet omtrent et kort handlingsforløp. Vi kan bruke filmen om motstandsmannen Max Manus som eksempel. Plottet kan oppsummeres slik: Under den tyske okkupasjonen av Norge bestemmer Max Manus og noen venner seg for å ødelegge så mye de kan for okkupasjonsmakten. Etter en aksjon flykter Max til Sverige der han møter Tikken på den britiske ambassaden. De blir gradvis forelsket. De allierte seirer i krigen, men ved krigens avslutning er Max traumatisert og deprimert. Tikken hjelper ham å gå videre i livet.

Plottet i filmen *Max Manus* handler først og fremst om personen Max Manus. Filmen handler også om Norge under okkupasjonsårene. Vi kan lære mye om hvordan det var i Norge under andre verdenskrig, spesielt for motstandsfolk, ved å se filmen. Likevel er filmen først og fremst orientert om personen Max Manus. Hans perspektiv får stå uimotsagt og vil nødvendigvis bli oppfattet av seeren som sannhet. For å ta et konkret eksempel. I begynnelsen av filmen er Max kommet tilbake til Norge etter å ha kjempet i den finske vinterkrigen. Det er juni 1940, tyske soldater marsjerer på Karl Johan, og tyske fly buldrer over hovedstaden. På stortingen henger et banner med DEUTSCHLAND SIEGT AN ALLEN FRONTEN (Tyskland seirer på alle fronter). Kamphandlingene er over. Det er i denne situasjonen Max og vennene møtes og bestemmer seg for å ta opp kampen mot tyskerne på nytt.

Filmen om Max Manus fra 2008. Overdriver filmen Manus' og hjemmefrontens betydning for krigen?

Mellom vennene faller følgende replikkveksling:

- *Så må vi selv bygge opp en hær.*
- *Vi er ikke nok og har ingen våpen.*
- *Det er ikke det det handler om.*
- *Så hva handler det om?*
- *Å sende et budskap. Millioner av nordmenn tenker som oss. Krigen er så vidt begynt. Vi må vise at kampen ikke er over. Noen må gå først.*

Som seer blir man sittende igjen med et inntrykk av at nettopp slik var det, at millioner av nordmenn tenkte som Max Manus og vennene. Men sommeren 1940 var viljen til å fortsatt yte motstand mot tyskerne svært liten i Norge etter at kampene var over, og Frankrike hadde kapitulert. Tvert imot var det et utbredt ønske både blant de politikerne som hadde blitt igjen, og blant næringslivstoppene, at det var om å gjøre å finne en permanent samarbeidsordning med tyskerne. At enkelte fortsatte å yte motstand, ble snarere ansett som et problem fordi det kunne føre til represalier fra tyskerne. Max og vennene hadde derfor ikke «millioner av nordmenn» i ryggen da de ville reise en hær den første sommeren av okkupasjonsårene. Men dette blir ikke forklart for seeren på noen måte. Tvert imot blir man som seer sittende igjen med Max Manus' og vennenes tolkning av stemningen i landet. Og slik må det kanskje være, for en spillefilm er ikke en fagtekst som kan forklare hele det store bildet.

Filmen kan heller ikke diskutere kildespørsmål: Hvor mye vet vi og på hvilket grunnlag?

Dette er et generelt poeng som gjelder mange historiske filmer. De er ofte orientert om få personer. For å skape innlevelse hos seeren vil manusfattere gjerne orientere handlingen rundt noen få personer og de utfordringene og valgsituasjonene de står overfor. Det betyr at den som ser *Max Manus* for å forstå norsk okkupasjonshistorie, vil kunne bli sittende igjen med inntrykket av at Max Manus spilte en langt viktigere rolle enn det han i virkeligheten gjorde. Det er en kritikk som ofte blir rettet mot historiske filmer og tv-serier. De historiske aktørene som plottet er bygget rundt, blir gjerne forstørret, og valgsituasjonene de kommer opp i, blir større og viktigere enn det de i virkeligheten var. Flere nyere norske filmer og serier har møtt kritikk for nettopp dette. Under lanseringen av *Max Manus* gikk Erling Fossen ut i Aftenposten og kritiserte filmen for å skape et inntrykk av at norske motstandsfolk «nærmest vant krigen på egen hånd». Sannheten er, ifølge Fossen, at den norske krigsinsatsen i virkeligheten var nokså bedrøvelig. «Tyskland tapte krigen da de åpnet Østfronten og rotet seg bort i Sovjetunio-

nen, og Europa ble reddet av USA, ikke av Gunnar Kjakan Sønsteby og Max Manus.» skrev han videre.

Og *Max Manus* er ikke den eneste filmen som har fått kritikk for å gjøre hovedpersonene for store. I 2016 kom filmen *Birkebeinerne* som handler om de to birkebeinerne Torstein og Skjervald, som får i oppdrag å frakte birkebeinernes kongekandidat fra det baglerkontrollerte Østlandet til det birkebeinerkontrollerte Trøndelag. I motsetning til Max Manus' handlinger under krigen vet vi nesten ingen ting om Torstein og Skjervald og deres reise til Trøndelag i 1204. Dermed kunne man i utgangspunktet tenke seg at manusforfatter Ravn Lanesskog hadde en lett jobb. I mangel av kilder er man jo tvunget til å dikte. Likevel ble filmen kritisert for å gi et uriktig bilde av norsk borgerkrigstid. Historiker Hans Jakob Orning skrev at filmen likner filmer om norske motstandsfolk under andre verdenskrig. De fremstår som helter som kjemper en kamp på liv og død. Sannheten er, ifølge Orning, at de norske borgerkrigene var en periode med kompliserte maktpartier der det ble kjempet om makt langs mange akser. Torstein og Skjervald sin flukt med lille Håkon over fjellet hadde antakelig minimal betydning for Norges videre fremtid. Som film fungerer *Birkebeinerne* godt fordi den har et spennende plott. Og plottet fungerer fordi det forenkler den historiske virkeligheten til å handle om en kamp på liv og død mellom de «gode birkebeinerne» og «de onde baglerne».

Et siste eksempel kan illustrere hvordan hovedpersonene og konflikten forstørres når historiske begivenheter skal tilpasses filmlerretet. Høsten 2020 gikk serien *Atlantic Crossing* på NRK. Serien handlet om den norske kronprinsesse Märtha som under krigen flyktet først til sin familie i Sverige og deretter til president Franklin D. Roosevelt i USA. Serien var på åtte episoder, hver på over 50 minutter. Det tilsvarer godt over seks timer spillefilm som skal fylles med dramatikk rundt kronprinsessen. For å skape spenning og dramatikk nok til alle episodene, ble kronprinsessen i serien gitt æren for flere avgjørende historiske hendelser. I episode fire fremstår det som om det er hun som nærmest egenhendig overbeviser den amerikanske presidenten til å engasjere seg i krigen – ved å tilby britene våpen i låne- og leieavtalen. Skuespiller Sofia Helin, som spilte Märtha, sa på *Lindmo* at Märtha «gjorde den her enorme bedriften for både sitt land, demokrati og freden i Europa». En rekke historikere gikk ut og avfeide at Märtha skulle ha noe med låne- og leieavtalen å gjøre, og i det hele tatt at hun skal ha spilt den sentrale rollen under krigen som det fremstilles i serien.

Gir filmen «Birkebeinerne» et riktig bilde av borgerkrigstiden i Norge?

Hvor mye påvirket Märtha egentlig president Roosevelt til å engasjere seg i krigen?

I alle de tre eksemplene gjelder det at hovedpersonenes valg blir viktigere enn det de i virkeligheten var. For å øke spenningen og gjøre valgene de tok viktigere, blir gjerne også motstanderne fremstilt desto verre. I *Birkebeinerne* blir baglerne fremstilt som kaldblodige masse-mordere som vil overgi landet til danskene og den katolske kirke. I *Atlantic Crossing* kjemper Märtha for innflytelse hos den amerikanske presidenten, mot både ektemannens sjalusi og presidentens kone, rådgivere og det amerikanske folk.

Hva kan vi lære av å se historiske filmer?

Som vi har vært inne på ovenfor, hender det ofte at manusfatttere tar seg noen friheter fra den historiske sannheten i jakten på en god fortelling. Kan vi likevel lære om fortiden ved å se filmer og serier med historisk innhold? Ja, det er det all grunn til. Film er en svært god måte å lære om fortiden på. Vi vil peke på fem grunner til å bruke tid på filmer med historisk innhold.

For det første finnes ikke den ene rette fortellingen om fortiden. Historien i bestemt form entall finnes ikke – det eneste som finnes er en stor mengde historier. Mennesker har levd sine liv, hatt sine opplevelser og gjort sine valg ut fra de muligheter og begrensninger de hadde. Å skrive historie er å velge ut et lite antall personer og hendelser og sette dette sammen til en sammenhengende fortelling. Også historikere som skriver fagbøker, velger seg perspektiver og gjør sine valg ut fra de det man har valgt. Det betyr at historieskriving alltid kan foregå på nye måter, med nye perspektiver og med nye mennesker og handlinger i fokus. Også filmskapere gjør valg. De velger ut noen personer og hendelser og lar alt det andre ligge. Refleksjon rundt hvilke valg filmskapere har gjort, kan bidra til å gjøre deg som elev bevisst på at all historieformidling er resultat av valg. Noe blir fortalt, mens alt det andre må utelates.

For det andre kan filmmediet gjøre oss som seere oppmerksomme på at fortiden består av mennesker. Dette poenget kan synes selvsagt, men er ikke det. Mange elever opplever historiefaget som en eneste lang liste med navn, slagsteder, numre og årstall. Historie på film har den egenskapen at den skaper innlevelse i menneskenes liv bak tallene og navnene.

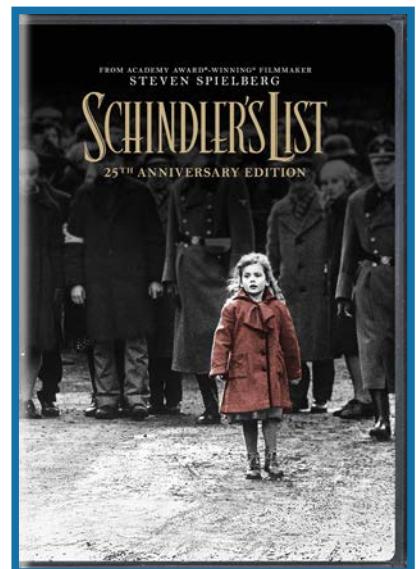
For det tredje, og i forlengelsen av det forrige poenget, kan historie på film få oss til å leve oss inn i de valgene fortidens mennesker sto overfor. Historiefaglige tekster har en tendens til å forklare fortiden som om det var slik det måtte gå. Men fremtiden var åpen for fortidens mennesker på samme måte som for oss. Det er bare vi som sitter på fasiten og vet «hvordan det gikk». Å se historie på film kan minne oss på hvilke handlingsalternativer fortidens mennesker sto i og hva som påvirket deres handlinger.

For det fjerde driver filmskapere en annen og minst like viktig historieforskning som historikere som skriver bøker. En historiker som skriver om for eksempel Max Manus, kan nøye seg med å fortelle hva han gjorde og hvilke konsekvenser det fikk. Et filmteam som skal vise det samme må i tillegg undersøke hele den konkrete, materielle verden som omga de historiske personene. Hva slags klær brukte folk? Hvordan så de ut på håret? Hvordan snakket de? Hvordan så gatene og leilighetene ut? Hvilke ting hadde folk? Alt dette krever grundige undersøkelser fra filmskaperes side for å skape et realistisk bilde av fortiden. Det betyr også at vi som seere kan få et helt annet innblikk i fortidens materielle og konkrete verden gjennom film enn gjennom tekst. Uttrykt på en annen måte, der teksten forteller om fortiden, gir filmen oss mulighet til å leve oss inn i fortiden, med alt det innebærer av farger og lyder og gjenstander.

For det femte skaper filmer med historisk innhold en rekke muligheter for faghistorikere til å formidle forskningen sin for et bredt publikum. I arbeidet med historiske filmer vil gjerne faghistorikere bli brukt som konsulenter for å sikre at filmen blir realistisk historisk sett. I tillegg er ofte lanseringen av historiske filmer et påskudd for faghistorikere til å formidle forskningen sin for et bredt publikum. Mange av de store avisene har intervjuer med faghistorikere og lager temaoppslag om historiske hendelser som blir tematisert i store filmer. I tillegg blir det gjerne bred diskusjon i aviser og på nettforside om hendelsene filmen formidler. Historiske filmer kan også være et påskudd for seere til å undersøke historiske temaer grundigere. De færreste nordmenn hadde klare forestillinger om borgerkrigstiden i Norge før filmen *Birkebeinerne*, og deler av nordmenns kunnskaper om Holocaust skyldes antakelig i stor grad filmer som *Schindlers liste*, *Anne Franks dagbok*, *Gutten i den stripete pysjamasen*, *Saras nøkkelen* og *Den største forbrytelsen*.

Hvordan kleddde folk seg under krigen? Her må filmskapere drive historieforskning på samme måte som faghistorikere. Bilde fra «Max Manus».

Film skaper bevissthet om historiske hendelser selv de filmene som tar seg kunstneriske friheter.

I filmen «Birkebeinerne» blir to historiske personer, Skule jarl og Håkon Galen, slått sammen til én, Gisle, spilt av Pål Sverre Valheim Hagen. Historikernes kritikk av filmen gikk likevel mer på bildet av borgerkrigstiden som en kamp mellom de gode og de onde.

Hvordan analysere historiefilm?

Avslutningsvis presenterer vi noen spørsmål som kan danne grunnlag for en analyse av historiske filmer og dramaserier.

Hva er plottet i filmen?

En analyse av en historisk film bør begynne med en kort gjenfortelling av hovedhandlingen, eller det vi på filmspråket kaller plottet. Plottet bør kunne gjenfortelles på noen få linjer. Det er faktisk ikke så lett. Det er lettere å fortelle om alt som skjer enn bare det viktigste. En gjenfortelling av plottet bør fortelle hvem de viktigste personene er, hvilke utfordringer de stilles overfor, og hvordan de løser de dem.

Hjem er de sentrale personene, og hvordan utvikler de seg?

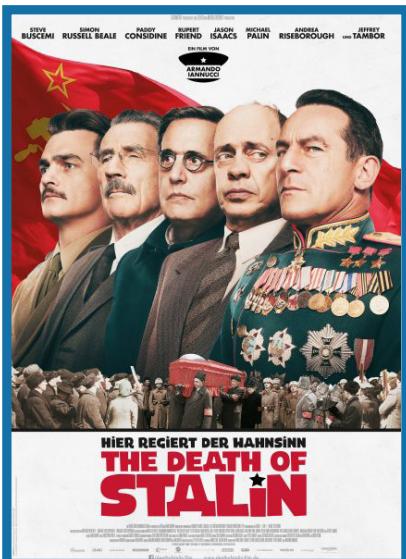
Man kan også undersøke de sentrale personene mer i detalj. Noen personer, som Max Manus i filmen *Max Manus*, viser flere sider og utvikler seg gjennom filmen. Han er det vi kaller en sammensatt eller rund karakter. Andre karakterer er bipersoner og har gjerne bare en eller noen få egenskaper eller karaktertrekk som ikke endrer seg gjennom filmen. De er det vi kaller flate personer. De behøver ikke være mindre historisk troverdige eller korrekte av den grunn. Fortellingen i filmen gir bare ikke plass til at alle personene utvikler seg.

Hvordan er filmen fortalt?

I denne delen av analysen går man over til de filmespesifikke virkemidlene filmskaperne har tatt i bruk for å fortelle historien. Hvilke scener får dominere? Hvordan er lys, lyd, kulisser, kameravinkling og klipping brukt for å få bygge opp under den fortellingen filmen vil fortelle?

Hva slags sjanger er filmen?

Sjangermessig kan historiske filmer plasseres i en rekke kategorier, hvorav de vanligste er drama, komedie og grøsset. For å vise poenget kan vi bruke eksempler fra noen av de filmene som er laget om Jesus. På historiske personer er portrettert så mange ganger på filmlerretet som Jesus. De historiske kildene man bygger på, vil vanligvis være de fire evangeliene i Det nye testamentet, men det er likevel så mye å ta tak i at det kan legge grunnlag for filmer i helt forskjellige sjangre. Mens Paolo Passolinis film *Matteusevangeliet* fra 1964 lar Jesu mange taler domi-

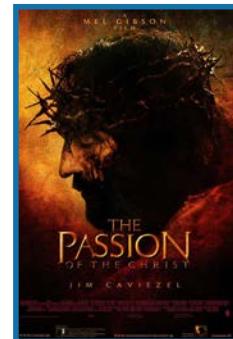
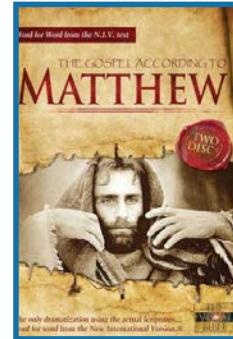
Lek med sjanger: «Stalins død» fra 2017. Sovjetunionens skrekkelige fremstilt som komedie.

nere i et lavmålt drama, har Mel Gibson i sin *The Passion of The Christ* fra 2004 valgt å utbrodere de mange volds- og torturscenene. Gibsons film kan minne om en grøsset, men ikke helt, tatt i betraktning av den ikke har scener publikum skal skvette av. Poenget er å vise at valg av sjanger ikke gir seg selv. Det er et valg filmskaperne tar.

Hvor historisk sannferdig er filmen?

En analyse av en historisk film bør også ha med noen ord om hvorvidt historien som fortelles virker historisk korrekt. Det kan man som elev i videregående kanskje ikke vite alt om. Men det krever ikke alt for mye arbeid å forsøke å finne ut hva vi ellers vet om personene som portretteres og hva vi ellers vet om perioden. Som vi har vært inne på, vil ofte historikere kommentere historiske filmer i forbindelse med lanseringen.

Spørsmålet om filmen er historisk sannferdig, kan undersøkes på flere måter. Som nevnt ble *Atlantic Crossing* kritisert for dialoger som ga prinsesse Märtha æren for å ha spilt en viktigere rolle enn det man finner støtte for i historiske kilder. Denne typen usannferdighet kan vi kalle faktafeil. Alle historiske filmer vil ha faktafeil. Vanligvis skriver man sammen flere historiske personer til noen få slik at seeren skal greie å holde oversikt. Kritikken mot *Atlantic Crossing* handlet imidlertid om en helt sentral del av plottet. Kritikken mot *Birkebeinerne* gikk derimot på noe annet. Der handlet det om at fortellingen som helhet, var lite historisk sannferdig, målt opp mot det historikere ellers vet om borgerkrigstiden.

To filmer om Jesu liv og død.
Samme plott – ulike sjangre.

PERSPEKTIV: HVORFOR HANDELER HISTORIE MEST OM MENN?

Av Anne C. Grønlie – lektor i historie og internasjonal politikk ved Drammen vgs.

Hvorfor handler historien hovedsakelig om menn? Mange hevder at det er fordi narrativet er skrevet av menn, for menn og til menn. Men, det er jo ikke sånn at kvinner ikke har spilt en viktig rolle for at historien har tatt de veiene den har, på godt og vondt. I denne delen skal vi ta for oss ulike kvinner som har hatt avgjørende påvirkning på historiens gang. Samtidig introduserer vi verktøyet SPØKTE, som er et godt verktøy å bruke når vi skal prøve å forstå hvorfor historien ble akkurat sånn. Ved å se på ulike sider av samfunnet kan vi prøve å forstå hvorfor et kjønn er sterkt underrepresentert i historiske kilder.

- Sosiale forhold
- Politiske forhold
- Økonomiske forhold
- Kulturelle forhold
- Teknologiske forhold
- Enkeltpersoner

Sosiale forhold

I de fleste samfunn har det vært vanlig at kvinnenes rolle har vært knyttet til det å skulle føde og oppdra barn, i tillegg til å ta seg av eldre og syke. Oppgaver som å tilberede mat, samt å holde boligen i orden, har også vært typiske kvinneoppgaver. Disse oppgavene har ikke vært prioritert blant dem som har skrevet om historiens gang. Det er først når kvinnerollen bryter med disse normene, at kvinnene beskrives i historien.

I oldtidens Egypt var det en flytende grense mellom levende og døde, samt guder og mennesker. Etter at man fant Rosettasteinen som inneholdt tekster på gresk, demotisk og i hieroglyfer, ble det mulig å finne ut mer om hvordan livet var i dette samfunnet som har etterlatt oss en mengde kilder i form av templer, statuer, mumier, smykker og redskaper. De fleste elever kjenner til de rike gravfunnene etter Tutankhamon, faraoen som døde i en alder av 19 år. Det mange ikke vet er at det også var en kvinnelig farao på denne tiden, nemlig Hatshepsut. Steinskulpturer av henne viser at hun var utstyrt med et falskt skjegg. Om dette var for å bli oppfattet som en mann, eller om det var for å fylle datidens forventninger til en farao, vet vi ikke. Men, det at hun fikk oppført et stort tempel for å sikre livet etter døden, antyder at veien til makt og innflytelse for kvinner ikke var helt stengt i det gamle Egypt.

Kvinnelige guder

Mange av gudene var også kvinnelige, og man kan jo anta at deler av gudeverdenen gjenspeilet seg i samfunnet. Samtidig er en av de andre berømte kvinnene fra Egypt, Nefertiti, kanskje mest berømt for utseendet sitt, noe vi vel kjenner oss igjen i dag? På den annen side tillegges hun og mannen hennes like stor rolle i at de faktisk endret religionen i Egypt. Det kan tyde på at hennes innflytelse var betydelig. Et annet argument for dette er at de fleste sporene etter henne er fjernet. Noen historikere mener at dette skyldes at hun også ble farao, andre mener at hun falt i unåde. Vi kan uansett konkludere med at hun må ha hatt en viktig posisjon i og med at noen brukte krefter på å fjerne sporene av henne.

Fra antikken har vi flere skriftlige kilder enn fra Egypt. I tillegg til templer, statuer, hus, kunst og smykker, har vi en rekke skrift-

Den kvinnelige faraoen Hatshepsut. Statuen befinner seg i Metropolitan Museum of Art i New York.

Forrige side: Krig har stort sett vært noe menn har drevet med. Dronning Boudicca av Iker-stammen er et av unntakene. I år 61 ledet hun et opprør mot romerne, og inntok blant annet London. Du finner en statue av henne langs Themsens bredder i London.

Etruskerne var et folkeslag som dominerte midt-Italia før romerne slo seg opp. Her et veggmaleri i et etruskisk gravkammer.

lige kilder. Det er derfor mulig å si mer om kvinnens sosiale rolle. Velkjent er ulikhetsene i Athen og Sparta. I Sparta hadde kvinnene et viktig samfunnsmandat: De skulle føde og fostre opp gode krigere. Det var derfor viktig at også kvinnene hadde god fysikk. I Athen, blant borgerne, var kvinnene langt mer tilbaketrukket. Deres rolle var i hjemmet, mens det var mennene som bygget det berømte demokratiet. Den såkalte frie rollen til kvinnene i Sparta var ingen ting sammenliknet med de etruskiske kvinnene. Disse kunne være prester, ha egen virksomhet, og de var publikum på boksekamper og andre idrettsarrangementer. I tillegg kunne de etruskiske kvinnene være med på fester der de spiste og drakk på lik linje med mennene.

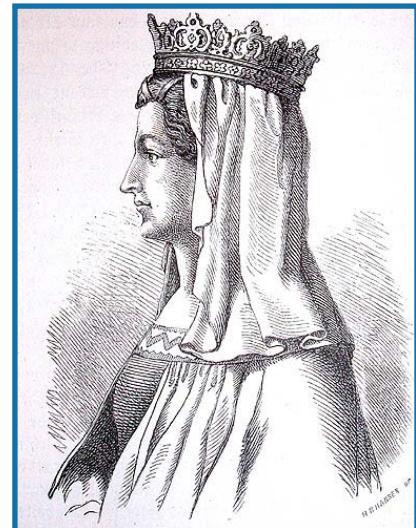
I Norge har kvinnene tradisjonelt hatt en sterkere samfunnsposisjon enn det vi ser lenger sør. Siden mennene ofte var bortreist, blant annet i viking, måtte jo kvinnene ta styring på gården i lengre perioder. I sagaene står det beskrevet hvordan det var kvinnnen som hadde nøklene til huset, og dermed hadde et tydelig ansvar. Med innføringen av kristendommen endres kvinnenes rolle, dette skal vi se mer på under religion.

Politiske forhold

I dag er det flere kvinner enn noen gang blant verdens mektigste politiske ledere. I demokratier der alle borgere har stemmerett og ca 50 % er kvinner, skulle vel det bare mangle? Men, det har tatt mange år å komme dit. Fra kvinnene i Norge fikk allmenn stemmerett i 1913, til Gro Harlem Brundtland ble vår første, kvinnelige statsminister i 1981, gikk det altså nesten 70 år. Vi har allerede sett at kvinner i forhistorisk tid kunne være farao. Dette ga selvsagt politisk makt. I antikken står Kleopatra fram som en kvinne som også oppnådde stor politisk makt. Hun var i utgangspunktet dronning i Egypt, men utøvde politisk makt ved å inngå allianser med Julius Cæsar og Marcus Antonius i Romerriket. På toppen av karrieren sin tar hun tittelen dronning over alle konger, noe som tydelig illustrerer hennes posisjon.

Verdslig vei til politisk makt

Fram mot de moderne demokratienes tid er det imidlertid sånn at de kvinnene som fikk politisk makt, fikk det via arv. Prinsippet primogenitur, som betyr at det er den førstefødte som har arverett til tronen, førte i praksis til at det var den eldste gutten som ble konge, tsar og keiser i vår del av verden. I Norge var det fram til Magnus Erlingssons tid mot slutten av 1100-tallet stadige kriger om hvem som skulle arve tronen, eller rettere sagt, hvilken sønn. På tross at arvereglene satte menn på tronen, var det opp gjennom middelalder og mot nyere tid flere viktige kvinner som endte med sterkt politisk makt. Blant dem har vi de britiske dronningene Elizabeth I, Maria Stuart og Victoria, og i Russland Katarina den store. I tilfeller der det ikke fantes mannlige arvinger var det fullt mulig for kvinner å utøve makt. Med tanke på hvor blomstrende epokene der spesielt Elizabeth og Victoria regjerte, var det underlig at man ikke så at også kvinner kan være egnet som politiske ledere. I Norge var det mangelen på manlig tronarving som ledet til Kalmarunionen i 1397. Det skulle vise seg at også den siste mannlige tronarvingen døde, og unionen mellom Norge, Sverige og Danmark ble deretter ledet av en kvinne, Margrete.

Dronning Margrete (1353 –1412) hersket i en periode over hele Skandinavia.

Religiøs vei til politisk makt

Den andre veien til politisk makt går via religion. I alle de tre monoteistiske religionene, kristendom, islam og jødedom har det vært tradisjon for at det er menn som har makt. Den ene guden omtales som Han, og innen den katolske kirken er Paven en mann, det samme er Patriarken i den gresk-ortodokse kirken. I den ortodokse jødedommen er det bare menn som kan være rabbinere, mens det i mange mer moderne retninger finnes kvinnelige rabbinere. Innen Islam er det også tradisjon for at det er menn som er religiøse ledere, både blant sunnier og sjiaer. Men, det finnes i dag enkelte kvinnelige imamer, blant annet i Tyskland. Ettersom Islam er blitt mer utbredt i land der det hersker likestilling, er det sannsynlig at antallet kvinnelige religiøse ledere vil øke på sikt slik vi har sett i den protestantiske kirken. I dagens Norge er det vanlig med kvinnelige prester, men de har gått en lang vei. Både da Ingrid Bjerkås ble den første kvinnelige prest i Norge i 1961, og da Rosemarie Köhn ble første kvinne-

Nordens første kvinnelige lutherske biskop Rosemarie Kohn vigsles til biskop i Hamar domkirke. Her med kong Harald og dronning Sonja som overvar vigslingen.

lig biskop i 1993, var det heftige debatter. I dag er halvparten av norske prester kvinner.

Økonomiske forhold

Når kvinner tradisjonelt har spilt en mindre rolle i de historiske kildene, har dette også handlet om økonomi. Kvinnene har i de fleste samfunn fram mot vår tid vært økonomisk avhengige av mannen. Kvinnens økonomiske arverett har vært begrenset, og muligheten til å oppnå bedret økonomisk posisjon har hovedsakelig vært via ekteskap. Eksemplene så langt i denne teksten viser jo at de fleste av de kvinnene som har satt spor, har gjort det fordi de har arvet eller giftet seg til posisjoner. Det er først etter at kvinner har oppnådd råderett over egen økonomi at «vanlige» kvinner har fått mulighet til å få innflytelse over andre samfunnsområder. I dag er det paradoksalt sånn at de fleste banker- og finansinstitusjoner foretrekker å låne ut penger til kvinner siden de statistisk sett er bedre betalere enn menn. Samtidig ser vi på lister over de rikeste menneskene, både nasjonalt og internasjonalt, at de hovedsakelig er menn. Noen hevder at dette er et etterslep fra tider der det bare var menn som hadde utdanning og var toppledere, mens andre ser dette som et resultat av at kvinner tar mindre risiko. De tør ikke satse like stort! Og nettopp derfor taper de også sjeldnere penger de har lånt.

På listen over verdens rikeste ser vi også at de få kvinnene som plasserer seg blant toppene, har arvet formuen sin. Blant idrettsutøvere tjener menn mer enn kvinner, og i de fleste tilfeller gjelder det også sangere og skuespillere. For idrettsutøvere argumenteres det med at det er flere som er villige til å betale for å se menn konkurrere, og dermed er det logisk at de skal tjene mer. Det blir spennende å se om disse mønstrene kommer til å endre seg i fremtiden.

Kulturelle forhold

Det er åpenbart at kultur, og da spesielt religion, har spilt en stor rolle.

Vi har allerede sett at de polyteistiske religionene muliggjorde

posisjoner for kvinner. På samme måte som at flere av gudene var kvinner, var det ofte også mulig for kvinner å oppnå religiøse lederposisjoner. I antikken var det en kvinne, Pythia, som tolket orakelet i Delfi. Hit kom «alle» for å be om råd. I komedien Lysis-trata går kvinnene i byen til felles sex-streik for å tvinge mennene til å slutte å slåss under Peloponneskrigen.

Utbredelsen av de monoteistiske religionene jødedommen, islam og kristendommen gjorde det vanskeligere for kvinner å få innflytelse, og i Europas kristne fase står det lite om kvinner i litteraturen. Men også i denne perioden er det kvinner som spiller viktige roller, blant annet Hildegard von Bingen, Jeanne d'Arc og Tekla.

Kvinnelige forbilder

Tekla er kjent fra det apokryfe Paulus-evangeliet. Historien om henne handler om hvordan hun bryter en forlovelse og overlever bålbrannen og ville dyr før hun dører seg selv. Deretter lever hun et rent og asketisk liv og blir en populær skikkelse i ettertid. Historien minner om Jeanne d'Arc som ledet franskmennene mot britene i hundreårskrigen. Hun ble riktig nok brent på bålet, men dommen ble gjort om noen år etter hennes død. Først i 1920 ble hun kanonisert av paven og dermed gjort til helgen. Hun var i sin samtid, og er fortsatt, et viktig kvinnelig symbol i Frankrike.

Det finnes også eksempler på kvinner som hevdet seg innenfor religionen. En viktig skikkelse er Hildegard von Bingen som levde på 1100-tallet. Hun skrev en rekke religiøse tekster som etter hvert er blitt anerkjent av den katolske kirke. I tillegg skrev hun tekster om musikk, medisin, etikk og kosmologi. Hildegard ble gitt til kirken som tiende, en slags skatt, men klarte likevel å bli leder for klosteret i Bingen.

Nærmere vår tid har det vært stadig færre kulturelle begrensninger på kvinnenes aktivitet, i hvert fall her i Vesten. Likevel ser vi at jenter velger tradisjonelt i utdanning og at småjenter oftere kler seg som prinsesser enn som sjørøvere eller stjernekrigere. Samtidig er nå kvinner i flertall innen høyere utdanning og inntar stadig flere sentrale posisjoner.

Norske kvinner har i årevis prestert i topplivet i internasjonal idrett. Ada Hegerberg fra Sunndalsøra vant Gullballen som verdens beste kvinnelige fotballspiller i sesongen 2015/16. Her med Cristiano Ronaldo som vant prisen som beste mannlige fotballspiller. Det finnes kvinnelige fotballspillere som hever millionlønn, men for mennenes del kan det dreie seg om hundrevis av millioner. Lønnsgapet er stort.

En freske av Paulus og Tekla funnet i en grotte utenfor Efesos i dagens Tyrkia, trolig fra 500-tallet. De er gjengitt i samme størrelse, og begge med den tradisjonelle tofingergesten kjent fra ortodoks kristendom, noe som skulle antyde at de ble tillagt samme religiøse autoritet. De to fingrene representerer Jesus todelte status som både menneske og gud.

Teknologiske forhold

Den oppfinnelsen som i størst grad har bidratt til å gi kvinnene mulighet til å oppnå posisjoner i samfunnet, er nok neppe Spinning Jenny som var med på å gi mange arbeidsplasser til kvinner i den industrielle revolusjon, eller oppdagelsen av polonium og radium, som ga Marie Curie Nobelprisen. Det at kvinner i dag stadig tilegner seg flere sentrale samfunnsroller skyldes utviklingen av prevensjon, og da spesielt P-pillen. Tradisjonelt har kvinner født barn fra de ble gift til de nådde overgangsalderen. Det sier seg selv at med 10–15 barnefødsler ble det svært vanskelig å sette historiske avtrykk utenom det at man da var mor. Selv dronning Victoria av Storbritannia fikk ni barn, men i kraft av å være dronning var det muligheter for å drive med aktiviteter utover de som var knyttet til morsrollen.

Men, den generelle mekaniseringen, og nå digitaliseringen, er i stadig større grad med på å redusere betydningen av kjønn for å utføre oppgaver. I tidligere tiders forsvar var manlig fysikk nærmest en forutsetning for å bære rustning, mitraljøser, rulle kanoner og så videre. I dag er det mange andre ferdigheter som etterspørres i militære aktiviteter, og vi ser konsekvensen av det når vi i Norge nå også har allmenn verneplikt for jenter.

Enkeltpersoner

I dette kapittelet har vi sett at selv om historiske forhold har ført til at kvinner generelt har spilt en mindre tydelig rolle i historien enn menn, har det likevel til alle tider vært noen som har hatt fremtredende roller. Forhold som sosiale normer, politiske begrensninger, økonomiske hindringer og teknologiske muligheter er med på å forme historien. Til alle tider har dette gitt forskjellige muligheter for mennesker i ulike sosiale lag, men også for kvinner og menn.

Jean d'Arc (under) og Marianne (over) er to viktige kvinnedikker i fransk kultur. Jean d'Arc var en virkelig person, som tillegges æren for franskmennes seier i et slag mot engelskmennene under hundreårskrigene. Marianne er mer å regne som en slags seiersgudinne, et symbol på den franske republikk etter revolusjonen i 1789.

Glassmaleriet under befinner seg i Saint-Sulpice-kirken i Paris, mens Marianne-maleriet over ble laget i 1792 av Eugene Delacroix.

PERSPEKTIV: ØYET SOM SER

På dette bildet har vi manipulert inn to mennesker. Mor Teresa var en albansk nonne som jobbet blant de fattigste og mest utstøtte i Calcutta-slummen (dagens Kolkata i India). Hun levde et liv der hun så de forferdeligste skjebner, og det er liten tvil om at hennes innsats hjalp veldig mange mennesker. Hun ble hedret med Nobels fredspris i 1979. Hun er blitt et slags symbol på uegennyttig innsats, noe som får oss til å tro på det beste i mennesket. «Du er den reneste Mor Teresa, du!» er et kompliment vi kan gi til spesielt sympatiske personer.

På den andre halvdelen av bildet ser du ansiktet til Josef Mengele. Det er mange å velge mellom når det gjelder å peke ut forferdelige mennesker, men vi lar Josef Mengele representere det verste i mennesket her. Han var lege, og bundet av den hippokratiske ed som leger må avgå når de går inn i yrket – eden der du lover at du bare skal bruke kunnskapene dine til å forsøke å helbrede, og aldri skade. Mengele brøt ikke bare eden sin, han gikk så langt det er mulig å gå andre veien. Han brukte sine medisinske kunnskaper som lege i utryddelsesleiren Auschwitz der han hadde fri tilgang på jødiske barn. Spesielt var han opptatt av eneggede tvillinger, han ville utsette dem for medisinske eksperimenter og se hvordan folk med lik genetikk reagerte forskjellig på den samme

ytre påvirkningen. Bakterier,gifter, ekstreme temperaturer, kirurgiske inngrep. Vi lar det ligge med det. Du vil rett og slett ikke vite mer.

Og nå til poenget: Historie kan sies å være en studie av menneskelige valg og handlinger i en kontekst der det også er veldig mange andre krefter i spill. Det påstås riktignok at vi ikke kan lære så mye av fortiden, for vi kan aldri helt vite hva som motiverte mennesker til å gjøre som de gjorde i gitte sammenhenger. Vi kan aldri helt sette oss inn i verken deres virkelige verden eller deres forestillingsverden. Likevel er historie nyttig som studium av det menneskelige handlingsrom. Hvilke muligheter har vi, hvordan har mennesker som har levd før oss valgt? Ikke for å moralisere, selv om det er fristende i tilfellet Josef Mengele, men for å få skjønne hva som dyster oss i den ene eller den andre retningen.

Og i dette ligger også studiet av de ekstreme valgene. Hva gjør at vi velger å gjøre «rette» handlinger, og hva gjør at vi velger «de onde»? I gamle dager kunne vi sagt at det dreier seg om et valg mellom Guds ord eller Djævelens ord. I dag går vi mer vitenskapelig til verks, gjennom psykologi, sosiologi, historie og andre humanvitenskaper. Kunne vi alle blitt en Mor Teresa eller en Josef Mengele, gitt de rette forutsetningene? Eller sagt på en mindre annen måte, kunne personer som Mor Teresa og Josef Mengele vært som deg og meg, levd vanlige liv i andre historiske kontekster? Vi må tro på det, for selv om krigstid kan bringe fram både det beste og det verste i mange mennesker, så er de fleste av oss i et trygt samfunn som Norge ganske ålreite mennesker. Vi er alle litt egoister, alle blir litt ekstra sinte i trafikken, eller når vi diskuterer på nettet, men stort sett er vi ganske likandes alle sammen.

Det viktigste vi sitter igjen med i studiet av historie, er kunnskap om hvordan vi kan skape samfunn der flest mulig av oss får vist oss fra vår beste side, og unngå de situasjonene der vi viser oss fra vår verste. Samfunnet skal dytte oss i riktig retning, selv om vi alle likevel skal få gjøre våre egne valg.

Så enkelt, og så vanskelig.

Men det er enda et poeng med dette bildet. Hvor viktig perspektivet er for hvordan personer og deres valg fremstår i historien. For vi liker alle å tenke i svart-hvitt. I enten-eller, og skurker og helter. Etter hvert som vi vokser opp, innser vi at det slett ikke er så enkelt. Ta som eksempel et av de største forbildene av dem alle, nemlig den samme Mor Teresa. Hun fortjente ganske sikkert sin fredspris. Men det eksisterer også

historier om hvordan hun påførte barn lidelse fordi lidelse er religiøst rensende. Hun var utvilsomt en religiøs fanatiker, og var nok en kompromissløs person med de negative trekkene det medfører.

Slik er det med alle mennesker, alt kan snus til noe tvilsomt. Og motsatt. Når vi nå setter Mor Teresas virke i et tvilsomt lys, skal vi ikke samtidig påstå at Josef Mengele var en engel. Han var riktignok noens sønn, noens bror og noens venn. Han skal til og med ha reddet en nordmann fra å bli gasset fordi Mengele var fan av den norske skihopperen Birger Ruud som var stor stjerne også i Tyskland før andre verdenskrig. Du merker at man ved å legge til slike detaljer gjør at Mengele langsomt går fra å være et komplett monster til å kunne beskrives som et menneske også med gode sider.

Poenget med denne historien er egentlig bare å få fram at perspektivet, hva man velger å legge vekt på i en historie, er av avgjørende betydning for hvordan mennesker fremstår. Vi kan i grunnen alle beskyldes for å fuske litt i dette faget, at vi veldig lett tillegger mennesker vi mislikter meningene til også andre med negative egenskaper, og motsatt, mennesker vi liker eller identifiserer oss med, kan godt gjøre seg skyldig i mye rart før vi reagerer eller tar avstand.

Vår evne til raushet og toleranse vil alltid måtte kjempe en kamp mot vår evne til skepsis og mistenkliggjøring, noe studiet av historie er med på å belyse. Lærdommen rent kildekritisk, er at fremstillingen av helter og skurker i historiske tekster ofte kan si like mye om den som har skrevet teksten som det sier om den personen som skildres. Spørsmålet vi altså må stille oss er følgende:

Med hvilken hensikt er denne personen fremstilt som helt?
Eller: Med hvilken hensikt er denne personen fremstilt som skurk?

Hensikten dreier seg ofte om å formidle noen verdier, som igjen gjen-speiler hva som er høyverdig i den kulturen eller tiden teksten er skrevet.

I temakapittelet om hvalfangst, kapittel 37, kan du lese om Lars Anton Andersen. Hans livshistorie er interessant fordi han gikk fra å være en slags helt til å bli en skurk, ikke bare på grunn av livsvalgene han tok, men også fordi omdømmet til den bransjen han var del av – hvalfangst-bransjen – endret seg totalt mot slutten av livet hans. Det merker man på hvordan ettertiden har omtalt denne bransjen, eller IKKE omtalt

den i det hele tatt. Historier som ikke fortelles eller ikke trekkes fram, er også uttrykk for samtidens verdisyn. I kapittel 38 kan du lese om den norske oljebransjen, som i de nærmeste tiårene også vil gjennomgå endringer i hvordan det skildres for ettertiden. Vi har lenge omtalt det som «det norske oljeeventyret», men tro hva fremtidens historikere vil kalle denne perioden i norsk historie?

PERSPEKTIV: NATUREN I HISTORIEN

Du har sikkert hørt at geologene deler klodens historie inn i perioder og epoker. Dinosaurene levde i de periodene som ble kalt trias, jura og kritt. Det er når det skjer store endringer, eksempelvis i klimaet, at geologene har definert at en periode har endt og en annen har begynt. Vi lever nå i den geologiske epoken holocen, og den regnes for å ha begynt da den siste istiden var på hell for 11 500 år siden, i en tid da klodens gjennomsnittstemperatur steg 4–5–6 grader og smeltet den store isbreen som dekket Norge på den tiden. Nå i moderne tid er det foreslått innført en ny epoke i den geologiske tidsskalaen, nemlig antropocen, «Menneskets tidsalder». Det spesielle med denne epoken er at det ikke lenger bare er kloden som påvirker oss (og alle andre dyrearter), men også vi som påvirker kloden!

Antropocen er ennå ikke offisielt innført som begrep, ei heller er det enighet om når Menneskets epoke skal regnes fra. Er det fra rundt 8000 år siden da jordbruksrevolusjonen var i gang, og de første samfunnene utviklet seg? Er det fra rundt 2000 år siden da det fantes mennesker på alle kontinenter, og vi hadde startet omfattende gruvedrift for å utvinne metaller som jern og sølv? Skal starten kanskje regnes fra og med den industrielle revolusjon for 250 år siden da vårt karbonavtrykk begynte å stige – slik FNs klimapanel foreslår – eller er det kanskje begynnelsen på atomalderen i 1945 som skal markere skillet?

Vi har blitt mer og mer klar over hvilken innflytelse vi har, og i 1987 ble begrepet «bærekraftig utvikling» lansert i en rapport utgitt av FN. Vi er alle tilhengere av utvikling, fordi utvikling er et positivt ladet begrep som betyr at noe er i ferd med å bli bedre, men vi er også blitt mer og mer klar over at utvikling har baksider.

Det store spørsmålet i vår tid er hvordan man kan skape utvikling uten alle baksidene. Hvordan kan vi både bringe mennesker ut av fattigdom og samtidig bevare naturen rundt oss? Først når de problemene er løst, kan vi si at vi har klart å skape bærekraftig utvikling. I tråd med dette har også FN formulert 17 bærekraftsmål, der målet er å utrydde fattigdom, redusere ulikhet, men samtidig uten å påvirke klimaet på den måten vi gjør akkurat nå.

Diskusjonene rundt dette har medvirket til at synet på historiefaget endrer seg, også historie må forstås som prosesser i samspill med andre prosesser. Dette reflekteres også i den nye læreplanen som stiller de store spørsmål om overlevelse og tilpasning, migrasjon og konflikter, samt menneskelig selvforståelse og utvikling. «Historie på tvers» er skrevet og utviklet i et forsøk på å fange disse større og mindre prosessene gjennom en temabasert tilnærming til stoffet.

I den forbindelse er det interessant å se hvordan vårt forhold til naturen har endret seg. Naturen har gått fra å være noe man skal verge seg mot til noe som må forvaltes. Fortsatt er det mange av prosessene i og på kloden vi ikke forstår, og med krefter som vi ikke alltid kan verge oss mot, men det er en økende bevissthet om sårbarheten i systemene. For Norges del er dette skiftet i innstilling særlig tydelig med to næringer som har brakt oss mye rikdom, men som også kan sies å ha utviklet seg til en del av problemet. Vår rolle i hvalfangsten og i oljeindustrien var lenge noe som stort sett brakte oss inntekter og prestisje, men i moderne tid har bildet blitt langt mer nyansert. Gårsdagens leveveier har blitt et problem for planeten, og det pågår et voldsomt arbeid både bevissthetsmessig og teknologisk for å skape bærekraftige måter å produsere velstand på. I temakapittel 32 kan du lese om den store overgangen som har skapt så store problemer for oss i moderne tid, nemlig overgangen fra jordbruksamfunn til industrisamfunn. I temakapittel 37 og 38 kan du lese mer om de tidligere norske paradebransjene hvalfangst og olje, og utfordringene de representerer.

Natur versus menneske

Vulkansk virksomhet har påvirket verdenshistorien mange ganger, skapt uår og sultkatastrofer, og fått folk til å reise seg mot sine ledere. Utbruddet til vulkanen Pinatubo på Filippinene i 1991 er det kraftigste vulkanutbruddet siste hundre år, og i løpet av kort tid sendte vulkanen ut dette året så mye aske og røyk i atmosfæren at verdens gjennomsnittstemperatur sank med en halv grad i en periode etter utbruddet. Norge er i dag et land med robust økonomi, og vi har lagt sultkatastrofer bak oss for lenge siden. 1813 var siste gang vi hadde sult etter et vulkanutbrudd i fjerne strøk, dette var faktisk også det siste året i vår historie da det døde flere mennesker enn det ble født. Innbyggere i de fleste av verdens land har ikke så robuste samfunnstrukturer som vi har fått i dagens Norge. Innbakt i FNs bærekraftsarbeid ligger det et mål om at alle land skal bygge evne til å håndtere naturens luner, deriblant de uforutsigbare vulkanutbruddene.

Menneske versus natur

Dette maleriet heter *Bjørnejegerens hjemkomst* og er malt av Adolph Tidemand på midten av 1800-tallet. Tidligere var det fangstpremie på alle rovdyr i norsk natur: jerv, rev, ørn, ulv, gaupe – og bjørn. Rovdyrene ble regnet som konkurrenter om den maten mennesket skulle ha, og det var fritt fram for jakt. Siden har vi blitt mye mer bevisst alle dyrs rolle i økosystemet, og hvor sårbare slike systemer kan være for menneskelig påvirkning. Fjerner man et rovdyr i næringskjeden, kan det skje katastrofale endringer i andre deler av kjeden. I moderne tid har vi fått naturforvaltning, naturparker og kvoter og forbud som skal beskytte dyrebestandene. Likevel dør det ut mange dyrarter hvert år, spesielt i verdens tropiske områder.

BILDEREGISTER

- Side 8: Greta Thunberg (Time Magazine)
 Side 11: Malala (SS)
 Side 20: Ötzi (Zigres/SS), Farao Akhenaten (Yaser Alamoudi/SS), Nidarosdomen (zebra0209/SS), Den vitruvianske mann (Reed/SS)
 Side 21: Norsk flagg (Victor Maschek/SS), Britisk trophjelm (Daseford/SS), Nagasaki (Everett Collection)
 Side 28: Ötzi (Zigres/SS)
 Side 29: Flintkniv (SS)
 Side 30: Olduvai Gorge (Yakov Oskanov/SS)
 Side 31: Hodeskaller (Creativemarc/SS)
 Side 32: Neanderthaler (Luca Lorenzelli/SS)
 Side 33: Mammutter (Daniel Eskridge/SS)
 Side 34: Bison (Volodymyr Burdiak/SS)
 Side 36: Vemork kraftstasjon (Genlock Stock/SS)
 Side 37: Ku (FooTToo/SS), Drivhus i Nederland (Rudmer Zwerver/SS)
 Side 40: Palmer og pyramidene i Giza (SS)
 Side 41: Midtosten (3d-render av Wael Alreweie/NASA/SS)
 Side 42: Nilen fra Aswan (Bumihills/SS)
 Side 43: Søyler (Bist/SS)
 Side 44: Kamel (Fanni Zsofia David/SS)
 Side 45: Djoserpyramiden (Thomas Wyntess/SS)
 Side 46: Den blå Nilen (Aleksandra H. Kosowska/SS)
 Side 47: Landbruket ved Nilen (Albert6712/SS), Overskudd (Matrioshka/SS)
 Side 48: Seti-tempellet (Akimov Konstantin/SS)
 Side 49: Guder og faraør (Matrioshka/SS)
 Side 50: Uganda (Radek Borovka/SS)
 Side 51: Luxor (Mountains Hunter/SS)
 Side 54: Drage (HBO/Nordic)
 Side 55: Huilemaleriene i Lascaux (thipjang/SS)
 Side 56: Aztekergud (clicksdemexico/SS)
 Side 57: Nukrokodille (James Arup/SS)
 Side 58: Karl 2 av Spania (Juan Carreño de Miranda/Wikimedia Commons/ Kunsthistorisches Museum, Wien)
 Side 59: Mask Mexico (Aberu/Go/SS)
 Side 60: Nokken (Theodor Kittelsen/Wikimedia Commons)
 Side 61: Sjimpanser (Kletr/SS)
 Side 63: Haka-dans (Paola Bonia/SS)
 Side 64: Svalbard (Ondrej Prosičky/SS), Heksesabatt (Francisco Goya/Wikimedia Commons)
 Side 65: Julereia (Nils R. Bergslien/Wikimedia Commons)
 Side 66: Gladiatorutstyr (Gary Perkin, SS)
 Side 67: Øks (ermess/SS)
 Side 68: Øksjer og kniv (Yes589/SS)
 Side 69: Tyrisk kniv (Sundraw Photography/SS)
 Side 71: Smelting av stål (Zhao Jiankang/SS)
 Side 72: Øks og hoggestabbe (Debu5y/SS), Gladius (Gary Perkin/SS)
 Side 73: Sverd i fjell (Dmitry Naumov/SS), Damasenerstål (A.A. Smirnov/SS), Katana (Chanawat Phadwichit/SS), Polsk sabel (OleksH/SS)
 Side 74: Game of Thrones (HBO/Nordic)
 Side 75: Kulttot på Svalbard (Alexey Seafarer/SS)
 Side 76: Silkespinning (Nitiphonphat/SS)
 Side 77: Silkespinner (Eric Isselee/SS)
 Side 78: Silkevei i India (Rudra Narayan Mitra/SS)
 Side 80: Fruktmarked (MehmetO/SS)
 Side 81: Silkeomkokonger (AppleZoomZoom/SS)
 Side 82: Larver (ermess/SS)
 Side 83: Kamelkaravane (hasachai/SS), Spunnet silke (Mykola Ivashchenko/SS)
 Side 84: Marco Polo-brua (Reuben Teo/SS)
 Side 85: Silke- og krydderfestival (G.Tbow/SS)
 Side 86: Marco Polo (Everett Collection/SS)
 Side 87: Silkesarier (Tania Chatterjee/ SyedAliAshraf/SS)
 Side 88: Borrehauge (Christina Leverkus/Midgard Vikingsenter)
 Side 89: Norgeskart (Bardoc Peter/SS)
 Side 90: Loftor (Kjell Ove Storvik-Borg/Lofotr vikingmuseum)
 Side 91: Gokstadskipet (Sergey-73/SS)
 Side 92: Ingolf Arnarsson (Wolfmann/CC), Sverd i fjell (Travel Faery/SS)
 Side 93: Fitjar (...), Olav Tryggvason (Bjørn Wylezich/CC)
 Side 94: Stiklestad (Stiklestad Nasjonale kultursenter/NPK)
 Side 95: Heroyspelet (T. Müller)
 Side 96: Olav Kyrr (Dignity 100/SS), Garmo stavkirke (Bjørn Are Davidsen)
 Side 98: Vipen og skjold (Jon Anders Bjerva)
 Side 99: Loftor Kjell Ove Storvik-Borg)
 Side 204: Fjell og skip (Kjell Ove Storvik-Borg/Lofotr vikingmuseum)
 Side 100: Game of Thrones (HBO/Nordic)
 Side 101: Middelalderslott (Julia700702/SS)
 Side 102: Romersk stempel (I. Pilon/SS)
 Side 103: Lewisbrikker (Steven Calcutt/SS)
 Side 104: Middelaldersoldater (Stasia04/SS)
 Side 105: Laftehus (Belikova Oksana/SS)
 Side 106: Ordo Cromen (Martin Dvoracek/SS)
 Side 107: Bayeux-teppet (jorisovo/SS)
 Side 108: Carcassonne (manjagu/SS)
 Side 109: William (Morphart Creation/SS)
 Side 110: Håkonshall (SS)
- Side 111: Friheten leder folket (Eugene Delacriox/Wikimedia Commons)
 Side 114: Stavkirke (RPBaiao/SS)
 Side 115: Paven kroner Karl den store (Raphael/ Viacheslav Lopatin/SS)
 Side 116: Napoleon (Morphart Creation/SS)
 Side 118: Mosaitikk (Vadim Petrakov/SS)
 Side 119: Kors ved Dragseidet (Reidar Nesje/SS)
 Side 120: Primerke (Boris15/SS)
 Side 121: Olav den hellige (Alizada Studios/SS)
 Side 122: Heddal stavkirke (Anna Kepa/SS)
 Side 123: Heddal stavkirke (Andrey Krupenko/SS)
 Side 124: Nidarosdomen (May_Lana/SS)
 Side 125: Orgelot i Nidarosdomen (Rolf M. Aagaard/Aftenposten)
 Side 126: Hopperstad stavkirke (Marius Dobila/SS)
 Side 127: Operaen i Oslo (GagliardiPhotography/SS)
 Side 128: Nidarosdomens front (zebra0209/SS)
 Side 129: Nidarosdomen og Bispegården (Sergey Vovk/SS)
 Side 130: Notre-Dame i flammer (Corentinmace/SS)
 Side 131: Gotisk buue (SS)
 Side 132: Mekka (REEDI/SS)
 Side 135: Loven er blind (Alexander Kirch/SS)
 Side 136: Hammurabis lov (Dima Moroz,leana_bt/SS)
 Side 137: Tolv tavlelovene (SS)
 Side 139: Dommerklubben (rawf8/SS)
 Side 141: Kristina av Tunsberg (Knut Bergslien/Wikimedia Commons)
 Side 142: Gapestokk (Aigars Reinholds/SS)
 Side 143: Landsloven (Arkiverket)
 Side 145: Romersk jurist (Cris Foto/SS)
 Side 146: Lubeck (Alexandr Medvedkov/SS)
 Side 147: Emmentaler (Valentyn Volkov/SS), Hansabryggen (Michael Kaercher/SS)
 Side 148: Cloaca Maxima (Christoffer Wilhelm Eckersberg (år 1814)/ Everett Collection/SS)
 Side 149: Svartedauden (Kilde: Encyclopedia Britannica/Epizoom Media)
 Side 150: Pesta i trappa (Theodor Kittelsen/Wikimedia Commons)
 Side 151: Hansabryggen (Morten Normann Almeland/SS)
 Side 152: Reine (Elena_Suvorova/SS), Torrfisk (Dmitry Rukhlenko/SS)
 Side 153: Hest foran plogen (SS), Skyldig ku (Dudarev Mikhail, SS)
 Side 154: Lama (Dudarev Mikhail/SS)
 Side 155: Primerke (Joinnepic/SS), Zheng He (astarik/SS)
 Side 156: Samuraj (Vladimir Zhoga/SS)
 Side 157: Columbus (Sebastiano del Piombo (år 1519)/ Everett Collection/SS)
 Side 158: Maske fra Svartedauden (Cris Foto/SS)
 Side 159: Glassmaleri med Job (jorisovo/SS)
 Side 161: Flaggermus (Beth Ruggiero-York/SS)
 Side 163: Årelating (SS)
 Side 164: Colombus (EC/SS)
 Side 166: Kopper (EC/SS), Vannkopper (RHJPhotoandilustration/ SS)
 Side 167: Edward Jenner (chrissdorney/SS)
 Side 168: Malarialakart (Peter/SS)
 Side 169: Amerikansk militærskyehus (EC/SS), Skyttergrav (EC/SS)
 Side 171: Woodrow Wilson (EC/SS)
 Side 172: Masker (Deliri/SS)
 Side 174: Slaver på Hispaniola (Theodor de Bry/SS)
 Side 175: Sukkerrør (Art789/SS)
 Side 176: Fortville slaver (Everett Collection/SS)
 Side 177: Fort San Sebastian (Gerhard Pettersson/SS)
 Side 179: Santo António (alfotokunst/SS)
 Side 180: Slaver i jungelen (Everett Collection/SS)
 Side 182: Slaver på Zong (Everett Collection/SS)
 Side 184: Sukkerproduksjon på Jamaica (Sevenstock Studio/SS)
 Side 186: Nattevakten (Rembrandt/SS)
 Side 187: Polsk primerke (SS)
 Side 188: Nederlands vindmølle (Nikolay Antonov/SS)
 Side 190: Generaladmiral Cort Adler (Wikimedia Commons)
 Side 191: Osmansk standart (Orf3us/Wikimedia Commons), Cort Adler i Langesund (Ingebjørg Sæbøe)
 Side 192: Eik (Alexander Tolstykhs/SS)
 Side 193: Årringer i eik (captureandcompose/SS)
 Side 195: Vanhjul (Sergey Kamshlyn/SS)
 Side 197: Røro (PhotoVisions/SS)
 Side 198: Barenz (PRVeldkamp/Wikimedia Commons)
 Side 199: Kart (Wikimedia Commons)
 Side 200: Kart (Epizoom Media)
 Side 201: Jan Asselijn (SS)
 Side 202: Vermeer (SS)
 Side 205: VOC-skip (Nicolae Balaci/SS)
 Side 206: Det fordrukne paret (jan Steen/Everett Collection)
 Side 208: Geosentrisk kart (Andreas Cellarius/Wikimedia Commons)
 Side 209: Charles Darwin (Everett Collection)
 Side 210: Orangutang (Yusnizam Yusof/SS)
 Side 211: Karl den store (Meyers Konversations-Lexikon 1897/SS)
 Side 212: Universitet i Bologna (posztos/SS)
 Side 213: Johann Gutenberg (Gravering basert på bronsetatet/SS)
 Side 214: Teleskop (Bignai/SS), De galileiske mäner (mr.Timmi/ NASA/SS)
 Side 215: Galileo Galilei (SS)
 Side 216: Torturinstrumenter fra Middelalderen (Celiafoto/SS), William Harvey (SS)
 Side 217: En finkefugl (Wilfred Marissen/SS)
 Side 219: Blåhval (ExFlow/SS)
 Side 220: Glassmaleri (jorisovo/SS)
 Side 221: Statuer i Gdańsk (Jarek Fethke/SS)
 Side 222: Grafitti i Belfast (Nils Häkon Nordberg)
 Side 223: Jerusalém (SJ Travel Photo and Video/SS)
 Side 225: Kart over korstogene (SS/redigert)
 Side 226: Acre (SS)
 Side 228: Martin Luther (SS)
 Side 229: Henrik 8. (Lorna Roberts/SS), Heksebrenning (SS)
 Side 231: Trettiårskrigen (SS)
 Side 232: Korfærene (Jean-Victor Schnetz/falt i det fri)
 Side 233: IS-flagg (railway fx/SS), Londonderry (SS)
 Side 234: Lokomotiv (oluukuu/SS)
 Side 235: Kart (SS)
 Side 236: Industrirobot (SS)
 Side 237: Potet (SS), Buss gjennom bilvindu (Raimond Klavins/SS)
 Side 238: Arkwright (Nicku/SS), Spinning Jenny (Morphart Creation/SS), Vingespinnemaskin (Marsden 1884 book on Cotton Spinning)
 Side 239: The Rocket (Alex Segre/SS), Journey (A.B. Clayton/WC)
 Side 240: Kjokken (Jac Brun/NB, Oluukuu/SS, JR-stock/SS)
 Side 241: Bridgewater Canal (Paul Stapleton/Alastair Wallace/SS)
 Side 242: Spinnewaskin (locomill/SS), Parykker (Spirovie Inc/SS)
 Side 243: Slaver (EC/SS)
 Side 244: Keiserkanalene (ABCDStock/margaret tong)
 Side 245: Mao (Hung Chung Chih/SS)
 Side 246: Dehli (Amit kg/SS)
 Side 248, 249: Statsraad Lehmkuhl (Photon collector/SS)
 Side 250: Gokstadskipet (ArtMediaFactory/SS)
 Side 251: Solv (Albert Russ/SS), Bok (NB)
 Side 253-3: Bilder av Adolph Tidemand (NB)
 Side 254: Hans Nielsen Hauge (WC, ukjent kunstner), Akerselsva 1890 (J. David/WC),
 Side 255: Norgeskart (SS)
 Side 256: Aass bryggeri (Erlend Bjørtvædt/CC), Gevar (SS), Hermetikkarbeidere (NB)
 Side 257: Tunnelarbeid, Snøfreser (NB)
 Side 258: Moss (John William Edy/WC), Rjukan (Ondrej Zelezniak/SS), Sauda havn (nektofademee/SS)
 Side 259: Aker mekaniske verksted (NB)
 Side 260: Traktor 1925 (EC/SS), Hest i jordbruken (NB)
 Side 262: Kart (NB)
 Side 57: Finlands høyeste punkt (Almazoff/SS)
 Side 263: Mumimikkop (Josephine Kam/SS), Angry Birds (Twin Design/SS), Valter Bottas (SS)
 Side 264: Grunnlovsforsamlingen (Oscar Wergeland/Stortingsarkivet)
 Side 265: Oscar II (WC), Bobrikov (WC)
 Side 266: Molotov og Hitler (SS)
 Side 267: Molov-cocktail (Kozachenko Oleksandr/SS), Stridsvogn (Joris Kaper/SS), Sovjetisk soldat (EC/SS)
 Side 268: Kart (Epizoom), de tre andre: NB.
 Side 269: Einar Gerhardsen (NB), Paasikivi (Urho Kekkonen arkisto), Marshallhjälpen (EC/SS)
 Side 270: Jalta (U.S. National Archives)
 Side 272: Sanna Marin (Nicole Mess/SS)
 Side 275: Helsinki (SS), Demonstrasjon (Enadin/SS)
 Side 276: Arbeidere i streik (NB)
 Side 277: Henrik Wergeland (NB)
 Side 278: DS Constitutionen (Nasjonalbiblioteket), Bastillen (EC/SS)
 Side 279: Karl Johan (malt av Joseph Nicholas Jouy)
 Side 280: Hhee-bee-tee-ece (EC/SS)
 Side 281: Retten er satt (Adolph Tidemand/NB)
 Side 282: Bonde med hest (Narve Skarpmoen/NB), Marcus Thrane (NB)
 Side 283: Hønefoss (Mittet & co/NNB)
 Side 284: Demonstrasjon (Narve Skarpmoen/NB)
 Side 286: Anna Rogstad (NB), Regnemaskin (Atelier KK/NB)
 Side 290: Brusruskanken-damene (WC)
 Side 291: Samenes flagg (Roland Magnusson/SS)
 Side 292: Kola-halvøya (saltat007/SS), Sko (O.C Ritz/SS)
 Side 293: Kart (SS)
 Side 294: Geronimo (EC/SS), Bison (Tom Reichner/SS)
 Side 295: Reinskyd (Pav-Pr Photography Ltd/SS)
 Side 296: Reinskydhyr (V. Belov/SS), Kronprinsen Olav (Kronprinsesse Märtha/NB)
 Side 297: Sjaman (WC), Replika (Ikarus74/SS)
 Side 298: Elsa Laula (WC), Samisk familié (NB)
 Side 299: Kautokeino-opprøret (IMDB.com), Ante (skjermibile fra serien)
 Side 300: Pamflett (WC)
 Side 301: Sametinget (INTREEGUE Photography/SS), Veiviseren (Karoline Frogner/NTB)
 Side 302: Agnete Saba (Albin Olsson/CC)
 Side 303: Bok (forlaget)
 Side 305: Sulstestreik (Erik Thorberg/NTB), Sivil ulydighet (Riksarkivet/NTB)

- Side 306: Bent Høie (Hanna Johre/NTB), Ebbe Hertzberg (Illustrert Norsk Konversationsleksikon 1910/WC)
- Side 309: Pride-opptog (Nanisimova/SS), Homodager i 1983 (Jørgen Barth/Skeiv arkiv)
- Side 310: Synnøve Finden (Esther Langberg/NB)
- Side 311: Carl Westphal (G. Engelbach/WC)/Imitation Game (imdb.com)
- Side 312: Flagg (SS), Holmenkollen (Dreamnord/SS), Det hvite hus (Rena Schild/NB)
- Side 313: Giroblankett (Skjeiv arkiv), Alf Prøysen (NB)
- Side 314: Kim Friele (Karen-Christine Frieles arkiv, Skeivt arkiv).
- Side 315: Arbeider-avisa 1924 (Skeivt arkiv)
- Side 316: Stonewall (SS)
- Side 319: Oslo fagttoktor (Melanie Lemahieu/SS), Pride-opptog (SS), Skeiv (isha_ray/SS)
- Side 320: Oks (Dziurek/SS)
- Side 321: Galge (Ogletree Photography/SS)
- Side 322: Botsfengselet (Anders Beer Wilse/Nasjonalmuseet)
- Side 323: Ullesmo (Gorm Kallestad/NTB), Høggestabbe (Andrey Bryzgalov/SS)
- Side 324: Galgeberg (Nordisk billede/WC)
- Side 325: Henrettelse med sverd (WC)
- Side 326: Hest (Graham McDowell/SS)
- Side 327: Bruden pyntes (Adolph Tidemand/NB)
- Side 328: Elektrisk stol (Keith McIntyre/SS)
- Side 329: San Quentin (SS)
- Side 331: Giljotin (SS), Oslo Botsfengsel ((Anders Beer Wilse/ Nasjonalmuseet))
- Side 332: Klassebilder (SS/Nils Håkon Nordberg)
- Side 333: Fra stortingen (Javad Parsa / NTB), Statistikk (SSB)
- Side 334: Mann i Ørkenen Sur (Roger Kvarsvik)
- Side 335: Kart (SS)
- Side 336: Ørkenen Sur (Roger Kvarsvik)
- Side 337: Vikingsskip (Malt av Magnus Andersen etter et foto av O. Væring, Vestfoldarkivet)
- Side 338: DS Bergensfjord (Anders Beer Wilse), Manhattan Bridge (Jason Sponseller/SS)
- Side 339: Brooklin havn (Gerald Trudell/SS)
- Side 341: Lapskaus Boulevard (Urban by Habit/SS)
- Side 342: Uteliggere (The Salvation Army National Archives and Research Center), Svensken (Roger Kvarsvik)
- Side 343: Karl Holm (The Salvation Army National Archives and Research Center)
- Side 346: Kart (SS)
- Side 347: Cecil Rhodes ((Snapper Nick/SS))
- Side 348: Strid i India (SS)
- Side 349: Globus (Harvepinos/SS)
- Side 350: Cape Town (michaeljung/SS)
- Side 351: Bersoldat (Felix Lipow/SS), Kart (Vitaliy Salo/SS)
- Side 352: Kart (Rainer Lesniewski/SS) Egyptisk bomullsproduksjon (M. Farouk/SS)
- Side 353: Illustrasjon (Marzolino/SS), Aswan (Rémih/CC)
- Side 355: Sedler (-/ Prachaya Roekdeethaweesab/SS)
- Side 356: Inspeksjon (SS)
- Side 358: Frimerke (Sergey Goryachev/SS)
- Side 360: Statue (SS)
- Side 363: Beatles (Lenscap Photography/SS)
- Side 364: Landsmote (EC/SS)
- Side 366: Minuteman (Charlotte Evelyn/SS), Napoleon (Jacques-Louis David/WC)
- Side 367: Mynt (Yaroslaf/SS), Bismarck (Arfono/SS)
- Side 369: Soldater (Imperial War Museum/WC)
- Side 229: Stridsvogn (Mikhail Starodubov/SS), Hitler (EC/SS)
- Side 372: V1 og V2 (Marsan/NB), Bomberly (EC/SS)
- Side 373: Hangarskip (EC/SS)
- Side 374: EU 2021 (Ptyt/SS)
- Side 375: Fat man (EC/SS)
- Side 377: Luftwaffe (EC/SS)
- Side 378-9: Familiebilder (Snublestein.no/Jødisk museum, Oslo)
- Side 380: Jede ved klagemuren (leshiy985/SS)
- Side 381: Adolf Hitler (Studioportrett/ Roman Nerud/SS)
- Side 383: Det jødiske tempelet (Flik47/SS)
- Side 385: Klagemuren (Flik47/SS)
- Side 386: Snublestein (Nils Håkon Nordberg), Pizzagate (Phil Pasquini/SS)
- Side 387: Galvpakket (Everett Collection/SS), Propagandaplakat fra krigen (Illustrator: Mjølnir/Everett Collection)
- Side 388: Auschwitz (Dmitrijs Mihejevs/SS)
- Side 389: Merkelapp (Pfeiffer/SS)
- Side 391: Holocaustmonumentet i Berlin (SS)
- Side 392: Kongefamilien på kaia (ukjent/NB)
- Side 393: Bilkortesj (ukjent/NB)
- Side 394: Kronprins Olav (ukjent/NB), Germanske SS (NB)
- Side 395: Franz Friedrich Böhme (Ukjent/Bundesarchiv), Josef Terboven (Ukjent fotografer/NB)
- Side 396: Overgivelsen av Akershus festning (NB)
- Side 397: Avisutklipp (Jan Petter Lynau/VG)
- Side 398: ABBA (Ralf Liebhold/SS), Henry Rinnan (NB), Slavedress (RogerMechan/SS)
- Side 399: Ordbook (Sharaf Maksumov/SS), Sonja Wigert (NB)
- Side 400: Einar Gerhardsen (Henriksen & Steen/NB), Kirkenes (Irina Kzan/SS)
- Side 401: Krigsseilerstatue (SS)
- Side 404: Blomster (Robert Rozbora/SS)
- Side 405: Kong Olav (Jan Greve/NTB Tema)
- Side 406: Tsar Alexander II (EC/SS)
- Side 407: Kongen og bonden (S. Saabye/NB)
- Side 408: Panserkrysseren Potemkin (Photofest), Lenin (WC)
- Side 409: Norges kommunistiske parti (NTB)
- Side 410: Dolkestestsgleden (illustrasjon)
- Side 412: IS-leder (AP)
- Side 413: Osama bin Laden (NTB/AP Photo/Mazhar Ali Khan)
- Side 416: Barn i Bergen-Belsen (EC/SS)
- Side 417: Gjelder i Auschwitz (Szymon Kaczmarczyk/SS)
- Side 418: Kataarer (illustrasjon fra 1400-tallet/WC)
- Side 419: Rwanda (Vlad Karavaev/SS), Kolonikrig (Richard Knötel/SS)
- Side 420: Armenere (Everett/SS), karikaturtegning (EC/SS)
- Side 421: Demonstrasjon i New York (lev radin/SS), demonstrasjon i Ottawa (Paul McKinnon/SS)
- Side 422: Holocaustmonument i Berlin, Raphael Lemkin (WC), Side 423: Japansk halshogging (Australian War Memorial)
- Side 424: Srebrenica (Giovanni Vale/SS), Mladic (Northfoto/SS)
- Side 425: Holocaust-monument i Ungarn (Roman Yanushhevsky/SS), Holodomor (paparazzza/SS), Yerevan (Artem Avetisyan/SS)
- Side 426: Joe Biden (Yasamin Jafari Tehrani/SS), Rigoberta Menchu (Olga Popova/SS)
- Side 427: Minneseremoni (NTB/EPA/HAYOUNG JEON), kart (SS)
- Side 428: Rosie the Riveter (J. Howard Miller/EC/SS)
- Side 429: Bomberly (Richard A. McGuirk/SS), Franklin D. Roosevelt (Leon A. Perskie/CC)
- Side 430: Kvinner i rustningsindustrien (Leon A. Perskie/CC), Willow Run (AOPA)
- Side 431: Plakat og frimerke (SS)
- Side 432: Oljepumper (Roman Mikhailiuk/SS), Frimerke (SS)
- Side 433: Kart (SS)
- Side 434: Joe Louis (BD Images/SS), Forstad Detroit (TLF Images/SS), Eminem (Universal)
- Side 435: Maleri (Diego Rivera/James R. Martin/SS)
- Side 436: Modern Times (WC)
- Side 437: Hangarskip (Aviator Fortuner/SS)
- Side 438: Rosa Parks (Gino Santa Maria/SS), Retrobilde (Tancha/SS)
- Side 439: Manhattan (SS)
- Side 441: Frihetsgudinnen (Delpix/SS)
- Side 442: Hydrogenbombe (EC/SS)
- Side 443: Vardo (Johannes Rigg/SS)
- Side 444: Pravda (SS)
- Side 445: Mig-17 (BlueBaronPhoto/SS)
- Side 446: Gjerde (Gutzenberg/SS)
- Side 447: Tsarfamilien (WC)
- Side 448: Aleksandra Kollontaj (WC)
- Side 449: Lenin (WC), Stalin (Russian State Library/Vatolina, Nina Nikolayevna/NTB)
- Side 450: Plakat (EC/SS)
- Side 451: Pravda (EC/SS), Kart (Borhax/SS)
- Side 452: Ho Chi Minh (veggbilde/jorisvo/SS), François Duvalier (Prachaya Roekdeethaweesab/SS)
- Side 453: Che Guevara (spatuetaul/SS)
- Side 455: Papa Doc (SS)
- Side 456: Truman (The Harry S. Truman Museum/WC), Bresjnev (WC)
- Side 457: Putin (Frederic Legrand – COMEO)
- Side 458: Gamlemor Karin (Anders Beer Wilse/NB)
- Side 460: Suppekjokken (Salvation Army Archive)
- Side 461: Otto von Bismarck (EC/SS)
- Side 462: Blaafarverket z (Geir Stene-Larsen/SS)
- Side 463: Kampen for tilværelsen (Christian Krohg), Johan Castberg (Hilda Julian/WC)
- Side 466: Fattigdom i USA (ChameleonsEye/SS)
- Side 467: Henry Ford (SS), Piketty (forlaget)
- Side 470: Janus fabrikker (NB)
- Side 471: Fyrstikker (SS)
- Side 472: Forurensing (VanderWolf Images/SS), Barn i gruve (WC)
- Side 473: Barn på fabrikk (Lewis Hine/WC), Fyrstikkarbeider (Izlan Somai/SS)
- Side 474: Hermetikkfabrikk (NB)
- Side 475: Fosforenektro (Francesco Saverio de Ponte/WC)
- Side 476: Menstadslaget (NTB arkiv)
- Side 477: De gule vestene (Salvatore Allotta/SS), Ronald Reagan (Mark Reinstein/SS)
- Side 479: Janus fabrikker og Akers mekaniske verksted (NB)
- Side 480: Lars Anton Andersen (privat)
- Side 481: Granatharpen (Hvalfangstmuseets fotosamling)
- Side 482: Kosmos (Anders Beer Wilse/Hvalfangstmuseets fotosamling)
- Side 483: Hvalfangstmonumentet i Sandefjord (fotografic/SS), Svend Foyn (William Gordon Burn Murdoch/WC)
- Side 484: Hvalskytter (Hvalfangstmuseets fotosamling)
- Side 485: De to øverste (Hvalfangstmuseets fotosamling), Hvalskrotter (Anders Beer Wilse)
- Side 486: Granatharpen (Hvalfangstmuseets fotosamling), Finnhalv (Anthon Kalland/Hvalfangstmuseets fotosamling)
- Side 487: Kart (Epizoom Media), Grytviken 1900 (Theodor Andersson/Hvalfangstmuseets fotosamling), Grytviken 2010 (Zaruba Ondřej/SS)
- Side 488: Utendørs partering og Opphalingslipp (Hvalfangstmuseets fotosamling)
- Side 489: Krill (Tarpan/SS), Sel (reisegraf.ch/SS), Blåhval (Wild_and_free_naturephoto/SS)
- Side 490: Medlemskort i Nasjonal samling (Mirko Stopar/Riksarkivet/Landsviksavdelingen), Partering (Hvalfangstmuseets fotosamling)
- Side 491: Blåhval, 3D-rendret (bekirevren/SS)
- Side 492: Spermhvajakt (J. M. W. Turner/EC/SS)
- Side 496: Plattform (Elmer Laahne PHOTOGRAPHY/SS)
- Side 497: Borekrona (Konstantin Tronin/SS)
- Side 498: Ocean Viking (NB), Jens Evensen (Roman Mikhailiuk/NB), Supplyskip (Arlid Lillebøe/SS)
- Side 499: Gusher og boretårn (begge: EC/SS)
- Side 500: Oljesol (ohrim/SS), John D. Rockefeller og Rockefeller center (EC/SS)
- Side 501: Rommel (EC/SS), Avis (Alexander Oganezov/SS)
- Side 502: Brennende oljebronner (EC/SS), Statue (collintaylor/SS)
- Side 503: Stok (SS), Pengesedd (muratologia/SS)
- Side 504: Ubåt (MD_Photography/SS)
- Side 505: Bok (forlaget), Kuwait City (Craitz/SS)
- Side 506: Hvit elefant (Johnny Giese/SS), Venezuela (Edgloris Marys/SS)
- Side 507: Oljemuseet (Tupungato/SS), Stavanger (MD_Photography/SS)
- Side 509: Kart (SS/Nils Häkon Nordberg)
- Side 510: Troll (Steinar Haugberg/Samfoto)
- Side 512: Sikkerhetsmuren (SS)
- Side 513: Demonstrant (Micah Casella/SS), Herzl (Prachaya Roekdeethaweesab/SS)
- Side 514: Jerusalem (Phil Pasquini/SS), Sheikhh jarrah (Patrick Andre/SS)
- Side 515: Balfour (irisphotol/SS), Demonstrasjon (EC/SS)
- Side 516: Kart (Epizoon Media)
- Side 519: Brev (Arkady Mazor/SS)
- Side 520: Clinton, Rabin og Arafat (mark reinstein/SS)
- Side 523: Valgplakat (gali estrange/SS), Demonstrasjon i New York (SS)
- Side 524: Holon (Roman Yanushhevsky/SS), Trumpdokke (saeediek SS)
- Side 525: Pride 2019 (SS)
- Side 526: Lyntog (THINK A/SS)
- Side 527: Demonstrasjon (kan Sangtong/SS)
- Side 528: Konfus (hjochen/SS)
- Side 529: Kart (SS)
- Side 530: Three Gorges Dam (isabel kendzior/SS), Qing-keiser (windmoon/SS)
- Side 531: Opiumsvalmue (Kuttelvaserova Stuchelova/SS)
- Side 532: Tempel (Lao Ma/SS)
- Side 533: Nanjing-monument (SS), Chiang Kai-shek (Narit Jindajamorn/SS)
- Side 534: Deng Xiaoping (YANGCHAO/SS)
- Side 535: Kulturrevolusjonen (Johnny Keny/SS)
- Side 536: Mao (Shaun Robinson/SS)
- Side 537: Kina og Russland (plavio11/SS), Sosiale medier (solomon7/SS)
- Side 541: Sykler og biler i Beijing (SS)
- Side 542: FN-bygningen Sveits (nexus7/SS)
- Side 544: Fred i Münster (WC)
- Side 546: Vilhelms kroning (Anton von Werner/WC)
- Side 548: FN-bygningen New York (Osugi/SS)
- Side 549: Nürnberg-domstolen (WC)
- Side 552: Knyttet neve (Arthimedes/SS)
- Side 554: Akropolis (Viacheslav Lopatin/SS)
- Side 555: Cicero (Cris Foto/SS)
- Side 556: Augustus (makasana photo/SS)
- Side 559: Montesquieu (Everett Collection/SS)
- Side 560: Uavhengighetskerlæringen (David Smart/SS)
- Side 561: Edmund Burke (Fabian Junge/SS)
- Side 562: Eidsvoldsbrygningen (Morten Normann Almeland/SS)
- Side 563: Johan Sverdrup (Photos593/SS)
- Side 565: Donald Trump, King Il Sung (Christos S/SS)
- Side 566: Glassmaleri (al Clark/SS)
- Side 570: Kinesisk ledpar (Frederic Legrand – COMEO/SS)
- Side 581: Keramikk (SS), Søppel (Andronos Haris/vchal/SS)
- Side 582: Ötzi (Ziges/SS), Hammurabis stele (Dima Moroz/SS)
- Side 583: Veiskilt (Maleo/SS)
- Side 584: Qasr (Norsk postmuseum)
- Side 592: Sonstebry (Arnephoto/CC/WC), Bokforside (forlaget)
- Side 59296: Bokforsider (forlagene)
- Side 598: Vikings (TV-selskapet)
- Side 599: Max Manus (Filmselskapet)
- Side 601: Birkebeinerne (Filmselskapet), Atlantic Crossing (NRK)
- Side 603: Max Manus (Filmselskapet), Schindlers List (imdb.com)
- Side 604-5: Filmplakater (Filmselskapene)
- Side 606: Boudicca-statue (Keith Hider/SS)
- Side 608: Hatshepsut (WC), Etruskisk gravkammer (David Pineda Svenske/SS)
- Side 609: Dronning Margrethe (Niels Bachs Aftenposten)
- Side 611: Ada Hegerberg (Reuters/Eric Gaillard), Tekla (WC)
- Side 613: Marianne (Eugen Delacroix), Glassmaleri (Joaquin Ossorio Castillo/SS)
- Side 614: Illustrasjon (SS)
- Side 620: Krakatoa, Indonesia (Deni Sugandi/SS)
- Side 621: Bjørnejegerens hjemkomst (Adolph Tidemand/NB)

SS: Shutterstock - NB: Nasjonalbiblioteket -

WC: Wikimedia Commons - EC: Everett Collection

STIKKORDSREGISTER

A

Aboriginerne 31, 64, 293
 Adeler, Cort 187-
 Afghanistan 12, 332, 453,
 457
 Akerselva 254-5
 Akvedukt 148
 Al-Assad, Bashir og Hafez
 457, 550
 Alderspensjon 459, 461, 462,
 464
 Aleksander 2, tsar 405-6
 Aleksander den store 53, 371
 Alexander Kielland-ulykken
 502, 508
 Alfred av Wessex 117, 486
 Al-Kasim, Farouk 505
 Allmenn stemmerett 13, 266,
 280, 289, 563-4, 567, 608
 Allting 557, 571
 Altakonflikten 302
 Antisemittisme/jødehat
 380-391
 Antropocen 29, 618
 Amsterdam 189, 193, 201, 203
 Amundsen, Roald 51, 481,
 487, 493
 Anarkisme 10, 12, 14, 405-6
 Andersen, «Lars Faen»
 481-494
 Andre verdenskrig 23, 170,
 250, 263, 270, 360, 370-
 501, 516, 533, 453, 548,
 586
 Angelsakserne 108
 Aquinas, Tomas 212
 Arabiske våren, den 569
 Arbeidslivskonfliktene 475
 Arnesson, Ingolv 92
 Aristoteles 161, 212, 217, 553
 Arkeologi 37, 581
 Arkwright, Richard 238-9
 Armenerne, folkemordet 417,
 419
 Assur 45, 56
 Assyria 45, 53
 Athen 56, 137, 417, 553-555,
 608
 Atombomber 372, 375, 443-
 Augustin 212, 224
 Augustus 86, 556
 Avkolonisering 14, 24, 354,
 568

B

Aztekene 56, 165
B
 Babylon/Babylonia 45, 53, 56,
 136-42, 382, 582
 Baglerne 601
 Bakunin, Mikael 14
 Bagdad 79, 86, 212
 Barentsz, Willem 198-9
 Barnearbeid 463, 473, 478
 Barnemorderskene 326-8
 Baroniet i Rosendal 112
 Beatles 363
 Bergen 95, 142, 147, 148, 185,
 250, 255, 471, 511
 Bergensbanen 257
 Berlin 310, 391, 395, 422, 446
 Berlinblokaden 337, 340
 Berlinkonferansen 352, 368
 Berlinmuren 453
 Bibelen 137, 159, 162, 209,
 211-13, 219, 228, 308,
 382, 413, 575
 Biden, Joe 426, 565
 Big History 19
 Birkebeinere 601
 Birkeland, Kristian 35
 Bismarck, Otto von 367-8,
 460-1
 Bjørnson, Bjørnstjerne 310,
 475
 Blodhevn 139
 Blaafarverket 461-2
 Bobrikov, Nikolaj 266
 Bomull 238, 244, 245, 349,
 352, 461
 Bonaparte, Napoleon 116,
 135, 279, 449, 545, 570
 Borgarting 139, 142
 Borgerkrig Finland 267
 Borgerkrig Jugoslavia 221,
 333
 Borgerkrig Kina 529, 531-3,
 538
 Borgerkrig Libya 424
 Borgerkrig Norge 95, 601,
 603, 604
 Borgerkrig Russland, 448,
 456, 579
 Borgerkrig Syria 359, 457
 Borgerkrig USA 236, 439
 Borgerrettsbevegelsen i USA
 363, 438, 568
 Borgerstanden 151-2

Borrehaugene 84, 88-9

Brasil 180-1
 Bravo-utblåsing 502
 Bresjnev-doktrinen 453, 456
 British Museum 49
 Britiske imperiet 346-363
 Bronsealder 20, 33, 68, 70
 Brooklyn 335-345
 Burke, Edmund 13, 560
 Böhme, Franz Friedrich
 395-6
 Bærekraft 37, 316, 618-9
 Børskrakk 345, 412
C
 Canal Mania 241
 Castbergske barnelover 328,
 464
 Chaplin, Charlie 436
 Chile 453, 456, 482
 Christian 5. lov av 1687 139,
 308, 326
 Churchill, Winston 271, 348,
 355, 358, 450-1, 553
 Cortés, Hernán 165
 Christian 4. 107, 200, 207,
 544
 Cicero 138, 145, 555
 Cloaca Maxima 148
 Colosseum 125,
 Columbus, Christofer 155,
 157, 164, 173
 Cordoba-kalifatet 165, 167
 Cæsar, Julius 418, 608
D
 Darwin, Charles 209-11,
 217-219, 311
 Demokrit 56
 Diamond, Jared 153, 164
 Djævelen 64
 Degenerasjonsteorien 311-13
 Demokrati 276-89, 536-571
 Detroit 429-441
 Doggerland 54
 Drake, Edwin 499-
 Drammen 193, 256, 2582, 282
 Duvalier, François 455
 Dødsstraff 320-
E
 Egypt 20, 40-53, 56-7, 70,
 116, 125, 239, 244, 245,
 347, 352-4, 359, 362,
 518-20, 607-8
 Eidsivating 139

Eindridesson, Sigurd 127

Eiriksson, Leiv 337
 Ekstremisme 12, 404-
 Elizabeth I, dronning 185,
 609
 Embetsmannsstaten 278
 Eminem 434
 Endlösung 420, 524, 595
 Enevelds 12, 143, 145, 282,
 414, 571, 576
 Ernst, Mensen 50-1
 EU 272, 365, 374, 457, 550
 Evensen, Jens 498
 Evolusjon 154, 209-10, 217,
 219
F
 Fabrikkproduksjon 235,
 238-40, 247, 251, 255-60,
 429-31
 Fabriktilsynsloven 463, 473,
 475
 Fagforeninger 284, 287, 436,
 466, 475, 477
 Falanks 156
 Falsen, Christian Magnus
 14, 291
 Farao 607-8, 49-53, 57, 116
 Filippinene 620
 Filosofi 13, 55-6, 213
 Fimbulvinter 64
 Finland 262-275
 Fitjar 92-3
 Flint 20, 29, 68
 Fløyt (skip) 187, 189, 192-3,
 202
 FN 263, 417, 422, 424-5,
 457, 516, 518, 525, 542,
 548-50, 619
 Folkeforbundet 525, 548-9
 Folkemord 416-427
 Folkesuverenitetsprinsippet
 10, 14-15, 263, 265, 272,
 558, 561-2
 Folkeviljen 406, 558-9, 563
 Forbrytelser mot menneske-
 heten 181, 243, 368, 417,
 422, 424
 Ford, Henry 260, 429, 432-7
 Formannskapslovene 282,
 289, 563
 Fornorskingspolitikken 15,
 299, 302, 304
 Foyn, Svend 483, 485-7, 492

Frankrike 55, 108-9, 111, 116, 131, 205, 219, 244, 269, 279-80, 358-60, 366-75, 418, 421, 437, 448, 449, 456, 461, 477, 501, 515, 518, 544-8, 560-1, 570, 611
 Franske revolusjon 13, 62, 111, 217, 279, 448, 559, 570
 Friile, Kim 314
 Frihetsgudinnen 198, 335, 441
 Frostating 139, 142
 Fukuyama, Francis 568
 Fyrstikkarbeiderstreiken 473-5
 Føydalisme 21, 100-113, 117, 151, 154
 Förhistorie 20, 70
 Förste verdenskrig 23, 169-73, 226, 362, 369, 374-75, 408-9, 420, 447, 500-1, 514, 517, 546-7, 578-9

G

Galilei, Galileo 214-7
 Gandhi, Mahatma 14, 354-5
 Gharakhhani, Masud 333
 Gerhardsen, Einar 270, 272, 400, 504
 Geronimo 294
 Gestapo 315
 Ghana 177, 363
 Gibbon, Edward 575
 Gladiatorer 67, 72
 Gladius 72
 Globalhistorie 19
 Globalisering 24, 85, 148, 559
 Goebbels, Joseph 389
 Gorbatsjov, Mikhail 453
 Gorm (dansk konge) 109
 Grevskapet Jarlsberg 112
 Grieg, Edvard 310
 Grimkjell, biskop 189
 Grimm (brødrene) 67
 Grunnloven 14, 126-7, 145, 230, 263, 266, 277-8, 282, 285, 302, 329, 382, 562-3, 590
 Grønn ideologi 9-11
 Gulatingsloven 99
 Gutenberg, Johann 213

H

Habsburgerhake 58-59
 Hafrsfjord 91-92
 Hagia Sophia 117-8
 Haka-dans 63
 Hammurabi 134-42, 582-3
 Hamskiftet 37, 251, 260
 Handelskapitalisme 21, 147, 150, 578
 Han-dynastiet (Kina) 538
 Hangarskip 372-3, 437
 Hansaforbundet 147, 151-2, 189, 207, 250
 Harald Blåtann 109
 Harald Hardråde 95, 101, 108
 Harald I. Hårfagre 58, 73, 91-2, 119, 249, 557
 Harald V 15, 302
 Harari, Yuval Noah 60-62
 Harold Godwinsson 101
 Harvey, William 216-7
 Hauge, Hans Nielsen 254, 261
 Hawkins, John 185
 Hellenisme 20, 25, 50
 Helleristning 55
 Hellig krig 224
 Henrik 8. 228-9
 Hereroene, folkemordet på 293, 419, 421, 427
 Herodot 46, 97, 574-5
 Hermetikk 256, 474
 Hertzberg, Ebbe 307, 311, 315, 463
 Heyerdal, Thor 51
 Hitler, Adolf 267-8-9-71, 370-77, 381, 395-96, 410-15, 417, 429, 436, 450, 456, 476, 501, 524, 548
 Hjemmefronten 315, 396, 399, 590-5
 Hollandsk syke 505-6
 Hollendertiden 186-205, 250
 Hollywood 429, 436
 Holocaust 12, 373, 389, 391, 421-26, 513, 515, 591-6, 603
 Holodomor 425
 Hominider 29
 Hongkong 529, 571
 Horus 57
 House of Lords/Overhuset 112, 556

Hundreårskrigen 110, 611, 613

Hunerne 103, 154
 Hussein, Saddam 502, 521

Hvalfangst 199, 249, 480-494, 616, 619

Håkon den gode 92-3, 119, 123, 139

Håkon Håkonsson 211-2, 361

Håkonshallen 110

Høie, Bent 306-307

I

Ibsen, Henrik 51, 250
 Imperialisme 23, 294, 360, 518

India 14, 38, 86, 151, 155, 157, 244, 245-6, 329, 349-50, 352, 354-7, 362-3, 366, 531, 568

Industriarbeidere 14, 460, 472, 532

Influensa 153, 165-6, 168-9, 578

Ingrid Alexandra 333

Inkariket 165-6

Islam 57, 80, 117, 155, 177, 213, 227, 233, 386, 388, 390, 503, 609

Islamisme 12, 49, 226, 232, 382, 390

Israel 226, 319, 373, 383, 387, 391, 457, 502, 512-25, 549

J

Japan 73, 155-6, 198, 257, 295, 329, 360, 372-3, 375, 395, 423, 429, 434, 443, 482, 490, 501, 533, 534, 538, 571, 579

Jefferson, Thomas 12

Jeger og sanker 26, 32, 34-6, 42, 55, 68, 160-1, 292-5, 333, 419, 460

Jernalder 20, 70

Jernbane 71, 235, 239, 246-7, 251, 257, 347, 399, 432, 527, 547

Jernbyrd 140

Jerusalem 117, 223, 225-7, 232, 381, 383, 385, 391, 514-6, 519, 522

Jesuitter 229, 230, 562

Jesus 77, 128, 224, 386, 387, 391, 435, 528, 604, 611

Jihad 224, 413

Johansen, Hjalmar 481

Jordan 42, 501, 516-7, 519, Jordbruksrevolusjon 22, 26, 34, 36-8, 40-43, 55, 68, 106, 160, 235, 241, 247, 292, 618

K

Kalde krigen 374, 442-457, 520-1, 535, 549, 586, 263

Kalifat 53, 83, 233, 413, 415
 Kalmarunionen 110, 115-6, 152, 609

Karl den store (Charlemagne) 106, 211, 224, 232, Karl Johan 265, 279, 546
 Karibia 175, 180-1, 185, 244
 Katedral 124-132
 Kautokeino-opprøret 299, 304

Kelterne 101

Kennedy, John F 455

Kieltraktaten 265

Kilder 136, 204, 216, 382, 579, 581-589, 590-597, 606-8

Kileskrift 135, 137

Kina 12, 22, 24-6, 38, 50, 77-86, 151, 154-7, 171, 198, 240-2, 244-6, 259, 293, 329, 361, 366, 425, 434, 438, 452, 456, 501-2, 526-41, 548-9, 569-70
 King jr., Martin Luther 363, 365

Klientsystemet 556-7

Klima 10-11, 32-3, 36, 64, 71, 237
 Klodvik/Clovis 115-6

Knut den mektige 96, 109

Kongsberg 251, 256

Kolonialisme 49, 236, 347, 390, 420
 Kommunisme 11-12, 14, 24, 221, 245, 270-73, 332-3, 387, 401, 408-14, 425, 444-457, 477, 529, 532-540, 568-71

Konsentrasjonsleir 351, 358, 393, 399-400, 417, 419, 421, 591

Konservativisme 10, 560

Konstantin 383

Konstantinopel/Istanbul 51, 526-41, 548-9, 569-70
 Konsentrasjonsleir 351, 358, 393, 399-400, 417, 419, 421, 591
 Konservativisme 10, 560
 Konstantin 383
 Konstantinopel/Istanbul 51,

STIKKORDSREGISTER, DEL 2

- 83, 115, 117-18, 154, 178,
187, 225, 420
- Kontinuitet 19, 24, 26, 578-9
- Kopernikus, Nikolaj 215-7
- Kopper 153, 165-67, 173
- Koreakrigen 456, 534, 539
- Korona 150, 153, 161, 171-3,
569, 571, 589
- Korstogene 118, 220-233, 391,
418
- Krog, Gina 13
- Krutt 80
- Krystallnatten 387
- Khrusjtsjov, Nikita 445-6,
452
- Kublai Khan 84
- Kulturmøter 83-84, 202, 204
- Kulturrevolusjonen 536-8
- Kuwait 502-3, 505, 508, 521,
- Kuwaitisering 505-6
- L**
- Lancashire 235, 238, 242
- Landsloven 142-3, 145
- Landssvik 330, 398-99, 490
- Lappekodisilen 298, 304
- Lenin, Vladimir 266, 273,
332-33
- Levninger 435-6
- Libanon 171, 359-61, 364,
388-9
- Liberalisme (politisk eller
økonomisk) 10-15, 24,
289, 329, 453, 463, 536,
559
- Lisboa 176-7
- Lie, Trygve 263
- Locke, John 12, 558
- Luther, Martin 228, 232, 297,
308, 328
- Ludvig 14 (Solkongen) 50,
107
- M**
- Malaria 167-8,
- Mao Zedong 245, 533-6, 539
- Magnus Lagabøte Håkonsson
136, 142-143, 145, 308,
330
- Maihaugen 96
- Maktfordelingsprinsippet
135, 285, 559, 563
- Marduk 56
- Marin, Sanna 272
- Marshallhjelpen 270, 272-3,
- 451, 456
- Marx, Karl 14, 218
- Marxisme 461
- Massakren på den himmelske
freds plass 536, 539, 568,
571
- Meir, Golda 364
- Mekka 132
- Mellomkrigstiden 348, 401,
414, 452, 515-6, 577-9
- Mengele, Josef 421, 614-6
- Menstadslaget 476
- Mesopotamia 20, 50, 55-6,
125
- Messias 384
- Migrasjon 24, 204, 294,
333-45, 619
- Miljøproblemer og foruren-
sing 10-11, 236, 246, 471,
498, 500, 504, 541, 577
- Milorg 396, 403
- Ming-dynastiet 538
- Minnekultur 373, 424-5, 493,
- Mladic, Ratko 424
- Mor Teresa 365, 614-17
- Mongolene 83-4, 86, 147, 154,
293-4, 418, 423, 530
- Montesquieu, Charles 285,
559, 562
- Mossekonvensjonen 266
- Moster-tinget 120, 123, 126
- Motreformasjonen 229
- Muhammed (profeten) 117,
386, 528
- Mysostkolonien 138
- Multikultur 24, 190, 336
- Møller, Katti Anker 13, 328
- N**
- Nansen, Fridtjof 481
- Nasjonalisme 10-15, 513
- Nasjonalromantikken 130
- Nasser, Gamal Abdel 53, 518
- Nato 271, 273, 375, 446, 451,
456-7, 550
- Naturfilosofi/Naturvitenskap
56, 209, 217, 312, 422,
576
- Naturforvaltning 621
- Naturtilstanden 558
- Nazisme/nasjonal sosialisme
11, 12, 26, 120, 154, 299,
370, 372-3, 379, 386-90,
393, 398-400, 410, 412,
- 417, 420-2, 424, 436,
449-51, 456, 490, 493,
501, 508, 516, 549, 568,
590-6
- Neandertalere 31-2, 68
- Neolittiske revolusjon 34, 247
- Nidarosdomen 45, 94, 122,
124-133
- Nikea-konsilet 115
- Nikolai 2, tsar 405, 407, 447-8
- Nilen 35, 39, 40-53, 56, 59,
245, 352-4
- Nobels fredspris 11, 263, 365,
426, 525, 527, 539, 550-1,
614
- Nord-Irland 221-2, 233
- Nordøstpassasjen 198-9, 207
- Nordlandsbanen 399
- Norgesveldet 110
- Norvegr 486
- Notre-Dame 130-1, 218
- Nürnbergprosessene 422,
424, 549
- Nøkken 60
- O**
- Ocean Viking 497-8
- Olav Haraldsson (den hellige)
94-6, 120, 121, 123, 131,
218, 225,
- Olav Kyrr 95-6
- Olav Tryggvason 93, 120,
123, 225
- Olav 5, konge 301-2, 394, 405
- Oljefondet 505, 507-8
- Oljekrisa 272, 405, 502, 505,
508
- Opiumskrigene 531, 548
- Oppgangssag 195
- Opplysningsstid 13, 22, 25,
144, 211, 219, 237, 278,
328, 460, 530, 557-9,
575-6, 578
- Orienten 50
- Oscar 2. 266, 407, 487
- Ostrakisme 554
- Osmanske riket 178, 190-1,
226, 241, 353, 366, 369,
419-21, 514-5, 525
- Ottar, høvding 486
- P**
- Palestina 384, 512-525
- Pallas Athene 56
- Panamakanalen 168
- Pandemi 150, 159, 160-72,
571, 578, 589
- Panservogner/stridsvogner
268, 371, 434, 450
- Pantheon 56-7, 125
- Parks, Rosa 363, 438
- Parlementarisme 285, 405,
410, 563
- Patrisierne 137, 555-6
- Paulus 384, 391, 611
- Pederasti 309-14
- Persia/Iran 12, 53, 77, 86,
246, 329, 333, 385, 453,
456, 501, 508, 524
- Piketty, Thomas 467
- Pizarro, Francisco 166
- Platon 212
- Plebeiere 555-6
- Plinius 71
- Polissater 156, 553-4
- Polo, Marco 84, 86
- Poteten 35, 211, 237, 247, 251,
256, 284, 333
- Privilegiesamfunnet 111
- Prøysen, Alf 313-4
- Putin, Vladimir 457, 537
- Pyramider 44-5, 48, 51, 53,
125, 239
- Q**
- Quisling, Vidkun 330, 399,
403, 476, 584-5, 590
- R**
- Ragnarok 64
- Rasetenkning 377, 382, 390,
418
- Reagan, Ronald 221, 477
- Reformasjonen 211, 219, 222,
228, 297, 308, 328
- Religionsfrihet 10, 282, 385,
558, 561-2
- Rembrandt 186-7
- Renberg, Elsa Laula 291-301
- Renessansen 21-2, 50, 56, 84,
211, 216, 218-9, 437, 558,
575, 577
- Republikk 188, 267, 457, 532,
539, 555-6, 561, 565, 613
- Responsibility to Protect
(R2P) 424
- Revolusjon, franske 13, 14,
22, 62, 111, 278-9, 366,
461, 559-61, 570
- Revolusjon, industrielle/

- teknologiske 22, 26, 35, 70, 75, 219, 235-247, 254, 432, 439, 471, 530-1, 612
- Revolusjon, russiske 267, 407-, 448-9, 456
- Revolusjon, jordbruks- 22, 26, 34, 36-8, 40-43, 55, 68, 106, 160, 235, 241, 247, 292, 618
- Rhodes, Cecil 347-8, 350, 353, 358
- Riksdaysbrannen 387
- Rjukan 258, 284
- Rockefeller, John D. 500,
- Rocket (lokomotiv) 239
- Rogstad, Anna 286
- Romerretten 137-9, 142, 212
- Romerriket 20-1, 25, 48, 53, 57, 72, 77-81, 86, 101-6, 115, 127, 138, 211, 223-4, 349, 353, 385, 555-7, 576, 608
- Roosevelt, Franklin D. 354, 362, 429, 436, 601,
- Rosie the Riveter 429-
- Rousseau, Jean-Jacques 558
- Royal Navy 181
- Røros 197, 251, 296
- S**
- Saladin 226, 232
- Samene 15, 97, 290-305, 524
- Samurai 73, 155-6
- Sandefjord 337, 482-3, 493
- Sao Tomé 178-80
- Sarajevo, skuddet 368, 547
- Sarpsborg 257-8
- Sauda 258
- Saudi-Arabia 12, 132, 329, 503
- Selvbestemt abort, loven om 13, 328
- Senat 555
- Seneca 77
- Sigurd Jorsalfare 462
- Silicon Valley 433
- Silkeveien 76-87, 147, 178
- Sions vises protokoller 389
- Sjia/sunni 221, 227, 609
- Sjuårskrigen 366
- Sjømannskirken 342-3
- Sjørøveri 205, 249
- Slaveri 138, 140, 174-85, 243, 360
- Smith, Adam 13, 559
- Sodom 308
- Sosialdarwinisme 183, 210, 294, 299, 390
- Sosialdemokrati 9, 11, 407, 410
- Sosialisme 10, 11, 12, 14
- Sosialkontrakten/samfunns-kontrakten 62, 558
- Spanskeesyken 169-71, 578
- Sparta 608
- Spinning Jenny 238, 612
- Sputniksjokket 444
- SPØKTE 606
- Stalin, Josef 14, 245, 267-73, 374, 397, 425, 447-56, 534, 536,
- Stasi 346
- Stavanger 73, 91, 256, 338, 482, 504, 507-8
- Stavkirke 96, 114-5, 122-3, 126
- Steinalderen 20, 24, 29-30, 35, 55, 64, 68, 486
- Stenderforsamling 560
- Stiklestad 94, 120-3, 131
- Stockholm 130, 281, 298, 300, 399, 563-4
- Stoltenberg, Jens 15
- Stonewall-opprøret 316-7
- Stord 92, 259
- Stortinget 91, 135, 255, 266, 282, 285-6, 303-5, 314, 328, 330, 333, 487, 554, 560, 562-4, 599
- Sturlason, Snorre 91, 119-20
- Suezkanalen 51, 53, 168, 350-2, 518
- Sumeriske sivilisasjon 43, 45, 64
- Svalbard 198-201, 205, 207, 251, 485, 487-8, 492
- Svartedauen 84-5, 146-157, 162-, 172-3, 250
- Svolder 93
- Sykes-Picot-avtalen 501-2
- Sølv 81, 180, 251, 256, 506
- Sør-Afrika 347, 350-1, 362, 567-8
- Sønsteby, Gunnar 591-6
- Sørishavet 481-
- T**
- Tempelhøyden 383
- Terboven, Josef 395-6, 399, 403
- Terrorisme 12, 15, 222, 226, 390
- Thales fra Milet 55-56
- Thrane, Marcus 14, 282-4, 478,
- Thunberg, Greta 9, 15
- Toledo 73
- Tolvstavleloven 137, 145
- Trekanthandelen 179, 181, 185, 243, 360
- Trepartsamarbeidet/ hovedavtalen 476, 478
- Trettiårskrigen 222, 230-2, 367, 543-5
- Trondheim 93, 103, 122, 124-133, 197, 300, 304, 325, 471
- Truman, Harry S. 451, 456, 523
- Truman-doktrinen 456
- Trump, Donald 457, 467, 523, 536, 565
- Turing, Alan 311
- Tsarbomben 442-6
- Tutankhamon 52, 607
- Tyrann 449, 575
- Tyskertøsene og tyskerbarna 397-8
- Tømmer 36, 38, 64, 72, 81, 96, 126-7, 189, 192-3, 195-6, 241, 433, 476
- U**
- Uavhengighetserklæringen, amerikanske 12, 22, 279-80, 329, 460, 560
- Ukraina 29, 117, 268, 375, 425, 455, 457, 537, 571
- Unionsoppløsningen/1905 11, 564
- Universiteter 212-3
- Urfolk 278-9, 290, 305, 426,
- Utøya 15, 222, 405
- V**
- V1/V2 372
- Vaksiner 166-173
- Vannkraft 53, 188, 238, 245, 247, 251, 254-5, 302, 530
- Velferdsstat 272, 458-69
- Venezia 83, 147, 164, 178, 190, 225, 437
- Venezuela 503, 506
- Verdensutstillingene 337
- Vermeer, Johannes 202
- Versaillesfreden/Versaille-straktaten 170, 369-70, 373-4, 410-1, 415, 547-8, 551
- Victoria, dronning 609, 612
- Vietnamkrigen 456, 535
- Vingespinnemaskin 238
- Vikingtid 21, 70, 73, 86, 88-99, 101, 107-9, 113, 119, 249-50, 333, 336, 418, 598, 608
- Vilhelm 1, keiser 367
- Vilhelm 2, keiser 410
- Vilhelm erobreren 101, 107-10, 388
- Vinterkrigen 268, 271, 599
- Vladimir I av Kiev 117
- Voltaire 13, 559
- von Linné, Carl 217-8
- Vulkaner 64, 281, 620
- W**
- Wahabbisme 503
- Warszawapakten 272, 273, 456
- Watt, James 239
- Wergeland, Henrik 277-8, 283
- Westfalen, freden i 230-232, 543-44
- White man's burden 183
- Wienerkongressen 545-6
- Willow Run 430-434
- Wilsons 14 punkter 410
- Wollstonecraft, Mary 13
- Y**
- Yousefi, Malala 11, 365
- Ytringsfrihet 10, 12, 280, 282, 528, 553, 559, 562
- Z**
- Zheng He, admiral 155
- Ø**
- Øresundstollen 153, 200
- Østerrike-Ungarn 368-9